INTRE ORIENT ŞI OCCIDENT

NEAGU M. DJUVARA s-a născut la Bucureşti în 1916, într-o familie de origine aromână aşezată în ţările române la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi care a dat ţării mai mulţi oameni politici, diplomaţi şi universitari. Licenţiat în litere la Sorbona (istorie, 1937) şi doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia şi Transnistria ca elev-ofiţer de rezervă (iunie-noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa.

Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în mai 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineaţa zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu Uniunea Sovietică. Numit secretar de legaţie la Stockholm de guvernul Sănătescu, va rămâne în Suedia până în septembrie 1947, când comuniştii preiau şi Externele.

Implicat în procesele politice din toamna 1947, hotărăşte să rămână în exil, militând până în 1961 în diverse organizaţii ale exilului românesc (secretar general al Comitetului de Asistenţă a Refugiaţilor Români, la Paris; ziaristică; Radio Europa Liberă; secretar general al Fundaţiei Universitare Carol I). În 1961, pleacă în Africa, în Republica Niger, unde va sta douăzeci şi trei de ani în calitate de consilier diplomatic şi juridic al Ministerului francez al Afacerilor Străine şi, concomitent, profesor de drept internaţional şi de istorie economică, la universitatea din Niamey.

Între timp, reluase studii de filosofie la Sorbona. În mai 1972, capătă doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filosofie a istoriei; mai târziu, obţine şi o diplomă a Institutului Naţional de Limbi şi Civilizaţii Orientale de la Paris (I.N.A.L.C.O.).

Din 1984, secretar general al Casei Româneşti de la

Paris, până după revoluţia din decembrie 1989, când se întoarce în ţară. Din 1991, profesor-asociat la Universitatea din Bucureşti şi membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iaşi.

Principale publicaţii: – Le droit roumain en matière de nationalité, Paris, 1940; Démetrius Cantemir, philosophe de l’Histoire, în Revue des études roumaines, Paris, 1973; Civilisations et lois historiques, Essai d’étude comparée des civilisations, Mouton, Paris-Haga, 1975 (carte premiată de Academia Franceză) (tradusă în româneşte sub titlul Civilizaţii şi tipare istorice. Un studiu comparat al civilizaţiilor, seria Teoria istoriei, Humanitas, 1999); Les «grands bdiards» ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire? în Siidost-Forschungen, Bând XLVI, München, 1987; Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle, Publications Orientalistes de France, 1989; Les Aroumains (operă colectivă), Publications Langues O, Paris, 1989; Sur un passage controversé de Kékauménos. De l’origine des Valaques de Grèce, în Revue roumaine d’histoire, t. XXX, 1 – 2, Bucureşti, 1991; O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri, seria Istorie, Humanitas, 1999; Cum s-a născut poporul român?, Mircea cel Bătrân şi luptele cu turcii, seria Humanitas Junior, 2001.

NEAGU DJUVARA

INTRE

ORIENT ŞI OCCIDENT

5

Ţările române la începutul epocii moderne (1800 – 1848)

Ediţia a III-a

Traducere din franceză de MARJA CARPOV

HUMANITAS
BUCUREŞTI
Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României DJUVARA, NEAGU
Între Orient şi Occident: Ţările române la începutul epocii moderne: (1800 – 1848) / Neagu Djuvara; trad.: Mana Carpov.
— Bucureşti: Humanitas, 2005 Bibliogr.
Index
ISBN 973 – 50 – 0862 – 9 I. Carpov, Mana (trad.)
39 (498.1)" 1800/1848".
39 (498.3)" 1800/1848".
94 (498.1) "! 800/1848".
NEAGU DJUVARA
LE PAYS ROUMAIN ENTRE ORIENT ET OCCIDENT LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES AU DÉBUT DU XIXE SIÈCLE Publications Orientalistes de France e ALE – Djuvara – iunie 1989
© HUMANITAS, 1995, 2002 pentru prezenta versiune românească
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021/222 85 46, fax 021/224 36 32
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/311 23 30, fax 021/313 50 35, C.P.C.E.
— CP 14, Bucureşti e-mail: cpphumanitas.ro www.librariilehumanitas.ro

ISBN 973 – 50 – 0862 – 9

Fiicei mele, Domnica…

Prefaţă la ediţia românească

Această carte n-a fost scrisa pentru români. A fost scrisă pentru occidentali, care, în general – chiar în sferele cele mai culte –, nu ştiu aproape nimic despre trecutul ţării noastre.

De mult mă bătea gândul să încerc să povestesc felul în care Ţara Românească şi Moldova – în împrejurările care caracterizează sfârşitul veacului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea (slăbirea imperiului otoman, războaiele austro-ruso-turce, revoluţia franceză, aventura napoleoniană) – suferă deodată o prefacere adâncă, trecând, în mai puţin de două generaţii, de la o „civilizaţie" la alta, de la modelul bizantin – oarecum alterat şi sclerozat – la modelul occidental, adoptat cu pasiune şi chiar, uneori, cu o grabă excesivă.

Prin 1960, când lucram la o teză de filosofie a istoriei, în care problema contactelor dintre civilizaţii şi a aşa-ziselor „fenomene de aculturaţie" deţinea un loc însemnat, am destăinuit acest proiect profesorului Alphonse Dupront de la Sorbona, fost director al Institutului francez din Bucureşti. Dupront, spirit subtil şi unul dintre puţinii istorici francezi sensibili la problemele de filosofie a istoriei, m-a privit cu un zâmbet ironic: „Vrei să-l scrii din nou pe Pompiliu Eliade?" Am rămas descumpănit. Auzisem de cartea lui Pompiliu Eliade[1], dar mărturisesc că n-o citisem. M-am grăbit s-o caut la

1 E vorba de teza lui de doctorat la Sorbona, De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie (1898), care a stârnit la vremea ei vii polemici, dar n-a fost tradusă în româneşte decât relativ recent : Influenţa franceză asupra spiritului public în România, Ed. Univers, Bucureşti, 1982, cu prefaţă şi note de Alexandru Duţu.

Biblioteca Naţională de la Paris şi am stat apoi o vreme nedumerit. Oare această viziune „maniheistă” a societăţii româneşti la începutul veacului trecut să se apropie ea de adevăr (în măsura în care se poate vorbi de „adevăr” în istorie)? Să fi fost ţările noastre, până la primele semne ale influenţei franceze, adâncite în beznele inculturii şi ale tiraniei moştenite dintr-un Ev Mediu prelungit de dominaţia otomană prin mijlocirea fanarioţilor? Iar tot ce este azi valabil la noi pe plan cultural, social, politic să se datoreze numai şi numai „influenţei franceze asupra spiritului public în România”? Instinctiv mi se părea că realitatea era mai nuanţată şi, după matură chibzuinţă, am hotărât să uit de observaţia ironică a lui Alphonse Dupront.

Într-un fel, punctul meu de plecare nu era foarte diferit de al lui Pompiliu Eliade: aveam simţământul că adâncile prefaceri prin care trecuse ţara noastră în veacul trecut prezentau caracteristici tipice ale fenomenului de aculturaţie în ipostaza unei întâlniri între două civilizaţii. Pe de altă parte însă, îmi dădeam seama că prezentarea unei asemenea teze risca să provoace la unii compatrioţi, chiar la intelectuali dintre cei mai luminaţi şi mai bine intenţionaţi, unele reacţii negative: afirmaţia că pe la 1800 ţările noastre nu aparţineau „civilizaţiei occidentale” e percepută de mulţi ca însemnând că ele nu făceau parte din Europa! „Atitudine antipatriotică!” Se uită că, de aproape un mileniu şi jumătate, Europa era tăiată în două. Erau „două” Europe. Prima ruptură se produsese odată cu împărţirea imperiului roman în două, în 395. De o parte şi de alta a acelei linii de despărţire, cu, totul arbitrară la început (tăia de-a curmezişul Iugoslavia de ieri!), aveau să se dezvolte cu încetul două lumi care, cu toate că punţile nu vor fi rupte cu totul niciodată, vor evolua totuşi pe căi din ce în ce mai deosebite. „Falia” se va lărgi mai întâi

când valul slavilor de sud va despărţi romanitatea apuseană de romanitatea răsăriteană şi de elenismul renăscut la Bizanţ; se va adânci odată cu schisma din 1054 a Bisericii şi, mai dramatic încă, după cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi, în 1204. De atunci se poate vorbi de un adevărat clivaj între culturi, întărit statornic de nesfârşite dispute religioase. Stăpânirea otomană se va întinde o vreme şi asupra unei părţi a lumii catolice, în Croaţia şi Ungaria, dar, în ansamblu, ea va coincide cu fosta sferă de influenţă bizantină, pe care, în tot sud-estul european, o închide cu o adevărată „cortină de fier" *avant la lettre*. O închide şi o îngheaţă în forme învechite, în vreme ce Occidentul catolic, apoi şi protestant, trece, de la începutul Renaşterii, prin uriaşe prefaceri pe toate planurile culturii – în înţelesul larg al cuvântului: religie, filosofie, ştiinţă, arte, instituţii, moravuri… Din toată această transformare, prea puţin pătrunde în lumea noastră. Se poate chiar spune că în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea, pe măsură ce „turcocraţia" – pentru a folosi expresia bizantinistului Petre Ş. Năsturel – se face mai apăsătoare în ţările române, acestea se vor îndepărta şi mai mult de modelul occidental decât fusese cazul în primele veacuri ale voievodatelor. Deşi câteva influenţe occidentale se manifestă în artă, deşi câţiva boieri sau pretendenţi la domnie (trei-patru într-un secol!) călătoresc în Apus şi sunt marcaţi de acea experienţă, aceste fenomene rămân cu totul marginale şi superficiale, fără vreun impact real asupra „mentalului colectiv", asupra „ţării".

Adevăratul proces de aculturare nu începe decât târziu, în veacul al XVIII-lea, întâi în Transilvania, prin contactul cu Roma şi cu Viena al preoţilor şi cărturarilor „uniţi", apoi dincoace de Carpaţi, prin pătrunderea lentă a

literaturii franceze a Luminilor, pătrundere accelerată, paradoxal, de ocuparea sporadică a Principatelor de către austrieci şi ruşi. Occidentalizarea a avut loc, în toate ţările ortodoxe din Europa, în faze şi ritmuri diferite: în Rusia, prin ucaz împărătesc şi cu sila – dar înaintea „raialelor" din imperiul otoman; în Grecia – aici însă biserica ortodoxă a avut un rol conservator mult mai activ decât în ţările noastre –, prin contactul mult mai vechi şi aproape neîntrerupt cu Veneţia şi Genova, precum şi cu alte naţiuni maritime, ca Franţa, Anglia, Olanda; în Serbia şi Bulgaria în fine, procesul a fost încetinit de absenţa unei clase aristocratice, cea medievală fiind nimicită sau înstrăinată chiar de la începutul stăpânirii otomane. Aşa se face că, dintre toate popoarele ortodoxe din Europa răsăriteană, românii au fost cei la care occidentalizarea a fost cea mai rapidă şi, mai cu seamă, cea mai spontană, favorizată fiind de apartenenţa la familia popoarelor neolatine şi de afinităţile sentimentale şi temperamentale cu italienii şi francezii, în sfârşit de afirmarea aproape obsesivă a latinităţii, devenită o idee-forţă în lupta de emancipare.

În loc de a oculta sau minimiza acest fenomen de aculturaţie, cum vedem că se face adesea în istoriografia noastră – ca şi când ar fi o scădere ca românii să nu fi fost „occidentali" dintotdeauna! –, am avea motive mai curând să ne mândrim cu ritmul în care s-a înfăptuit, în prima jumătate a veacului trecut, această formidabilă revoluţie în moravuri şi mentalităţi.

Dar şi o dată admisă existenţa până la cumpăna secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea a doua Europe, cea de stil occidental şi cea de tradiţie bizantină, această prezentare bipolară rămâne prea simplificatoare. O „analiză spectrală" a societăţii româneşti de la începutul veacului trecut revelează o situaţie mai complexă: se pot

distinge cel puţin trei sau patru „straturi de cultură”, care, la rândul lor, nu sunt uniform distribuite în straturile sociale. Boierii mari au adoptat de la domnii fanarioţi, până în amănunt, stilul de viaţă ţărigrădean (mai mult turcesc decât bizantin), de la îmbrăcăminte şi mobilier până la gusturile alimentare, iar cultura lor – în înţelesul restrictiv al cuvântului – e aproape exclusiv grecească. Aceste moravuri s-au extins curând la boierii de ţară şi la marii negustori, ba, cu vremea, şi la târgoveţi. La toţi însă, respectarea canoanelor bisericii răsăritene şi a datinilor strămoşeşti menţine legătura cu viaţa ţărănească, inclusiv cu latura ei artistică, poezia, cântecul, jocul – cu atât mai mult cu cât limba e aceeaşi pe toată scara socială. În anii 1780, cum vom vedea, franţuzul d’Hauterive constată cu uimire că ţăranul vorbeşte o limbă tot atât de curată ca boierii. Se înşela doar în sensul că *boierii erau cei ce vorbeau aceeaşi limbă ca ţăranii* – că nu apucaseră să creeze o „limbă de cultură”. La ţară, mai dăinuiesc obiceiuri străvechi, cărora nu li se poate pune cu uşurinţă eticheta bizantină, datini şi credinţe ale căror origini se pierd într-un trecut imemorial, precreştin, uneori şi preroman; iar deprinderile vieţii zilnice, acasă, ca şi la câmp, par încremenite de veacuri.

Atunci apare în stratul cult al societăţii, şi aşa destul de subţire, o „minoritate activă” care adoptă cu pasiune ideile şi moravurile Apusului şi care prin acţiunea ei politică şi intelectuală izbuteşte, în mai puţin de două generaţii, să preschimbe în adâncime cultura unui neam întreg.

Nu mi-am propus să încerc vreo explicaţie teoretică a fenomenului, ci doar să dau o imagine a întregii societăţi la un moment dat, o frescă, pe cât se poate mai apropiată de realitate, şi să evoc apoi pe scurt câteva din elementele şi

evenimentele cruciale ale schimbării, ale metamorfozei. Istoria „evenimenţială” a fost redusă la minimum (mai mult decât în versiunea originală franceză, cum au fost de altfel scurtate şi anumite descrieri considerate ca prea familiare cititorului român).

În fine, în a doua jumătate a cărţii mai cu seamă, am împănat naraţiunea cu câteva întâmplări sau „poveşti adevărate” care s-ar califica în jargonul gazetăresc drept „fapte diverse” şi care de regulă nu-şi găsesc locul în lucrările de istorie. Mi s-a părut că, pentru descrierea unor moravuri şi înţelegerea unor mentalităţi, erau mai grăitoare decât orice expunere sau încercare de explicaţie. Cititorul va judeca.

NEAGU DJUVARA

Introducere la ediţia franceză

La începutul veacului al XIX-lea, sunt trei sute de ani de când turcii stăpânesc unul din cele mai mari imperii din istoria universală: el se întinde de la hotarele iraniene până la munţii Atlas şi de la Carpaţi până la golful Oman. Din Dalmaţia până la coastele marocane, două treimi din Mediterana sunt ale lor, iar Marea Neagră a fost un lac turcesc până în 1774.

Ţările române, Muntenia şi Moldova, plătesc tribut Porţii de aproape patru secole. Din când în când, ele au încercat, deznădăjduite, să scuture jugul; aşa a fost, de pildă, la sfârşitul secolului al XVI-lea, epopeea lui Mihai Viteazul, care, cel dintâi, a adunat laolaltă ţinuturile româneşti. După aceea, jugul apasă tot mai greu. În urma încercării lui Dimitrie Cantemir, din 1711, de a scăpa de stăpânirea otomană prin alianţa cu Petru cel Mare şi a înfrângerii acestuia pe Prut, Moldova şi apoi Muntenia îşi pierd până şi dreptul de a-şi alege domnitorii: pe viitor, aceştia vor fi aleşi direct de către Poartă, din rândurile

unei mici oligarhii de familii greceşti ce trăia în cartierul Fanar din Constantinopol şi care avea să aducă în principate moda şi obiceiurile din capitala otomană.

Asimilate treptat cu nişte simple provincii sau „raiale” ale imperiului, Muntenia şi Moldova, pustiite de războaie şi jefuite în vreme de pace, ajung într-un hal de sărăcie şi de înjosire atât de jalnic încât sunt pe cale să-şi piardă până şi identitatea. Cel puţin aşa apar în ochii călătorilor occidentali, care sunt îngroziţi: sărăcia satelor, huzurul, lăcomia şi laşitatea boierilor, înapoierea clerului, harababura şi potlogăriile din administraţia fanariotă: pentru un străin, totul stârneşte uluire, critici, o cuvenită indignare.

Cu toate acestea, viaţa mergea mai departe: oraşele, puncte de negoţ între Orient şi Occident, cu pitorescul lor pestriţ, forfoteau de viaţă. Populaţia satelor, încovoindu-şi spinarea sub furtună, păstra, neştirbite, credinţa, limba, portul şi obiceiurile, precum şi comorile spirituale ale datinilor ei de mii de ani. Uneori, când sărăcia şi nedreptatea nu mai puteau fi îndurate, ţăranul îşi lua flinta şi se înfunda în adâncul codrilor: baladele populare făceau nemuritoare isprăvile haiducului împins la deznădejde.

Deodată însă totul avea să se schimbe. Războaiele austro-rusoturce care se desfăşoară pe pământul ţărilor române, chiar dacă sporesc necazurile poporului, nasc totuşi condiţiile prielnice trezirii năzuinţelor naţionale şi reluării negoţului pe scară mare cu „Europa”. Din îndepărtata Franţă, sosesc, încetul cu încetul, Luminile şi purtările alese; dar, mai presus de orice, răsunetul Revoluţiei şi urmările valurilor pe care le va fi stârnit. Moda şi obiceiurile se schimbă şi ele în acelaşi timp. Boierimea şi burghezia, ce abia se năştea, adoptă cu patimă într-o singură generaţie îmbrăcămintea, purtările şi

ideile Occidentului, pregătind totodată revoluţia viitoare. Apar primele semne ale economiei capitaliste, între 1800 şi 1848, ţările române trec, dintr-odată, de la Evul Mediu la perioada contemporană.

Acesta e momentul pe care am căutat să-l surprind aici.

Pe măsură ce înaintam în studierea subiectului şi mărturiile şi documentele de epocă se adunau tot mai multe, îndoiala mă cuprindea însă tot mai tare, imaginea mi se părea tot mai puţin limpede, mai tulbure, mai greu de prins; care era aşadar realitatea? Mărturiile erau atât de contradictorii, părerile istoricilor atât de divergente, încât acea pasionată cercetare a lui Leopold von Ranke asupra a „ceea ce s-a petrecut într-adevăr" devenea, aici, o întrebare neliniştitoare.

Dar să lăsăm să vorbească documentele: cronici, corespondenţă de epocă, acte judiciare, scrieri politice, cele dintâi bâiguieli ale unei literaturi „moderne"; să ascultăm sufletul ţărănesc aşa cum ne este el dezvăluit de poezia populară, şi poate că ceaţa se va risipi, cât de cât, din faţa ochilor noştri. Când avem de a face cu mărturii străine, să ţinem seama de ceea ce etnologii numesc astăzi „neînţelegere culturală". În secolul al XVIII-lea, occidentalul, plin de superioritatea sa, este încredinţat că el reprezintă civilizaţia. „Ia te uită! Domnul este persan! /Nemaipomenit! / Cum poate fi cineva persan?" spune eroul lui Montesquieu.

Vom vedea că, în 1800, a fi moldovalah putea fi ceva la fel de nemaipomenit.

*

Nu voi trata, în cartea aceasta, despre cele trei provincii româneşti de sub administraţie austriacă: Banat, Transilvania şi Bucovina.

Chiar dacă, în aceste provincii, masa ţărănească vorbeşte aceeaşi limbă română ca în Muntenia şi Moldova (cu foarte slabe nuanţe de intonaţie sau deosebiri de vocabular), chiar dacă portul, locuinţa, datinile, deprinderile alimentare sunt întru totul asemănătoare – un admirabil fenomen care, şi astăzi, îi mai miră încă pe lingvişti şi etnologi –, vicisitudinile Istoriei au ţesut, de cele două părţi ale Carpaţilor, destine diferite. Banatul şi Transilvania revin coroanei Ungariei, încă din veacul al XI-lea, şi împărtăşesc soarta acesteia. Transilvania este colonizată în parte cu unguri, în zonele de la graniţă, cu germani, în special în oraşe. După dezastrul de la Mohács (1526), Banatul devine paşalâc turcesc, aidoma Ungariei înseşi; Transilvania, condusă de principi unguri, ajunge vasală a Porţii, ca şi Moldova şi Muntenia, deşi se bucura de mai multă libertate. După pacea de la Karlowitz, din 1699, administraţia austriacă se instalează în Transilvania şi Banat, apoi, din 1775, în Bucovina.

Astfel, printr-o simultaneitate care nu este o simplă întâmplare, din momentul când românii din vest şi din nord intră sub înrâurirea austriacă, deci occidentală, imperiul asiatic al otomanilor îşi accentuează în mod dramatic stăpânirea asupra Munteniei şi Moldovei.

Pe la 1800, românii de dincoace şi de dincolo de Carpaţi, deşi îi leagă atâtea, trăiesc în două lumi diferite. Dar, lăsând la o parte istoria şi viaţa cotidiană a transilvănenilor, vom vedea totuşi, mai departe, rolul capital pe care mulţi dintre ei îl vor juca în secolul al XIX-lea în deşteptarea naţională a românilor din Principate.

*

Ţin să-mi exprim recunoştinţa faţă de fratele meu, doctorul Răzvan Djuvara, care şi-a asumat sarcina ingrată de a întocmi indexul de nume proprii; faţă de prietenii mei:

Alexandru P. Ghika şi Mihail D. Sturdza pentru ajutorul dat, nu o dată, cu prilejul redactării capitolului despre boieri; doctorului Andrei Pandrea pentru observaţiile pertinente făcute despre capitolul „Ţăranii”; în sfârşit, lui Eugen Lozovan, de la Universitatea din Copenhaga, care a binevoit să recitească manuscrisul în întregime şi ale cărui sfaturi şi critici au însoţit, de-a lungul multor ani, pregătirea acestei lucrări; corespondenţa noastră pe această temă ar putea umple un volum.

Trebuie să mai spun că nu aş fi putut niciodată duce până la capăt cartea aceasta – mai ales în timpul lungilor mele şederi în Africa – dacă nu ar fi existat preţioasa Bibliotecă Română din Freiburg-im-Breisgau şi serviciul ei de împrumut, şi fără deosebita bunăvoinţă pe care mi-a arătat-o directorul şi fondatorul ei, Virgil Mihăilescu.

PROLOG

Scene de sfârşit de veac

Un ospăţ dat pentru Capudan-paşa de către Constantin Vodă Hangerli. Cum a pierit acesta, chiar în palatul său, sugrumat cu laţul.

Tabloul întâi: 1798

„Deci într-aceea vreme a venit Căpitan-paşa la Bucureşti şi acolo petrecând doao săptămâni făcutu-i-au Vodă zăefeturi. Şi au zis Căpitan-paşa lui Vodă să cheme pe boierii cei mari cu cocoanele lor la zăefet. Şi chemând Vodă boierii, au venit după poruncă, fără cocoane. Vodă, văzând că n-au venit cu muierile lor, nu i-au silit, ci au trimis pe postelnicul cel mare şi pe cămăraş de au adus muieri podărease, curve şi cârciumărese. Însă au ales muieri mai chipeşe şi mai frumoase şi le-au îmbrăcat cu haine frumoase din cămara lui Vodă, făgăduindu-le daruri domneşti, să facă toată voia lui Căpitan-paşa şi a agalelor lui şi să se sloboază la chefuri. Şi aducându-le vei

postelnicul le-au numit că sunt cocoanele boierilor, arătând «iată aceasta este Brâncoveanca, aceasta Golească, aceasta e Comeasca, aceasta e cutare şi aceasta e cutare Filipeasca». Căpitan-paşa văzându-le s-au bucurat şi şezând toate la masă cu boierii şi Vodă şi Căpitan-paşa cu agalele, zicându-i muzicile la masă. Şi, după ce au mâncat, s-au sculat şi, ridicând masa, au poruncit Căpitan-paşa să joace boierii cu cocoanele lor, şi au şi jucat. Şi ţiind jocuri până seara şi iarăşi puind masă după masă jucând până în puterea nopţii. Şi începând au zis Căpitan-paşa lui. Vodă să-i oprească pe una mai aleasă pentru culcare, că ştie el că sunt bucureştencele iubitoare de împreunare: şi aşa sau şi făcut. Şi celelalte le-au dat la paturile agalelor şi boierii s-au dus la casele lor, poruncind Vodă postelnicului să spuie muierilor să le fie cu voie. Iar dimineaţa au dăruit turcii pe muieri bine, socotind că sunt cocoanele boierilor şi le-au slobozit. Apoi cămăraşul le-au dezbrăcat de hainele cu care le-au fost îmbrăcat şi le-au dat drumu'…" 1

Tabloul al doilea

„Şi îndat-au chemat pe vezirul şi i-au poruncit să se scrie ferman şi să trimiţă capigiu împărătesc să meargă să taie pe Vodă, să-i aducă capul la împărăţie, pentru prea multă răutate şi sărăcie ce au făcut raialilor împărăteşti din Valahia. Şi de grab vezirul au poruncit unui capigiu iscusit şi măiestru a tăea pre cei mari cu cumpetare. Şi i-au zis vezirul: «Iată fermanul împărătesc şi cu putere mare şi cu straşnică poruncă, ia-l şi mergi la Valahia de taie capul beiului de acolo şi-l adă spre a-l vedea preaputernicul nostru împărat. Că iaste nevrednic a fi bei. Şi de nu vei împlini porunca capul ţi-l voi tăia». Capigiul luând fermanul s-au închinat vezirului şi gătindusă au plecat, luând cu el un harap groaznic la chip şi mare, cu îndrăzneală la ucidere, buzat la gură. Şi viiând pre drum,

pre la hanurile de beilicuri nu spunea nimănui unde merge şi cu ce treabă iaste trimis. Ci cu cumpătare din conac în conac mergea cu grăbire. Pentru că domnii ţării au oameni turci, hangiii le dă plată bani mulţi de ispitesc pe cei ce trec de la împărăţie la Bucureşti. Şi dacă dovedesc că merg la Vodă cu poruncă ori de bine ori de rău, cu mare grăbire merg înainte şi spun lui Vodă ca să se păzească, şi iau bacşişuri mari de bani.

Deci sosind capigiul la Bucureşti au mers la hanul beilicului după obiceai şi şezând la han trei zile au spus că merg la Dii la Căpitan-paşa, şi la Ostrov cu porunci împărăteşti. Şi lui Vodă iar asemenea i-au spus cel ce au fost trimis de au cercetat pentru venirea capigiului. Deci capigiul gătindusă cu ai lui au încălecat şi au mers de au intrat în curtea domnească şi au descălecat la scară şi intrând în casă la logofeţie au zis să facă aretare beiului, că are a vorbi cu Maria sa din gură, cuvânt de taină de la dragomanul Măriii sale de la Ţarigrad şi iaste călătoriu de nu poate zăbovi. Şi ducând pe capigiu le vei postelnic şi spuind şi lui, au mers postelnicul la Vodă şi i-au spus. Vodă au zis «lasă-l să vie». Postelnicul au zis: «ba să-i spunem că eşti Măria ta zaif, că are cu el şi un arap groaznic». Vodă au zis: «aşa au obiceiul capigiii de iau cu ei câte un om groaznic pentru mândrie, ci să vie să vedem ce-mi va spune de la dragoman». Postelnicul au mai ispitit pe capigiu şi au zis că: «Maria sa este acum cam zaif. Ci la întoarcerea sa va veni iar pe la Bucureşti şi va afla vreme de va vorbi cu Maria sa.» Capigiul a zis: «Eu având fermanuri către Căpitan-paşa pentru tulburarea Pazvandului şi pentru alte trebi împărăteşti şi voi să merg şi la Ostrov la haian, şi de acolo nu întorc pe aici, căci pe aici am venit într-adins să-i spui ceale ce mi-au spus dragomanul Măriii sale. Ci voi să vorbesc cu Maria sa

cinci, şasă cuvinte şi să plec, că nu poci zăbovi.»

Postelnicul mergând la Vodă şi mai spunându-i zisele capigiului, i-au zis: «să vie să spuie». Deci postelnicul au zis capigiului: «Te pofteşte Maria sa.» Şi mergând capigiul cu arapul au intrat în iatac la Vodă şi i-au părut bine că au apucat înăuntru. Şi făcându-i capigiul obişnuita închinăciune cu mâna după obiceiul turcesc, asemenea şi Vodă către capigiu, l-au poftit să şază, şi au şăzut în pat pe salte lângă Vodă, iar arapul au şăzut pe laviţă sau pe un scaun. Dat-au capigiului cafea şi cebuc, iar harapul n-au primit. Şi începând a vorbi unul cu altul, întrebând Vodă pe capigiu de cele ce sunt la împărăţie, capigiul i-a spus cele ce au ştiut. Şi înfiorându-se Vodă de vederea harapului, au făcut semn postelnicului să mai cheme ciuhodari în casă, grăindu-i ffanţozeşte. Şi ieşind postelnicul afară, harapul au sărit repede în spinarea lui Vodă puindu-i laţul în gât. Capigiul au slobozit amândouă pistoalele o dată în pântecele lui Vodă, harapul îl sugruma cu laţul, trăgând cu amândouă mâinile jos din pat. Şi fiind şi Vodă cu vârfute, de să zvârcolea, capigiul au înfipt hangerul în pântecele-i de i-au vărsat sângele: harapu şedea pe el de îi frângea grumazii, iar cebucciul şi peşchergiu au început a ţipa. Şi când a slobozit pistoalele au sărit ciohodarii şi au sosit postelnicul cu ei. Dar capigiul au strigat: «Dur bre (stai mă), ferman», şi au stătut toţi, n-au îndrăznit să facă nimic, dacă au auzit de ferman. Harapul au tăiat capul lui Vodă, încă izbindu-să Vodă viu şi tăvălindusă în sânge. Şi puindu-i ştreangul în picioare i-au tras trupul pe scări jos în curte şi dezbrăcându-l au luat banii, ceasornicul şi inelele harapul, şi trupul l-au lăsat în mijlocul curţii gol. Iar doamna Hangerliului cu fetele ei şi cu copiii ţipa şi sărea pe ferestre afară de frică, că se temea să nu o taie şi pe ea şi pe copiii ei. […] Şi zăcând până a doua zi, nimenea nu

îndrăznea să zică sau să întrebe ceva. Harapul au jupuit capul lui Vodă şi spălând piele de sânge l-au umplut cu bumbac. [...] Harapul au pus capul lui Vodă pe o tavă şi l-au dus la Doamna de l-au pus pe o masă să se uite la el zicându-i: «Iată capul bărbatului tău». Aceasta a făcut ca mai mare jale să dea doamnei şi copiilor, să dea bani să-l rădice.» 2

Aşa povesteşte Dionisie Eclesiarhul, un călugăr mărunt din Oltenia, care a lăsat una din ultimele cronici româneşti în stil vechi, ospăţul dat la Bucureşti, în 1798, în cinstea unui înalt demnitar turc, de către domnitorul Constantin Hangerli, şi sfârşitul aceluiaşi domn, sugrumat în palatul său, din porunca Porţii, la 18 februarie 17993.

CAPITOLUL ÎNTÂI

Un pic de istorie

Românii sub jugul otoman: privire asupra „Principatelor" la sfârşitul epocii fanariote.

Cine erau fanarioţii?

Călătoria unui domnitor, de la Constantinopol la Iaşi, povestită de un tânăr aristocrat francez: d'Hauterive face parte din alaiul lui Alexandru Vodă Mavrocordat.

„Nu mă tem nici de bănuiala că aş întrece măsura, nici de învinuirea că aş ponegri de voi spune că nu se află pe faţa pământului un neam de ticăloşi mai mârşavi decât fanarioţii" – astfel se exprimă generalul conte de Langeron4, emigrat francez intrat în slujba Rusiei, în jurnalul său de campanie, şi continuă: „Ei sunt cei ce mijlocesc, cei ce pun la cale, aţâţă şi, adesea, duc la îndeplinire toate nelegiuirile ce se săvârşesc zilnic la Constantinopol de către o cârmuire sângeroasă, unde niciun fel de lege sau de credinţă nu domoleşte sălbăticia slujbaşilor ei, care, cu toţii (chiar şi cei mai înalţi dregători), sunt de obârşie proastă şi nu răzbesc în viaţa

aceasta trecătoare decât împingându-şi vrăjmaşii la pieire sau ucigându-i.

Singurul ţel al tuturor acestor fanarioţi, ţintit încă din cea mai fragedă copilărie, este un loc de domnitor în Muntenia sau Moldova. Ca să-l atingă, nicio fărădelege nu li se pare prea mare, nicio josnicie nu este prea umilitoare. De cumva vreun frate, unchi, văr sau chiar părinte se pun în calea năzuinţei lor, otrava sau securea călăului îi scapă de ei; căci, atunci când nu-l poţi nimici tu însuţi pe cel ce-ţi poate dăuna, îl pârăşti, iar de la pârâ, oricum ar fi ea, până la moarte, la Constantinopol, nu este decât un pas. Lăcomia, bine cunoscută, a acestei nemernice cârmuiri duce la locurile râvnite. Ca să ajungi până acolo, rămâi sărac lipit, apoi furi şi jefuieşti ca să-ţi refaci averea.

Un domnitor proaspăt numit pleacă de la Constantinopol cu datorii de două-trei milioane de piaştri. După patru, cinci sau şase ani de domnie, se întoarce cu o avere de cinci-şase milioane, atunci când i se lasă răgazul să le adune: însă, îndeobşte, este alungat, surghiunit sau i se taie capul după câţiva ani de huzur, sau de se află că a adunat o avere destul de mare ca să-i poată fi luată […].

Ce să însemne oare un domnitor ca aceştia de nu poate căpăta ceea ce-şi doreşte decât prin nelegiuiri, jertfe şi josnicii, şi care vede tot timpul în faţa ochilor, câteodată anume pregătită pentru el, sabia unui ucigaş sau uneltele de tortură de care rareori se întâmplă să scape? Un european, un om născut într-o ţară civilizată nu poate pricepe de ce atâtea jertfe, de ce această viaţă hărţuită întruna de groază sau de uneltirea vreunei ticăloşii. Însă aşa este viaţa fanarioţilor: s-au văzut copii de zece ani care spuneau: – Ce-mi pasă că mi se taie capul la treizeci de ani, dacă pot fi domnitor la douăzeci şi cinci? 5

Cine erau, aşadar, fanarioţii aceştia, atât de huliţi, şi

pe ce căi ajunseseră ei, în secolul al XVLII-lea, să pună mâna pe cârmuirea ţărilor române?

*

La început, jugul otoman a fost, pentru români, mai puţin apăsător decât pentru greci, bulgari, sârbi sau albanezi, ale căror state fuseseră nimicite, ţările fiind transformate în paşalâcuri. Ţara nu este ocupată prin forţă militară, iar musulmanii nu au dreptul să se stabilească aici şi să-şi ridice moschei. Chiar şi tributul, la început, este mai curând simbolul unei supuneri (sau al unei „neutralităţi binevoitoare”) decât o contribuţie la bugetul imperiului: 10.000 de ducaţi pentru Ţara Românească, 2000 pentru Moldova. Numai că lucrurile se vor înrăutăţi foarte curând. Poarta profită de schimbările de domnie, pentru a spori, treptat, tributul anual. În ultimul pătrar al veacului al XVI-lea, asistăm la o creştere brutală: în 1593, tributul este de 65.000 de galbeni pentru Moldova şi de 155.000 pentru Ţara Românească.

Faptul se explică prin aceea că imperiul otoman, chiar şi atunci când se află în culmea gloriei, trăieşte peste posibilităţile sale şi, ca atare, sărăceşte încet, dar sigur. Ca şi în Roma antică, balanţa comercială deficitară duce afară metalul preţios. În mai puţin de două veacuri, asprul otoman îşi pierde trei sferturi din valoare6.

Situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult după ce portughezii au descoperit drumul pe la Capul Bunei Speranţe, care, treptat, va duce la ruinarea comerţului ce trecea prin Egipt şi Siria, două ţări devenite provincii otomane. Pe deasupra, exploatarea sălbatică a ţinuturilor agricole din imperiu duce la depopularea şi transformarea în pustiuri a unor întregi regiuni din provinciile din Asia şi Africa.

Aveau să vină apoi cele dintâi înfrângeri: imperiul nu va mai trăi din cuceriri şi tributuri, ci, dimpotrivă, va fi silit

să întreţină armate numeroase şi costisitoare. Sunt motive temeinice care îl vor face să stoarcă şi mai mult provinciile din Europa, cu deosebire ţările române, incomparabil mai bogate.

Aşa se face că nu este vorba doar de bani, storşi cu nemiluita, ci şi de altceva, cu urmări foarte grave: ţările române sunt silite să participe din plin la aprovizionarea imperiului şi, mai presus de toate, a capitalei lui, aflată atât de aproape. În secolul al XVIII-lea, observatori străini susţin că o treime din aprovizionarea oraşului Constantinopol vine din Principate. De aceea, în aceste ţări, turcii deţin monopolul la cumpărarea grânelor şi a vitelor, cu preţurile impuse de ei. Iar preţurile acestea sunt tot mai scăzute faţă de preţurile pieţei, pe măsură ce situaţia economică şi monetară a imperiului se înrăutăţeşte. La sfârşitul secolului al XVI-lea, preţurile nu sunt decât cu puţin peste jumătate din preţurile pieţei. În fiecare an, la date fixe, trimişii Porţii adună mii de tone de grâu şi de orz, sute de mii de vite mari şi de oi (un document din 1591 arată că 141.000 de oi au fost ridicate numai din Moldova). În vreme de război, sunt ordonate rechiziţii suplimentare. Ne putem închipui urmările dezastruoase ale unui asemenea sistem. La început, măsurile acestea lovesc cu deosebire în boieri, mari proprietari de pământ, singurii care aveau surplusuri pentru piaţa externă. Aceasta va determina, în parte, aventuroasa tentativă a lui Mihai Viteazul, ultima încercare importantă a ţărilor române de a scutura jugul otoman.

Însă, cu timpul, măsurile acestea îl lovesc, încă şi mai tare, pe ţăran: nemaiputând, din puţinul ce-i prisoseşte, să facă faţă dărilor şi rechiziţionărilor, ţăranul liber se îndatorează tot mai mult şi, în cele din urmă, se dă pe sine, împreună cu familia şi cu peticul lui de pământ, pe mâinile

moşierului din vecinătate. În felul acesta, se alcătuiesc, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi de-a lungul secolului al XVII-lea, imense latifpndii stăpânite de boierii cei mari, în timp ce domeniul ţărănimii libere se micşorează din ce în ce mai mult. Şi încă ceva: ţărănimea aceasta care, vreme de secole, dăduse cel mai mare număr de apărători ai ţării, acum, când este transformată tot mai mult într-o masă de şerbi ce pot fi puşi la dări şi munci după bunul plac al stăpânului, nu va mai da – aproape deloc – ostaşi. Armata lui Mihai Viteazul este, în bună parte, o armată de boieri şi de mercenari, ca în Occident.

Începând cu a doua treime a secolului al XVII-lea, chiar dacă în ambele ţări mai apar câţiva domnitori iubitori de fast, ctitori de biserici şi ocrotitori ai ortodoxismului pe tot cuprinsul imperiului otoman, cum au fost, de pildă, Vasile Lupu în Moldova, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu în Muntenia, importanţa lor militară a devenit neînsemnată.

De altfel, pentru a înăbuşi în faşă orice pornire de independenţă, turcii întreţin acum garnizoane într-o adevărată salbă de „capete de pod”, enclave otomane la nordul Dunării; este vorba, de la apus spre răsărit şi de la miazăzi la miazănoapte, de *raialele*: Turnu, Giurgiu, aflată la numai 60 de kilometri la sud de Bucureşti; Brăila, la graniţa cu Moldova, apoi un triunghi mare în sud-estul Moldovei, care se populează cu tătari şi căruia i se spune Bugeac sau Basarabia (nume pe care ruşii îl vor extinde la tot estul Moldovei pe care aveau să-l alipească în urma tratatului de la Bucureşti din 1812); în sfârşit, în susul Nistrului, raialele Tighina sau, pe turceşte, Bender – unde Carol XII se va încăpăţâna să aştepte trei ani ajutorul turcilor, după înfrângerea de la Poltava; şi, la nord de tot, Hotin, în faţa fortăreţei poloneze Oameniţa.

Pe viitor, Principatele nu vor mai fi decât nişte pioni în jocurile marilor puteri, care încep să muşte, puţin câte puţin, din imperiul otoman.

Ceasul fanarioţilor a sosit.

*

Îndată după cucerirea Constantinopolului de către Mahomed II (să-i zicem mai bine Mehmet II, ca să le facem turcologilor pe plac), prestigioasă capitală bizantină s-a golit de populaţia ei grecească. Zeci de mii de morţi, zeci de mii de robi: toată lumea creştină se înfioară aflând vestea catastrofei, la care trebuia totuşi să se aştepte. În Orientul creştin, căderea celei de a doua Rome a fost simţită ca un cataclism fără precedent, aproape de necrezut. (Nu este oare simptomatic să vedem că, pe unele fresce de pe mănăstirile din Bucovina, cetatea imperială, un fel de cetate cerească, este arătată, un veac mai târziu, ca un loc de necucerit de către ostaşii Necuratului, reprezentaţi cu turbanul turcesc pe cap?)

Aveau să rămână doar ţăranii din satele din jur, care, treptat, încep să aprovizioneze noul oraş cu produse din gospodăria lor. Vor spune că se duc eic; ttiv 7 ioX, iv [is tin polin] „la oraş”, de unde numele turcesc Istanbul.

Oraşul a trebuit totuşi să fie repopulat cu oameni veniţi din toate provinciile imperiului. Au venit şi greci şi, printre ei, bineînţeles, „colaboratori”. Oare din aceştia nu vor fi fost şi înainte de căderea oraşului? Ioan VI Cantacuzino nu-şi dăduse una din fete după sultanul Orkhan, iar nefericiţii Comneni din enclava Trapezunt nu se înrudiseră cu suzeranii lor musulmani? Nu s-au văzut greci şi alţi creştini printre scribii şi arhitecţii sultanului, ba chiar şi printre generalii şi amiralii lui?

Puterea otomană a autorizat reinstalarea patriarhului Constantinopolului chiar în oraş – nu în catedrala Sfânta

Sofia, transformată în moschee, ci într-o biserică mai modestă, unde, în zilele noastre, se mai află încă sediul patriarhului ecumenic. Politica otomană a vrut, cu adevărat, să-şi cârmuiască „raialele” cu ajutorul căpeteniilor lor spirituale. În acest fel, patriarhul Constantinopolului, timp de veacuri şef spiritual al tuturor bisericilor ortodoxe din Europa, va dobândi treptat o mare importanţă politică, paradoxal, mult mai mare decât pe vremea când popoarele din sud-estul Europei aveau stăpânitorii lor care limitau puterea politică a Bisericii. În jurul acestui patriarhat, investit pe viitor cu funcţii nu numai religioase, ci şi politice şi culturale, se adună, încetul cu încetul, odată cu clerici de toate rangurile – reprezentanţi ai patriarhatelor din Orient, ai marilor mănăstiri, mitropoliţi supuşi patriarhului, bulgari, sârbi, români, ruşi –, o întreagă administraţie, al cărei responsabil va fi marele-logofăt al patriarhiei (din titularii acestui prestigios post se vor trage mai multe din cele mai de seamă familii fanariote, cum sunt familiile Hrisoscoleu, Rosetti, Caragea, Manu). Vor fi printre ei şi oameni învăţaţi, deoarece vor exista şcoli şi o Academie vestită în tot orientul ortodox. Însă, foarte curând, se vor afla printre ei şi oameni de afaceri, întrucât turcii dispreţuiesc negoţul şi nu ştiu limbi străine, în afară de limba sfântă şi de cea savantă a Islamului: adică arabă şi persana.

Toţi aceştia se strâng în jurul Patriarhiei, instalată definitiv în 1601 într-un cartier al Istanbulului, între zidul împrejmuitor al cetăţii şi malul de sud al Cornului de Aur, în apropierea unui vechi far, sau *fanai*, datând de pe vremea „Francilor”, de unde numele de Fanar. Acest cartier din jurul Patriarhiei va fi dat, de către Poartă, grecilor şi va deveni, ca să zicem aşa, ghetoul grecesc din Constantinopol.

O figură dintre cele mai neobişnuite din mediul acesta va fi, în secolul al XVI-lea, acel Mihail Cantacuzino poreclit de turci Şeitanoglu, Fiul Satanei. Apare ca primul dintre urmaşii marilor familii bizantine care, prin iscusinţă şi şiretenie, au reuşit să-şi revină după dezastru7. Este cel mai mare negustor de blănuri şi de alte mărfuri de preţ aduse din Polonia şi Rusia pentru curtea sultanului. Are în arendă minele de sare de la Ankial, pe malul Mării Negre. Nemăsurat de bogat, are un palat la Ankial şi umblă îmbrăcat ca un paşă. Încă de pe atunci, intervine în politică, iar domnii Moldovei şi ai Munteniei sunt „clienţii" lui. A fost însă de ajuns o intrigă, o bănuială pentru ca, într-o zi de februarie 1578, să fie spânzurat sub colonada palatului său. Toată averea îi este confiscată. Fiul său Andronic se ascunde, aşteaptă vremuri mai bune, îşi reface averea, ajunge chiar să aibă destulă trecere pentru a încerca să intre în politica cea mai înaltă susţinând candidatura lui Mihai Viteazul la tronul Ţării Româneşti8. îşi va pierde viaţa, ca şi tatăl său. Cu toate acestea, fiul său, Constantin, /\ reapare, peste treizeci de ani – de astă dată în Muntenia, unde se căsătoreşte cu fiica domnitorului Radu Şerban Basarab. Din el şi din fraţii săi se vor trage toţi Cantacuzinii din ţările române şi din Rusia. Fiind însă continuatorii familiei domnitoare autohtone a Basarabilor, ei se vor găsi curând în fruntea unei „partide naţionale" potrivnice influenţei crescânde a grecilor – în aşa fel încât cea mai ilustră dintre familiile de origine greacă bizantină nu a fost niciodată pusă de către istoricii români printre „fanarioţi".

Cel ce trebuie socotit însă a fi marele înaintaş al fanarioţilor este Alexandru Mavrocordat, zis Exaporitul, sau Păstrătorul Tainelor, mare-dragoman al Porţii din 1673 până în 1699, un personaj neobişnuit din foarte multe

puncte de vedere (şi care l-a fascinat pe Toynbee, bun cunoscător al lumii greco-fanariote, care îl citează în câteva rânduri în monumentala sa lucrare *A Study of History*).

Legenda, redată cu oarecare răutate de către Dimitrie Cantemir, în a sa *Istorie a imperiului otoman*, povesteşte originile familiei după cum urmează: la începutul secolului al XVII-lea, printre creştinii din Constantinopol se afla un anume Di Scarlatti – pesemne de origine italiană –, care adunase multă avere, cam ca Şeitanoglu un veac mai înainte, făcând negoţ cu Seraiul. Asemenea altor „ghiauri" ajunşi la cea mai înaltă treaptă pe care o putea atinge un necredincios la Constantinopol, n-a avut tihnă până ce nu s-a înrudit cu domnitorii ţărilor române: a izbutit s-o logodească pe fiica sa Roxana cu domnul Munteniei. Se pare însă că, în răstimpul cât se făceau pregătirile de nuntă, logodnica s-ar fi îmbolnăvit de vărsat şi că ar fi rămas desfigurată. Cu toate acestea, tatăl ţinea morţiş la planul lui, drept care a trimis înspre Ţara Românească strălucitorul alai, fata având, ca în Orient, chipul acoperit de un văl, cu poruncă straşnică să nu-l ridice decât după ceremonia religioasă. Văzându-se tras pe sfoară, domnitorul ar fi trimis-o pe fată înapoi la tată-său, cu alai şi cu zestre cu tot. Aceasta e legenda. Lucrurile nu stau tocmai aşa: Roxana a fost de fapt măritată cu domnitorul Alexandru, zis Coconul, mort tânăr, în 1632.

Roxana, văduvă, a găsit un alt peţitor în persoana unui tânăr, un nobil neînsemnat din insula Chios, venit în capitală ca să facă avere, şi care se numea Nicolae Mavrocordat. Din căsătoria lor avea să se nască, în 1641 (data este controversată), Alexandru Mavrocordat, care, curând, avea să se dovedească neobişnuit de înzestrat. Este trimis la învăţătură în Italia – fapt destul de puţin

întâlnit pentru un tânăr ortodox; lucrul se explică însă, de bună seamă, prin obârşia mamei. Cât despre familia tatălui, să ne amintim că insula Chios aparţinuse genovezilor până în 1566. Tânărul studiază medicina şi filosofia la universitatea din Padova, mare universitate ce ţinea de Veneţia şi, care, datorită liberalismului său, se va deschide foarte mult către lumea ortodoxă – şi chiar şi către cea protestantă, de vreme ce acolo a venit William Harvey să facă, nestingherit, experienţele ce au dus la descoperirea circulaţiei sângelui. Călcându-i pe urme, Mavrocordat îşi ia, la Bologna, în 1664, doctoratul în medicină şi filozofie9, întors la Constantinopol, este profesor la Academia Patriarhiei, dar, fiind poliglot – vorbeşte, bineînţeles, greaca modernă şi greaca veche, precum şi turca, arabă şi persana, latina, italiana, franceza şi o limbă slavă (probabil slavona bisericească) –, este curând chemat pe lângă marele-dragoman al Porţii.

Termenul drogman sau dragoman (din turcescul *terjumen*, cf. ar. *turdjumari*) era folosit pentru a desemna, în Orient, interpreţii ambasadelor sau legaţiilor străine. Turcii, întrucât refuzau să înveţe limbile „ghiaurilor", recurseseră şi ei la interpreţi sau dragomani, mai întâi la evrei sau renegaţi, apoi, şi mai ales, la grecii din insule, care se aflaseră sub influenţa culturii occidentale încă de pe vremea cruciadelor. Slujba de dragoman al Divanului, sau mare-dragoman, fusese creată de curând, în 1669, de către marele-vizir Ahmed Köprülü, pentru Panaiotakis Nikoussios, tot un grec din Chios. Însă abia urmaşul său, începând cu 1673, Alexandru Mavrocordat, avea să dea acestei slujbe o dimensiune şi o strălucire noi. Mijlocitor iscusit între solii străini şi înalţii dregători turci, Mavrocordat avea să ajungă, dintr-un supus de mâna a doua, datorită acestui titlu modest şi totodată pompos, un

adevărat secretar de stat la afacerile externe ale imperiului otoman. Atunci când diplomaţia va trebui să ia locul armelor, după eşecul asediului Vienei şi, mai cu seamă, după înfrângerea armatei otomane de către prinţul Eugen la Zenta, în 1697, rolul lui Alexandru Mavrocordat – numit de acum încolo Exaporitul – va creşte întruna. Sub îndelungatul său „ministeriat", soarta grecilor din Constantinopol se îmbunătăţeşte simţitor şi începe o adevărată tradiţie: fanarioţii nu vor mai fi doar negustori, zarafi, medici, ci şi administratori, intermediari, informatori. Vor ajunge foarte curând să fie o rotiţă indispensabilă în guvernul otoman. Deşi trăiesc într-o nesiguranţă permanentă, dispreţuiţi, dar şi invidiaţi, folosiţi la tot soiul de treburi, deşi averea, libertatea, viaţa le sunt mereu ameninţate – ei se vor agăţa mai departe de acest colţ al Cornului de Aur, visând la Bizanţul antic, convinşi că neamul lor va renaşte din propria cenuşă, aidoma păsării Fenix pe care Alexandru Mavrocordat şi-o pusese pe stemă.

Era de-o mare iscusinţă. Oare nu despre el se spune că a izbutit să-i aducă la masa tratativelor pe imperiali şi pe otomani, încredinţând fiecare dintre cele două părţi – prin mijlocirea miniştrilor puterilor neutre – că cealaltă parte este cea care doreşte pacea? Şi tot el este cel care, în calitate de al doilea trimis al Turciei, după Reis Effendi Mahomet Rami-paşa, a scos din impas preliminariile păcii de la Karlowitz, care se împotmoliseră la un amănunt de protocol, propunând o sală cu cinci uşi prin care să intre, toţi deodată, împuterniciţii celor cinci puteri beligerante: ai sultanului, ai împăratului, ai Veneţiei, ai regelui Poloniei şi ai ţarului Rusiei.

Se ştie că urmările păcii de la Karlowitz au fost dezastruoase pentru Turcia: aceasta ceda Austriei (în

terminologia oficială „Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană”) Ungaria, Transilvania, precum şi o parte a Croaţiei şi a Sloveniei; Moreea şi câteva insule ionice erau cedate Veneţiei; Podolia şi o mare parte din Ucraina erau cedate Poloniei, iar Azovul era cedat Rusiei. Lucrul cel mai uluitor este însă că, întorcându-se la Constantinopol, în vreme ce Rami-paşa era decapitat, Mavrocordat îşi salvează capul.

Zece ani mai târziu, fiul său Nicolae urca pe tronul Moldovei. Cu el începea, în Principate, epoca fanariotă.

În mod tradiţional, epoca fanariotă începe în 1711, pentru Moldova, şi în 1716, pentru Muntenia, cu domniile succesive ale lui Nicolae Mavrocordat. Stabilirea acestor date este – aşa cum vom vedea – oarecum arbitrară.

Între 1711 şi 1716, se petrecuseră evenimente foarte grave, atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească.

În 1711, Dimitrie Cantemir, pe care turcii, crezându-l credincios lor, îl puseseră pe scaunul Moldovei cu puţin timp înainte, prevăzând războiul împotriva Rusiei, semnează cu Petru cel Mare un adevărat pact de alianţă şi de protectorat. Înfrângerea de la Stănileşti – cu greu de închipuit pentru armatele care-l învinseseră nu demult pe Carol XII la Poltava – spulberă speranţele lui Cantemir şi îl silesc să se exileze în Rusia. Exil pe care-l îndură cu greutate, deşi va fi ţinut la mare cinste şi va avea răgazul să-şi isprăvească unele lucrări ca *Istoria creşterii şi descreşterii imperiului otoman*, sau *Descrierea Moldovei*, care, timp de peste un veac, îi vor asigura o celebritate europeană10.

Mai puţin norocos decât el, Constantin Brâncoveanu, care se menţine pe tronul Ţării Româneşti douăzeci şi cinci de ani, datorită iscusinţei şi generozităţii lui, dar pe care turcii, după fuga lui Cantemir, îl bănuiesc de uneltire cu

ruşii şi cu imperialii, este decapitat la Constantinopol, în 1714, împreună cu cei patru fii ai săi şi cu boierul Ianache Văcărescu. Vărul său, Ştefan Cantacuzino, care dăduse o mână de ajutor ca să-l piardă, şi care-i urmează la tron, este şi el decapitat, după doi ani, împreună cu tatăl său, eruditul stolnic Constantin Cantacuzino, şi cu unchiul său, marele-spătar Mihai Cantacuzino.

Poarta şi-a pierdut încrederea în domnitorii autohtoni. Pe viitor, domnii ţărilor române nu vor mai fi aleşi, ci numiţi direct de către Poartă, primii beneficiari fiind feciorii lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul.

În realitate, ruptura cu epoca precedentă este mult mai puţin hotărâtă decât s-a spus. Mai întâi, „trădarea" lui Cantemir n-a adus turcilor decât o justificare *a posteriori*, de vreme ce îl aduseseră pe Nicolae Mavrocordat pe tronul Moldovei, prima dată, cu un an înainte de Cantemir. Chiar de la mijlocul secolului al

XVII-lea (o dată, chiar şi în secolul al XVI-lea, în Moldova), nişte străini se cocoţaseră pe tronul Principatelor: astfel, în 1658, Gheorghe Ghica, protejatul marelui-vizir Ahmed Köprülü, albanez ca şi el; apoi, doi greci, Gheorghe Duca şi Antonie Ruset (Rosetti). Pe de altă parte, familia Mavrocordat putea pretinde un fel de legitimitate pe linie feminină, şi chiar se prevala de acest lucru: Exaporitul se însurase cu Sultana Hrisoscoleos, fiica unui mare-logofăt al Patriarhiei şi a ultimei descendente a lui Ştefan cel Mare, Casandra a Moldovei. Şi, în mod ciudat, legitimitatea aceasta va merge mai departe – dacă putem spune astfel –, până la gradul al doilea, prin Mavrocordaţi, mai toate familiile domnitorilor fanarioţi fiind înrudite cu ei, şi, ca şi ei, urmând marea filieră a dragomanatului, chiar şi cei din neamul Ghica, care domniseră prima oară cu mai bine de jumătate de veac

înaintea lor.

Din 1711 până în 1821, treizeci şi unu de domni fanarioţi, făcând parte din unsprezece familii, se vor urca, de şaptezeci şi cinci de ori, pe tronul celor două ţări.

Vor aduce cu ei moravurile din Fanar, în care se întâlneau câteva tradiţii bizantine şi multe apucături turceşti. La Bucureşti şi la Iaşi, la curte şi în rândul boierimii, treptat, portul şi obiceiurile se orientalizează. Pentru călătorul apusean, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, Moldo-Valahia înseamnă intrarea în Turcia – sau, dacă vine dinspre Răsărit, înseamnă că nu a ieşit încă din Turcia.

Contele d'Hauterive, ataşat la ambasada Franţei din Constanţi –nopol, şi pe care ambasadorul Choiseul-Gouffier l-a recomandat ca secretar noului domnitor al Moldovei, Alexandru Mavrocordat, povesteşte cum a început călătoria sa, împreună cu alaiul lui Vodă, de la Constantinopol la Iaşi, în februarie 178511.

Despre ce putea fi călătoria acestui mare alai, timp de peste o lună de zile, prin Tracia, Bulgaria şi Ţara Românească, avem o mulţime de povestiri. Drumurile desfundate, vremea urâtă, popasurile în sate sărace sau sub cerul liber, sau, uneori, în hanuri, un fel de caravanseraiuri, descrise după cum urmează de către abatele Boskovic12, care l-a precedat cu vreo câţiva ani pe d'Hauterive, în suita ambasadorului englez James Porter: „Hanurile acestea sunt nişte clădiri publice foarte mari, ca un salon mare sprijinit pe patru ziduri şi cu un acoperiş la fel de mare pe deasupra. De obicei, acoperişul se sprijină nu numai pe ziduri, ci şi pe un rând, sau, cel mai adesea, două rânduri de coloane-pilaştri sau stâlpi, pe una din părţile clădirii, câteodată chiar pe amândouă; de-a lungul zidului, este un soi de caldarâm, înălţat cu câteva picioare de la pământ şi ceva mai lat decât înălţimea unui om, cu

hornuri din loc în loc; aici dorm călătorii; de partea unde stau cu picioarele, se află ieslea cailor. Restul clădirii este pentru animalele de povară şi pentru trăsuri; dar sunt şi câteva hanuri unde se găsesc odăi pentru fiecare călător…”

Iată-l însă pe d’Hauterive ajuns în ţinut românesc: „Pe măsură ce ne îndepărtăm de ţinuturile turceşti, Muntenia devine mai frumoasă şi mai populată; nu lipsesc decât copacii şi pietrele (*n.n.* – străbătea Bărăganul!). Ierburi înalte de opt picioare, adunate ca fânul şi groase pe măsura înălţimii, herghelii de cai şi de iepe gata să fete, boi ca cei din Auvergne, oi cu lâna creaţă şi mari cât nişte tufişuri, ciocârlii şi scatii care, deşi este frig, cântă pretutindeni, vrăbii care mişună, ciori ce zboară în şiruri lungi de o jumătate de poştă, şi niciun om, decât prin sate, iar acestea sunt rare. (Abatele Boskovic şi alţii după el dau o explicaţie acestei aparenţe de pustiu: multe sate se ascund – ba chiar, aşa cum vom vedea, *se ascund în pământ*, departe de drumul mare, de teama rechiziţionărilor – *n.n.*) Timp de zece ceasuri, te crezi într-un pustiu şi, când ajungi, te miri că dai peste o populaţie la care nici nu te gândeai. Casele mici, destul de asemănătoare cu nişte stupi şi aproape la fel de sărăcăcioase ca cele din satele noastre din Beauce şi Sologne, cuprind în ele zece persoane, tată, mamă, copii. Între cel mai vârstnic şi cel mai mic nu sunt nici opt ani diferenţă; trupul le este acoperit de zdrenţe, dar nu le este frig. Taţii, care ies pe afară, sunt cu toţii bine îmbrăcaţi; copiii nu ies pe afară decât atunci când este vreme frumoasă, ca să alerge prin noroi, sprinteni şi despuiaţi ca nişte pui de maimuţă. Iarba pe care boii n-au păscut-o, uscându-se, a devenit băţoasă: este tăiată pe măsură ce este nevoie, şi cu ea se face focul cel mai strălucitor şi cel

mai frumos de pe lume. De altfel, sărăcia nu este decât pe pereţi: am văzut peste tot găini, gâşte, ceva cai şi boi, oi şi capre, câini şi pisici care trăiesc din ce rămâne de la stăpâni, şi cu pâine. Aceasta este de două feluri – cea de cuptor este fără luciu, tare, fără drojdie, precum cea din Bulgaria; dar, oricum, este coaptă la cuptor; cealaltă este fiartă: se pune făina într-un ceaun la foc: când dă în clocot, se amestecă până ce seacă toată apa. Aluatul ia forma ceaunului, se mănâncă fierbinte şi, fără să fiu mâncăcios cum sunt cei de prin partea locului, vă pot încredinţa că mi se pare bună. Are gustul cojii de pateu (şi editorul adaugă într-o notă:

„Aceasta este *mămăliga*, care, până şi în zilele noastre, este felul de mâncare cel mai obişnuit şi, adesea, singurul al ţăranului român”).

Urmează apoi din nou stepa cu înfăţişare de pustiu, timp de două zile şi două nopţi, pe un frig năprasnic; convoiul se rătăceşte, se întoarce de-a lungul unui râu (Buzăul?), care aduce sloiuri şi pe care-l trec cu greu treizeci de căruţe şi trei sute de persoane.

A treia zi însă, la Grădiştea: „Astăzi, satul cel mai mândru, o seară fermecătoare după o zi în care nu ne-am obosit, şi, pe deasupra, o nuntă la conacul meu, unde se dănţuie cât îi las eu înainte de a-mi lăsa locul... Alaiul soseşte în cele din urmă în Moldova, unde autorul nostru întâlneşte un peisaj ceva mai vesel, văi, dealuri, păduri: „Pădurile forfotesc de păsări ce vestesc chiar de pe acum primăvara, florile, frunzele şi fructele de care, pesemne, sunt pline pâlcurile acelea de peri şi de cireşi sălbatici, ca şi tufele de răsură; ce frumos trebuie să fie timpul acesta atât de râvnit pe nişte meleaguri atât de minunate: şi ce păcat că, la două sute de leghe de aici, sunt turci, sultani, viziri, pe care trebuie să-i saturi din seva acestui darnic

pământ, unde, în ciuda atâtor nedrepte jafuri, fără măsură, din vremuri uitate, se mai văd încă arbori, ierburi, oi, cai, chiar şi oameni”…

Aceeaşi jalnică impresie o întâlnim la abatele Lionardo Panzini, fostul preceptor al fiilor lui Alexandru Ipsilanti:

„O ţară atât de frumoasă stârneşte mila străinului şi a europeanului care se gândeşte la starea de sărăcie şi de înjosire în care se găseşte ea… Aflată de multă vreme la cheremul cârmuirii turceşti, ajungând să fie chiar vândută de aceasta, veşnic pradă lăcomiei domnitorilor trimişi de ea, nu pentru a o cârmui, ci pentru a o jefui şi a o sărăci, este mare minune că oamenii n-au pierit cu totul de pe aici şi că ţinutul nu slujeşte de lăcaş doar 1 pentru lupi şi pentru urşi”.

„Cetăţeanul Parrant”, primul viceconsul trimis în Moldova de către Republica Franceză – un tânăr plin de zel, care se zbate la Iaşi cu cele mai mari greutăţi administrative şi financiare (Republica „uită” să-l plătească) –, zugrăveşte un tablou la fel de întunecat. Iată câteva rânduri din raportul pe care-l trimite lui Talleyrand, la 11 iunie 1798:

„Aşezarea acestui Principat este cum nu se poate mai variată şi mai fericit alcătuită. În privinţa aceasta, se deosebeşte mult de Muntenia, care, adesea, nu este decât o nesfârşită câmpie, pe care ochiul, obosit, caută zadarnic, în depărtare, o movilă cât de mică, un copac la umbra căruia să te poţi odihni. Aici, natura n-a făcut toate lucrurile la fel, totul este făurit de ea, dar nimic nu seamănă cu altceva. Colo sunt munţi uriaşi, la poalele lor sunt vâlcele luminoase, într-o parte se află stânci, prăpăstii, ape repezi; lângă păşuni, sunt pâraie, izvoare şi, pretutindeni, rodnicia pământului este nesecătuită,

pretutindeni pământul, chiar şi nelucrat, produce ceva; fiecare loc se împodobeşte, după cum este timpul, cu vegetaţia ce i se potriveşte, încât, trecând prin aceste ţinuturi, ai crede că Moldova este o înfăţişare a tuturor muncilor firii, care ne desfată cu mulţimea şi felurimea lor.

S-o mai spunem o dată: s-ar părea că natura a dăruit acest pământ părăsit cu tot ce a avut ea: aici şi-a pus comorile, iar călătorul ce îl străbate, mirându-se de cât de mult poate rodi, ar trebui să se mire şi mai tare că nu rodeşte încă şi mai mult […]. Trebuie însă să spunem că, aici, întâlnim două păcate mari, care, orice ai face, se vor împotrivi mereu înfloririi la care ţinutul acesta frumos ar putea să ajungă, şi chiar şi negoţul care, cu vremea, s-ar putea întări prin aceste locuri nu-i va aduce decât prea puţine foloase.

Cele două păcate sunt cârmuirea, care, prin natura ei, este o adevărată nenorocire, şi depopularea, urmarea nefericită a celei dintâi.

Provincia aceasta are şi un stăpân, însă un stăpân străin, care o jefuieşte, care este silit s-o jefuiască şi să facă acest lucru cu o grabă necrezut de mare. Miniştrii de lângă el ştiu să facă întocmai ce face el. Toţi slujbaşii au grijă să le urmeze pilda, încât întreaga cârmuire nu este altceva decât un jaf; toţi membrii ei sunt nişte lipitori dornice să sugă ultima picătură de sânge a unor mulţimi vlăguite.

Aici, bunurile nu se mai întorc de unde au plecat: poate că niciodată un piastru nu a ieşit din cuferele curţii ca să intre din nou în circulaţie. Noile nevoi ale domnitorului trebuie acoperite cu noi venituri. Nici cele mai neobişnuite întâmplări nu vor face să se dezlege baierele unei pungi o dată ce a fost umplută. Totul este păstrat cu grijă şi trimis la Constantinopol, unde vor fi

plătiţi prietenii, ocrotitorii domnitorului, care astfel îşi pregăteşte propriile izbânzi.

La Constantinopol, în fiece an, în fiece zi, în fiece ceas, se vor risipi, prin fel de fel de căi, bogăţiile Moldovei.

Din doi în doi ani, cel mult la trei ani, Poarta îi dă un nou domnitor; acesta, secătuit de cheltuielile făcute ca să-şi ţină rangul şi de preţul dat pentru scaun, pe care nu-l poate avea decât plătindu-l, vine în această provincie nu doar ca să domnească, să-şi plătească datoriile şi să adune altă avere, ci şi ca să-şi îmbogăţească neamurile, prietenii şi pe toţi cei ce-l slujesc.

Aşadar, din trei în trei ani, o nouă legiune de astfel de vampiri ajunge în Moldova, săraci cu toţii, amărâţi şi, din trei în trei ani, pleacă de aici încărcaţi de aur şi de bunuri, lăsând după ei doar amintirea necazurilor şi gustul pentru o nepotolită lăcomie pe care vrednicii lor urmaşi o vor arăta negreşit”.

Acelaşi strigăt de alarmă îl vom auzi, peste câţiva ani, de la fostul consul general al Angliei, W. Wilkinson:

„Niciunul din evenimentele care au înrâurit existenţa politică şi distrus spiritul public al moldovenilor şi al valahilor n-a fost atât de dezastruos ca sistemul de politică introdus de grecii din Fanar ajunşi în fruntea Principatelor.

Umiliţi, înjosiţi şi asupriţi aşa cum sunt grecii de când nu mai sunt un neam, civilizaţia lor a decăzut şi ea pe măsură ce au crescut greutatea şi barbaria jugului ce-i apasă; astfel, pe nesimţite, s-au învăţat cu ticăloşia şi supunerea slugarnică, căci ele nu pot fi desprinse de o asemenea stare de sclavie. Prefăcătoria şi minciuna au devenit trăsăturile cele mai caracteristice ale fizionomiei lor morale; în sfârşit, gravitatea împrejurărilor în care se află tot timpul i-a obişnuit, treptat, cu tot ce-l poate înjosi şi umili pe om”.

Fostul consul al Austriei, Raicevich, întăreşte acestea în „Observaţiile” sale despre Ţara Românească şi Moldova13…

„Dintotdeauna, sclavii care, bucurându-se de ocrotirea stăpânilor, pun mâna pe putere sunt cei mai mârşavi şi mai cumpliţi asupritori ai neamului omenesc. Am văzut-o tot timpul de când grecii cârmuiesc aceste nefericite provincii. Nu vreau să obosesc pe nimeni povestind tertipurile şi nedreptăţile grecilor din Fanar când este vorba să sprijine un domnitor să se înalţe, el însuşi omul şi unealta vreunui ministru sau agent de la Poartă; este destul să spun că mulţi dintre ei au terminat cu ştreangul de gât, că niciun grec nu s-a îmbogăţit şi că cele două provincii au fost ruinate şi aproape părăsite…”

Acum este momentul să vedem cum se făcea înscăunarea şi cum domnea căpetenia unei cârmuiri atât de ciudate: domnul fanariot.

CAPITOLUL AL DOILEA

Domnul

Un despot absolut şi precar: numirea şi înscăunarea domnitorului.

Palatele de la Bucureşti şi Iaşi.

Ceremonia de trezire” a lui Alexandru Vodă Moruzi. Autoritatea domnitorului: limitele ei.

Marii dregători.

Administrarea provinciilor, justiţia.

Cine plătea impozite?

Tribut oficial şi dări paralele.

Domnitorii fanarioţi ca agenţi politici ai Porţii. Cum se călătorea în Principate: poşta cea mai rapidă din lume… şi, fără îndoială, cea mai inconfortabilă: căruţa.

Diferite păreri despre fanarioţi.

Deşi situaţia lor era atât de şubredă, domnitorii din

Moldova şi Ţara Românească, la sfârşitul epocii fanariote, sunt înscăunaţi cu mare pompă, potrivit unui ritual moştenit de la fastul încoronării împăraţilor bizantini. Turcii au păstrat acest ritual chiar şi după ce au suprimat dreptul boierilor de a-şi alege domnitorul, rolul acestuia fiind redus la acela al unui simplu guvernator de provincie. Singura deosebire este că, de acum înainte, vor fi două încoronări: una la Constantinopol, alta la Bucureşti sau la Iaşi. O parte din ceremoniile de la Constantinopol se desfăşoară la Serai, unde noul domnitor primeşte, umil, investitura de la sultan; o altă parte, la Patriarhie, unde este uns de către patriarhul ecumenic, ca şi cum ar fi fost un suveran atotputernic14.

Dimitrie Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, ne-a lăsat o relatare foarte amănunţită a tuturor acestor ceremonii, cu atât mai preţioasă cu cât el însuşi le trăise în 1710.

Chiar şi cea dintâi se desfăşoară cu oarecare solemnitate, la marele-vizir, care-l anunţă oficial pe noul ales că, la stăruinţa lui, înălţimea sa Sultanul îi face favoarea să-i dea Principatul Moldovei (sau al Ţării Româneşti). De la marele-vizir, domnul ales este însoţit, călare, de către cei apropiaţi şi de prieteni, de către boierii moldoveni ce se află la Constantinopol şi de câteva zeci de *ceauşi* până la Patriarhia din Fanar. Cantemir povesteşte: „Cu acest alai, pleacă de la curtea vizirului, călare, trece pe sub poarta Bahce Kapî, numită altă dată Hrysopyle, iese din cetate şi se îndreaptă către marea biserică a Patriarhiei din Constantinopol. Oricine îl vede pe domnitor călare, turc sau credincios, chiar dacă e aşezat în dugheana sa, trebuie să se ridice în picioare, să-şi încrucişeze mâinile pe piept şi să-şi plece capul; mai mult decât atât, îndată ce a trecut pragul porţii, toate sentinelele de ieniceri sunt aliniate de şefii lor şi-l salută

pe domnitorul care trece, ca şi pe marele-vizir, plecându-şi capul, punându-şi mâna dreaptă pe inimă şi trăgând în jos de pulpana hainei, semn de mare cinste la ei, vrând să spună că îl respectă atât de mult pe domnitor, încât îşi acoperă picioarele în faţa lui şi nu se încumetă să se mişte decât de o va porunci el.

Când domnitorul şi alaiul sosesc la biserica cea mare a Patriarhiei, turcii au poruncă să rămână afară, în timp ce domnitorul intră călare în curtea Patriarhiei […]. La poarta principală, domnitorul este întâmpinat de către clerul secular; pe treptele bisericii, de către mitropoliţi, episcopi şi alte feţe bisericeşti prezente acolo; la sfârşit, în uşa bisericii, este întâmpinat de patriarh, care îi dă binecuvântarea”.

Cantemir descrie apoi cu multe amănunte ceremonia religioasă, stăruind asupra faptului că miruirea se face în spatele uşilor iconostasului (care, cum se ştie, la ortodocşi, fereşte altarul de privirile credincioşilor de rând), cu capul sprijinit de altar… Atunci, patriarhul îi pune patrafirul pe cap şi, după ce i-a citit rugăciunea stabilită odinioară pentru încoronarea împăraţilor, îl unge cu sfântul mir”…

După ceremonie, alaiul se întoarce la palatul domnitorului.

Însă cea mai strălucitoare este primirea solemnă la sultan. La mai mult de un veac după Cantemir, ritualul rămâne neschimbat, aşa cum se vede din povestirile francezului J.-M. Lejeune, „profesor particular al Alteţei sale Domnul Moldovei”, cum îşi spune el însuşi într-o notă din lucrarea fostului consul austriac Raicevich, pe care o tradusese din italiană în 1822. Să-l lăsăm să vorbească pe Lejeune:

„Iată ceremoniile care vin după numirea domnitorilor, aşa cum le-am văzut eu cu prilejul înscăunării

ultimilor doi domni din Moldova şi Ţara Românească, în 1818 şi 1819, la Constantinopol. A doua zi după numire, un ofiţer superior merge, trimis de marele-vizir, să-l aducă la Poartă pe domnitorul care, de această dată, este urmat de un număr mic din cei apropiaţi, cu toţii călare. Marele-vizir îi dă investitura principatului şi-l îmbracă în *caftan* (un soi de mantie lungă cu flori, care, la turci, este semn de cinstire). Toată suita, care, şi ea, a primit caftane, îl însoţeşte pe domnitor până la palatul unde locuieşte acesta. I se aduc apoi, rând pe rând, la distanţă de câteva zile, *tulurile*, *stindardele* şi *hangerul*, sau pumnalul împodobit cu diamante. Fiecare din aceste obiecte, care sunt aduse de ofiţerii seraiului sau ai Porţii, este însoţit de un alai m-i mult sau mai puţin mare, domnitorul primindu-i fie stând pe divan, fie în pragul palatului. I se aduc laude de către cei apropiaţi şi de către aceiaşi ofiţeri, precum şi de alţi slujbaşi ai cârmuirii ori de câte ori primeşte ceva; domnul îl pune pe *cămăraşul* cel mare să le dea celor din urmă daruri mai mult sau mai puţin scumpe. Ceremonia cea mai de seamă este audienţa pe care i-o dă sultanul, stând pe tron, şi în timpul căreia, după lauda adusă înălţimii sale, viitorul domnitor primeşte de la acesta o haină de blană foarte scumpă. Obiceiul pare prea puţin potrivit cu trufia musulmană, însă am auzit că el există de pe vremea când Soliman, întorcându-se de la vânătoare, l-a găsit acasă, aşteptându-l, pe Bogdan, domnul Moldovei, care tocmai îl recunoscuse ca suzeran. Lucrul acesta i-a plăcut atât de mult împăratului turc, încât a cerut ca noul vasal să fie îmbrăcat cu propria sa haină de blană.

Domnitorul mai primeşte şi o *cucă*, adică o cască de ienicer, cu un moţ dintr-o pană frumoasă de struţ, şi pleacă apoi însoţit de un alai mare, din care foarte puţine persoane au putut pătrunde în sala de audienţă (uzajul nu

admite, în niciun caz, mai mult de zece inşi). Cât timp stă la Constantinopol, domnitorul se bucură de multă trecere, drept care se doreşte plecarea lui cât mai grabnică. Această ultimă ceremonie este cea mai strălucitoare. Alaiul (tc. *alay*) este cu adevărat măreţ; mai întâi vine un corp de călăreţi albanezi; urmează stindardele purtate de slujbaşii militari; apoi diferiţi slujbaşi ai casei sale, în ordinea gradelor, solia trimisă de Principat pentru a-l slăvi în numele locuitorilor, prapurii Sfântului Gheorghe, ai Sfântului Mihail şi cei ai Sfintei Fecioare, precum şi stemele Principatului. Fiii domnitorului, călare, duc aşa-numitul *samur calpak*, sau căciula de zibelină, şi haina din aceeaşi blană; cel mai vârstnic duce decretul de numire, *beyrat*, doisprezece cai din cei mai frumoşi, cu valtrapuri scumpe, mânaţi de călăreţi ducând, fiecare, câte un scut mare, lucrat cu grijă, din aur strălucitor, bătut cu nestemate (obicei care vine de la prinţii tătari); în sfârşit, domnitorul însuşi, călare pe un cal dăruit de sultan. Este îmbrăcat cu mantia de blană şi are pe cap *cuca*: cele trei tuiuri (Lejeune se înşală, domnitorii Moldovei şi ai Ţării Româneşti nu aveau decât două – *n.n.*) sunt duse înaintea lui, în faţă merge un *capugi-başi*, adică străjer al Porţii, este însoţit de gărzi de corp şi înconjurat de cei mai mari slujbaşi ai casei sale. La ceremonia aceasta, toţi slujbaşii, mari şi mici, poartă mantii roşii, culoarea Porţii. Marşul este încheiat de un grup de muzicanţi turci. Cortegiul se destramă la ieşirea din Constantinopol, şi domnitorul, socotit a fi plecat, se întoarce acasă pe ascuns; mai stă acolo vreo câteva zile ca să facă ultimele pregătiri înainte de a pleca într-adevăr. Deşi în desfăşurarea ceremoniilor turceşti nu este o ordine anume, căci au întotdeauna loc *ab hoc* şi *ab hac*, ele impresionează totuşi prin măreaţa gravitate a personajelor, prin hainele cele scumpe, prin

strălucirea şi bogăţia podoabelor”…

Impresia aceasta este întărită de povestirea lăsată de Lady Craven despre plecarea solemnă din Constantinopol a lui Nicolae Mavrogheni, în 178615: „Într-una din zilele trecute, am văzut plecarea cu mare pompă a unui principe numit la cârma Valahiei. Alaiul era foarte frumos: era alcătuit din curtea şi străjerii lui, dintr-o escortă dată de Poartă, de ieniceri şi de bucătari, toţi călare, doi câte doi, unii în capul alaiului, alţii încheindu-l, şi dintr-un număr nesfârşit de cai. Erau acoperiţi cu valtrapuri din postav cu fir de aur şi cu broderii bogate. Înaintea proaspătului guvernator, care se afla la mijloc, erau purtate două cozi de cal albe, legate de nişte beţe, şi un soi de căciulă ce aducea cu o cască, embleme ale noii dregătorii. Nu mai este tânăr şi, cunoscându-l pe ambasador (Choiseul-Gouffâer – *n.n.*), a privit către ferestrele unde ne aşezasem noi şi a făcut un semn din cap. Alaiul s-a scurs aşa multă vreme şi nu-mi aduc aminte să fi văzut vreodată ceva mai măreţ”…

Este lesne de înţeles că onorurile acestea, de care, îndeobşte, nu aveau parte decât cei mai. Înalţi dregători ai Sublimei Porţi, încoronarea de către patriarhul ecumenic, aşijderea vechilor împăraţi ai Bizanţului, în sfârşit, perspectiva de a fi stăpâni pe nişte ţinuturi creştine odinioară neatârnate, aveau cum să-i ameţească pe grecii din Fanar, obişnuiţi să trăiască în „ghetoul” lor încă din copilărie, înfricoşaţi şi umiliţi. De aceea, ar fi gata de orice numai să capete numirea într-una din cele două ţări. Funcţia este, de fapt, cumpărată, lucru pe care nici nu-l prea ascund. Se începe, bineînţeles, cu un dar oficial făcut sultanului, însă mai e şi-aş spune: mai ales – marele-vizir, a cărui bunăvoinţă trebuie câştigată, pe lângă alţi miniştri sau demnitari mai mici ca el, cu atât mai mult dacă

postulatul este ocrotit de vreunul dintre ei. Când a fost numit Constantin Hangerli, pe care l-am văzut cum a sfârşit, în februarie 1799, internunţiul von Herbert-Rathkeal16 îi scria (în franceză) ministrului său, cancelarul Kaunitz: „Lumea spune că pricina unei schimbări atât de neobişnuite (înlocuirea bătrânului Alexandru Ipsilanti, care se bucura de preţuirea tuturor, cu Constantin Hangerli, care nici măcar nu urmaşe filiera „clasică", întrucât nu fusese mare-dragoman, ci doar dragoman al flotei – *n.n.*) ar fi actualul Căpitan-paşa. Nişte persoane, care ştiu ce spun, susţin că noul domnitor, care se îmbogăţise foarte mult de pe urma asupririi insulelor din Arhipelag, i-a numărat patru sute de mii de piaştri lui Căpitan-paşa, stăpânul său, făgăduindu-i totodată că, în fiece an, îi va plăti un tribut de două sute cincizeci de mii de piaştri atâta timp cât avea să domnească: vedem aşadar că nefericita aceasta de ţară este sortită să fie asuprită şi jefuită asemenea insulelor din Arhipelag ca să umple cuferele, mereu goale, ale acestui amiral…"

Ce să mai zicem atunci de afirmaţiile lui Langeron, făcute cu vreo douăzeci de ani mai târziu, despre Ion Gheorghe Caragea? „Ne putem închipui cât de mare era dorinţa acestor greci să pună mâna pe Principate, dacă vom afla că domnitorul Caragea, cel mai lacom şi mai neruşinat dintre toţi ticăloşii aceştia, fiind numit domn al Valahiei, după încheierea păcii (pacea de la Bucureşti, din 1812 – *n.n.*) a stors, în şase ani, din această nenorocită provincie, 93 de milioane de piaştri – potrivit schimbului din acea vreme, peste 50 de milioane de ruble.

— A cheltuit vreo 5 sau 6, a luat cu el când a fugit 18 (cu diamante şi cu giuvaieruri cu tot), 70 de milioane au mers la sultan, la miniştrii acestuia şi la fanarioţi…"

Un alt procedeu adesea folosit de Poartă: mutarea

dintr-o provincie în alta. Trecerea din Moldova în Ţara Românească era, pentru domnitor, o înaintare în grad, deoarece noua provincie „aducea” şi mai mult. Iar, oricum, a trece din Ţara Românească în Moldova era mai bine decât să fii *mazilit* (din tc. *mazul*: destituit).

Mai mult: socotind că plocoanele de pe urma înscăunării domnilor Moldovei şi Munteniei sunt prilejuri prea rare, deşi domnitorii erau schimbaţi des sau erau mutaţi dintr-o provincie în alta, Poarta scornise înnoirea în fiece an a firmanului de înscăunare. Datoria de a face această înnoire, care se numea „micul *mucarer*” (marele *mucarer* fiind „darul” făcut la începutul domniei), avea îndoitul avantaj de a-i ţine pe domnitori într-o veşnică teamă şi de a aduce an de an vistieriei sultanului, după cum spune Raicevich, vreo 700.000 de piaştri – ceea ce, împreună cu nenumăratele şi inevitabilele *peşcheşuri* şi *bacşişuri*, îl costă pe domnitor mai mult decât de două ori pe atâta.

Abatele Boskovic, în timpul călătoriei sale, fusese, cu totul întâmplător, de faţă, alături de domnitorul Grigore Callimachi, la ceremonia prilejuită de *mucarer*, la porţile Iaşilor. La marginea drumului, fusese ridicat un cort mare; ambasadorul Porter, împreună cu suita sa, din care făcea parte şi abatele, fusese poftit aici de către domnitor. *Divan-ejfendi* citise firmanul de confirmare şi-i dăruise domnitorului, din partea sultanului, un cal frumos cu valtrapuri scumpe. Boskovic povesteşte: „De o parte şi de alta a drumului, cale de o milă, se afla un şir de călăreţi înarmaţi până-n dinţi, cu o mulţime de flamuri frumoase, din loc în loc”… După ceremonie, „toată adunarea, o mare mulţime, şi toţi călăreţii care făcuseră parada au luat drumul către oraş; am rămas să privesc, de pe un dâmb, spectacolul care era cu adevărat măreţ”… A doua zi, în

timpul unei audienţe particulare, învăţatul nostru iezuit îşi petrece toată seara explicând domnitorului şi fratelui acestuia funcţionarea câtorva aparate de fizică şi de optică. Notează că domnitorul pricepea foarte bine italiana şi franceza, dar se prefăcea a nu vorbi decât greceşte. Şi abatele comentează:, 3 ietul principe! Numai Dumnezeu ştie ce soartă îl aşteaptă peste un an, acum este despotic, dar poate că va fi trimis în pribegie, sau, măcar, va fi silit la o viaţă necăjită printre turci, care se poartă cu creştinii mult mai rău decât ne purtăm noi cu evreii în ghetou: în Italia, aşa se zice cartierului evreiesc”. Bunul abate nu se înşela prea mult: peste câţiva ani, bănuit de simpatii faţă de ruşi, Grigore Callimachi avea să fie decapitat.

Frământările şi intrigile care precedaseră dizgraţierea fostului domnitor şi numirea celui nou nu se isprăvesc odată cu înscăunarea acestuia din urmă. Am văzut mai înainte, în povestirea lui d’Hauterive, o scurtă descriere a alaiului care se urneşte, în sfârşit, ca să se îndrepte către „pământul făgăduinţei”. Pe lângă cei câţiva boieri munteni sau moldoveni, veniţi să i se închine, şi toată clientela lui grecească, domnitorul cel nou ia cu sine patru funcţionari turci, meniţi să stea în preajma lui. Este vorba de acel *divan-effendi*, care se îngrijea de respectarea legilor musulmane de către turcii din Principate. Acest *divan-effendi* citeşte – la Divanul din Bucureşti sau Iaşi – firmanul de numire a noului domnitor. Apoi, *beşli-aga*, însărcinat cu paza călătorilor mahomedani; *mehter-başi*, mai-marele muzicanţilor; în sfârşit, *bairactar-ul*, purtătorul steagului. Domnitorului îi era îngăduit să-şi aleagă el singur aceşti „însoţitori oficiali”. Dar, cunoscând obiceiurile de la Constantinopol, se poate bănui că lucrurile erau puse la cale…

După mai multe săptămâni de călătorie, alaiul

ajungea în cele din urmă aproape de capitală – Bucureşti sau Iaşi.

La Bucureşti, domnitorul şi alaiul care-l însoţea făceau un popas de câteva zile la porţile oraşului, la mănăstirea Văcăreşti. Acolo se aflau mai multe clădiri în jurul unei biserici ridicate de Nicolae Mavrocordat pentru pomenirea părintelui său, Exaporitul, în 1720, şi care era unul din cele mai frumoase specimene ale arhitecturii bizantine târzii17. În vreme ce domnitorul şi suita se odihneau după o călătorie atât de lungă, şi se făceau ultimele pregătiri pentru intrarea solemnă în oraş, gospodarii capitalei dădeau zor să dreagă „podul Beilicului”. Se ştie că principalele străzi din Bucureşti, ca şi din Iaşi, erau podite cu bârne groase de stejar, prinse unele de altele, întocmai ca un pod, de unde şi numele de *pod* dat străzilor principale din capitală. Acest soi de caldarâm, costisitor şi totodată inconfortabil, va stârni întotdeauna, aşa cum vom vedea, uluirea străinilor. Pentru călătorul ce venea dinspre Constantinopol prin „raiaua” Giurgiu (enclavă otomană pe malul stâng ai Dunării, la nici cincisprezece leghe de Bucureşti), intrarea în Bucureşti se făcea pe „Podul Beilicului”. (Beilicul era numele dat unui soi de han mare, ridicat de domnitorii fanarioţi pe malul Dâmboviţei, în apropierea acestei străzi, pentru a-i putea găzdui pe oaspeţii musulmani de seamă, fără să-i aibă pe cap la ei acasă; şi cum, pentru turci, domnitorul Ţării Româneşti nu era decât un bei, casa lui de oaspeţi se numea beilic.) În cele trei-patru zile de dinaintea înscăunării cu mare pompă a noului domnitor, erau repede înhămaţi la treabă toţi nenorociţii care umpleau închisorile oraşului. Se înlocuiau bârnele rupte sau putrezite, se punea pietriş pe marginea drumului, se astupau gropile cu paie şi crengi... Cât ţinea „podul”, erau drese la iuţeală

faţadele dughenelor – mai ales cele ale cârciumilor! O mare fierbere cuprindea împrejurimile. O mulţime de gură-cască se îmbulzea în vecinătate. Dar nu era expresia unei mari bucurii populare, nici vorbă de aşa ceva. Oare nu în vremea aceea s-a născut zicala: *Schimbarea Domnilor*, *bucuria nebunilor*? Însă orice prilej de a mai răsufla era bine venit, privirea celor săraci, a celor mărunţi, a celor necăjiţi fiind întotdeauna atrasă, fără a putea fi stăpânită, de luxul celor mari, de caleştile strălucitoare, de uniformele sclipitoare, de caftanele de samur…

Sosea în sfârşit şi ziua cea mare. În timp ce clopotele zecilor de biserici din oraş erau trase din răsputeri, alaiul se urnea din loc: în frunte, se afla pedestrimea cu halebarde, urmată de *marele-agă* şi de ceauşii18 lui, de jandarmii călare, de *marele-spătar* şi de ceauşii acestuia, de poliţia pedestră, de ceauşii domnitorului şi de pajii înveşmântaţi în roşu; veneau apoi delegaţiile tuturor breslelor de negustori şi de meseriaşi, fiecare cu starostele ei, şi, în urmă, călare pe cai cu valtrapuri scumpe, marii dregători în funcţiune, după ei venind foştii (şi adesea, viitorii) dregători; venea, în sfârşit, Domnitorul, precedat de fiii săi şi urmat de toată ostăşimea călare, *roşiorii* şi *călăraşii*. Marşul era încheiat de muzica militară, mai întâi, *meterhaneaua* turcească (aceasta cânta într-un fel ce-i înspăimânta pe rarii musafiri occidentali), şi, după ea, tilincile şi trâmbiţele româneşti. Înaintea şi în urma alaiului, uneori şi pe lături, pitici, nebuni şi saltimbanci încercau să înveselească norodul şi, din când în când, dându-şi sufletul, scoteau de la cei de faţă un firav: Trăiască Maria sa!

Îndată după trecerea minunatului alai, poporul se bulucea pe „pod” – şi în cârciumi –, şi toată ziua şi toată noaptea, uneori şi a doua zi, mahalaua răsuna de zgomote,

de strigăte şi de ritmurile tarafurilor ţigăneşti. În fericirea amăgitoare dată de vin şi de ţuică, aflate pretutindeni cu butoaiele, lumea începea, de fiecare dată, să tragă nădejdea că, sub stăpânul cel nou, o va duce ceva mai bine – sau ceva mai puţin greu – decât sub cel de dinainte…

Alaiul îşi vedea de drum, apucând pe dealul Mitropoliei, unde mitropolitul Ţării Româneşti săvârşea încă o dată, cu aceeaşi ceremonie ca patriarhul Constantinopolului, ungerea noului domnitor. Abia atunci acesta intra pentru prima oară în palatul său, unde, în sala de audienţe, boierii, fiecare după rangul ce-l purta, erau admişi să-i sărute mâna sau doar o pulpană a hainei lui de sărbătoare.

Domnitorii Ţării Româneşti aveau ghinion cu reşedinţele lor. Elegantul palat, cu influenţe veneţiene, construit la Bucureşti de Constantin Brâncoveanu, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea, fusese distrus, în parte, mai întâi, în 1718, de un incendiu, pe vremea când Nicolae Mavrocordat, surprins, în 1716, în palat de un „comando” al imperialilor, era prizonier al austriecilor. Întors după încheierea păcii de la Passarowitz, Nicolae Mavrocordat n-a găsit cu cale să purceadă la restaurarea palatului. S-a dus să locuiască în altă parte, iar urmaşii – printre care şi fiul său Constantin – au stat fie într-un pavilion de vânătoare, fie la mănăstirile Cotroceni sau Văcăreşti, întrucât, din toate punctele de vedere, locuinţele acestea li se păreau mai sigure.

La sfârşitul anilor 1770, Alexandru Ipsilanti pune să se ridice un nou palat în stil bizantin pe un deal deasupra Dâmboviţei, aproape de mănăstirea ctitorită de Mihai Viteazul, în 1592, şi care i-a păstrat numele, Mănăstirea Mihai Vodă. I se va spune Curtea Nouă, ca s-o deosebească de vechiul palat, devenit acum Curtea Veche. Aceasta se va

dărăpăna, încet-încet, apoi, câteva generaţii, va fi un lăcaş pentru cerşetori şi pentru cei ce apucau pe căi greşite, cărora lumea le va spune *crai de Curtea Veche 19*. În 1802, un cutremur năprasnic, care a distrus o parte din oraş, va dărâma ultimele ziduri ale palatului brâncovenesc.

Curtea Nouă era foarte încăpătoare, ba chiar unii călători găseau că nu-i lipseşte o oarecare noblețe. Soarta avea însă să se înverşuneze şi împotriva ei. În timpul ocupaţiei austriece din 1789 – 1790, palatul, folosit ca spital de către trupele imperiale, este nimicit în parte de un incendiu. Abia în 1798, Constantin Hangerli pune să-l repare, făcând mari rechiziţionări de căruţe, meseriaşi şi ţigani din proprietatea mănăstirilor. Se mută în el doar cu câteva săptămâni mai înainte de tragicul său sfârşit pe care l-am povestit mai sus. Cutremurul din 1802 l-a stricat în parte. Noul domnitor, Constantin Ipsilanti, îl drege de bine de rău – mai curând rău, de bună seamă, de vreme ce soţia noului consul francez la Iaşi, Doamna Reinhard20, care-şi însoţeşte soţul cu prilejul unei vizite protocolare la domnitorul Ipsilanti, în 1806, găseşte că saloanele sunt murdare şi întunecoase… Peste câteva luni, altă ocupaţie străină, de data aceasta rusească, şi palatul devine din nou spital militar! După pacea din 1812, noul domn, Caragea, îl drege din nou şi se mută în el, pentru ca în noaptea de 22 decembrie 1812 un foc năprasnic să-l ardă în întregime. Un tânăr călător francez, contele de Lagarde, sosit în ajun, asistă la uriaşul incendiu şi admiră curajul pompierilor.

Caragea se va lipsi de *Curtea Nouă*: închiriază două case boiereşti, în apropierea Curţii Vechi, le leagă printr-o galerie lungă şi încropeşte la iuţeală un nou palat, unde erau amestecate toate stilurile din Europa şi din Turcia. Faţada principală dădea înspre Podul Mogoşoaiei (actuala Calea Victoriei) 21. Către stradă, era un fel de chioşc

turcesc de unde domnul putea să se uite la trecători. În curte, se intra pe un portal monumental, cioplit, numit, tot după obiceiul turcesc, Paşa-capusi”. În mijlocul marelui pătrat alcătuit de toate clădirile acestea de tot felul, spectacolul ce se înfăţişa privirilor oaspetelui occidental era destul de neobişnuit. Curtea mişuna de lume: boieri îmbrăcaţi după ultima modă de la Constantinopol, purtând pe cap coşcogea căciuli de blană, secretari, paji, arnăuţi, slugi, vizitii, printre care treceau vânzătorii de alune, de alviţă, de rahat sau de bragă (aceştia din urmă ducând în spinare un soi de samovare mari de aramă). În mijlocul curţii, aşteptau la rând caleştile şi trăsurile boierilor. În fund de tot, erau grajdurile, în faţa cărora argaţii plimbau alergând caii domneşti acoperiţi de valtrapuri cusute cu fir de aur.

De două ori pe zi, povesteşte Raicevich, muzicanţii turci, *meterhaneaua*, vin şi cântă sub fereastra domnitorului; şi autorul adaugă: „Doamnele grecoaice, cu toate că au gusturi alese, se duc să asculte, mulţumite la gândul că bărbaţii lor se bucură de atâta cinste”.

Lagarde, care se mai află încă la Bucureşti cu prilejul înmânării scrisorilor de acreditare de către consulul Franţei, Ledoulx, în 1813, ne zugrăveşte un tablou viu colorat despre acest talmeş-balmeş oriental: „Ceremonia, îi scrie el prietenului său Griffith, mi s-a părut destul de interesantă, deoarece imită întocmai primirea solilor la Poartă”. La ceasurile zece dimineaţa, un echipaj de paradă cu şase cai, trimis de domnitor, vine să-l ia pe Ledoulx de acasă. Consulul se urcă însoţit de cancelar. În urmă, vin trăsurile francezilor stabiliţi la Bucureşti. În faţa şi în spatele cortegiului, detaşamente de arnăuţi călare22.

În curtea Palatului, sunt întâmpinaţi de un adevărat „huiet de muzică turcească”, făcut de „cincizeci de tobe

mari, tot atâtea talgere, trei cimpoaie şi şase fluiere, care cântau o muzică îndrăcită. Călăuziţi de ciohodari îmbrăcaţi în livrelele Curţii, am fost duşi în sala tronului, unde un bărbat bătrân (este vorba de Caragea – *n.n.*), aşezat sub un baldachin de catifea cusută cu perle şi cu fir de aur, înconjurat cu toată pompa de care fusese în stare, mi-a dovedit că rolul de rege, pe care nu-l juca decât de două luni, nu este nici greu, nici neplăcut. În faţa lui, se afla un jilţ, pentru consul, şi, de o parte şi de alta, canapele pentru noi. Consulul a rostit discursul obişnuit despre minunatele legături dintre Franţa şi Sublima Poartă, precum şi despre dragostea deosebită pe care suveranul lui o poartă domnitorului. Lagarde scrie mai departe:

„Nu am auzit răspunsul lui Caragea, căci a bombănit ceva foarte încet, în schimb a poruncit cu glas tare să se aducă şerbeturi şi cafele, pe care le-am înghiţit în timp ce se vorbea despre evenimentele politice actuale, despre ciuma de la Constantinopol, despre asprimea iernii; când n-a mai avut ce vorbi, am fost prezentat ca să mai spun şi eu ceva. Alteţa sa mi-a făcut cinstea unui zâmbet suav precum cea dintâi picătură de rouă şi, după câteva cuvinte fără însemnătate şi nişte răspunsuri la întrebări la fel de neînsemnate, tot alaiul s-a dus la doamna, unde au fost luate de la capăt aceleaşi comedii: o găsim înconjurată de fiicele ei şi de câteva doamne de la Curte, foarte frumuşele; nişte sclave frumoase ne-au adus dulceţuri şi parfumuri, apoi ne-am desfătat cu sunetele ascuţite ale unei flaşnete, despre care Alteţa sa spunea că nu se mai satură ascultând-o. Când minunea de minavetă şi-a isprăvit cântecul, ne-am luat rămas bun şi, cu chiu cu vai, ne-am întors la porţile Palatului, îmbrânciţi, împinşi, izbiţi de tot felul de neisprăviţi, îmbrăcaţi în roşu, în alb, în verde, cu barbă sau fără, cu turban sau calpac pe cap, oameni care,

neavând nicio simbrie la Curte în afară de aceste rare chilipiruri şi de darurile primite de anul nou, se îmbulzeau să capete ceva din ceea ce trebuia să dea consulul nou-venit. Am văzut cum, tras în toate părţile, acesta era cât pe-aci să fie făcut bucăţi; norocul lui că patru ciohodari voinici l-au luat şi, cât ai clipi, l-au urcat în caleaşcă, de unde a zvârlit câţiva pumni de rupii peste cerşetorii aceia galonaţi. Însă noi, oameni de rând ai unei mari naţiuni, neavând cinstea să fim îmbrăcaţi în haine pline de fireturi, ne-am pus viaţa în primejdie ca să ajungem la trăsuri”.

Iaşii, capitala Moldovei, mai la o parte de drumul cel mare pe care se făcea negoţul între Constantinopol şi Europa Centrală, erau un oraş mai puţin întins şi mai puţin populat decât Bucureştii. Străinii însă, îndeobşte, îi găseau mai mult farmec, iar palatele domneşti făceau o bună impresie până şi vizitatorilor occidentali. Chiar de prin 1762, părintele iezuit Boskovic, găzduit, împreună cu trimisul Angliei, în palatul de vară al domnitorului, îl găsise frumos, spaţios şi bine mobilat. Mai era şi un al doilea palat, pentru femei; la ambele, se ajungea pe o scară monumentală împodobită cu „sculpturi de valoare”. Palatul fusese construit – preciza Boskovic – „de vestitul Grigore Ghica, în mai multe rânduri, de-a lungul veacului, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti; era un om tare iscusit, cu mare faimă prin ţinuturile acestea”…

Un tânăr diplomat rus (neamţ de origine), Joseph Christian von Struve, care vizitează Iaşii în 1791, cu prilejul tratativelor de pace dintre Rusia şi Turcia, este plăcut impresionat de palatul domnesc: „Cea mai frumoasă clădire din oraş este palatul domnitorului Ipsilanti, în care a locuit prinţul Potemkin când a venit în oraşul acesta”. Mai departe, evocă petrecerile date în cinstea trimişilor celor două puteri: „Sosirea acestor trimişi şi deschiderea

convorbirilor în vederea încheierii păcii au prilejuit o mulţime de serbări şi de baluri în palatul Ipsilanti […]. Din odaia în care stăteam eu, în apropiere de palat, nu mi-a fost greu să mă uit pe îndelete la bogăţia veşmintelor de tot felul, atât cele ale bărbaţilor, cât şi cele ale femeilor poftiţi la aceste serbări. Luminile strălucitoare din încăperi, minunatele concerte ce au putut fi auzite acolo au fost pentru mine tot ce văzusem eu mai frumos vreodată”.

Dar, ca şi la Bucureşti, palatul este nimicit de un incendiu. Alexandru Moruzi îl reconstruieşte, între 1803 şi 1806, mărindu-l şi mobilându-l cu un lux neîntrecut. Nu va locui niciodată în el: cu câteva zile înainte de data inaugurării, este mazilit de către Poartă. Mazilirea lui (odată cu cea a lui Constantin Ipsilanti la Bucureşti) va sluji drept pretext războiului ruso-turc din 1806 – 1812. Potrivit unei note a lui Lejeune, traducătorul lui Raicevich, era vorba de o clădire mare, de cărămidă şi de piatră, în stil neoclasic occidental, cu o singură aripă văzut din faţă, cu parter şi un singur cat. Atâta doar că, după părerea sa, „se făcuse prea mult pentru sălile cele mari de ceremonii, ca şi pentru cele menite Cancelariei Ţării”, încât palatul nu avea decât şaptezeci de încăperi, când ar fi putut avea peste o sută! La rândul său, consulul britanic, Wilkinson, de obicei atât de critic, scrie: „Palatul domnitorului este clădirea cea mai mare din tot oraşul; de jur-împrejur, sunt grădini şi curţi; este mobilat într-un stil pe jumătate oriental, pe jumătate european şi este destul de mare ca să poată găzdui, fără nicio greutate, peste o mie de inşi”. În sfârşit, un emigrant francez, contele de Moriolles, care călătoreşte în Moldova, în 1809, împreună cu un mare senior polonez, găseşte că locul este încântător, interiorul palatului mare şi impunător, decoraţia şi mobilierul

măreţe: „o adevărată locuinţă de suveran, elegantă şi modernă”.

Nu acelaşi lucru se putea spune despre adunătura pestriţă făcută în grabă de Caragea, la Bucureşti, în 1813, după ce „Curtea Nouă” fusese distrusă de foc.

Cele câteva descrieri ale palatului domnesc din Bucureşti, pe care le avem de la sfârşitul epocii fanariote, ne arată un interior rânduit şi mobilat în întregime „după moda turcească”. (De altminteri, Bucureştii, mai aproape de Constantinopol decât Iaşii, fuseseră întotdeauna un oraş mai oriental decât capitala moldovenească.) în afară de mulţimea covoarelor scumpe, nu vedeai acolo nimic cu adevărat de soi. Iatacurile doamnelor nu erau la un loc cu cele ale bărbaţilor. În încăperile de primire, mai nicio mobilă europenească; divanuri late de-a lungul pereţilor, uneori pe două sau trei laturi, banchete, măsuţe joase şi, pretutindeni, covoare orientale. Călătorii apuseni se miră cel mai mult de faptul că nu sunt nicăieri mese sau birouri de scris. Copiştii, secretarii, chiar şi boierii folosesc nişte călimări făcute de obicei din aramă, cu un mâner lung pe care îl înfig la brâu. Se scrie pe genunchi sau stând pe vine ori lungit pe divan. În 1806, a doua zi după ce a sosit la Bucureşti, Doamna Reinhard îi scria mamei sale:

„M-am dus să văd odăile în care aveam să locuim; mi s-au părut foarte goale: în afară de nişte divanuri, nu mai era nimic, şi, spre marea mea mirare, nici măcar o oglindă: soţul meu cerea stăruitor o masă de scris; iar eu am vrut să ştiu cum trebuie să stai când scrii scrisori. Domnul de Saint-Luce, aflat în slujba noastră, m-a încredinţat că te obişnuieşti repede să scrii pe genunchi; numai cei ce slujesc domnitorului îşi îngăduie luxul unui portofel”…

Toţi străinii se miră, de asemenea, văzând, atât la domnitor, cât şi la boieri, mulţimea de slugi, fără ca vreuna

să aibă cine ştie ce treabă de făcut. Un document de pe vremea lui Alexandru Momzi (a domnit 1793 – 1796 şi 1799 – 1801) ne înfăţişează în amănunţime ceremonia de dimineaţă, când domnitorul se trezeşte din somn: cel dintâi intră în odaia domnitorului marele-şerbegiu ([*şerbegi-başa*), demnitarul care se îngrijeşte de dulceţuri, urmat de un al doilea şerbegiu, care duce tava cu dulciuri: şerbet de trandafiri sau de vişine etc.; după aceea, vine marele-cafegiu, urmat de un al doilea cafegiu, care duce pe o tavă de argint ceaşca cu cafea; după el, marele-ciubucciu, urmat de un al doilea ciubucciu, care aduce lulelele şi narghilelele. Procesiunea este încheiată de patru fete frumoase din suita Doamnei, fiecare ducând în mână un fel de căţuie plină cu jar peste care presară praf de chihlimbar… Această înmulţire a treburilor de făcut (a celor mărunte, dar şi a celor de seamă, aşa cum vom vedea) şi inutilitatea celor mai multe dintre ele trezesc numaidecât comentariile călătorilor apuseni. Uitau că se află în Orient. Cei mai mulţi habar n-aveau cum stau lucrurile în Seraiul de la Constantinopol…

Influenţa orientală se vede însă cel mai tare în îmbrăcăminte. Domnitorul poartă pe cap un *işlic*, căciulă înaltă de samur, ceva mai largă spre vârf, cu fundul rotund sau aproape triunghiular, de culoare albă (doar pentru domnitor, pentru boieri fiind mai totdeauna roşu). Peste cămaşa subţire de mătase sau de in venea *anteriul*, o haină lungă, cel mai adesea de satin cu flori, sau brodată ori cusută cu fir de argint, căzând până la glezne, şi încins cu un şal scump adus din India, înnodat de câteva ori dinainte. La brâu, *hangerul*, un pumnal lung bătut cu nestemate. Peste *anteriu*, se purta o haină scurtă de catifea brodată cu aţă de mătase, cu sau fără găitane, cu mâneci largi, *fermeneaua*, subţire vara, căptuşită cu blană

iama. În sfârşit, când ieşea din casă, *feregeaua* sau mai somptuosul *biniş*, o haină largă de postav, deschisă în faţă, tivită cu samur de jur-împrejur şi, la mânecile despicate, căptuşită, iama, de sus până jos, cu blană. În picioare, ghete uşoare sau, cel mai adesea, papuci cu vârful întors în sus, încălţaţi peste nişte ciorapi din pielea cea mai fină, *meşi*, de culoare galbenă, în care erau băgaţi, sau peste care erau legaţi, *şalvarii* sau *ciacşârii*, roşii şi umflaţi.

Simpla enumerare a acestor termeni, toţi de origine turcească, este grăitoare. La drept vorbind, în îmbrăcămintea domnitorului şi a boierilor, pe la 1800, doar câţiva termeni generici mai ţin de vechiul fond al limbii, de pildă *cămaşă*, *veşmânt*, *încălţăminte* etc. Aproape toţi ceilalţi termeni privitori la îmbrăcăminte – şi ar putea fi citaţi cu zecile – vin din Orient.

Îmbrăcămintea femeilor, la curte, nu se deosebeşte prea mult de cea a bărbaţilor. Femeile poartă şi ele pe dedesubt *şalvari* (cel mai adesea, din catifea) şi papuci. Pe deasupra, nişte cămăşi din mătase, foarte decoltate, un *anteriu* prins în faţă cu agrafe, un *ilic* din catifea brodată, tivit cu hermină sau samur; iar când ieşeau din casă, *feregeaua* sau *binişul*. Pe cap, atunci când nu aveau diademe sau o clădăraie de panglici şi giuvaieruri prinse cu iscusinţă, purtau, îndeobşte, nişte bonete care se asemănau destul de mult cu heninul medieval.

Curtea domnitorilor munteni sau moldoveni n-a avut întotdeauna înfăţişarea aceasta orientală. Acel voievod din neamul Basarabilor (sau vreo rudă?), găsit într-un mormânt în Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, din veacul al XIV-lea, uluitor de bine păstrat, este îmbrăcat cu veşminte precum cele occidentale, adică, foarte probabil, imitate după curtea angevină din Ungaria. Multă vreme, ţinuta domnitorilor şi a boierilor se inspiră din costumul

marilor dregători unguri sau polonezi – cu unele elemente bizantine în hainele de ceremonie, anunţând de pe atunci moda turcească (deoarece nu trebuie uitat tot ce, în îmbrăcăminte, în artă şi în bucătărie, turcii au luat de la Bizanţ).

Dar, pe măsură ce stăpânirea turcească se face tot mai simţită în Principate, este din ce în ce mai primejdios să doreşti să imiţi Occidentul. Atunci când Grigore I Ghica, reintrat în graţiile sultanului, se întoarce din exil, în 1672, şi-şi aduce nevasta de la Veneţia, aceasta se grăbeşte să renunţe la hainele ei occidentale. Ceva mai târziu, pe la începutul secolului al XVIII-lea, se pare că nu este prudent, chiar dacă eşti rezident străin, să umbli îmbrăcat „europeneşte”: turcii, care supraveghează cu grijă purtarea domnitorilor români, văd cu ochi răi până şi hainele celor câţiva occidentali care se învârtesc în jurul domnitorului: medici, preceptori, secretari-tălmaci. Antonio Maria del Chiaro, un florentin care a fost secretarul lui Constantin Brâncoveanu, povesteşte că „străinul chemat în Principate primeşte, la Paşti, postav şi mătase ca să se îmbrace după moda ţării şi să fie la adăpost de privirile pline de ură ale turcilor, care sosesc zilnic pe aici şi care nu văd cu ochi buni veşmintele şi porturile ce sunt altfel decât ale lor”.

În 1742, pictorul elveţian biotard, venind să stea mai mult timp la Iaşi, îşi lasă barbă şi mustăţi şi poartă caftan şi işlic de blană.

Mai mult decât atât: dacă dăm crezare unei tradiţii orale, din porunca Porţii, frescele ce împodobeau tumul Colţei din Bucureşti ar fi fost răzuite, întrucât reprezentau soldaţi în uniforme suedeze! (Tumul acesta de pândă fusese ridicat la începutul secolului al XVIII-lea prin grija marelui-spătar Mihai Cantacuzino şi cu sprijinul câtorva

boieri, printre care şi un Colţea, luptători în oştile lui Carol XII.)

Aşa stând lucrurile, de vreme ce la Curte, în jurul Domnitorului, toată lumea, boieri, secretari, paji, străjeri arnăuţi, ceauşi, ciohodari, slujnice roabe se îmbracă „turceşte”, să nu ne mirăm dacă viermuiala aceasta orientală aminteşte călătorului occidental replica, în mic, a Seraiului din Constantinopol. Iar dacă, mult mai târziu, prin anii 1830, când veşmintele orientale nu mai sunt purtate decât de „cei rămaşi credincioşi vechilor obiceiuri”, un Raoul Perrin va socoti că acest costum este „bogat şi măreţ”, alţii, printre care şi britanicul Thornton, în 1807, nu văd în aceste obiceiuri decât partea lor ciudată şi caraghioasă. „Privitorul european, scrie el, ar trebui să fie de o mare nepăsare dacă, uitându-se la această Curte, n-ar simţi ceea ce te face să simţi amestecul caraghios dintre grotescul ceremoniei şi vulgaritatea purtătorilor; dintre ceea ce te îngreţoşează în linguşeală şi ceea ce este vrednic de dispreţ în mândria deşartă, vrednic de ură în prostia supărătoare”…

Românii dădeau domnitorului lor titlul de *domn* sau *voievod*, unul de origine latină (*dominus*), celălalt de origine slavă (*voievodă*), căpetenie de oşti – termen întâlnit până astăzi la polonezi şi la sârbi pentru a desemna comandanţi militari sau guvernatori de provincie. Străinii, luându-se după ruşi, au dat adesea, începând cu secolul al XVTII-lea, domnitorilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei titlul de *hospodar*. Termenul, sub forma *gospodar*, figurase în Evul Mediu în titlul slavonesc dat domnitorilor Moldovei şi Munteniei în expresia pleonastică „voievoda gospodar”; însă niciodată nu a intrat în limbajul curent, unde *gospodar* înseamnă, cum se ştie, un ţăran stăpân pe gospodăria lui, uneori în sens laudativ: un bun gospodar.

Cu toate acestea, Curtea austriacă şi cea rusească, pesemne în amintirea vremurilor când aceste ţări erau independente, catadicseau, când se adresau hospodarului, să-i zică prinţ şi alteţă serenissimă. D'Hauterive, în notele sale, este nemulţumit dacă un suveran străin nu face această politeţe: „Ne-am înţeles să le spunem Alteţă Serenissimă hospodarilor din cele două provincii. […] Sublima Poartă le zice: judecători ai pricinilor, lumini strălucitoare printre cei ce urmează credinţa în Iisus, înalţi şi puternici cârmuitori ai regatelor Moldovei şi Ţării Româneşti". O scrisoare de la marele-vizir, scrisă în aceşti termeni pompoşi din cale-afară, a sosit chiar în ziua când i se adusese domnitorului o scrisoare trimisă de regele Prusiei, care o scrisese în stilul folosit de el faţă de propriii consuli: „Domnule Prinţ al Moldovei, vă felicit etc… şi nu voi pierde niciun prilej de a vă dovedi bunăvoinţa mea.", Adevărul este că, deşi un hospodar al Moldovei plăteşte tribut la Poartă şi nu domneşte o veşnicie în provincia lui, atâta vreme cât domneşte, este totuşi suveran, iar bunăvoinţa regelui Prusiei îi ajută la fel de mult ca şi cea a regelui Chinei. Regele Prusiei ar face mult mai bine să dea cămăşi consulilor săi, care i le cer, decât să-şi dăruiască bunăvoinţa unor prinţi care nu-i cer nimic şi care au dreptul să-l pună să plătească taxe vamale de cinci sau trei la sută, după cum le va fi bunăvoinţa faţă de slujitorii şi consulii lui". Este limpede că d'Hauterive nu-l avea la suflet pe regele Prusiei. (De fapt, Prusia, în acel moment, nu avea la Iaşi un consul, ci un simplu funcţionar, despre care internunţiul, baronul von Herbert-Rathkeal, vorbeşte ca despre un încurcă-lume şi un beţiv; d'Hauterive îl găsise, în schimb, la Iaşi pe un anume maior von Seidlitz care, în fiecare an, cumpăra, pentru remonta cavaleriei prusace, şase sau şapte mii de cai, „câştigând, scrie el, la

fiecare cal, câte doi ducaţi”.)

Spusele lui d’Hauterive despre puterea domnitorului sunt întărite atât de documentele interne, cât şi de povestirile străinilor. Deşi Poarta înclina, începând cu secolul al XVIII-lea, să-i socotească pe domnitorii Moldovei şi ai Ţării Româneşti ca pe nişte simpli guvernatori de provincie, ea nu s-a atins de legile şi obiceiurile locului şi nu a ştirbit puterea absolută a domnitorului, putere ce mergea până la dreptul de viaţă şi de moarte asupra supuşilor săi. De fapt, deşi turcul apăsa ţara din punct de vedere economic şi, în cele din urmă, el numea domnitorii, le lăsa totuşi acestora toate atributele suveranităţii, în afară de acela de a declara război şi de a bate monedă. Un foarte bun observator, generalul de Bawr (german care slujise în armata rusă în timpul războiului ruso-turc din 1768 – 1774) 23, era de părere că: „toate acestea îi deosebesc pe prinţii din ţările române de alţii, viziri şi paşi, care nu se bucură de asemenea drepturi”. Consulul Austriei, Raicevich, stăruie şi el asupra atotputerniciei domnitorilor: „cu toate că în Ţara Românească şi Moldova despotul are o situaţie nesigură; că, foarte adesea, este vorba de cineva care nu se trage din neam mare şi care nu are niciun har, înălţat numai datorită uneltirilor grecilor, banilor şi ocrotirii Porţii Otomane, şi pe care un alt intrigant îl poate pierde zvârlindu-l în nimicnicia de unde a venit; nu se află totuşi o cârmuire mai despotică decât cea a acestor doi domnitori. Despotul acesta se înfăţişează supuşilor, care au nenorocirea să trăiască sub un astfel de jug, cu atâta semeţie, încât boierii, când se duc la el, tremură şi se poartă cum nu se poate mai slugarnic. I-am văzut pe mulţi dintre ei deschizând uşa, pentru a intra la audienţa mult râvnită, făcându-şi cruce şi rugându-se la Dumnezeu să-i ocrotească. Numai câtorva boieri, dintre cei

mai de seamă, le este îngăduit să-i sărute mâna; de obicei, i se sărută piciorul sau pulpana hainei. Domnitorii pot face ce vor cu averea şi cu viaţa supuşilor”. Iar mai departe: „. Într-un cuvânt, domnitorii exercită autoritatea supremă şi, faţă de supuşi, se înfăţişează cu toată măreţia şi strălucirea unui suveran”. Oricât de absolută pare puterea aceasta, ea are totuşi limite, prima dintre ele fiind puterea de fapt a marilor boieri. Boierii tremură în faţa domnitorului? Da, dar şi domnitorul, la rândul său, se teme de boieri. Şi d’Hauterive remarcă aceasta: „Am întâlnit oameni care căpătaseră dreptul să exercite o putere fără margini, dar care tremurau la gândul de a nu fi pe placul supuşilor lor”. Şi în altă parte: „Se pare, ce-i drept, că o autoritate absolută n-ar fi trebuit să se împace atât de multă vreme cu nişte privilegii absolute, care aveau s-o îngrădească tocmai în esenţa ei; să nu uităm însă că, în feudalitatea moldovenească, cele două puteri ce decurg din alcătuirea ei de început nu se exercită asupra aceluiaşi obiect; boierii au primit de la ea o putere aproape absolută asupra bunurilor, iar domnitorii asupra persoanei supuşilor. Unii au pământul, ceilalţi viaţa oamenilor, şi, din împărţirea celor două jurisdicţii extreme, acestea, „ca să zicem aşa, au pierdut, în principiu, dreptul de a se domoli una prin cealaltă şi amândouă au scăpat din frâul legii”. Oricât de subtilă ar fi această distincţie, nu aici se află adevărata explicaţie. Pe de o parte, nu este exact să se spună că boierii aveau „o putere aproape absolută asupra bunurilor”. Exista, aşa cum vom vedea examinând lucrurile de aproape, un adevărat partaj ai dreptului de proprietate între moşier şi ţăranul dijmaş. De altfel, la noi, până la introducerea unei legislaţii de inspiraţie occidentală, Domnitorul păstrase un fel de *ius eminens* asupra tuturor moşiilor şi, dacă era cazul, ţinea seama de el – mai ales

când era vorba de o trădare, aşa-zisa „hainie”. Aşadar, domnitorul se teme de boieri din două motive: mai întâi, fiindcă, în orice clipă, prin uneltirile lor pe lângă Poartă, îl pot duce la pierzanie; apoi, fiindcă, fără ei, domnitorul nu poate cârmui. Degeaba îşi aduce el de la Constantinopol clientela şi neamurile, degeaba le dă dregătorii şi tot felul de venituri: fără boierii pământeni, el nu poate nici să împartă dreptatea, nici să administreze provinciile, nici, mai cu seamă – mai cu seamă! –, să strângă dările.

*

Domnitorul cârmuia, prin tradiţie, cu ajutorul unui *sfat domnesc* (de notat alăturarea unui cuvânt latinesc de unul slav, *sfat*, în româna veche *sveat*, având aceeaşi etimologie cu *soviet*!)

Sfatul era alcătuit dintr-un mic număr de înalţi demnitari, *mari dregători*; cei mai mulţi dintre ei aveau un departament ministerial, însă unii nu făceau parte decât din sfat – astăzi am spune: miniştri fără portofoliu. Rangurile lor se trăgeau uneori din Bizanţ: *logofăt* (cancelar), *spătar* (cel ce poartă sabia domnitorului la festivităţi) şi chiar, trecând prin Bizanţ, de la Roma, de pildă *vistier* (din latinescul *vestiarius*), sau *comis* (*comes*), luate însă, cel mai adesea, printr-un intermediar slav. Dregătoria cea mai înaltă, cea de mare-ban al Craiovei, era de origine ungurească (unde venea, probabil, din avară prin intermediar croat), *banii* de Severin, Bosnia şi Croaţia fiind un fel de viceregi în ţinuturi de graniţă ale Ungariei. *Hatman* sau *hetman*, căpetenia oştilor în Moldova, era de origine polono-ucraineană (deformare a cuvântului german *Hauptmann*); tot din germană, prin maghiară, *pârcălab* (*Burggraf*), guvernatorul unei fortăreţe de la graniţă; în sfârşit, din turceşte, *aga*, un soi de prefect de poliţie.

Atunci când sfatul se aduna pentru a împărţi

dreptatea, în prezenţa domnitorului, el lua numele de *divan*.

La începutul secolului al XIX-lea, sfatul domnesc nu mai numără decât doisprezece membri, toţi boieri de primul rang, *boieri divaniţi* sau *divanişti* – boieri din divan; toţi ceilalţi demnitari tradiţionali au fost coborâţi la un rang secundar, cu toate că titlul lor purta în faţă „mare”, ca să-i deosebească de boierii care-l primiseră de la domnitor ca simplu titlu nobiliar – aşa era *clucerul*, cel ce răspundea de aprovizionarea Curţii; *stolnicul* (cel ce tăia carnea la masa Domnului), răspunzător de mesele domnitorului; *paharnicul*, *armaşul*, căpetenia artileriei şi mai-marele peste temniţe, *comisul* sau marele-scutier, *serdarul*, în Moldova comandantul cavaleriei, în Ţara Românească comandantul jandarmeriei călare etc.

Membrii sfatului domnesc erau, în Ţara Românească, în ordine: marele-ban al Craiovei, pe vremuri guvernator al Olteniei. Adevăraţi viceregi, marii bani s-au tras, multă vreme, din neamuri înrudite cu Basarabii, şi, în provincia lor, se bucurau de o cvasineatâmare, căci aveau sfat (divan) separat şi dreptul de a osândi la moarte. Totuşi, din 1761, când a avut loc o reformă a lui Constantin Mavrocordat, marele-ban nu mai stătea la Craiova, ci era reprezentat de un *caimacam* sau locţiitor. (Se spunea că măsura fusese luată ca să-l ferească pe ban de cererile necontenite şi tot mai mari ale paşei din Vidin, care credea că are dreptul să facă, oricând şi sub ameninţare, rechiziţii şi să ridice dări din Oltenia, pe deasupra celor, atât de apăsătoare, pe care Ţara Românească le vărsa Porţii.) În vremea care ne interesează pe noi, marele-ban nu este, aşadar, decât cel dintâi din marii dregători ai ţării, care se află în fruntea sfatului când domnitorul este de faţă. În ciuda deselor schimbări, marele-ban este luat dintr-un

număr mic de familii (printre care Ghica, Brâncoveanu, Văcărescu, Filipescu, Kretzulescu), rangul lor fiind ţinut la mare preţ.

După marele-ban, venea *marele-vornic*, un fel de ministru de interne şi de judecător peste toată ţara, în Muntenia, în afara jurisdicţiei marelui-ban.

Din 1716, erau doi *vornici* (ceea ce, în Moldova, existase dintotdeauna), *vornicul de Ţara de Sus* şi *vornicul de Ţara de Jos*, cel dintâi având în grijă cele şase judeţe dinspre apus, cel de-al doilea, cele şase judeţe din răsărit. În Moldova, *Ţara de Sus* cuprindea jumătatea de la miazănoapte a ţinutului, *Ţara de Jos*, jumătatea de la miazăzi. După vornic, venea *marele-logofăt*, şeful cancelariei, care întocmea actele domneşti şi punea pe ele peceţile statului. Şi aici, reforma lui Constantin Mavrocordat a introdus dualitatea: pe viitor, avea să fie un *logofăt al Ţării de Sus* şi un *logofăt al Ţării de Jos*.

Mai recent, căci fusese creat de Alexandru Ipsilanti pe la 1780, este *vornicul de cutie*, care are în grijă „cutia”, lada cu banii meniţi a fi daţi ca ajutor văduvelor, orfanilor, oamenilor de valoare aflaţi la ananghie; banii veneau din „darurile gratuite” făcute de Mitropolie, de episcopi, de preoţi şi de boierii de curând ajunşi în slujbe. Tot o creaţie a lui Alexandru Ipsilanti, încă şi mai recentă (1796 – 1797), *logofătul de obiceiuri*, însărcinat cu întocmirea şi scrierea tuturor regulilor ce ţin de dreptul cutumiar, atât bisericesc, cât şi laic.

După el, *marele-spătar*, altă dată comandant al oştirilor, care, de când armata naţională a fost desfiinţată, nu mai are în subordine decât o mână de mercenari, de arnăuţi şi de jandarmi pentru păstrarea ordinii. Venea apoi *marele-vistiernic* sau trezorier, al cărui rang protocolar nu avea nimic de-a face cu însemnătatea lui reală (nu lua

parte nici măcar la judecăţile din *Divan*).

În sfârşit, după un *hatman de divan*, titlu împrumutat de la moldoveni, corespunzând însă rolului ceva mai modest de procuror în Divanul domnesc, şi un *vornic de poliţie* (gr. noă-it; [polis] „oraş”, însărcinat cu strânsul dărilor de la străini, venea *marelepostelnic*, care, deşi era ultimul în ierarhie, juca de fapt un rol de prim-plan. Ales dintre rudele sau persoanele apropiate domnitorului (sub regimul fanariot, întotdeauna un grec), postelnicul, stând în picioare lângă domnitor în timpul audienţelor, era un fel de ministru cu relaţiile externe, un şef de protocol şi totodată mijlocitorul dintre domnitor şi ceilalţi miniştri. Însemnul dregătoriei lui era un baston lung de argint, cu o măciulie mare, tot de argint.

În Moldova, unde nu există *ban* (titlul există, însă el desemnează un boier de rang inferior şi fără funcţie definită), rangul cel mai înalt este cel de *logofăt*, care conduce sfatul în lipsa domnitorului. Ceilalţi dregători sunt, în general, aceiaşi ca şi în Ţara Românească, atâta doar că *hatmanul* este într-adevăr căpetenia oştilor, sau a ceea ce mai rămăsese din ele, în vreme ce *spătarul* este un boier de un rang mult mai mărunt şi fără funcţie reală.

(De la micul grup alcătuit de către primii cinci dregători ai Moldovei – marele-logofăt, marele-vornic, marele-hatman, vistiernic şi postelnic – ar veni termenul *protipendadă*, din ngr. 7 ipbbTOI 7 tevi & 8 a „primii cinci”.)

Boierii urcau, cu timpul, treptele ierarhiei. În secolul al XVIII-lea, *cursus honorum*, în Moldova, îl ducea pe tânărul boier, într-o perioadă de douăzeci de ani, de la anumite slujbe neînsemnate, ca al doilea sau al treilea secretar (logofăt), paharnic, stolnic etc., până la înaltele dregătorii de hatman, vornic şi mare-logofăt. La aceeaşi

vreme, în Ţara Românească, un model de înaintare în slujbă ar fi fost următorul: comis, stolnic, logofăt, vornic şi, în mod excepţional, mare-ban. Totul, bineînţeles, uneori cu întreruperi datorate arbitrarului domnitorilor sau duşmăniei lor mărturisite.

Însă, la sfârşitul epocii fanariote, anumite înalte dregătorii sunt tot mai mult apanajul rudelor sau al „clienţilor" domnitorului, aduşi direct de la Constantinopol.

Aşa cum domnitorul îşi cumpără tronul plătind bani grei, negoţul cu dregătoriile este generalizat şi el, de la vârful până la baza piramidei administrative – şi chiar, după cum vom vedea, şi în ierarhia bisericească. Boierii îşi cumpără dregătoria de la domnitor şi, la rândul lor, vând dregătoriile de slujbaşi sau de prefecţi (*ispravnici*). Dar, spre deosebire de Franţa, de pildă, unde, sub Vechiul Regim, negoţul cu dregătoriile dusese la moştenirea unora din ele – prin urmare, la stabilitatea şi independenţa lor –, negoţul acesta, în vremea fanarioţilor, la noi, dusese instabilitatea la culme – o adevărată instabilitate instituţională! Pentru a satisface un număr cât mai mare de cereri şi a umple vistieria Domnitorului, „sistemul" impune ca dregătorii, înalţii slujbaşi, ispravnicii şi administratorii să nu stea în funcţie decât un an. Apoi, aşteaptă, sau mai curând pândesc un nou prilej.

Străinii descoperă acest sistem cu nedumerire. Să-l ascultăm tot pe Langeron (suntem în timpul războiului ruso-rturc din 1806 – 1812):

„Nicio descriere nu se poate apropia de adevăr când este vorba să-i înfăţişeze pe slujbaşii din Ţara Românească. Nemăsurata lor imoralitate, ticăloşia – acesta este cuvântul potrivit – îndurerează şi umple omenirea de silă.

Mai înrâuriţi (decât boierii moldoveni – *n.n.*) de către grecii din Fanar, căci un mare număr se află stabiliţi la Bucureşti, mulţi boieri din Ţara Românească au josnicia acestora, lăcomia lor, cruzimea lor şi totodată credinţa pe care o au ei faţă de turci (vom vedea mai departe cum trebuie să judecăm această idee fixă a lui Langeron – *n.n.*).

Cuvintele ordine, dreptate, cinste, onoare sunt adesea uitate în Ţara Românească. Aici, toate slujbele se cumpără, adică se plăteşte dreptul de a săvârşi orice crimă fără a fi pedepsit. Fiecare slujbă, în scurt timp, îl îmbogăţeşte pe cel care o cumpără, dar, după un an, trebuie s-o părăsească sau s-o lase altuia – căci încă un abuz al acestei cumplite cârmuiri este ca un slujbaş să nu stea niciodată mai mult de un an într-o slujbă, oricare ar fi ea; atunci vine la Bucureşti, unde se dedă unui lux neînfrânat şi de prost gust, risipeşte la iuţeală rodul jafurilor sale şi, după doi ani de stat degeaba, mai cumpără o slujbă, se îmbogăţeşte din nou de pe urma ei, ca să vină iar în capitală şi să trăiască tot pe picior mare. Acesta este cercul vicios al boierilor din Ţara Românească.

Prăzile, furturile, cruzimea slujbaşilor munteni nu sunt o taină pentru nimeni şi nici măcar ei nu caută să le acopere în vreun fel: cumpărarea proceselor, confiscarea grânelor nu sunt decât mijloace oarecare, folosite mereu, dar de mică însemnătate. Există altele, mult mai bune, care nu sunt niciodată uitate.

Ţara este împărţită în judeţe, fiecare judeţ fiind cârmuit de un administrator, numit, ca şi în Rusia, ispravnic. Aceste dregătorii au preţuri, mai mari sau mai mici, după veniturile pe care le pot aduce boierilor care le cumpără de la membrii Divanului. Ispravnicii aceştia sunt adevăraţi despoţi în jurisdicţiile lor şi nu se tem că li se va cere socoteala, căci aceasta nu se întâmplă niciodată, sau

că vor fi pedepsiţi, căci nici aceasta nu se întâmplă, deoarece superiorii pot fi cumpăraţi. Iau, fără ruşine şi chiar fără să se ferească, de la fiecare ţăran, grânele, vitele, banii. Fiecare familie trebuie să plătească la Divan o dajdie oarecare: ispravnicul o face de două ori, de patru, de zece ori mai mare şi împarte suma cu membrii Divanului. Dacă ţăranul se încumetă să se opună sau să se plângă de aceste jecmăneli, este întemniţat, ruinat, bătut şi schingiuit în aşa fel încât, adesea, moare în chinuri, sau, când călăii sunt şi mai cruzi, omul se uită cum îi sunt schingiuiţi nevasta şi copiii. Dar despre grozăviile acestea a mai fost vorba.

Cel mai neînsemnat loc de ispravnic aduce 7 – 8.000 de ducaţi pe an.

Şeful poliţiei din Bucyreşti se numeşte agă. Uneori, el este cel ce-i ocroteşte pe hoţi, cel care ascunde prada, iar treburile acestea cinstite îi aduc vreo 15 – 20.000 de ducaţi pe an.

Spătarul ţine o armată de arnăuţi ca să urmărească şi să prindă tâlharii ce mişună pe drumuri şi în păduri: dar tocmai arnăuţii sunt cei ce fură şi ucid, iar câştigul îl împart adesea cu spătarul. Dacă treburile merg bine, acesta poate câştiga 15.000 de ducaţi într-un an.

Judecătorii sau logofeţii deschid procese, civile sau penale, sau scornesc cine ştie ce fărădelege pe socoteala oamenilor bogaţi ca să-i despoaie de avutul lor…”

Este greu să mai adăugăm ceva la acest rechizitoriu. Să ne încumetăm totuşi să spunem că anii de război şi de nesiguranţă acceleraseră mult un proces de descompunere, aflat oricum în fază înaintată – dar şi că un comandant al trupelor de ocupaţie nu are cum să fie un observator cu totul nepărtinitor. „De altfel, spune el mai departe, ticăloşia locuitorilor aş pune-o nu atât pe seama

propriilor lor porniri, cât pe seama cârmuirii lacome, asupritoare şi sălbatice, sub care gem Moldova şi Ţara Românească. Poate că boierii sunt mai curând de plâns decât de osândit. Sub o altă cârmuire decât acest nesăbuit şi crunt despotism turcesc, ei ar fi cu totul altfel decât ceea ce sunt acum. În general, au multă minte şi se pricep la afaceri; sunt de treabă, blânzi, chiar prea sfioşi, ceea ce trebuie pus tot pe seama spaimei stârnite de sabia turcească pe care o simt tot timpul atârnată deasupra capului lor. Dacă ar avea alte pilde decât cele pe care le au necontenit, dacă ar fi mai învăţaţi şi mai civilizaţi, ar ajunge foarte repede la ceea ce sunt celelalte neamuri şi poate chiar mai departe decât multe dintre ele; însă, atâta vreme cât vor fi sclavii unui neam de monştri neştiutori şi fanatici, vor rămâne pururea ceea ce sunt acum".

Cumpărarea şi vânzarea dregătoriilor căpătau un caracter aproape legal. La mijlocul secolului al XVDI-lea, Constantin Mavrocordat încercase să instaureze salarizarea tuturor slujbelor. Rezultatul nu s-a lăsat aşteptat: slujbaşii au încasat, curând, atât salariul, cât şi aşa-numitul „havaiet", adică tot soiul de plocoane şi bacşişuri.

Un autor din epocă, Dionisie Fotino24, arată, cu toată nevinovăţia, veniturile obişnuite ale marilor dregători, precum şi preţul la care se vindea o prefectură oarecare din regiunea de munte (*vătăşie de plai*): cea din Dâmboviţa, 4.000 de lei, cea din Ialomiţa, 3.000 de lei, cea din Nucşoara, 4.000 de lei, cea din Câineni, 14.000 (Câinenii erau un post de vamă foarte important către Transilvania şi Austria!) ... În total, vornicul din Ţara de Sus aduna (spune Fotino) 53.500 de lei pe an, iar cel din Ţara de Jos 63.000 de lei şi, pe deasupra, 500 de lei pe lună.

Cele două Principate erau împărţite în *judeţe*, un termen care, în limba română veche, însemna judecată şi totodată jurisdicţia unui jude. Un fapt vrednic de reţinut: judeţele şi-au păstrat numele şi, cu foarte puţine excepţii, limitele pe care le-au avut în Evul Mediu.

În Muntenia erau şaptesprezece (dintre care cinci în Oltenia sau, pentru străini, Mica Muntenie); în Moldova, după pierderea Bucovinei în 1775 şi a Basarabiei în 1812, şaisprezece – de mai mică întindere. La rândul lor, judeţele erau împărţite în subprefecturi, numite, la câmpie, *plasă*, iar la munte, *plai*.

În vremea de care ne ocupăm, sistemul dualist a fost extins şi în judeţe: vor fi, pe viitor, *doi ispravnici* (prefecţi) în fiecare judeţ, fapt ce, în ultima parte a regimului fanariot, îngăduise domnitorului să dubleze numeroşi *ispravnici* băştinaşi cu greci credincioşi lui.

Ispravnicii cumulau funcţiile administrative, fiscale şi judiciare. Alexandru Ipsilanti începuse, în 1775, o reformă judiciară, înfiinţând la Bucureşti patru înalte instanţe (sau departamente), din care unul pentru faptele penale (numit, într-un jargon jumătate grecesc, jumătate franţuzesc „departamentul de cremenalion”!), celelalte trei pentru treburile civile şi comerciale. Înfiinţase, de asemenea, tribunale civile în judeţe, însă rezistenţa pasivă a ispravnicilor a fost, de bună seamă, mai puternică, de vreme ce, patruzeci de ani mai târziu, se constată că ispravnicii au mai departe controlul asupra tuturor proceselor. Lucru foarte lesne de înţeles! – încasarea amenzilor este una din principalele lor surse de venit. Drept care, plouă cu amenzi până ce împricinaţii nu mai au de nici unele!

Există posibilitatea de a face apel la Divanul domnitorului, sau chiar la acela al marelui-ban al Craiovei,

ori, pentru pricinile bisericeşti, la judecata Mitropoliei. Domnitorul trecea, de obicei, o parte din îndatoririle sale judecătoreşti asupra Divanului, în timp ce, la Bucureşti, funcţionau şase tribunale specializate, iar unii înalţi dregători aveau o competenţă judiciară proprie: marele-vomic, de pildă, care avea dreptul să judece orice proces civil sau penal, în afară de cele ce puteau aduce pedeapsa cu moartea; marele-vistiernic judeca pricinile născute din strângerea dărilor, precum şi pricinile dintre negustorii băştinaşi; marele-armaş era însărcinat cu întemniţarea şi cercetarea celor ce se făceau vinovaţi de ceva şi avea datoria să se îngrijească de executarea pedepselor. Însă, de câteva ori pe săptămână, domnitorul se afla el însuşi la Divan şi, împotriva hotărârilor lui, nu se mai putea face nimic.

În procesele penale, pe lângă închisoare, cel mai adesea se aplicau pedepse corporale, de pildă „falanga", adică un număr oarecare de lovituri cu nuielele la tălpi (de la gr. epocă.ºC y –, cpa-*Xayyoq* [falanx, falangos] „bârnă mare" – de care era atârnat cel pedepsit). Tăierea mâinii putea fi întâlnită la recidivişti – ca în dreptul musulman –, iar schingiuirea în timpul anchetei era o practică obişnuită. Cu toate acestea, pedeapsa cu moartea, în veacul al XVIII-lea, era rareori aplicată – fapt remarcat, cu oarecare mirare, de toţi observatorii străini. Raicevich scrie: „Pedeapsa cu moartea a fost aproape cu totul desfiinţată de domnitorii din ultimul timp; se cade să li se aducă lauda de a fi fost, îndeobşte, omenoşi, de a se fi îngrozit în faţa cruzimilor, cu deosebire domnitorul Ipsilanti, care şi-a dat silinţa să-i facă fericiţi pe cei din Ţara Românească. Atunci când pedeapsa cu moartea trebuie, potrivit împrejurărilor şi gravităţii faptei, să fie cu orice preţ iscălită de domnitor, armaşul vine de trei ori, la oarecare intervale, să-l întrebe

dacă stăruie în hotărârea de a vărsa sânge omenesc. Dacă şi a treia oară domnitorul încuviinţează, vinovatul este dus îndată la locul execuţiei, spânzurătoarea, de obicei. Lucrul acesta mi s-a părut foarte lăudabil şi pilda ar trebui urmată chiar şi de ţările cele mai civilizate, unde viaţa cuiva ţine de voinţa unui singur om sau de a unui mic număr de oameni. Am văzut, spre marea mea bucurie, că rareori se săvârşesc fapte din cele foarte grave. Răufăcătorii sunt mai totdeauna ţigani, care fură vitele sau ucid la drumul mare”… (Când vom vedea care era soarta ţiganilor, nu ne vom mira că săvârşeau astfel de fapte.) Pedeapsa cu moartea era cel mai adesea înlocuită cu munca silnică în minele de sare. din Carpaţi – ceea ce, având în vedere condiţiile de acolo, era un fel de moarte lentă… Dar se putea totuşi spera.

Moştenire bizantină, ideea că puterea judecătorească a domnitorului ar fi de origine teocratică nu dispăruse niciodată cu desăvârşire, şi-i conferea acestuia, chiar şi în vremurile cele mai negre ale regimului fanariot, un fel de *harismă*. De altminteri, formula diplomatică a hrisoavelor domneşti a inclus întotdeauna formula „X… prin mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Româneşti (sau al Moldovei)”, chiar dacă mai târziu s-a adăugat la aceasta: „şi prin voinţa împăratului (sultanul!)”.

Am văzut mai înainte limitele reale ale absolutismului politic al domnitorului. Puterea sa juridică este şi ea mărginită de obiceiul pământului, de legămintele anterioare (mai ales dacă sunt pecetluite de Biserică, fiind însoţite de cele mai cumplite blesteme de cumva aveau să fie încălcate) şi de privilegiile consacrate ale Bisericii şi ale boierilor, cărora domnitorii rareori li se împotrivesc – făcând-o pe propria lor piele! Şi mai este ceva: o instituţie medievală, care mai dăinuie încă şi al cărei rol, până de

curând, nu fusese socotit la adevărata lui valoare25: Adunarea Stărilor, înrudită cu instituţiile asemănătoare din lumea occidentală, de pildă Stările Generale din Franţa.

Adunarea era convocată de domnitor ca să delibereze asupra vreunei chestiuni grave care cerea, ca să folosim o expresie modernă, un consens naţional, aşa cum a fost desfiinţarea serbiei sub Constantin Mavrocordat... Alcătuirea ei nu era totdeauna aceeaşi, dar, întotdeauna, intrau în ea boierii cei mari, mitropolitul şi episcopii, reprezentanţii mănăstirilor, uneori şi câţiva boieri din cei mici, negustori mărunţi şi meşteşugari, precum şi „curteni" (literal: oameni de Curte, în general, oameni înarmaţi şi care reprezentau, chipurile, „poporul").

Iată deci că domnitorii moldovalahi, în ciuda impresiei pe care o lasă că ar avea puterea absolută, sunt şi ei, ca şi cei mai mulţi dintre suveranii din Europa, ţinuţi în frâu de o întreagă reţea de obiceiuri, de instituţii şi de puteri statornicite.

*

Însă, aşa cum am spus mai înainte, problema cea mai importantă era, pentru domnitor, strângerea dărilor; ca să plătească tributul către Poartă, ca să-şi ţină Curtea şi administraţia şi ca să-şi recapete – de se poate, cu dobândă! – „investiţia" făcută cu prilejul „cumpărării" Principatului.

Dar, mai întâi, cine plătea dări?

Nu există statistici vrednice de acest nume privitoare la populaţia provinciilor româneşti Moldova şi Ţara Românească înainte de anii 1830. Pentru perioadele anterioare, suntem siliţi să ne încredem în aprecierile observatorilor străini şi în cifrele pe care, spun ei, le-au cules de la sursele locale autorizate.

Langeron scrie (pe la 1809): „Se spune că, în Valahia

şi în Moldova, sunt 1 700.000 de locuitori. Mi se pare că numărul este prea mare, dar nu pot spune care este cel adevărat. Se socoteşte că ultimele două războaie ar fi scăzut populaţia cu 200.000 de inşi. Oricum, ea este prea mică pentru întinderea ţării, şi mult pământ rămâne nelucrat”.

Peste câţiva ani, consulul britanic W. Wilkinson dă totuşi aceleaşi cifre: un milion pentru Muntenia, 500.000 pentru Moldova (amputată, între timp, de Basarabia, care număra peste 200.000 de locuitori). Cât despre faptul că populaţia este rară, toţi călătorii o constată şi o deplâng. Iată ce spunea, încă din 1778, generalul de Bawr în ale sale *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*:

„Este dureros să vezi că o ţară atât de frumoasă, cu un pământ atât de roditor, cu un cer atât de strălucitor şi cu nişte oameni atât de buni este atât de puţin populată; sunt încredinţat că, aici, ar putea trăi de cinci sau şase ori mai mulţi locuitori decât are ţara acum, şi ceea ce este şi mai rău este că populaţia scade, mai ales de vreo treizeci-patruzeci de ani încoace. Ar putea fi date câteva motive. Cârmuirea prea aspră a turcilor; dările cu care domnitorul este silit să împovăreze ţara pentru a fi în stare să plătească tributul anual şi să-şi cumpere prieteni la curtea sultanului; felul cumplit în care se percep dările; necazurile boierilor care, pentru dispreţul şi trufia îndurate de la turci, se răzbună pe supuşi; războaiele în care Poarta a intrat de atâtea ori şi ale căror urmări Valahia le-a simţit atât de bine, fiind adesea teatrul lor; nemaiauzita sălbăticie şi cruzime a trupelor ce străbat ţara, care nesocotesc rânduielile locului, călcând în picioare legile, credinţa şi omenia, pe care niciodată nu le-au cunoscut cât de cât; şi chiar şi ciuma pe care, de obicei,

o aduc după ei. O sumedenie de nenorociri nimicitoare, din care una singură ar fi de-ajuns ca să pustiască ţara cea mai înfloritoare, ajută, fiecare după puterea ei, la scăderea populaţiei, zi de zi, alungându-i pe locuitori”…

În altă parte, de Bawr pretinde că, în anii 1740, sub domnia lui Constantin Mavrocordat, cel care desfiinţase Serbia, populaţia Munteniei ar fi scăzut cu peste trei sferturi! Mavrocordat „a găsit, la începutul domniei lui, 147.000 de familii, numărul acesta scăzuse la 70.000, în 1745, când a pus el să fie numărate. După aceea, au fost numărate în mai multe rânduri, cifra cea mai mică fiind de 35.000 de familii”. Pare destul de greu de crezut. Faptul că au fost, sporadic, *emigrări masive* (în Transilvania sau chiar peste Dunăre) nu se mai pune la îndoială. Însă, de cele mai multe ori, este vorba de o emigraţie temporară sau de fuga în pădure şi în munţi. În tot cazul, la vreo patruzeci de ani după de Bawr, Dionisie Fotino, în a sa *Istorie a Daciei* (scrisă întâi în greceşte), într-un tablou amănunţit, pe judeţe, oraşe şi sate, dă un total foarte aproape de prima cifră, adică 158 061 de familii – fără a mai pune la socoteală 100.000 de locuitori pentru Bucureşti şi 25.000 pentru Craiova. Socotind câte cinci inşi de familie – ceea ce, pentru o societate patriarhală şi ţărănească, este fără îndoială puţin –, avem 915 305 locuitori în Muntenia (nu se înţelege bine dacă aici intră boierii, negustorii şi ţiganii). Pentru Moldova, dă 104.500 de familii, *fără boieri*, *cler şi străini*. Oricum, sunt cifre apropiate de cele ale lui Langeron şi Wilkinson.

Fedor Karacsay, călător maghiar care publică, la Viena, puţin după 1812, *Contribuţii* la geografia Moldovei, a Munteniei, a Basarabiei şi a Bucovinei, ne dă 600.000 de locuitori pentru Moldova, din care 233.000 ar fi rămas pe malul de răsărit al Prutului, în provincia ce se va numi pe

viitor Basarabia. Şi aici regăsim cifrele lui Langeron şi Wilkinson.

În 1831, avem însă o statistică făcută de ocupantul rus, pe familii: socotind că fiecare numără câte cinci persoane, avem în Moldova 1 267.000 de locuitori, şi în Muntenia 2 032 362. În sfârşit, cele dintâi statistici româneşti dau 1 419 105 locuitori în Moldova, în 1838, şi 2 407 027 în Ţara Românească, în 183926.

Întrucât este greu să credem că, într-o perioadă încă tulburată de războaie şi de epidemii, populaţia Principatelor ar fi crescut mai mult de două ori în mai puţin de o generaţie, suntem înclinaţi să credem că cifrele de 700.000 de locuitori în Moldova şi de un milion în Muntenia la începutul secolului al XIV-lea, departe de a fi fost exagerate, aşa cum credea Langeron, sunt probabil mai mici decât cele reale.

Din această populaţie, atât de mică, aproape jumătate era scutită de impozite. Boierii, înaltul cler şi mănăstirile nu aveau de dat decât contribuţii excepţionale, pentru care, de altfel, se târguiau aprig atunci când le erau impuse de domnitor (să amintim că scutirea boierilor de impozite era o inovaţie fanariotă; la început, marii-dregători, sub Nicolae Mavrocordat, apoi, sub fiul lui, Constantin, toată clasa boierilor). Pe deasupra, aceleaşi categorii, oricum privilegiate datorită stării lor, căpătau un număr mare de „scutiţi”, pe lângă gloata de slujbaşi mărunţi (numiţi, cel mai adesea, cu diminutive de la titlurile boierilor: *logofeţei*, *vornicei*, *postelnicei* etc.) şi de cele câteva mii de oameni înarmaţi pe care, sub diferite denumiri, domnitorul îi întreţinea ca să păstreze ordinea.

Într-adevăr, nu numai domnitorul, dar şi mitropolitul, episcopii şi toţi boierii cei mari au zeci de „scutiţi” – cărora li se dă numele de *scutelnici* (de la verbul *a scuti*, el însuşi

derivat de la *scut*). La începutul secolului al XIX-lea, mitropolitul, marele-ban şi vreo trei-patru boieri mari după el aveau fiecare câte optzeci; episcopii cincizeci; fiecare mănăstire câteva zeci, după cât era de vestită. Ce să mai spunem, nu era boier, fie cât de neînsemnat, care să nu fi făcut în aşa fel încât să aibă unul sau doi *scutelnici*. Aceştia făceau pentru „patron" tot soiul de servicii şi de corvezi, primind în schimb doar scutirea de dări. Însuşi acest fapt arată ce putea fi impozitul pentru oamenii cei săraci.

Cunoaştem cifrele privitoare la numărul de familii impozabile în Muntenia în 1819: din 194.000 de familii de „starea a treia", nu mai puţin de 76.000 erau, într-un fel sau altul, scutite cu totul sau în parte de impozite, din care peste 45.000 de scutelnici sau alţii asemenea lor! Şi, în aceste cifre, nu intră nici boierii, şi nici străinii, numeroşi, aşa cum vom vedea. În unele circumscripţii, numărul scutiţilor putea fi mai mare decât cel al impozabililor. Aşa de pildă, în *Noţiuni statistice despre Moldova*, publicate în 1849, prinţul Nicolae Şuţu, fost ministru de finanţe al lui Mihai Vodă Sturdza, ne spune că, la Iaşi, în 1848, existau 10.000 de familii scutite de impozite şi doar 7 939 de familii impozabile, mai ales negustori, meşteşugari şi ţărani.

Să vedem acum care erau cheltuielile la care trebuie să facă faţă ţara. (Ni se va spune poate că suntem lipsiţi de logică, întrucât ne ocupăm mai întâi de cheltuieli şi apoi de venituri! Vom răspunde că nu ne aflăm într-un regim parlamentar în secolul al XX-lea, ci la începutul veacului al XIX-lea, în nişte provincii supuse Turciei. Mai întâi, se căuta să se afle cam cât era de dat; apoi, lumea se gândea cum să facă rost de bani.)

Cel dintâi era tributul.

Am arătat că, de la o contribuţie aproape simbolică în secolul al XV-lea, tributul ajunsese curând o grea povară pentru Principate. Cifrele date de diferiţii autori variază mult de la unul la altul, însă avem norocul să deţinem cifrele oficiale pentru Muntenia, bugetul 1818 – 1819 (sub Caragea). Totalul dărilor către Poartă, în lei (sau taleri), se ridică la ceva mai mult de 2000.000 de lei, tributul propriu-zis nereprezentând decât o mică parte din acest total, vreo 300.000 de lei. Restul reprezintă tot felul de contribuţii: 225.000 de lei pentru cele trei enclave turceşti, Turnu, Giurgiu şi Brăila, şi cele două cetăţi de pe malul drept al Dunării, Vidin şi Silistra; aproape un milion merge la trimişii domnitorului la Constantinopol (*capuchihaia*) şi pentru darurile şi lefurile unor persoane sus-puse; apoi sunt darurile pentru o anumită sărbătoare, de pildă sfârşitul ramadanului (bairamul), cheltuielile prilejuite de sosirea unor înalţi oaspeţi turci în ţară etc.

Şi, pe alte căi, aflăm că cele două milioane, date pe faţă, cu acte în regulă, nu erau totul, că ar mai trebui adăugat încă un milion, dat pe sub mână vizirilor, paşalelor şi altor dregători de la Poartă. Astfel, numai darul pentru sărbătoarea bairamului, evaluat oficial la 90.000, ar fi costat în acel an peste 300.000 de lei daţi pe tot felul de daruri. Şi nu am pus la socoteală, bineînţeles, rechiziţiile, clăcile şi diferenţa de bani de pe urma preţurilor impuse, mult mai mici decât cele ale pieţei, la enormele cantităţi de grâne, vite, miere etc., cumpărate din Ţara Românească. Acum se înţelege limpede că veniturile declarate ale Principatului, în acel an 5 900.000, nu puteau acoperi decât o parte din cheltuielile efective ale ţării.

Evaluarea acestor cifre este greu de făcut: întrucât domnitorii nu au dreptul să bată monedă, în Principate circulau vreo douăzeci de monede; mai întâi, cele turceşti,

bineînţeles, dar şi italieneşti, austriece, olandeze, ruseşti. Multă vreme, piesa de argint olandeză a fost cea mai răspândită, iar unii istorici susţin că de la leul stând în două picioare pe care îl avea pe revers – de unde şi numele Lowenthaler – ar veni numele unităţii noastre monetare, *leul*; alţii cred că originea acestuia trebuie căutată în piastrul turcesc de argint, bătut pentru prima dată sub Soliman Magnificul, pe care se află tot un leu. Oricare ar fi explicaţia, leul, cândva echivalentul talerului austriac, devine, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, din pricina dezordinii monetare care domneşte în imperiul otoman, o simplă monedă de cont echivalentă cu piastrul turcesc. D'Hauterive ne spune, în 1787, că piastrul făcea trei franci; în 1822, un alt călător francez, Charles Pertusier, afirmă că, în urmă cu un sfert de veac, leul făcea patru franci, iar în anii 1760 abatele Boskovic îl evalua la 5 livre „toumois"; ştim însă, din alte surse, că leul se devalorizează foarte repede în prima jumătate a secolului al XIX-lea, încât, în vremea de care ne ocupăm, nu mai valora decât un franc cincizeci „germinai" 27. Dacă luăm de bună această ultimă cifră, cea mai mică dintre toate, cele trei milioane vărsate către Poartă, în 1819, de către Ţara Românească ar fi reprezentat patru milioane şi jumătate de franci-aur.

Celelalte două mari capitole ale cheltuielilor pe 1819 sunt: 1 394.000 de lei pentru casa Domnitorului şi 2 428 129 de lei „pentru ţară", adică în primul rând pentru plata lefilor şi a releelor de poştă a căror importanţă o vom vedea ceva mai încolo.

Statul avea venituri, mai întâi, de pe urma capitaţiei, apoi din impozitele indirecte şi de la vămi. Multă vreme, impozitele indirecte ajungeau numai în *vistieria* domnitorului, deosebită de cea a statului. După reformele

lui Constantin Mavrocordat, cele două vistierii au făcut una singură. Pentru a înlesni strângerea capitaţiei, Alexandru Ipsilanti, în 1775, o împărţise în patru sferturi, încasate trimestrial. Însă, după el, vor fi curând şase sferturi, apoi opt – şi chiar douăsprezece sferturi pe an!

Pe de altă parte, ca să se evite mai bine evaziunea fiscală – ba chiar fuga bunicilor –, fusese introdus, în locul perceperii pe cap de familie, un sistem de percepere solidară: pe sat în Moldova, iar în Ţara Românească, pe grupuri de 15 până la 18 familii (grupuri numite *lude*). Repartizarea aceasta dădea prilej, aşa cum bănuim, multor nedreptăţi, ca să nu mai vorbim de neînţelegerile apărute chiar între ţărani. Să dăm câteva cifre: pentru anul bugetar 1818 – 1819, Moldova (fără Basarabia) a avut, zice-se, venituri de 1 442 161 de taleri din capitaţie şi 425.000 din impozitele indirecte. În Ţara Românească, au fost, se pare, în 1815, 5 280.000 de taleri din capitaţie, şi, anul următor, ceva mai mult de două milioane şi jumătate, din impozitele indirecte, în care intră şi veniturile de la vămi şi de la ocnele de sare.

Principalele impozite indirecte erau: taxa pe ovine şi pe caprine (*oieritul*), dijma pe stupi şi pe porci (*dijmăritul*), taxa pe vin (*yinăritul*) – şi, sporadic, taxa pe bovine (*văcăritul*), cea mai detestabilă şi mai detestată, deoarece era pusă pe principalul ajutor al plugarului. *Văcăritul* stârnea adevărate răzmeriţe, încât, în 1763, Constantin Racoviţă îl desfiinţase, cu firman al sultanului, patriarhul ecumenic blestemându-i pe cei ce se vor încumeta să-l pună din nou. Vom vedea ceva mai încolo cum a fost cu blestemul!... Mai existau, în sfârşit, încă două capitole importante: exploatarea minelor de sare (care aprovizionau o mare parte a sud-estului Europei) şi vămile şi impozitele pe mărfurile de consum local. Spre deosebire

de capitaţie, adunată de slujbaşii statului, impozitele indirecte, cele de pe vămi şi cele de la minele de sare erau cedate, anual, unor mari financiari… altă sursă de nenumărate abuzuri. Am văzut mai înainte ce scrie Langeron despre faptele *ispravnicilor*, adică ale prefecţilor. Ar fi fost de dorit ca spusele lui să fie exagerări, să fie părtinitoare, aşa cum i se întâmplă adesea. Dar, din nefericire, spusele sale se potrivesc cu cele ale multor altora, străini sau pământeni.

În 1798, în miezul iernii, ca să răspundă cererii turcilor care se pregăteau să-l ia cu asalt pe răzvrătitul Pasvantoglu din Vidin, Constantin Hangerli pune din nou „văcăritul” – dezlegat de blestem de către patriarhul din Constantinopol… în schimbul a cinci pungi cu galbeni. Dionisie Eclesiarhul, în *Hronograful Ţării Româneşti*, scrie că cei însărcinaţi cu adunatul dărilor, mai ales, precizează el, turcii şi arnăuţii, străbăteau satele „ca nişte lupi înfometaţi”, „închidea oameni şi muieri în coşeri şi îi îneca cu fum de gunoi şi cu ardei îi afuma, şi-i ţinea închişi ziua şi noaptea, flămânzi, să dea bani. Pe alţii îi lega cu mâinile îndărăt şi cu spatele la garduri şi îi bătea cu bicele. Pe alţii legaţi îi băga cu picioarele goale în zăpada geroasă”. Unii dintre ei mureau. Nişte ţărani răsculaţi au adus, într-o cărucioară, pe unul de-ai lor, mort în chinuri, şi au intrat în curtea palatului ca să-l arate domnitorului. „Să plătească, şi nu-i ucide nimeni”, a fost răspunsul Hangerliului.

Aceleaşi grozăvii sunt povestite de marele-boier Constantin (Dinicu) Golescu, un sfert de veac mai târziu, în a sa *însemnare a călătoriei mele* 28: „Au fost câte zece aşternuţi pe pământ cu ochii în soare şi o bârnă mare şi grea pusă pe pântecile lor, ca muşcându-i muştele şi ţânţarii nici să poată a se feri. […] Alţi creştini, tot pentru dare de bani, au fost spânzuraţi cu capul în jos, şi alţii

iarăşi închişi în coşare de vite, unde le-au dat fura, şi alte multe asemenea pedepse”…

Povestirile acestea se potrivesc foarte bine cu numeroasele documente oficiale din care se vede că domnitorul porunceşte să fie cercetaţi, pedepsiţi şi ameninţaţi slujbaşii învinuiţi că ar fi făcut asemenea fapte. Astfel, la 4 iunie 1804, Constantin Ipsilanti trimite o scrisoare circulară tuturor *ispravnicilor*, pentru a-i înştiinţa că-i sosesc de pretutindeni plângeri împotriva slujbaşilor trimişi de plase (zapciii), care, din capul lor, „se îndrăznesc de bat pe locuitori cu lovituri de bice şi de beţe, care această urmare a zapciilor de plăşi este cu totul nesuferită auzului Domniei mele, de vreme ce nu voim a fi zapciii slobozi a bate pe locuitori numai după a lor voinţă, fără a fi cricarisită vina acestui locuitor de însuşi dumneavoastră”. Poruncile acestea erau uneori urmate de pedepse, aşa cum se vede din două documente ale aceluiaşi domnitor (anterioare, de altfel, celui de mai înainte). La 19 februarie 1803, *polcovnicul* (colonelul) Balauri este condamnat să capete, în public, atâtea lovituri cu nuielele la talpa picioarelor (*falanga*) câte s-a încumetat el să dea, fără nicio judecată şi fără poruncă de sus, numitului Nicolae Căldăraru, şi să fie scos din slujbă, deoarece – scrie domnitorul către aga, „cu nevrednicie un netrebnic ipochimen ca acesta a îmbrăcat caftan”. Câteva săptămâni după aceea, la 22 aprilie 1803, Nica, *zapciul* care îndrăznise să-l bată crunt pe un hoţ pe care-l prinsese, în loc să fie trimis în judecată, este osândit de însuşi Domnul, în Divan, mai întâi la „falangă”, apoi „să se trimită la ocnă şi după aceste de se va întâmpla să moară cel căsnit de dânsul atunci îl osândim să se pedepsească şi el cu spânzurătoarea”.

Sancţiunile acestea ocazionale, deşi aspre, nu sunt,

se pare, suficiente ca să curme abuzurile. Şase ani mai târziu, la 20 iulie 1809, Divanul din Bucureşti (ne aflăm sub ocupaţie rusească şi tronul este vacant) anunţă autorităţile din judeţul Olt că „a fost înştiinţat că un Gheorghe, polcovnic spătăresc şi căpitanii după la căpitănii umblând din sat în sat unul peste altul, în cinci plăşi de la deal nebăjănărite, frământând pe locuitori şi osebit de nesuferitele cheltuieli ce le fac îi pradă cu sute şi mii de lei, îi bate despuieţi, legaţi cu mâinile îndărăt, spânzuraţi de sus, apoi traşi în jos cu deosebite legături de gât şi de picioare în jos” 29.

La aceste nemaiauzite mijloace de a stoarce impozitele, prin care puteau fi chinuiţi ţăranii cu prilejul strângerii dărilor, se adăuga cumpărarea cu forţa a grânelor şi a vitelor de către slujbaşii Porţii, precum şi necontenitele rechiziţii, pe cât de distrugătoare pe atât de neaşteptate.

Nu a existat, se pare, un document imperial care să impună Principatelor monopolul exportului de grâne şi de vite30. Sistemul este construit progresiv. Este o stare de fapt, încât domnitorii se simt obligaţi să ceară voie să exporte şi în alte ţări – mai ales în Transilvania şi în imperiu – anumite cantităţi de grâu sau de orz, sau un număr oarecare de capete de vită. Însă, de cumva se bănuieşte că produsele ar putea lipsi la Constantinopol, Poarta îşi revocă propriile ei autorizaţii. În secolul al XVIII-lea, există un şir întreg de firmane care amintesc vechea cutumă potrivit căreia anumite produse din târgurile şi satele Ţării Româneşti şi ale Moldovei, ca mierea, ceara, untul, boii, vitele tinere, oile, hergheliile de mânji erau cumpărate de negustorii turci… Dar, de la o vreme, negustorii străini ar fi pus mâna pe produsele acestea, şi lipsa lor se simte la Constantinopol. Însă, după cum scrie

Zallony (medic grec, catolic, care publică în 1824 un violent rechizitoriu împotriva fanarioţilor), preţul de cumpărare impus de Poartă nu se ridică niciodată peste o treime din valoarea reală a mărfii pe care o cumpără (probabil, aprecierea lui este exagerată, cel puţin după un *hatişerif* din 1802). Şi, bineînţeles, tot Poarta este aceea care fixează cantităţile cerute.

De pildă, un firman din 1755 precizează că Ţara Românească, ea singură, trebuia să dea, în fiecare an, pentru nevoile Capitalei, 35.000 de „chile de Brăila", adică vreo 11.000 de tone de grâu (*chila*, care nu trebuie confundată cu kilogramul, cântărea, după regiuni, între 430 şi 680 de litri). Însă, peste câteva zeci de ani, un raport al consulatului Rusiei la Bucureşti dă cifra de 448 750 de *chile* de Brăila date de către Ţara Românească Turciei, între 1812 şi 1817 – deci o medie anuală aproape de două ori mai mare decât cifra de mai sus, în ciuda angajamentelor Porţii cu prilejul tratatelor de la Kuciuk-Kainargi (1774), Iaşi (1792) şi Bucureşti (1812).

Consulul Angliei, Wilkinson, poate afirma, chiar din 1821, că „numai în vreme de belşug, după ce se dă la o parte ceea ce se duce în hambarele şi arsenalul de la Constantinopol, este voie să se folosească ce rămâne pentru negoţul cu străinătatea. Însă exportul grâului este oprit".

În fiecare an, în anumite perioade, negustori turci, care căpătaseră învoire de la Poartă, se răspândeau prin sate şi îşi procurau cu ajutorul autorităţilor provinciale locale diferitele produse a căror listă, precum şi cantităţile, fuseseră fixate oficial. Paguba celor ce vindeau era atât de mare încât, în Moldova, se zicea „i-a dat bani pe miere" cu sensul „nu i-a dat mai nimic". Mai rău încă: dacă boii (zeci de mii) şi oile (sute de mii) erau luate din sate, în schimb

predarea cerealelor trebuia făcută în porturile Brăila (pentru Muntenia) şi Galaţi (pentru Moldova). Ţăranii pe care cădea năpasta de a fi rechiziţionaţi pentru căratul grâului până în port aveau nevoie de zile şi de săptămâni întregi ca să ajungă până acolo cu căruţele şi cu animalele lor. Ajunşi în port, erau din nou victimele abuzurilor de tot felul din partea negustorilor turci, aproape siguri că nu vor fi pedepsiţi. Raicevich scrie: „Valahii şi moldovenii sunt siliţi să-şi trimită grânele la cele două târguri, unde sunt cumpărate după bunul plac al negustorilor, care le cântăresc şi le măsoară cum vor ei. De obicei, dacă se pot întoarce teferi la bordeiul lor, bieţii ţărani sunt foarte mulţumiţi, iar dacă aduc şi câţiva gologani, foarte fericiţi…”

Stăpânirea turcilor asupra Principatelor era atât de aprigă, încât exportul „ilicit” de cereale era aproape cu neputinţă. Deşi nu aveau trupe şi nici vameşi la graniţele dinspre miazănoapte şi apus, din cauza stării drumurilor prin trecătorile din Carpaţi, pe de o parte… şi instituţiei delatorilor, pe de alta, orice încercare organizată devenea iluzorie. Era însă mult mai uşor să mergi cu vitele, pe jos, prin trecătorile din Carpaţi, drept care, în ciuda interdicţiilor şi a ameninţărilor repetate, o bună parte din vite şi din produsele animale se scurge, în fiecare an, către ţările creştine: imperiu, Polonia, Rusia – şi uneori şi mai departe, aşa cum am văzut că sunt duşi caii de remontă pentru cavaleria prusacă.

Iată de ce, din când în când, Poarta tună şi fulgeră cerând să fie cu desăvârşire oprită scoaterea animalelor şi a produselor animale din Principate. Există firmane din 1761 şi 1764 prin care domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti sunt somaţi să aibă grijă de „traficul ilicit”. Negustorii care încălcau aceste ordine aveau să fie

arestaţi, animalele confiscate şi însemnate cu fierul roşu, iar cumpărătorii, ca şi vânzătorii, aveau să fie daţi pe mâna justiţiei otomane pentru a fi pedepsiţi. Repetarea acestor ordine dovedeşte însă că erau totuşi oameni gata să înfrunte orice interdicţie.

Situaţia se înăspreşte, bineînţeles, în vreme de război. Chiar de la începutul secolului al XVIII-lea, Poarta a cerut ţărilor române furnituri excepţionale de război, mijloace de transport şi mână de lucru – chiar dacă ostilităţile se desfăşoară departe de aceste ţinuturi. Del Chiaro, secretarul italian al lui Constantin Brâncoveanu, raportează că, în timpul războiului din Moreea, împotriva Veneţiei, în 1714 – 1715, Ţării Româneşti i s-a dat ordin să trimită degrabă două mii de căruţe cu câte patru boi şi patru oameni fiecare, mii de saci cu făină de orz, mari cantităţi de unt şi de miere, precum şi oi – fără să mai pună la socoteală o sumă de bani care întrecea valoarea tributului anual.

Totul se înrăutăţeşte în timpul neîncetatelor războaie care se desfăşoară, în parte, chiar în ţările noastre: 1716 – 1718 războiul austro-turc; 1736 – 1739 războiul austro-ruso-turc; 1768 – 1774 războiul ruso-turc; 1787 – 1792 războiul austro-ruso-turc; 18061812 războiul ruso-turc; 1828 – 1829 războiul ruso-turc… Şi chiar şi după război, de vreme ce localnicii trebuie să se îngrijească de repararea fortăreţelor turceşti care se înşiră de-a lungul Dunării şi Nistrului.

Obiceiul este atât de încetăţenit, încât nu se şovăie nici să se trimită aici după muncitori pentru lucrări ce se vor face la Constantinopol. În 1805, de pildă, Poarta îl autorizează pe colonelul Moore, ataşat la ambasada britanică de la Constantinopol, să vină să-i ceară domnitorului Constantin Ipsilanti, la Bucureşti, 150 de

muncitori pentru lucrările de reparaţii la flota engleză ancorată în Marea Marmara. Ipsilanti se târguieşte aprig, ca, până la urmă, să nu dea drumul decât la 72, dintre care 21 de dulgheri, care sunt duşi cu forţa, neîntârziat, şi, după cum spune sursa, „aproape despuiaţi”.

Rechiziţionările de oameni, de animale şi de căruţe pot însă interveni oricând şi oriunde. Şi să nu care cumva să încerce cineva să se împotrivească. Orice alai oficial, dacă este însoţit de arnăuţi sau de ieniceri, se crede îndreptăţit să rechiziţioneze caii oricărui călător, mai ales ai bieţilor ţărani, cărora nu li se dă în schimb aproape nimic, sau nimic, ori li se lasă vreun cal vlăguit de drum. Ţăranul a ajuns să nu mai dea nimic acestor însoţitori înainte de a fi silit prin mijloacele cele mai sălbatice. Există, în această privinţă, o mărturie dureroasă a baronului de Tott, care străbate Moldova ca să se ducă în „Tartaria” (v. Bibliografie).

Şi, în ciuda rechiziţionărilor nedrepte şi fără măsură, a veşnicei nesiguranţe, aflăm că aici se face totuşi comerţ, că există o mişcare a mărfurilor către străinătate, taxe vamale care „se încasează”.

Boii, mai ales cei din Moldova, erau foarte căutaţi. Toţi străinii îi laudă că sunt înalţi şi frumoşi. Când caleaşca ambasadorului Porter se împotmoleşte pe undeva prin nordul Moldovei, pe când trecea un râu, abatele Boskovic povesteşte că, după eforturi nemaipomenite, dar zadarnice – cu toţi caii pe care îi aveau înhămaţi la caleaşcă, şi oamenii în apă până la piept – se hotărăsc în cele din urmă să se ducă în sat după boi. Un ceas mai târziu, sosesc cu „o cireadă întreagă […] şi a fost de ajuns să înhame şase animale din acelea, de o mărime şi o putere nemaivăzute, ca să ridice numaidecât caleaşca, ce nu putuse fi urnită atâta vreme”… în altă parte, Boskovic spune că numai din

Moldova se exportă anual, către Transilvania şi ţinuturile germane, 40.000 de boi din aceştia. Iar Charles de Peyssonnel, în valorosul său *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, apărut în 1787, confirmă că boii sunt „un articol foarte important” în comerţul Moldovei şi că „un număr foarte mare trece în Polonia, în Prusia, în Germania, în Statul Veneţiei şi în Turcia. De obicei, cântăresc între 200 şi 250 de ocale”... (*ocaua* avea între 1, 271 şi 1, 291 kg). D’Hauterive, la rândul său, notează, tot la vremea aceea: „Nemţii duc în fiecare an zece mii de boi, şi tot atâţia silezienii. În ţară, sunt ucişi cel puţin 40.000 pentru seu, încât, dacă socotim şi consumul local, ajungem la vreo 80.000 de boi”. Raicevich spune că, în fiecare an, sunt ucişi cam 80.000 de boi şi de vaci şi un mare număr de capre, a căror came este pusă la fiert ca să se scoată seul din ea. Văzând numărul mare de vite şi preţul lor scăzut, un alt călător, Fedor Karacsay, scrie că, în Moldova, sunt atât de multe animale încât furtul unei perechi de boi nu înseamnă cine ştie ce pagubă şi că se fură cam 20.000 pe an!

Deşi la munca câmpului erau folosiţi aproape numai boi, creşterea cailor reprezenta una din principalele bogăţii ale ţării. Calul din Muntenia sau Moldova era celebru în toată Europa, încă din Evul Mediu. În vremea Renaşterii, şi chiar şi mai târziu, pe hărţile Europei centrale, acolo unde se afla Moldova, apar aproape întotdeauna desenaţi cai. În primele biruri impuse de Poartă ţărilor române, figura întotdeauna şi predarea câtorva zeci de armăsari. Un proverb turcesc spune: „Nimic nu este mai presus de un tânăr persan şi un cal moldovenesc”. Dar, şi în acest domeniu, mizeria epocii fanariote va lăsa urme de neşters: rasa degenerează întrucâtva, caii sunt mai scunzi, prost hrăniţi, prost îngrijiţi

– însă rezistenţa lor este la fel de uluitoare ca altă dată. Wilkinson notează: „Rasa cailor din Muntenia este deosebită; sunt scunzi şi nu sunt nărăvaşi; dar sunt puternici, vioi şi în stare să îndure oboseala, oricât ar fi ea de mare. Cei din Moldova se deosebesc doar prin aceea că sunt mai înalţi”. D’Hauterive evaluează exportul cailor, numai din Moldova, la vreo 20.000 de capete pe an – mai ales către ţinuturile germane. Din raportul Parrant, aflăm, în 1798, că „Prusia şi Saxonia trimit să se cumpere la târgurile din Iaşi caii de remontă pentru aproape întreaga lor cavalerie uşoară”. Se ştie, de asemenea, că, în 1768, Poarta a autorizat vânzarea cailor din Moldova pentru remonta cavaleriei franceze – iar, pe vremea lui Napoleon, va exista o întreagă reţea, în Muntenia, şi mai ales în Oltenia, pentru a trimite cai unităţilor armatelor din Dalmaţia şi Italia (nu se spune oare că, datorită acestui negoţ, tatăl viitorului domnitor Gheorghe Bibescu şi-ar fi sporit averea?)

Se înţelege de la sine că cei care pot creşte cai sunt, mai ales, boierii. Un german din Transilvania, doctorul Andreas Wolf, scrie, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, că, în Moldova, sunt mulţi boieri care au herghelii de patru-cinci sute de iepe. La mijlocul secolului al XVII-lea, călugărul sirian Paul din Alep, care vizitase Ţara Românească şi Moldova, dădea aceleaşi cifre şi chiar mai mari, spunând că era ceva obişnuit să ai patru-cinci sute de iepe şi că un boier din Oltenia, Preda – trebuie să fie vorba de Preda Brâncoveanu, bunicul viitorului domnitor Constantin Brâncoveanu –, avea, pe lângă un şeptel foarte variat, nu mai puţin de 12.000 de iepe!

Există apoi negustorii armeni şi evrei, mai ales în nordul Moldovei, care iau păşuni în arendă ca să îngraşe caii înainte de a-i vinde în străinătate.

Despre creşterea cailor în Moldova de către negustorii armeni, contele de Salaberry ne dă, în 1821, următoarele amănunte: „... spectacolul cel mai înălţător este cel al unei păşuni din Moldova. Caii moldoveneşti sunt foarte preţuiţi, sunt negri sau murgi. Foarte căutaţi sunt armăsarii, crescuţi cu grijă de nişte armeni stabiliţi în ţară [...]. Caii trăiesc afară, asemenea animalelor cu lână: vara ies la păscut; peste iarnă, sunt hrăniţi cu fân uscat, păstrat în căpiţe. Unui armăsar i se dau zece iepe; ele îl urmează, iar el îşi face datoria, le ocroteşte. Adesea, pe o zi de iarnă, când pământul este acoperit de zăpadă, toată herghelia, risipită pe păşune, îşi caută hrana pe sub zăpadă şi pe lângă căpiţe. Deodată, armăsarul cel mai semeţ nechează; toţi ceilalţi îi răspund, mamele şi mânjii lor vin alergând; mamele alcătuiesc un cerc tutelar, caii cei tineri sunt la centru, iepele stau în faţa lor, cu crupa către exterior; armăsarii saltă în jurul acestui cerc, neliniştiţi dar curajoşi, gata să-l apere; zăriseră un lup, care, adesea, se îndepărtează, dar care, şi mai adesea, se încumetă să sară la ei”.

Alte produse foarte căutate în străinătate: mierea şi ceara. Raicevich afirmă că „printre cele mai preţuite şi bogate bunuri din cele două provincii sunt albinele, ceara pe care o dau ele fiind, aşa cum toată lumea o recunoaşte, cea mai frumoasă şi cea mai cerută din Europa”. Nu trebuie aşadar să ne mirăm când dr. Wolf ne spune că există ţărani care au până la 200 de stupi, iar unii boieri până la 5.000 sau 6.000. De cele mai multe ori, stupii erau făcuţi dintr-un trunchi de copac scorburos. Mierea, aşa cum am arătat, pleca îndeosebi către Constantinopol, însă ceara era dusă la Veneţia şi la Triest, de unde era vândută în toată Europa.

Se mai vindea şi lână, mai ales în ţinuturile germane,

vin în Polonia şi Rusia, piei de bou, de bivol şi de miel în mari cantităţi. Cât despre blana de iepure, aflăm dintr-o sursă că, în fiecare an, numai din Muntenia se exportau peste 800.000.

În sfârşit, pădurile, codrii Munteniei şi ai Moldovei stârnesc admiraţia străinilor. Stejarii sunt falnici, notează d'Hauterive şi Raicevich. Păcat, zic ei, că sunt folosiţi, în interiorul ţării, la pavatul străzilor! – şi că sunt exportate cantităţi enorme la Constantinopol, pentru construirea de poduri şi de corăbii. Traducătorul lui Raicevich adaugă într-o notă: „Ne putem lesne face o idee despre aceste exporturi când vom afla că, în afară de cantitatea cerută de Poartă pentru marină şi pentru poduri, cea mai mare parte a materialelor din casele zidite pe Bosfor, şi care sunt des refăcute din pricina incendiilor, sunt luate din codrii Moldovei. Copacii sunt făcuţi buşteni pe loc şi aduşi, în căruţe, la Galaţi, unde sunt făcute plute ce sunt împinse pe Marea Neagră până la Constantinopol. Viceconsulul Parrant cere stăruitor Guvernului Republicii Franceze să facă presiuni asupra Turciei pentru a căpăta privilegiul de a cumpăra lemne din Moldova. Cetăţeanul Parrant trimitea aceste rânduri cetăţeanului Talleyrand, la 23 Prairial anul 6 al Republicii. Nu ştia că o flotă de peste trei sute de vase pornise de curând din Toulon, ducându-l pe generalul Bonaparte cu armata lui să atace Egiptul, o provincie a marelui aliat tradiţional al Franţei!

În vremea aceasta, în ciuda tuturor opreliştilor, mulţi – chiar şi domnitorul – aveau interesul să găsească o ieşire. Se povesteşte că, între 1813 şi 1817, în Transilvania era foamete; Austria, prin mijlocirea internunţiului ei, căpătase de la Poartă învoirea de a cumpăra grâne din Ţara Românească, de la 50.000 la 150.000 de *chile* de Constantinopol (o chilă cântărind 36 de ocale). Caragea,

dând nişte plocoane acolo unde ştia el că trebuie – fără să uite desigur ce i se cuvenea lui –, a schimbat cifra în *chile* de Brăila, care atârnau de zece ori mai mult: 360 de ocale! într-o ţară atât de roditoare, se putea totuşi ajunge la o înţelegere!

*

Să nu se creadă însă că singurul interes prezentat de domnitorii fanarioţi pentru cârmuitorii otomani era aprovizionarea capitalei şi a oştilor, la care se adăuga vărsarea birului şi a nenumăratelor plocoane sau *peşcheşuri*. Fanarioţii ştiuseră să se facă indispensabili Porţii într-un alt domeniu vital, mult mai subtil: cel al legăturilor cu puterile europene şi al politicii externe în general.

Prin cultura, prin cunoaşterea limbilor străine, prin ascuţimea minţii lor – sau, dacă vrem, prin şiretenia lor –, prin legăturile pe care izbutesc să le înnoade cu mediile europene de la Constantinopol şi, îndeosebi, cu trimişii marilor puteri, fanarioţii devin, începând cu mijlocul veacului al XVII-lea, un mecanism esenţial al administraţiei otomane. Pătrunzând de timpuriu tainele politicii, ei urmează un anumit drum care, pentru cei mai iscusiţi, sau cei mai norocoşi, trebuie să ducă la dregătoriile cele mai râvnite, patru la număr: dragoman al Flotei, mare-dragoman, domnitori ai Moldovei sau ai Ţării Româneşti. Ajunşi pe aceste piscuri, rămân totuşi aceiaşi plecaţi slujitori ai cârmuirii otomane. Se aşteaptă de la ei, mai înainte de orice, să nu le scape cumva ceva din cele ce se întâmplă pe la curţile din Europa şi, uneori, să fie de folos ca mijlocitori. Am văzut ce rol a jucat Alexandru Mavrocordat Exaporitul în încheierea păcii de la Karlowitz. Iar fiul lui, Ioan, pe vremea aceea domnitor al Ţării Româneşti, va fi însărcinat, în 1718, să negocieze, în

numele Porţii, cu Imperiul şi cu Veneţia, tratatul de la Passarowitz. Datorită presei, ei ştiu tot timpul ce se întâmplă în Occident; în câteva capitale, au corespondenţi şi agenţi secreţi plătiţi de ei. La urma urmei, ei înşişi sunt informatori ai Porţii – şi, aşa cum se întâmplă adesea în astfel de cazuri, vor fi chiar şi „agenţi dubli”. La curtea lui Constantin Moruzi, se întâlneşte, în 1777, un Constantin Caragea, vărul unui viitor domnitor, însărcinat cu o misiune specială la Soroca, pe Nistru, şi chiar mai departe, la Moghilev, ca să spioneze mişcările ruşilor, ajutat cu precădere de negustorii evrei care merg din târg în târg pe celălalt mal al Nistrului31. Tot el este însărcinat cu traducerea gazetelor franţuzeşti pentru marii dregători ai Porţii.

Pe de altă parte, se întâmplă ca domnitorii să aibă o corespondenţă secretă cu Viena şi Petersburg. Importanţa căpătată de Principate în jocul triunghiular al Austriei, Rusiei şi Turciei explică, oarecum, stăruinţa ruşilor de a introduce în tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) dreptul de a deschide consulate la Iaşi şi la Bucureşti – clauză la care turcii nu se vor învoi decât după mulţi ani de tărăgănări. În breşa deschisă de Rusia, intră numaidecât şi Austria, urmată mai târziu de Prusia, Franţa şi Anglia. Însă regele Franţei îşi avea oamenii săi la Iaşi şi la Bucureşti de multă vreme. Folosindu-se de trecerea de care se bucurau la Curtea sultanului, ambasadorii Franţei statorniciseră obiceiul de a recomanda domnitorilor din Moldova şi Muntenia, cu binecuvântarea Porţii, secretari pentru corespondenţa cu străinătatea. Până acum, am făcut cunoştinţă cu el’ Hauterive. Cu vreo doisprezece ani înaintea lui, în Moldova, fusese secretar Jean-Louis Carra (viitor membru al Convenţiei, regicid, ghilotinat la rându-i odată cu girondinii), care, certându-se cu domnitorul

Grigore în Ghica, a scris, în timpul scurtei lui şederi, o cărticică plină de răutăţi, mai curând un pamflet decât o mărturie32.

Încă şi mai înainte, abatele Boskovic şi ambasadorul Porter îl întâlniseră la Iaşi pe un oarecare domn de La Roche (născut la Aix-en-Provence), „secretar al Domnitorului pentru corespondenţa franceză şi italiană”, care-i întâmpinase într-o „caleaşcă de paradă la care erau înhămaţi şase cai”. Înaintea lui, fusese un oarecare domn Linchou (sau Linche, sau de Linche), marsiliez plin de iniţiativă, recomandat domnitorului Racoviţă de către ambasadorul Franţei – dar care, amestecându-se în politică, sfârşise, în 1760, sub securea călăului de la Constantinopol33. Cu toate acestea, familia lui avea să aibă mulţi urmaşi în ţinutul românesc, înrudindu-se cu familii mari boiereşti, aşa cum se întâmplase şi cu înaintaşul său, de Miile, care va deveni boier moldovean sub numele Millo.

Secretarii aceştia francezi au fost nu numai nişte informatori nepreţuiţi pentru ambasador şi pentru Curtea Franţei, dar, aşa cum vom vedea, adevăraţi ambasadori ai culturii franceze în Principate.

Având în vedere importanţa căpătată de rolul lor de informatori ai Porţii, este lesne de înţeles că una dintre marile griji ale domnitorilor din cele două ţări era ca persoanele însărcinate să ducă veştile să ajungă la ţintă cât se poate de repede. Ei izbutesc să asigure această rapiditate atât de bine încât, adesea, Poarta află ce se mai întâmplă pe la Curţile Europei chiar înaintea trimişilor acelor Curţi. De pildă, datorită unui trimis extraordinar al Ţării Româneşti, se află, la Constantinopol, la 10 mai 1797, vestea preliminariilor de pace franco-austriece de la Leoben.

Toţi martorii spun acelaşi lucru: nicăieri în lume nu se călătoreşte atât de iute ca în Moldova şi Muntenia (să fie oare o moştenire de la hanatele tătăreşti? – ştiut fiind că unul din aspectele cele mai caracteristice ale organizăm imperiului mongol al lui Genghis-han fusese uimitoarea rapiditate a ştafetelor lor, în stare să străbată toată Asia doar în câteva zile).

Wilkinson scrie: „Călătoria în cele două Principate se face cu asemenea iuţeală, că nimic, în nicio altă ţară, nu i se aseamănă. Stabilimentele poştelor sunt bine organizate; există legături pentru toate direcţiile, caii sunt din belşug". Legăturile erau într-adevăr, din patru în patru leghe, către toate părţile ţării. Întrucât turcii aveau întotdeauna nevoie de cai, confirmă Raicevich, se afla întotdeauna un mare număr, până la şaptezeci-optzeci la fiecare poştă, „fără a mai socoti caii ce trebuiau înlocuiţi în fiecare an". Şi adaugă: „Domnitorul îi ia de la ţărani, la preţ de nimic, iar asta sporeşte violenţele şi asuprirea".

În capitala ţării, există un comandament central, în frunte cu un mare-căpitan al organizării poştelor, *menzilhane*, tot un cuvânt turcesc, căpitanul acesta fiind, la rândul lui, subordonat mareluispătar. Locul de poştă, potrivit unui hrisov dat de Alexandru Ipsilanti, trebuie să fie în afara satului şi să aibă trei-patru odăi pentru călători. Acolo se afla un căpitan de *călăraşi*; pe unele drumuri, doi *beşlii*, adică străjeri turci călare, şi, în primul rând, însoţitori: *surugiii*. Călătorul plătea o singură dată pentru toată călătoria, chiar de ar fi fost să străbată întreaga ţară. Marele-căpitan de la *menzilhane* ţinea, într-un registru central, socotelile tuturor mişcărilor de la poştele din provincie, care, săptămânal, îi trimiteau un raport, odată cu banii încasaţi. Călătorii care aveau un *firman* luau totuşi caii fără să-i plătească.

Trecerea Carpaţilor se făcea cu nişte greutăţi nemaipomenite. Aflăm că, între Câmpina, la poalele munţilor, şi Braşov, în Transilvania, pe o distanţă, în linie dreaptă, doar de vreo şaizeci de kilometri, existau nu mai puţin de cinci mii de cai. La munte, în regiunile de graniţă, nu era, de fapt, niciun fel de drum. Wilkinson insinuează că domnitorii nu îndrăzneau să repare drumurile „de teamă să nu fie bănuiţi de către Poartă că vor să înlesnească intrarea trupelor străine în Principate”.

Călătorilor străini care se încumetă să treacă pe acolo fără să ştie ce-i aşteaptă li se taie răsuflarea. Lady Craven, în 1786, şi Doamna Reinhard, în 1806, ne-au lăsat povestiri pline de amănunte pitoreşti. Iată de pildă scrisoarea trimisă de Doamna Reinhard mamei sale, de la Câineni, pe graniţa dintre Transilvania şi Muntenia, la 11 iulie 1806: …” Convoiul nostru apucă pe un drumeag îngust, tăiat în coasta muntelui; urcăm înspăimântaţi, cu ochii pironiţi pe peretele stâncii, ca să nu vedem prăpastia, roţile trăsurii călcând chiar pe marginea ei; pe alocuri, drumul este atât de îngust, încât parcă suntem agăţaţi deasupra hăului. În clipele acelea de mare primejdie, oamenii care ne însoţesc stăpânesc trăsurile cu nişte frânghii aduse anume în acest scop, în timp ce alţii, în spate, le susţin cu braţele lor puternice. Mergem aşa şase ceasuri; ajungând în satul acela mic, unde am crezut că nu voi mai ajunge vreodată, eram sfârşită de tot. Am fost găzduiţi în cea mai bună casă de aici; proprietarul a avut bunătatea de a se duce să se culce în grajd, ca să ne lase nouă singura încăpere a locuinţei sale; mobila era un divan mare de lemn, cât toată odaia, acoperit cu un covor sărăcăcios. Am stat cum am putut, eu rămânând trează ca să-mi păzesc copilaşii, întrucât, văzând murdăria care domneşte pretutindeni, mă aşteptam la o noapte

neliniştită”. Peste şase zile, de la Bucureşti, îşi continuă povestirea: „Presimţirile mele s-au adeverit, aşa că am plecat din Câineni fără să mă fi odihnit. Măsurile luate aveau de ce să mă înspăimânte: trăsurile au fost descărcate, iar bagajele îngrămădite în două căruţe, fiecare din ele fiind însoţită de şase oameni, care aveau să o salte şi să n-o lase să se prăbuşească în locurile primejdioase. Escorta noastră era alcătuită din doi tătari, doi arnăuţi, un comisar, căruia i se spune *mikmandar*, şi de câţiva străjeri; zâmbisem auzind că am avea nevoie de şaizeci de cai ca să trecem munţii, însă am văzut că toţi caii au fost folosiţi.

Ţi-ar fi sărit inima din piept, draga mea mamă, dacă ne-ai fi văzut căţărându-ne pe drumurile acelea cumplite. Eram cuprinsă de nelinişte şi nu-mi puteam domoli această stare; însă, până la urmă, ochiul şi sufletul s-au obişnuit cu primejdia. La început, am vrut să urc pe jos porţiunile mai grele, însă căldura şi oboseala au învins teama, iar eu am ascultat de soţul meu, care-mi spunea să închid ochii şi să mă las în seama lui Dumnezeu şi a *mikniandar*-ului. Încetul cu încetul, mi-am recăpătat curajul şi am îndrăznit să mă uit în prăpastie: am ajuns chiar să mă bucur de frumuseţea sălbatică a locurilor prin care treceam. Pe înălţimile acestea, nu este nici urmă de locuinţă; ici-colo vezi câte un adăpost de ciobani, iar legăturile de poştă, aflate din patru în patru ceasuri, sunt singurele dovezi că pe aici se găsesc vreo câteva fiinţe omeneşti…”

Contele de Lagarde (care, în 1812, văzuse cum arde palatul domnesc din Bucureşti) ne dă, despre trecătoarea de la Turnu Roşu, o descriere la fel de înfricoşătoare precum cea făcută de Doamna Reinhard, sau cea lăsată de Lady Craven: „Nici că se poate o stavilă naturală mai puternică în calea năvălirilor de orice fel. Drumurile, abia

croite, trec pe marginea unor prăpăstii înfricoşătoare; şi mai adesea încă, ele sunt închise de turci, care, în ultimul lor război cu Austria, împiedicaseră, astfel, duşmanul să se apropie. Trecerea nu a putut fi reluată decât după ce au fost înfipte în stâncă bârne mari de lemn, fără a fi însă înţepenite cu fier, şi care, sub greutatea trăsurilor, se desprind şi uneori se rup, zvârlindu-i pe călători în prăpastie, de unde nu mai este nicio nădejde să fie scoşi, atât de mare este adâncimea acestora. Ce se vede pe aici? Copaci smulşi din rădăcină sau despicaţi de trăsnet; stânci enorme gata să ne cadă în cap; piscurile munţilor acoperite cu zăpezi veşnice! Vântul mugeşte, pâraiele se reped luând cu ele tot ce încearcă să li se împotrivească. Nu-mi pot desprinde privirea de la acest minunat şi înspăimântător tablou; măsor prăpastia din ochi şi mă bucur de groaza ce mă cuprinde”…

Iar contele de Marcellus, secretar de ambasadă la Constantinopol – cel care va avea fericirea să cumpere pentru regele Franţei Venera din Milo, smulgând-o *beizadelei* Nicolae Moruzi –, descrie trecerea lui din Muntenia în Transilvania, în 1820, după cum urmează:

„La Sălătruc, opt cai nu mai sunt de ajuns ca să-mi tragă trăsura, deşi este una din cele mai uşoare; li se adaugă şase boi şi zece oameni care, ajutându-se cu frânghii şi cu ţăruşi, ţin trăsura agăţată deasupra prăpăstiilor, făcând-o să alunece de pe o stâncă pe alta. Doi oameni călare, înarmaţi cu topoare, merg înainte ca să cureţe drumul de copacii căzuţi…”

Însă, în câmpie, timpul pierdut este recâştigat – vom vedea în ce fel. La peste douăzeci de ani după Wilkinson, prin anii 1840, fostul consul al Franţei, Adolphe Billecocq, va vorbi şi el despre „admiraţia pe care o stârnesc oricărui străin călătoriile în aceste provincii: în ciuda tuturor

greutăţilor, aceste călătorii sunt cum nu se poate mai rapide, lesnicioase, necostisitoare.

Ţăranul moldovalah, de pildă, fiinţa cea mai domoală, cea mai deznădăjduită, cea mai delăsătoare, devine, de îndată ce încalecă, cel mai cutezător şi cel mai iscusit surugiu din lumea întreagă.

De cele mai multe ori, încălecând fără scară şi fără şa, cu nişte hamuri care nu sunt decât nişte zdrenţe şi nişte sfori vechi, având a străbate, prin munţi şi prin câmpii, cale lungă, pe drumuri necroite, adesea de nefolosit, la capătul cărora, mai puţin norocos decât caii săi, căci el nu are nici unde dormi, nici ce mânca, nici unde se adăposti, nefericitul merge ca vântul, şi ajunge unde trebuie. […] Ajunge proaspăt şi voios, aşa cum a plecat; oricât de mică va fi plata, el va fi întotdeauna recunoscător.

În viaţa mea, am făcut peste 40.000 de leghe cu poştalionul. Însă surugii cum sunt cei moldovalahi, vă rog să mă credeţi, nu se întâlnesc niciunde. Călătorul cel mai nepăsător, cel mai îngrijorat, cel mai posomorât nu se poate să nu se înseninеze văzând iscusinţa surugiului, voioşia, hazul, filosofia, iuţeala, veselia lui.

Aidoma acelor *sagals* spanioli, îşi îndeamnă tot timpul caii din gură. Mai puţin poetic totuşi decât *arrieros* andaluzi, îndemnurile adresate din belşug cailor nu sunt luate din cine ştie ce *romanceros* de prin partea locului. *Înjură* surugiul nostru de se cutremură împrejurimile”. Cu acest prilej, Billecocq povesteşte anecdota cu mitropolitul care a stat cu caleaşca împotmolită o zi întreagă: surugiii ziceau că n-o pot scoate din noroi… întrucât respectul faţă de înalt preasfinţitul îi amuţise! Neputând face altcum, cel mai îndrăzneţ dintre ei se încumetă să-i ceară înalt preasfinţiei sale îngăduinţa să înjure ca să poată face treaba. După răspunsul dat de mitropolit: „Dacă doar de

asta-i vorba, fiii mei, eu îmi astup urechile”, Billecocq scrie mai departe: „Îndată, sub o ploaie de sudălmi, catacreze şi onomatopee pe care, de ar fi să le traduc aici, m-aş simţi tare stânjenit, caii o zbughesc de parcă ar fi fost mânaţi din urmă de tunetele cerului…”

La aşa călăreţi, cai pe măsură! Să-l ascultăm pe francezul Raoul Perrin, care călătoreşte în ţările române prin anii 1830: „Caii din Moldo-Valahia sunt scunzi, slabi, dar vioi, puternici, neobosiţi. După ce se avântă la drum, de-abia ating pământul, din care smulg bucăţi cu vârful copitei, scapără scântei din ochii înflăcăraţi, albesc zăbala cu spuma balelor, fluturând în vânt, cu semeţie, o coamă lungă şi deasă. N-am mai văzut vreodată aşa ceva: aprigul neastâmpăr al acestor nobile animale este fără pereche. Şi care este răsplata pentru o atât de mare credinţă? Vara, iarba şi scoarţa de copaci; iarna, hrana este făcută din coceni de porumb uscaţi, trestia bătoasă adunată de prin mlaştini sau rădăcina aţoasă a unor copăcei”… (Amănuntele acestea ni se par scornite ca să sporească interesul povestirii; un englez, Wybum, care vizitează ţara în 1812, spune că aici caii nu mănâncă decât ovăz şi că-l au pe săturate…).

Despre felul cum erau schimbaţi caii de poştă, Saint-Mare Girardin, tot cam pe atunci, ne face următoarea descriere:

„Iată prin ce stepe am mers eu, peste trei sute de leghe, cu o iuţeală care este singurul lucru ce ne mângâie de monotonia drumului, deoarece îl scurtează; şi chiar şi-aşa, oricât de mare era iuţeala celor opt sau zece cai înhămaţi la caleaşcă şi îndemnaţi cu bicele şi chiotele *dorobanţilor* ce ne însoţeau, mă apucam şi eu să strig *haide*! *haide*! întocmai ca surugiii, ca dorobanţii şi ca înşişi caii, să mă ierte Dumnezeu! atât de nerăbdător eram să

înghit întinderile acelea monotone care parcă se făceau la loc! să grăbesc clipa sosirii la poştă, poşta, adică nişte colibe de crengi şi nişte grajduri aşijderea, unde caii nu stau mai niciodată, deoarece au bunul gust să prefere câmpul înverzit! Aşadar, pe câmp aveam să schimbăm caii. Lucrurile se petreceau aşa: doi oameni călare plecau în goană; alergau către o herghelie de vreo treizeci-patruzeci de cai ce păşteau pe câmp; trosnind zdravăn din bici şi strigând cât îi ţinea gura, alungau înspre trăsură herghelia care se apropia în galop, în linie dreaptă, ca un escadron de cavalerie; erau luaţi la întâmplare opt, zece, câţi ne trebuiau nouă, apoi herghelia pleca din nou la galop, şi tot la galop pleca un vârtej des de praf negru, din care se auzeau, la învălmăşeală, ţipete, plesnituri de bici, sau se vedeau, ici-colo, uniformele jumătate asiatice, jumătate europeneşti ale *dorobanţilor* sau mantaua roşie a vreunui albanez stând pe scaunul trăsurii. Vârtejul acesta care alerga, ţipa, izbea eram noi, până la următorul popas de poştă”.

Se poate bănui că, atunci când călătoreşti în felul acesta, trebuie să ai şi unele necazuri.

Wilkinson ne spune chiar că…” cei ce vor să călătorească cu poşta, în felul în care se face acest lucru pe aici, nu trebuie să se aştepte să găsească vreuna din înlesnirile întâlnite îndeobşte prin alte părţi. Nu li se dă decât un soi de căruţă, care aduce destul de bine cu acelea care, în loc de loitre, au un fel de zăbrele. Este sprijinită pe patru roţi mici, cu cuie de lemn şi, cu totul, nu ajunge să fie mai înaltă decât o roabă. Căruţa aceasta este umplută cu paie, iar călătorul trebuie să se aşeze şi să stea drept în mijlocul ei, cu picioarele băgate în paie. Cu nişte funii în chip de hamuri, sunt înhămaţi patru cai, mânaţi de un surugiu călare; pornesc în goana mare şi nu se opresc şi

nici nu încetinesc mersul până la popasul următor. Înainte cu jumătate de milă de acesta, surugiul îşi anunţă sosirea trosnind întruna din bici; în acest fel, de cum soseşte, o altă trăsură este gata să-l preia pe călător.

Boierii şi persoanele mai de soi călătoresc în trăsurile lor, mergând cât le place de repede. Iama, întrucât zăpada acoperă pământul timp de două luni, sunt folosite, în general, săniile, atât la oraş, cât şi la ţară”.

După această scurtă descriere a Principatelor la sfârşitul epocii fanariote, rămânem cu o impresie jalnică. Ţările române, victime ale unei exploatări nemiloase şi ale unor jafuri nemaiauzite, se află la nivelul cel mai coborât din istoria lor, şi aşa atât de chinuită.

Faptul că instrumentele cele mai vizibile – omniprezente – ale acestei exploatări de către stăpânul otoman sunt grecii, creştini ca şi românii, aţâţă şi mai mult nemulţumirea şi ura poporului. Am văzut, în treacăt, în această privinţă, un mare număr de mărturii, care se aseamănă între ele, venite de la călători sau de la observatori occidentali. Consulul Angliei, Wilkinson, evocă denumirea proverbială a ţărilor române: „Pământul făgăduinţei pentru greci”.

Chiar printre greci, sunt unii care, asemenea doctorului Zallony, pe care l-am întâlnit mai înainte, se fac ecoul urii poporului împotriva compatrioţilor lor. Ura împotriva grecilor se ascuţise atât de mult, cuprinsese atâta lume, încât a sfârşit prin a umbri, ba chiar a face să fie uitată cea dintâi sursă a tuturor nenorocirilor ţării: asuprirea otomană. Nu este oare simptomatic faptul că, într-un cântec bătrânesc, unde este vorba de isprăvile lui Codreanu, sfetnicul cel nevrednic al domnitorului, care, în versiunile cele mai vechi, era turc, la bardul popular, în epoca fanariotă, devenise grec? Iată versiunea dată de

Vasile Alecsandri:

„Domnule, Măria Ta.
Tu pe greci nu-i asculta.
Căci capul ţi-or mânca.
Grecu-i fiară veninoasă.
Grecu-i boală lipicioasă.
Ce pătrunde pân' la oase".

Literatura scrisă nu este nici ea mai blândă cu grecii. Cronicarii populari Dionisie Eclesiarhul şi Zilot Românul sunt antifanarioţi înverşunaţi, aşa cum este şi marele-boier Alexandru Beldiman, autorul unui poem în versuri *şchioape* despre evenimentele din 1821, cunoscut sub titlul *Tragodia sau mai bine a zice jalnica Moldovei întâmplare*. Înaltele feţe bisericeşti nu se lasă mai prejos. Protosinghelul Naum Râmniceanu, într-o notă pusă pe unul din manuscrisele sale (scrie poezii!), spune, în 1821: „Domnii fanarioţi, prin faptele lor cele diavoleşti, încetul cu încetul, ne-au supus cu totul cererilor lor, ne-au împopulat năcazului, ne-au slăbit braţul armelor, ne-au răcit dragostea patriei şi cu un cuvânt cu totul ne-au adus mai rău decât noroadele din Africa şi din America". Iar cea dintâi poezie a lui, în care tună şi fulgeră împotriva grecilor, este intitulată: *Tânguirea ţârei Valachiei asupra jafidui şi dărăpănărei ce i-au făcut străinii tâlhari* Greci34.

Deşteptarea conştiinţei naţionale, care începe în zorii veacului al XIX-lea, în mare parte sub înrâurirea Revoluţiei franceze, şi rapida schimbare a moravurilor şi a mentalităţilor pe care le cunoaşte ţara după 1821 vor face să apară şi mai cumplită întunecata perioadă ce se scursese, şi s-a ajuns să se pună în spinarea fanarioţilor toată răspunderea pentru starea nenorocită în care se găseau Principatele. Întrucât părea firesc ca străinii să fie mai nemiloşi şi mai cinici decât pământenii în exploatarea

bietului popor, printr-un proces la fel de firesc, generaţiile următoare au vrut să arunce numai asupra străinilor păcatele ce se răspândiseră atât de mult în toate păturile neamului românesc. Aristocraţia autohtonă, din sânul căreia se vor recruta mai toţi „ideologii" noii ere, va căuta, cu multă iscusinţă, să aţâţe acest sentiment, pentru a îndrepta mânia numai înspre străinul hulit de popor, când, de fapt, ea însăşi nu avea întotdeauna cugetul curat.

Marii boieri se străduiseră – cu oarecare izbânzi, o vom vedea – să salveze din mâinile veneticilor privilegiile lor cele mai de seamă, şi mulţi dintre ei, fără să stea pe gânduri, se înrudiseră cu familiile nou-veniţilor. Cazul marelui-ban Ienăchiţă Văcărescu este *tipic* în această privinţă: reprezentant al uneia dintre cele mai vestite familii din Ţara Românească, nepotul de fiu al celuilalt Ianache Văcărescu, decapitat de turci în 1714, odată cu Constantin Brâncoveanu şi cei patru fii ai acestuia, el însuşi patriot înflăcărat şi poet – socotit drept înaintaşul poeziei moderne în ţările române –, a fost căsătorit de trei ori, de fiecare dată cu o fanariotă!

La început, răscoala „pandurilor" lui Tudor Vladimirescu, din 1821, este în mod vădit îndreptată împotriva tuturor jefuitorilor neamului şi va lua curând forma unei răscoale ţărăneşti care nu deosebeşte boierii cei „buni" de cei „răi", pământenii de venetici. Silit însă, pentru a-şi atinge ţelul, să cadă la învoială cu boierii „naţionalişti" (cuvântul apare pentru prima dată cam pe vremea aceea), precum şi cu puterea turcească, Tudor, într-un al doilea timp, va da revoluţiei sale o coloratură fundamental antifanariotă. După dispariţia lui Tudor şi înfrângerea revoluţiei, boierii pământeni vor izbuti să folosească mişcarea populară numai spre binele lor – iar literatura şi istoriografia vor contribui şi ele la zugrăvirea

în negru, o dată pentru totdeauna, a tot ce ţine de epoca fanariotă.

După ce am prezentat pe larg dosarul acuzării, să dăm o clipă cuvântul apărării.

De vreo câteva zeci de ani, mai cu seamă de la Iorga încoace, s-a făcut simţită, în istoriografia românească, o oarecare rezistenţă faţă de o viziune prea maniheistă.

Mai întâi, se arată că starea de dependenţă faţă de Poartă în care căzuseră ţările române, precum şi multe păcate ce caracterizează epoca fanariotă existau din belşug şi înainte de înscăunarea primilor domnitori aşa-zis „fanarioţi”. Spre convingere, se poate citi *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir sau cartea lui Del Chiaro despre starea Ţării Româneşti în vremea Brâncoveanului. Apoi, chiar dacă unii din aceşti domnitori şi cei ce-i înconjurau au fost nişte oameni lacomi şi fără scrupule, cu gândul numai la câştig, câţiva, ca de pildă Constantin Mavrocordat sau Alexandru Ipsilanti, au avut totuşi intenţiile cele mai bune, dovedindu-se în stare să cârmuiască bine ţara – atât cât o îngăduia „sistemul” otoman. Timpul care ne desparte de epoca fanariotă ne ajută să înţelegem că orice încercare de schimbare şi de organizare era dinainte sortită eşecului în amestecul acela de arbitrar, venalitate, corupţie şi teroare reprezentat de cârmuirea otomană din epoca decăderii, de la un capăt la altul al imensului imperiu.

Până şi Caragea, de tristă amintire (poate mai mult pentru calamităţile naturale din timpul domniei sale decât pentru jefuirea ţării), a fost, se pare, un gospodar priceput. îl vedem luând măsuri bine gândite cu prilejul epidemiei de ciumă din 1813, şi nu a fost dintre cei ce au părăsit cei dintâi capitala. A luat, de asemenea, o mulţime de măsuri edilitare şi a reorganizat breslele. În sfârşit, a pus să se

întocmească un cod de legi, care-i poartă numele şi care este unul din primele coduri moderne din ţările române.

În realitate, instalarea a ceea ce avea să devină regimul fanariot se făcuse treptat. Suirea în scaun a primilor Mavrocordaţi nu fusese o adevărată ruptură cu trecutul; faptul că se trăgeau, prin mamă, din străvechea dinastie a domnitorilor moldoveni le conferise un soi de legitimitate. Afirmaţia lui Langeron – o gură rea! – cum că toţi fanarioţii „se trăgeau din pleava societăţii” este cu desăvârşire neadevărată. Pe lângă cele câteva familii, puţine la număr, ce-i drept, ai căror strămoşi merg până la străvechea aristocraţie bizantină, cum ar fi familiile Cantacuzino, Nottara, Ralli şi încă vreo câteva, familiile cu trecere din Fanar, din care câteva ajung pe tronul Principatelor, prezintă caracteristicile unei oligarhii destul de restrânse şi, aproape toate, apar în jurul patriarhului Constantinopolului la cumpăna dintre veacul al XVI-lea şi cel de al XVII-lea. Unele aveau chiar şi un trecut (familia Moruzi figurează pe lista nobilimii „imperiului” de la Trapezunt, în secolul al XV-lea, iar familia Ipsilanti pretindea, cu mai puţin temei, că se trage din Comneni). În jurul acestui nucleu, s-au adunat două familii româneşti, Racoviţă şi Callimachi (grecizarea unei porecle româneşti, *Calmăşul*) şi o familie de origine-albaneză mai îndepărtată, Ghica – sau măcar o ramură a familiei Ghica. Curios este însă că, printre cei mai huliţi domnitori fanarioţi, se numără doi Racoviţă şi un Callimachi. În afară de aceasta, cei ce au păcătuit cel mai mult prin excese filogreceşti nu sunt adevăraţii fanarioţi, ci, după cum spun cronicarii vremii, un Ghica (Grigore II) şi un Callimachi (Grigore), în timp ce un Constantin Mavrocordat îl dojeneşte pe un ispravnic pentru faptul de a-i fi înaintat un raport în greceşte, în loc să-l fi întocmit în româneşte. Dacă stăm şi

ne gândim bine, vinovaţi de a-şi*fi în şti dinat* cultura, pentru a fi pe placul noilor stăpâni şi a maimuţări obiceiurile de la Constantinopol, sunt mai curând boierii moldovalahi.

Şi tot un grec, Alexandru Ipsilanti, a lăsat în Ţara Românească, cu toată tristeţea vremurilor, amintirea cea mai bună. A avut, neîndoielnic, norocul, în cursul unei domnii destul de lungi (1774 – 1782), să se bucure de o perioadă de pace şi de recolte bune, dar şi-a dat şi el silinţa, printr-o întreagă serie de măsuri legislative şi administrative, ajutat de cel mai de seamă sfetnic al său, Ienăchiţă Văcărescu, să pună puţină rânduială în treburile ţării şi să uşureze poporul de nevoi.

Înaintea lui Ipsilanti, Constantin Mavrocordat, care, între 1730 şi 1769, domnise douăzeci şi doi de ani şi jumătate… în zece rânduri, se făcuse cunoscut prin reforme şi mai radicale, cu deosebire desfiinţarea serbiei. S-au spus vrute şi nevrute despre adevăratele temeiuri ale reformelor sale şi rari au fost domnii care au stârnit în jurul numelui lor atâtea polemici. Să recunoaştem totuşi că se străduia să afle nevoile poporului, aşa cum puţini domnitori pământeni au făcut-o; un cronicar (din boierime) povesteşte acest lucru, s-ar zice, cu oarecare dezaprobare: …” Uşile Divanului stăteau deschise (în termeni moderni: audienţele la tribunalul domnesc erau publice – *n.n.*), şi el (Domnitorul – *n.n.*) sta îndelung de vorbă cu poporul”… Iar boierii se plângeau că „un boier nu mai poate spune nimic unui ţăran, căci acesta se duce de se plânge Domnitorului”… Se ştie că, în două rânduri, nu voise să primească tronul – şi, ultima dată, când Poarta îl trimite cu sila în Moldova, când, în 1769, războiul cu Rusia izbucneşte din nou, ambasadorii străini arată că domnitorul era atât de sărac încât, lucru nemaiauzit, însuşi

sultanul îi dă două sute de pungi cu bani ca să-şi facă pregătirile de drum. Avea să fie prins de ruşi şi să moară de pe urma unei lovituri cu patul puştii dată de un soldat. Comandamentul rusesc, cam încurcat, îi va face funeralii princiare.

Fanarioţii au fost, în general, oameni învăţaţi; aveau nevoie de învăţătură, deoarece era cel dintâi atu al lor în faţa cârmuirii otomane! Nicolae Mavrocordat era poliglot, ca şi tatăl său, şi a lăsat scrieri filosofice. Biblioteca lui, în care se aflau opere rare, din Antichitate şi Evul Mediu bizantin, era vestită în Europa. Ambasadorul Franţei, marchizul de Villeneuve, va face tot ce va putea ca să pună mâna pe ea pentru suveranul său. La moartea domnitorului, va încerca din nou s-o capete de la fiul acestuia, Constantin, dar nu va izbuti. Iată ce-i scrie ambasadorul lui Ludovic XV, la 20 ianuarie 1731: „De cum am aflat de moartea Principelui Valahiei, m-am gândit să cumpăr manuscrisele din biblioteca lui; […] însă, până una alta, prinţul cel tânăr este hotărât să nu le vândă; am avut grijă să mi se dea de veste de cumva avea să-şi schimbe gândul; trebuie totuşi să vă spun că, de e să ne potrivim la ceea ce se vorbeşte aici despre această bibliotecă, dacă ar fi de vânzare, s-ar face oferte fie din partea împăratului, fie din cea a regelui Angliei şi, poate, şi din partea Curţii de la Roma, şi ar ajunge la peste o sută de mii de piaştri”…

Fanarioţilor li se datorează aducerea în Principate a unui prim lustru de cultură franceză, odată cu operele „filosofilor” şi ideile „Secolului luminilor”; precum şi introducerea învăţării limbii franceze (1776) în „Academiile domneşti” de la Bucureşti şi Iaşi, care atrăgeau studenţi şi din restul lumii ortodoxe sud-orientale.

În sfârşit, se mai poate spune că *domnia fanariotă n-*

a fost, la vremea ei, cea mai mare nenorocire. Într-adevăr, alternativa, pentru nişte state-tampon ca Ţara Românească şi Moldova – în conjunctura internaţională provocată de agresivitatea şi succesul marilor puteri creştine Austria şi Rusia –, nu mai era între o cârmuire fanariotă şi întoarcerea la domnitorii pământeni, ci între fanarioţi şi transformarea Principatelor în simple *paşalâcuri*, ceea ce ar fi însemnat sfârşitul libertăţilor ce le mai rămăseseră. Faptul este atestat atât de surse interne, cât şi de rapoarte ale cancelariilor occidentale.

În zilele noastre, cei mai vajnici apărători ai fanarioţilor s-au găsit printre anumiţi istorici englezi, cel mai ilustru fiind Toynbee. În aversiunea lui instinctivă faţă de orice naţionalism, Toynbee visează la un imperiu otoman unde fanarioţii, pe nesimţite, ar fi pus mâna pe cele mai de seamă verigi ale cârmuirii, ducând încetul cu încetul la crearea unui stat multirasial, în care turcii musulmani şi creştinii de toate naţiile ar fi trăit în bună înţelegere. Însă răscoala grecească din 1821, provocată artificial prin molipsire de la Revoluţia franceză, ar fi stricat totul…

Să-l lăsăm pe Toynbee să viseze că reface Istoria. În realitate, şaptesprezece ani după ce Constantin Mavrocordat a murit ca vrednic slujitor al Porţii, nepotul său Alexandru (acela pe care d'Hauterive îl însoţise în Moldova) fuge în Rusia. Şi treizeci şi cinci de ani mai târziu, un alt Alexandru Mavrocordat, un nepot de fiu, eroul de la Missolonghi, prieten cu Byron şi Shelley, se află în fruntea răscoalei din Peloponez. În nord, tot un fanariot conducea răzmeriţa: Alexandru Ipsilanti, fiul domnitorului Constantin şi general în armata rusească. Turbând de furie din pricina acestei „trădări", turcii, la Constantinopol, aveau să măcelărească zeci de membri ai marilor familii

fanariote, împreună cu însuşi Patriarhul ecumenic.

Aşa lua sfârşit cariera fanarioţilor aflaţi în slujba imperiului otoman35.

CAPITOLUL AL TREILEA

Boierii

Boierii moldovalahi văzuţi de străini: port, casă, caracter. Ion Ghica povesteşte nemaipomenita misiune a „contelui" Dudescu pe lângă Bonaparte.

Luxul orbitor al boierilor.

Schimbarea moravurilor la începutul veacului. Saint-Mare Girardin şi jeluirea bătrânului boier. Obârşia clasei boiereşti; bogăţia şi puterea „marilor boieri".

Pământeni şi fanarioţi; originea împărătească a Cantacuzinilor din veacul al XVI-lea şi „mica istorie" a unor Paleologi din veacul al XIX-lea.

Boierii mari de Curte şi boierii de ţară; boierii decăzuţi sau *mazilii*; parveniţii sau *ciocoii*.

„Sunt găzduit într-unul din acele superbe palate pe care boierii le construiesc după gustul oriental; sunt peste o sută cincizeci şi se înalţă deasupra celorlalte clădiri din capitala Moldovei".

Prinţul de Ligne36, care se întorcea de la Ociakov, unde fusese trimis de Iosif II pe lângă ostile lui Potemkin, îşi scrie impresiile şi le trimite contelui de Ségur, ministrul Franţei la Sankt-Petersburg, într-o scrisoare datată Iaşi, 1 decembrie 1788. Curtenitor şi un pic poet, bucurându-se din plin de tihnă şi de *far niente* în mijlocul societăţii moldoveneşti, iată cum descrie el îmbrăcămintea soţiilor de boieri:

„O fustă străvezie, scurtă şi strâmtă, abia de ascunde încântătoarele lor forme, iar cele două mere minunate din grădina Amorului se întrezăresc printr-un văl în care stau ca într-un buzunar".

Prinţul scrie mai departe: „Capul le este acoperit cu o stofă neagră sau de culoarea focului şi străluceşte datorită diamantelor ce împodobesc acest soi de turban sau de boneţică nemaipomenit de frumoasă.

Perle de un frumos alb-albastru le împodobesc gâtul şi braţele, atunci când nu poartă nişte reţele subţiri pline de ţechini sau de jumătăţi de ducat, înşiraţi aşa cum sunt înşiraţi şi pe la cusăturile hainelor, unde am văzut cu ochii mei până la trei mii. Restul veşmântului lor oriental este din stofă brodată sau lucrată cu aur şi argint, tivit cu blănuri preţioase, aidoma veşmintelor boierilor, care nu se deosebesc întru nimic de turci, dacă, pe deasupra tichiei roşii, nu-şi pun căciula, care nu seamănă cu turbanul”.

Într-o lucrare apărută, în acelaşi an, 1788, la Neapole, fostul consul al Austriei, Raicevich, spunea şi el, vorbind despre îmbrăcămintea femeilor din Ţara Românească, că „veşmintele acestea, făcute fie din ţesături de India, fie din şal de Caşmir, căptuşite cu zibelină şi cu alte blănuri scumpe din Rusia, sunt împodobite pe la toate cusăturile şi pe margini cu şireturi sau cu broderii de la Viena, şi costă până la trei mii de florini”.

Prinţul de Ligne descrie apoi şiragul de diamante sau de perle, coral, lapislazuli, agate sau lemn de trandafir, cu care degetele bărbaţilor şi ale femeilor se joacă tot timpul. Femeile sunt fardate foarte tare şi unghiile le sunt vopsite cu roşu aprins. Şi spune mai departe:

„Şapte-opt servitori, pentru boieri, şi tot atâtea fetişcane pentru nevestele lor, tineri cu toţii şi cu o înfăţişare plăcută, se află tot timpul prin iatacuri şi prin saloane, alături cu mai toată lumea, deoarece nu se deosebesc de stăpâni decât prin veşminte, mai scumpe la aceştia din urmă. Fiecare are câte o treabă: unul aduce o

farfurioară şi o linguriţă cu dulceaţă de trandafir; un altul arde sau toarnă parfumuri care umplu salonul cu miresme; unul aduce o ceaşcă cu cafea, o fată un pahar cu apă, şi lucrul acesta se repetă la douăzeci de boieri într-o singură zi. Căci, dacă te duci în casa lor, ar fi o mare necuviinţă să-i refuzi.

Odăile în care dormim sunt bune, bine încălzite; m-am îmbrăcat şi eu cum se îmbracă boierii de pe aici. Mă duc adesea pe la ei ca să cuget, deoarece eu nu ştiu decât vreo câteva vorbe româneşti, şi habar n-am de greaca vorbită de doamnele acestea, care dispreţuiesc limba bărbaţilor lor; de altfel, aici se vorbeşte puţin: teama de turci, obiceiul de a afla o veste proastă, nesiguranţa vieţii lor, atât dinspre partea Divanului de la Constantinopol cât şi dinspre cea a Domnitorului, i-au deprins pe oameni cu o tristeţe de neînvins; cincizeci de inşi, ce se adună zilnic pe la unul sau pe la altul, aşteaptă parcă funia fatala şi, la fiecare clipă, auzi pe câte cineva spunând: tatăl meu a fost sugrumat din porunca Porţii, fratele meu din porunca Domnitorului…

Fetele boierilor sunt închise aşa cum sunt închise turcoaicele, în haremuri cu zăbrele de lemn, adesea aurite. Privind printre acestea, ele îşi pot alege un soţ; însă bărbaţii nu le văd pe ele decât ca să locuiască împreună, după scurta ceremonie din biserica grecească.

Constantinopolul dă tonul pentru Iaşi, aşa cum Parisul îl dă pentru provincie, şi cel mai repede ajunge moda; galbenul era culoarea îndrăgită de sultani; la Iaşi, a fost culoarea îndrăgită de femei; pipele foarte lungi din lemn de cireş înlocuiseră, la Constantinopol, pipele de lemn de iasomie; altele noi, boierii, nu mai avem. Slugile acestor Domni le duc în spatele trăsurilor deschise; doar lor li se îngăduie acest lucru. Nu umblă niciodată pe jos;

sunt, cu toţii, la fel de leneşi ca şi turcii”.

La rândul său, Langeron scrie, câţiva ani mai târziu:

„Mai toţi boierii aceştia au mintea ascuţită şi la fel de plăcută ca cea a grecilor din vechime” (Langeron vorbeşte de parcă toţi boierii moldoveni ar fi de obârşie grecească!), „iar un observator atent descoperă curând, printre suferinţele ce le vin de la starea lor de robi, lumina harului rămas de la străbuni. Sunt aşa cum se spune că erau atenienii, iuţi, uşuratici, nestatornici, tăioşi, fără astâmpăr, nemulţumiţi şi înflăcăraţi. Mulţi dintre ei vorbesc franţuzeşte şi, cu toţii, foarte bine, italieneşte. Mai toţi au fost la Constantinopol; călătoria în acest oraş, pentru cei de la Iaşi, este ceva ce nu poate lipsi din formaţia unui coconaş moldovean şi din desăvârşirea educaţiei lui, aşa cum, în Franţa, călătoria la Paris este necesară pentru un bărbat din provincie”.

În privinţa cunoaşterii limbilor, Lagarde afirmă – o face însă la peste douăzeci de ani după ce trecuse pe acolo prinţul de Ligne – că „boierii învăţaţi vorbesc, în general, mai multe limbi; îi vezi adesea că, pe lângă limba lor, mai vorbesc şi greceşte, ruseşte, nemţeşte şi franţuzeşte”; iar Bacheville, ofiţer al lui Napoleon, refugiat în Moldova în 1815 după cele „O sută de zile” ale lui Napoleon: „Am încercat să ne luăm cu treaba, aşteptând veşti din biata noastră patrie, despre care nu se mai auzea nimic, deşi boierii vorbeau aproape cu toţii franceza”.

Langeron, într-o notă, îşi aminteşte (întâmplarea se petrece în 1790 sau 1791): „Într-o zi, mă aflam la masă la prinţul Potemkin, între prinţul Gagarin şi un boier, cu o barbă deasă şi lungă, îmbrăcat după portul oriental, de nici n-ai fi bănuit că ştie ceva despre obiceiurile franţuzeşti. Eu vorbeam cu prinţul Gagarin despre Paris. Boierul s-a băgat în vorbă şi a spus despre acest oraş,

unde nu fusese niciodată, nişte lucruri foarte înţelepte şi de foarte mult bun gust. Am întâlnit mulţi asemenea oameni printre boieri”…

De unde se vede că, în legătură cu îmbrăcămintea, avem nişte prejudecăţi fireşti! Şi se mai spune că nu haina îl face pe om!

Îmbrăcămintea boierilor se aseamănă întru totul aceleia a domnitorului, pe care am descris-o mai înainte: cămaşă de mătase, şalvari largi roşii, terminaţi cu papuci de piele galbenă, un *anteriu* lung şi brodat, care-i vine până la glezne şi este încins la brâu cu un şal indian; pe deasupra, un fel de *Hic*, *fermeneaua*, în sfârşit, după cum e vremea, o haină mare, sau una-două haine căptuşite (*biniş* sau *feregea*) cu blănuri scumpe.

„Unii din boierii aceştia moldoveni” – scrie mai departe Langeron – „sunt foarte bogaţi şi au nişte căsuţe la ţară aşa cum au polonezii, unde duc o viaţă destul de luxoasă, într-un amestec plăcut de modă europeană şi asiatică, mai aproape totuşi de aceasta din urmă.

Portul lor aminteşte şi el obiceiurile orientale. Nu-şi rad barba, în schimb se rad pe cap şi poartă o tichie mică de postav roşu şi o căciulă făcută jumătate din postav şi jumătate din blană”.

Vorbind despre căciula aceasta (*calpac*) într-o notă, Langeron scrie:

„Căciulile sunt mari de tot, au o formă cum nu se poate mai caraghioasă şi costă foarte mult”.

De data aceasta, toate mărturiile concordă – şi putem judeca şi noi, după gravuri: acea ciudată căciulă orientală avea o formă şi nişte dimensiuni aproape groteşti. Iată ce spune Wilkinson:

„Portul naţional al boierilor nu se prea deosebeşte de cel al turcilor din clasele cele mai înalte, atâta doar că, în

loc de turban, poartă un fel de căciulă nemaipomenit de mare, căreia ei îi zic *calpac*, din blană de Astrahan şi în formă de pară. Căciula aceasta este goală cât e ea de mare, are vreo trei picioare de jur-împrejurul părţii celei mai umflate, înălţimea fiind şi ea pe măsură; dacă ne gândim bine, este tare urâtă şi tare caraghioasă, nicidecum potrivită cu frumuseţea şi bogăţia costumului". Un tânăr elveţian, François Recordon, secretar al lui Caragea, îngroaşă lucrurile, spunând că un *calpac* este o căciulă făcută dintr-o piele cu părul foarte scurt şi creţ, de formă aproape sferică, şi care are *cel puţin cinci picioare de jur-împrejur*"... (*subi*, *n*.). Oricum va fi fost, îngrozitoarea căciulă în formă de dovleac sau de pară răsturnată era atât de mare, încât doi boieri de rangul întâi – mărimea *calpacului* era pe potriva rangului personajului – nu puteau sta alături în aceeaşi caleaşcă fără să-şi descopere capul... Din fericire, în portretele lăsate urmaşilor şi pe care le-au comandat, cel mai adesea, unor pictori veniţi „din Europa", boierii noştri îşi pun pe cap *işlicul*, deoarece, aşa cum aflăm de la acelaşi Recordon, „în timpul marilor ceremonii, au pe cap o altă căciulă, din samur, de forma unui cilindru un pic turtit, partea de sus fiind acoperită cu un postav de culoare roşie, niciodată albă, aceasta fiind culoarea rezervată domnitorilor, numai ei având dreptul s-o poarte, după cum tot numai ei pot purta turbanul".

În această din urmă privinţă, Recordon se înşală, deoarece, chiar dacă, la Constantinopol, turbanul este interzis ghiaurilor sub ameninţarea pedepsei cu moartea, la Bucureşti moda lui se răspândeşte la începutul secolului al XIX-lea. Însă, în afara familiei domnitorului, doar câţiva mari boieri se încumetă să şi-l pună pe cap: este vorba de acel *tarabolus*, turban făcut dintr-un şal oriental foarte

scump şi care-şi trage numele de la *Tarabulus*, numele arab al oraşului Tripoli. În 1823, din porunca Porţii, Grigore Ghica interzice cu desăvârşire portul acestei nobile căciuli de către orice categorie socială în afară de boierii cei mari. Iar când se vorbea de pedeapsa cu moartea, ameninţarea, cel puţin la Istanbul, nu era o vorbă în vânt.

Se povesteşte că cineva dintr-o familie fanariotă, care trăise mult timp în străinătate, când s-a întors la Constantinopol, a avut nesăbuinţa să se arate la fereastra „palatului" său din Fanar cu un turban pe cap aşijderea unui Credincios. Mare grozăvie! Un turc ce trecea pe acolo îl zăreşte, scoală cartierul în picioare; mulţimea mânioasă îl târăşte în faţa judecătorului, care, pe loc, pune să-i taie capul… Iată cum trăiau – şi mureau – grecii din Fanar, în Oraşul ce fusese vestita capitală a imperiului lor.

Moda apuseană a fost însuşită, mai întâi, de către femei. La început, la Iaşi, în timpul războiului austro-ruso-turc, din 1787 – 1791 (în urma căruia, prin pacea de la Iaşi – 9 ianuarie 1792 – Rusia devenea pentru prima oară vecina nemijlocită a Moldovei).

Însă" marele salt" se face, în ambele Principate, în timpul ocupaţiei ruseşti din 1806 – 1812. Langeron scrie în jurnalul său:

„În 1806, am întâlnit încă multe femei purtând îmbrăcămintea orientală, trăind în case fără mobilă şi cu bărbaţi geloşi *nevoie mare*. Însă revoluţia care s-a petrecut atunci la Iaşi, apoi la Bucureşti şi în provincie, a fost pe cât de rapidă pe tot atât de completă: după un an, toate femeile din Moldova şi din Ţara Românească au luat portul european. De pretutindeni, au sosit, în cele două capitale, negustori de mode, croitorese, croitori, iar prăvăliile de la Viena şi de la Paris au scăpat de toate vechiturile care, la

Iaşi, au părut nou-nouţe şi au fost plătite foarte scump. Curând, s-a văzut şi mobilă, ceva mai veche, adusă de la Viena cu mare cheltuială. Trăsurile care, mai înainte, arătau ca nişte birje vechi din Viena, au fost înlocuite cu trăsuri şi căleşti elegante. Casele s-au umplut de servitori străini, de bucătari francezi şi, prin saloane şi iatacuri, nu s-a mai vorbit decât franţuzeşte. Aflând că, în ţările civilizate, unei femei îi şedea bine să aibă un amant, doamnele din Moldova şi-au luat câte doi, ca să fie cât mai la modă. Nici Petru I n-a schimbat înfăţişarea imperiului său mai iute decât a schimbat-o pe cea a Moldovei sosirea noastră acolo. Câţiva tineri au început să poarte frac; însă bătrânii şi bărbaţii cu slujbe şi-au purtat mai departe barba şi anteriul lung până la glezne.

Dansul a trecut şi el printr-o revoluţie. Dansurile naţionale au fost interzise sau, măcar, dispreţuite. Lumea a învăţat dansurile poloneze, englezeşti, valsurile, dansurile franţuzeşti şi, cum doamnele acestea au mare aplecare pentru tot ce au ele chef să înveţe, au ajuns, într-un singur an, să danseze minunat; când am sosit noi în Moldova, nu ştiau nici să meargă”.

Ştim din altă sursă că, la cererea boierilor, bătrânul prinţ Prozorowski, comandantul-şef al oştirilor ruseşti, îi ceruse maestrului de ceremonii Narîşkin de la Sankt-Petersburg să trimită un maestru de dans. A fost trimis la Iaşi, pentru un an, un anume Ivanov, însă, după un an, n-a fost lăsat să mai rămână, aşa cum ar fi dorit doamnele…

În 1813, contele de Lagarde, la rândul său, notează că, la Bucureşti: „Veşmântul femeilor se aseamănă cu cel al doamnelor grecoaice de la Constantinopol, atât că-şi pun mai multe giuvaieruri; însă numai femeile în vârstă şi nevestele boierilor de rangul al treilea îl mai poartă. Celelalte se ţin după moda de la Paris şi de la Viena, şi se

întrec în bun-gust şi cochetărie cu elegantele din capitalele noastre”.

Iar câţiva ani mai târziu, Laurengon, în ale sale *Nouvelles observations sur la Valachie*:

„Rămâi uluit văzând cât de mult se cheltuieşte pe toalete şi cât de mare este luxul lor, care, cu siguranţă, în multe privinţe, îl întrece pe cel al doamnelor din cele mai mari capitale, căci diamantele şi rochiile de caşmir sunt podoabele lor obişnuite. Moda de la Paris este urmată cu sfinţenie, iar croitoresele venite din străinătate nu stau degeaba”.

Se pare însă că educaţia, cultura generală nu au înaintat la fel de iute. Laurengon îşi exprimă părerea de rău după cum urmează: „Este păcat că sexul frumos, înzestrat în ţara aceasta cu o fire atât de plăcută şi cu forme atât de fermecătoare, nu primeşte niciuna din binefacerile educaţiei. Doamnele din Muntenia, pe lângă mintea pe care le-a dat-o din plin natura, sunt foarte vioaie şi, cu puţină osteneală, s-ar putea înfrunta cu cele mai distinse femei din Europa”.

Despre moravurile societăţii moldoveneşti în timpul ocupaţiei ruseşti, generalul conte de Rochechouart (care îl însoţise în 1807, ca tânăr ofiţer în armata rusă, pe ducele de Richelieu, pe vremea aceea guvernator al Odessei, într-o călătorie în Moldova) avea să scrie, mai târziu, în memoriile sale:

„Societatea din Iaşi, ca şi cea din Bucureşti, oferea pe atunci un spectacol rar: bărbaţii purtau haine lungi, bărbi lungi, pe cap aveau o căciulă numită calpac, asemănător cu toca magistraţilor de pe la noi, cu turbanul sau cu scufiţa umplută cu câlţi purtată de copiii noştri; erau îmbrăcaţi cu stofe din cele mai scumpe, încălţaţi cu papuci turceşti, în sfârşit, arătau ca nişte orientali; erau

însă cu toţii oameni aleşi prin învăţătura şi purtările lor europeneşti, cei mai mulţi vorbeau o franţuzească desăvârşită şi cu expresii din cele mai frumoase; doar în felul de a umbla mai aveau ceva din gravitatea plictisitoare a turcilor, lucru ce nu-i prindea deloc, într-un salon, alături de doamne; ca să nu pară geloşi – şi ca să facă pe europenii civilizaţi, lăsau, împotriva voinţei şi obişnuinţei lor, o libertate *fără margini* scumpelor lor jumătăţi, care le supuneau fruntea la grele încercări: doamnele urmau moda cea mai nouă de la Paris şi Viena, atât în îmbrăcăminte, care nu mai avea nimic asiatic, cât şi când era vorba să-şi mobileze somptuoasele lor apartamente. Arătau ca nişte cuconiţe din cele mai elegante, cu purtările ce se întâlneau pe vremuri la curtea Franţei […]. Pe de altă parte, vreo zece frumuseţi, nu mai puţin ispititoare, îşi exercitau puterea farmecelor lor irezistibile asupra strălucitorilor ofiţeri de la cartierul general, încât mai fiecare cavaler îşi avea drăguţa sa. Judecând după toate acestea, ne putem lesne închipui cât de frumoasă era viaţa, în această nouă Capua, pentru roiul acela de ofiţeri însetaţi de plăceri, şi care, aproape toţi, şi-au lăsat aici inima, o parte din sănătate sau din avere, unii dintre ei chiar libertatea”.

Mare deosebire faţă de fetele pe care, cu mai puţin de douăzeci de ani în urmă, prinţul de Ligne le vedea, în gineceu, printre zăbrele – aurite sau nu!

Totuşi, ca să fim drepţi, să-l citǎm acum pe memorialistul Radu Rosetti37; la începutul veacului nostru, el redă părerea bunicii sale (care pentru nimic în lume nu ar fi vrut să aibă un ginere rus) despre fetele boierilor moldoveni ce se măritaseră cu ofiţeri ruşi: nişte nefericite care, de pe urma acestor soţi cu titluri şi decoraţii, dar fără învăţătură şi fără educaţie, şi care se

ţineau numai de beţii, nu s-au ales decât cu bătăi şi cu averea tocată, ca mai apoi să fie părăsite.

Adevărul este că, foarte curând, moda apuseană accentuează, la aceste doamne, gustul pentru lux mult mai mult decât la bărbaţii lor. Un boiernaş care, după 1830, avea să fie ofiţer în armata moldovenească reconstituită, povesteşte, cu oarecare acreală, în amintirile sale, în ce fel tatăl său, un om ce nu avusese cine ştie ce avere, fusese împins de tânăra cu care se însurase după ce rămăsese văduv la nişte cheltuieli nesăbuite: „Fusese crescută la pensionat, la Odessa, cu franceză şi pian” – a se remarca cele două criterii! – „care-şi vârâse în cap să-l pună pe tata să cumpere o casă la Dorohoi, să dea petreceri, să-i cumpere o trăsură numai pentru ea, cu patru bidivii, vizitiu, valet şi o mulţime de slujnice, căci trăia ca o domniţă”…

La bărbaţi, schimbarea este într-adevăr mai înceată. Şi, mai ales, li se întâmplă să se întoarcă la ce fusese altă dată. Unii tineri care poartă haine europeneşti („straie nemţeşti”) în timpul ocupaţiei ruseşti din 1806 – 1812 se grăbesc să îmbrace veşmintele orientale de îndată ce turcii vin înapoi. Cu vreo câţiva ani înainte de Eterie, călătorul britanic William MacMichael afirmă că „în timpul ultimului război moldovalahii părăsiseră hainele cele largi şi se îmbrăcau după moda franţuzească, dar, când au ajuns iar sub stăpânire turcească, au fost siliţi să îmbrace din nou «anteriul» şi să-şi pună «calpacul» pe cap”.

Ultima interdicţie: la 23 iulie 1823, Grigore Ghica, domnul Ţării Româneşti, dă, din porunca Porţii, un decret, ce trebuia executat în trei zile, care interzice bărbaţilor să poarte haine după moda franţuzească. Însă, de data aceasta, ordinul n-a mai fost executat. Un an mai târziu, un alt călător englez constată că, pe străzile din Bucureşti, se

văd la fel de mulţi „europeni” cât şi „orientali”. Tot tineretul, boieri şi burghezi, îmbracă fracul şi pantalonii, cu atât mai mult cu cât un număr tot mai mare de tineri se duce în Occident la învăţătură. Nici vorbă să se mai îmbrace „turceşte” atunci când se întorc în ţară!

Pentru boierii mai în vârstă, o altă oprelişte este prestigiul legat de hainele lor cele scumpe. Dacă nu le-ar mai fi îmbrăcat ar fi însemnat să se coboare în rândul negustorilor şi al meşteşugarilor nemţi, pe care nici măcar slugile nu-i respectau…

Iată de ce autorii din vremea aceea numesc îmbrăcămintea occidentală „îmbrăcămintea egalităţii”. Însă tradiţionaliştii – căci mai sunt şi din aceştia – ar fi numit-o mai curând îmbrăcămintea Diavolului. Un cojocar, ajuns ţârcovnic, Ion fiul lui Dobre, sau Ion Dobrescu, tună şi fulgeră, în notele sale, împotriva păcatelor care, după părerea lui, sunt pricina tuturor relelor care – pedeapsă dumnezeiască! – s-au abătut asupra acestei nefericite ţări: războaie, foamete, ciumă, cutremure de pământ… Iar printre păcate, la loc de frunte se află purtarea neruşinată a femeilor, care umblă „despuiate până la brâu”, şi a bărbaţilor, care şi-au lăsat hainele lor cele bune ca să umble îmbrăcaţi ca nişte păcătoşi, nemţeşte, franţuzeşte”!

În anii 1830, îmbrăcămintea „europenească” s-a generalizat la tinerii din clasele înstărite. Saint-Mare Girardin notează în ale sale *Souvenirs de voyages et d’études*: „După inegalitate, lucrul cel mai izbitor pentru un străin, la Iaşi şi la Bucureşti, este amestecul şi diversitatea hainelor. Unii bărbaţi au păstrat portul oriental; alţii umblă îmbrăcaţi europeneşte; iar aceste două porturi pot fi văzute în aceeaşi familie; tatăl este îmbrăcat boiereşte, fiul franţuzeşte; […] nu am văzut pe nimeni sub patruzeci de ani să poarte hainele orientale.

Femeile însă, de multă vreme, se îmbracă toate europeneşte… Se ştie bine că femeile sunt întotdeauna primele care păşesc pe calea civilizaţiei”…

*

Pe vremea fanarioţilor, casele boiereşti, în general, mai păstrau o oarecare simplitate ţărănească, nu numai la sate, dar şi la oraş. În Moldova, la ţară, conacele erau nişte clădiri mari, cu un singur cat, cam ca locuinţele nobililor polonezi. În Muntenia, cu deosebire către munte şi în Oltenia, unde aceste conace erau numite *cule* (din turcescul *kula*, turn, împrumutat şi de bulgari, şi de sârbi), avem încă un cât, cu un pridvor mare în faţă, împodobit cu coloane, cel mai adesea sculptate sau făcute din stuc frumos modelat. La parter, parţial un fel de subsol, se găsea cămara cu provizii, pe lângă vreo câteva odăi de locuit.

„În aceste clădiri, scrie Doamna Reinhard în 1806, împărţirea în interior este peste tot aceeaşi: o sală foarte mare la mijloc, te-te celelalte odăi dând în ea: aici stau slugile cele multe, pe jos sau întinse pe divanuri, şi tot aici au loc marile petreceri când este vreo sărbătoare”. Iar Recordon, în 1815, scrie: „O sofa mare, de vreo patru-cinci picioare, ocupă un capăt al sălii; o masă mare, câteva cufere lipite de pereţii daţi cu var de sus până jos, şi câteva scaune alcătuiesc tot mobilierul din încăperea aceasta”. Prinţul de Ligne, vorbind despre locuinţele din Iaşi, cărora el le spune – aşa cum am văzut – „superbe palate”, fusese mai îngăduitor în descrierea mobilierului: „Divanurile cele mai late sunt acoperite cu nişte superbe ţesături turceşti; zăbrele aurite, parmaclâcuri scunde, covoare minunate, perne cusute cu fir de aur şi de argint împodobesc de jur-împrejur apartamentele care, pe lângă toate acestea, au tavanele făcute din lemn preţios sau sunt

pictate cu rafinament”.

Casele erau din cărămidă, cu zidurile foarte groase. La ţară, mai ales *cula* oltenească, erau concepute ca nişte mici fortăreţe, cu deschizături în ziduri, ca să se poată trage asupra haiducilor puşi pe jaf sau asupra cetelor de turci fugiţi din armată. Ion Ghica38, care cunoscuse multe din aceste reşedinţe boiereşti în copilărie, ne vorbeşte despre ele în memoriile sale:

„Casele boiereşti aveau ziduri tari ca de cetate, în câte patru şi şase cărămizi, cu odăi multe şi mari, cu pivniţe adânci şi boltite, cu beciuri şi un rând de odăi dasupra, cu pod din streaşină până-n streaşină; grinzile erau ca urşii de pod de groase; la cheresteaua unei singure case mergea un parchet de pădure seculară întreg; pardoseala sălilor şi a tinzilor era de cărămidă pusă pe muchi, învelitoarea de şindrilă bătută pe şapte şi pe nouă, înaltă aproape de două ori cât casă, ca să nu ţie zăpadă şi ca să se poată scurge apa mai lesne. […]

Corpul principal se compunea de o sală mare de colo până colo, cu odăi în dreapta şi în stânga, cu tinzi în cruci prin care se comunica cu celelalte părţi ale edificiului, case cu scosuri în toate părţile şi cu sacnacsiu, fiecare odaie cu ferestre spre trei părţi ale lumii, tavanurile erau de stejar, streaşină scoasă de o jumătate stânjin ca să-i ţie vara umbră, s-o apere toamna şi primăvara de ploi şi iama de viscol şi de zăpadă; curtea era înconjurată de zid bolovănit înalt şi gros, poarta cu boltă, cu două rânduri de uşi de stejar ferecate, cu foişor dasupra, unde păzea ziua şi noaptea arnăuţii; sub gang era o odaie pentru pazardighean în timp de ciumă. Din pridvor, o galerie deschisă ducea la biserică, căci fiecare casă mare avea biserică în curte sau în corpul casei, la un colţ”.

„O casă boierească, scrie el în altă parte, era o

adevărată cetate, un stat în stat, nici poliţia, nici justiţia domnească nu îndrăznea să treacă pragul porţii unui ban sau unui vornic, deşi un asemenea drept nu era scris nicăieri; la trebuinţă boierul putea să închiză porţile şi să trăiască luni de zile cu familia, cu slugile şi cu oamenii casei, optzeci şi o sută de suflete, fără să aibă cea mai mică trebuinţă de cei din afară. Avea mălai şi făină în ambare, cămara lui gemea de tot felul de băcănii şi de săraturi, în ţigănie avea ffanzelari, croitori, cizmari etc. […], la caz putea cu oamenii din curte să se apere contra puterii domneşti, când ea nu era sprijinită pe vreo poruncă de la Ţarigrad”.

Făcând descrierea aceasta, la peste o jumătate de veac mai târziu, Ion Ghica îşi amintea îndeosebi de casa unchiului său mare, marele-logofăt Constantin Dudescu, conte al Sfântului Imperiu, personaj pitoresc şi risipitor, original şi generos până la extravaganţă.

Lagarde, care, în 1813, călătoreşte cu el la Viena, îl prezintă cu umor, într-o scrisoare către prietenul său Griffith:

„M-am întâlnit adineauri cu tovarăşul meu de călătorie, contele Dudescu, mare-logofăt al Ţării Româneşti, care, pe timpul băilor, se va afla la Baden, şi pe care-l voi însoţi până la Viena. Acest boier peste boieri, cu înfăţişarea lui de pocitanie, căci n-are nici patru picioare înălţime, şi este ghebos cum nu se mai poate, are o minte ascuţită şi, câteodată, profundă; bun şi darnic, şi-a irosit imensa lui avere dându-şi multă osteneală ca să facă bine unor nerecunoscători. Acum, cred că nu mai poate spune decât ce spunea Antonin-pe patul de moarte: «Nu-mi rămâne decât ceea ce am dat altora»; trăind însă din trecerea pe care a avut-o cândva, călătoreşte ca un satrap: doisprezece arnăuţi îl însoţesc călare până la graniţă, cu o

pompă de parcă s-ar duce să cucerească Transilvania: pretutindeni i se fac onoruri, de care are bunul-simţ să nu se sinchisească, singura lui dorinţă fiind s-o şteargă cât mai repede din Ţara Românească, să poată respira un aer ceva mai puţin slugarnic”.

Pentru mintea lui şi pentru cunoaşterea limbilor străine, Dudescu fusese desemnat de către partida boierilor naţionalişti să se ducă la Paris ca să-i atragă atenţia lui Bonaparte asupra situaţiei din Principate. Instalat într-un palat din cartierul Saint-Honoré, risipise o avere pe petreceri strălucitoare şi excentrice, date în cinstea celor ce trăiau în preajma Primului Consul, fără să fi ajuns vreodată să-l vadă pe acesta sau să-i trezească interesul pentru soarta Principatelor danubiene, care, în planurile lui Napoleon, n-aveau să fie niciodată altceva decât obiecte de schimb, pentru a căror cedare se târguia când cu rusul, când cu austriacul.

Asupra pregătirii acestei misiuni secrete în casa străbunicului său, marele-ban Dimitrie Ghica – zis Dumitrache banul bătrânul –, Ion Ghica ne-a lăsat, într-una din scrisorile sale către Vasile Alecsandri, o descriere plină de vioiciune şi de pitoresc:

„În seara de Mucenici, boierii cei mai colţaţi erau adunaţi la sfat la banul Dumitrache Ghica, fratele lui Grigorie-vodă, asasinat pentru împotrivirea ce făcuse la darea Bucovinei.

Erau adunaţi la banul bătrânul, cum îi ziceau ca să-l deosebească de doi fii ai săi, Costache şi Scarlat, cari amândoi ajunseseră mari-bani şi ei. Curtea banului Ghica era cât o moşie de mare. Boierii erau bogaţi, foarte bogaţi, dar averile lor erau în moşii, în scutelnici, postslujnici şi ţigani. Bani, argintării, şaluri şi scule câte avuseseră le vândură şi cheltuiră în bejenii. Niculae Dudescu, care ştia

bine franţuzeşte, se oferea să se ducă la Paris, să pledeze cauza ţării cu cheltuiala lui; dar, deşi averea lui era colosală, însă nu era în stare să găsească nicio mie de lei bani bătuţi. Ce bruma monedă mai rămăsese pe ici pe colo de-abia ajungea ca să se încropească haraciul către Poartă şi, în strâmtoarea de bani în care se aflau, trimiseră să aducă pe Băltăreţu.

Trecură două ore după sfinţitul soarelui, şi cerul era fără lună şi fără stele, când o butca – numai bronzuri şi poleieli, dinainte, de-a dreapta şi de-a stânga caprei vizitiului, cu două sirene aurite, cu coadele încolăcite şi cu capetele cătând spre două mârţoage de cai cu hamurile legate cu sfoară, vizitiul cu cojoc peste cămaşa lungă şi cu doi feciori dindărăt cu cauce pe cap – cobora la vale spre curtea banului Ghica, urmând la pas după un ţigan desculţ şi zdrenţuros, cu o maşala mare pe spinare. Podelele jucau ca clapele unui clavir sub roatele butcei şi aruncau în sus din hazna stropi de noroi apătos, care la lumina păcurei luminau parc-ar fi fost pietre scumpe. Acel straniu echipaj purta un fel de boier cu ceacşiri şi cizme roşii, cu o giubea soioasă îmblănită cu nafe şi în cap cu un işlic în patru colţuri; degetele boierului erau pline de inele de rubin, de smaragd şi de diamant. Era aşteptat la sfatul boieresc, şi de la dânsul depindea realizarea cugetărilor patriotice ale boierilor. El mânuia banii ce mai rămăseseră în ţară. El avea daraveri cu Ţarigradul şi cu Beciul; iscălitura lui ajunsese să aibă trecere chiar şi dincolo de Lipsea. Şoproanele lui şi. lăzile din pimniţă gemeau de scule, şaluri şi argintării, tot amaneturi de pe la boieri. Butca în care se zdruncina, adusă pentru o nuntă mare, nu-i fusese plătită şi sta amanet în şopronul său; iar inelele din degete erau marfă de vânzare. […]

După multe rugăminte şi făgăduieli de tot felul, că i

se va înlesni luarea otcupului vămilor, al ocnelor ş-al poştelor, Bălţăreţu s-a înduplecat în sfârşit a împrumuta pe Dudescu cu 7 *V2* la pungă pe lună (18%), primind amanet toate moşiile. La dobândă adăugând comisionul bancherilor şi schimbul banilor cu Lipsea şi cu Viena, împrumutul venea la 30% şi la 40% pe an.

Pe când ieşise cloşca pe cer, boierii intrau unul după altul în butcile lor, fiecare precedată de două masalale; Dudescu intră acasă ca să-şi facă pregătirile de drum.

Nu trecuseră trei ani de la acea seară, şi averea cea mare a Dudesculu, case şi moşii, trecuse în mâinile Bălţăreţului. Pe fiecare lună, acest cămătar îi scotea câte o moşie la mezat şi, negăsindu-se concurenţi, moşia rămânea pe seama lui, pe nimic: moşii care dau astăzi cinci şi şase mii de galbeni pe an, le-a luat Bălţăreţu de la mezat, la Cochii-Vechi, pe trei şi patru mii de lei, galbenul valorând şapte lei" 39.

Din păcate, nu toţi boierii îşi cheltuiau averea pentru binele ţării. Călătorii străini sunt uluiţi de luxul boierilor din cele două Principate şi de cheltuielile mari pe care le fac. Mai întâi, pentru îmbrăcăminte. Am văzut mai sus ce gândea prinţul de Ligne, sau Raicevich, Lagarde, Laurengon, despre luxul veşmintelor feminine. Însă nici cel al bărbaţilor nu era mai prejos. În 1821, elveţianul Recordon, fostul secretar al lui Caragea, ne spune: „Aflaţi mai întâi că îmbrăcămintea unui boier din Ţara Românească, fără să socotim giuvaierurile, costă îndeobşte până la trei-patru mii de franci" (să nu uităm că este vorba de franci-aur, deci până la 80.000 de franci francezi actuali, adică, la preţul pieţei, azi, vreo 24 de milioane de lei!). Iar tot cam pe atunci, doctorul Zallony biciuieşte luxul acesta neruşinat: „Boierii pământeni sunt în general foarte înstăriţi; cel mai sărac dintre ei are cel puţin treizeci

de mii de franci venit, alţii ajungând la peste două sute cincizeci de mii de franci.

Luxul este una din cele mai costisitoare plăceri ale boierilor pământeni: îmbrăcămintea lor este foarte scumpă, au haine ce reprezintă un capital de o sută cincizeci de mii de franci, iar unii chiar mai mult. Dacă, la cheltuielile pentru îmbrăcăminte, se adaugă cele pentru trăsuri, giuvaieruri, vase şi mobilă, ne putem închipui cam câţi bani jertfesc domnii aceştia ca să-şi mulţumească trufia.

Boierii fanarioţi, ajunşi în Principate în urma bagajelor domnitorului, şi veniţi anume ca să se căpătuiască, sunt, la început, ispitiţi de lux; doresc, deşi nu sunt cu adevărat bogaţi, dar numai ca să fie la înălţimea mândriei trezite de rangurile date de domnitor, doresc, spuneam, să se întreacă în lux cu boierii pământeni; şi fără să-şi bată prea mult capul cu ce va fi pe viitor, după cum nu-şi aduc aminte de trecut, se învoiesc, lacomi cum sunt, să se îndatoreze la negustori şi la zarafi, încât, curând, ajung să umbrească întrucâtva fastul boierilor pământeni”.

Mulţimea şi luxul trăsurilor, contrastând nu numai cu mizeria satelor din jur, dar chiar şi cu înfăţişarea generală a capitalei, îi impresionează în mod deosebit pe străini.

„Viena – scrie Laurenţon – vinde în Ţara Românească o mulţime de căleşti din cele mai elegante […]. Cred că, dacă ţinem seama de populaţie, în Europa sunt puţine oraşe unde să se găsească un atât de mare număr de echipaje ca la Bucureşti. Fiecare negustor îşi are trăsura sa, iar boierii şi le schimbă în fiecare an”.

Un călător englez, reverendul Robert Walsh, care străbate Bucureştii în anii 1820, venind de la Constantinopol, într-un moment când tocmai izbucnise ciuma, notează şi el:

„Cel dintâi lucru ce m-a izbit uitându-mă pe stradă a fost mulţimea de echipaje strălucitoare, care alergau în toate părţile sau aşteptau în faţa porţilor. Erau noi şi frumoase datorită lacului şi podoabelor aurite. Era ceva cu totul nou pentru mine care, de multă vreme, nu mai văzusem decât câte o *arouba* trecând din când în când pe străzile din Pera (cartier european din Constantinopol – *n.n.*). Boierilor le place nespus de mult să-şi arate obiectele acestea, pe care dau sume foarte mari; căci nu sunt decât de fudulie, după un an sau doi se hârbuiesc, şi trebuie daţi alţi bani, pe altele, noi. […] Văzând mulţimea de trăsuri pe stradă, am crezut că este cine ştie ce mare primire la Curte, ca să aflu că, dimpotrivă, în momentul acela, nici vorbă nu era de aşa ceva; numai că deşertăciunea acestor boieri este atât de mare, încât nu se pot împiedica să nu-şi arate luxul, chiar şi în timp de ciumă”.

Cu toate acestea, notează acelaşi Walsh (dar şi alţi călători), vizitiii nu sunt întotdeauna la înălţime! Căci, dacă boierii cei mai bogaţi îşi fac rost de arnăuţi cu înfăţişare semeaţă, cu haine brodate pe la toate cusăturile, cei mai mulţi se mulţumesc cu ţigani, mai mult sau mai puţin zdrenţăroşi, în aşa fel încât vizitiul, după spusele lui Walsh, „face un contrast desăvârşit cu stăpânul”.

Un alt călător britanic, Sir Robert Ker Porter, care străbate Principatele tot cam pe vremea aceea, este şi el mirat de luxul boierilor, care i se par eleganţi, cu o anumită „nonşalanţă” (*graceful carelesness of the manners*).

„Trăiesc, scrie el, într-un lux şi într-o bogăţie care cu greu pot fi depăşite în vreuna din capitalele Europei. Balurile şi petrecerile date de ei, cu rochiile şi pietrele scumpe pe care le poartă soţiile lor, întrec orice închipuire”.

Aceeaşi impresie de eleganţă şi de lux o are şi brigadierul general Sir Robert Wilson, care trece prin Principate în 1812, cu prilejul unei misiuni diplomatice legate de tratativele de pace ruso-turce pe care Anglia ar dori să le vadă duse cât mai grabnic la bun sfârşit. Despre recepţia dată în cinstea lui la Bucureşti, scrie:

„The costume of the women is here very gay; and I think that I have noticed one or two fashions, wich will be admired în England. [...] I have never read of Wallachia's beauties, but they are no mean rivals of Venus's better known and more vanted establishments. If I may judge from my dinner to-day, Wallachia must also be an Epicurian abode. I have seldom sat down to a greater variety, or to viands better dressed". La Iaşi, este primit de „boierul principal" („baş-boierul"?) într-un interior splendid, unde sufrageria avea o lungime de o sută douăzeci de picioare40.

Dacă membrii elitei occidentale erau uluiţi de luxul izbitor al boierilor noştri, este uşor de închipuit ce efect putea el să aibă asupra nevoiaşilor din ţară. Povestirea, îndrăzneaţă şi pitorească, lăsată de arhimandritul Grigore, care avea să ajungă episcop de Argeş, despre vizita lui la marele-spătar Ienăchiţă Văcărescu, ajută să ne facem o idee. Întrucât, în ajun de Paşti, sfinţia sa primise vizita boierului, pe cât de învăţat pe atât de bogat, se hotărăşte să i-o întoarcă: „Dar când mă apropiai de poarta cea mare, deodată mă oprii, văzui o mulţime de oameni înarmaţi cu tot felul de arme, Seimeni, Slujitori, Arnăuţi, Panduri; fel de fel de strigări s-auzeau, deodată răsunând trâmbiţele, surlele şi tobele, mulţime de cai, mulţi armăsari nechezând, povolnici, iedecuri cu harşale de sus până jos strălucind de aur şi de argint. Mă strecurai cum putui până lângă poarta scării; acolo întâmpinai pe alţii, înarmaţi cu

suliţe lungi, cu buzdugane groase, cu puşti, cu pistoale; tare spăimântat păşii tot înainte, nevăzând pe cineva ca să mă oprească, ajunsei la uşa sălii cei mari; acolo îmi străpunse vederile lumina flăcărilor de nişte mângâie de tombak poleit; un sunet plăcut de viori, de naie, de tambure, amestecat cu glasuri femeieşti, dulci şi pătrunzătoare, mă fermecară şi pare că îmi legară mâinile şi picioarele în fiare; nu mai ştiu cum deodată mă aflai sculat repede şi, în fuga mare, trecând peste câte spusei, abia am nemerit poarta cea mare a curţii şi am mulţumit lui Dumnezeu, căci m-am văzut cu picioarele slobode scăpat din asemenea ispite”. 41

Vechile reşedinţe, precum cea a lui Văcărescu sau cele descrise de Ion Ghica sunt treptat înlocuite, începând cu sfârşitul veacului al XVIII-lea, cu clădiri mari după stilul apusean – mai exact, vienez –, unora din ele acordându-li-se, ca la Viena, titlul de palate. François Recordon, care locuieşte la Bucureşti din 1815 până în 1821, scrie în ale sale *Letfres sur la Valachie*:

„Unele din aceste clădiri, de pildă palatele boierilor Brâncoveanu, Golescu, Romanetti, Filipescu, Cantacuzino şi Vilarat, pot să atragă chiar şi privirile persoanelor celor mai nepăsătoare, atât prin strălucirea ce se descoperă înăuntru, cât şi prin construcţia care se schimbă de la clădire la clădire” (după ce se va întoarce în Elveţia, Recordon va deveni arhitect).

Totuşi cele mai somptuoase din locuinţele acestea curând nu vor mai aparţine marilor boieri, ci – semn al capitalismului pe cale de apariţie – unor bancheri sau oameni de afaceri, grecul Românit şi macedoromânul Meitani, de pildă, acesta din urmă căpătând de la împăratul Austriei, în 1825, titlul de baron. La sosirea ruşilor la Bucureşti, în 1828, pentru cartierul general al

comandantului-şef, a fost greu să se aleagă între „palatul” lui Meitani şi cel al banului Grigore Brâncoveanu. Un mare-boier, Constantin (Dinicu) Golescu, cheltuieşte mult pentru a înfiinţa la Bucureşti o „Societate literară” (cu caracter politic foarte limpede) şi la Goleşti o şcoală deschisă tuturor, dar nu stă în cumpănă nici când este vorba să-şi ridice pentru el, la Bucureşti, începând cu 1812, pe „podul” Mogoşoaiei, lângă biserica mai mică a Kretzuleştilor, un palat cu peste douăzeci şi cinci de încăperi, care, după 1837, avea să devină palatul domnesc al lui Alexandru Ghica şi, mai târziu, după ce a fost transformat şi mărit, palatul regal al lui Carol I – până ce, în anii 1930, regele Carol II a pus să fie dărâmat şi înlocuit cu actualul Palat (Muzeul Naţional de Artă al României).

Conacele de la ţară îşi schimbă stilul mult mai puţin. Adevărul este că boierii de rangul întâi, cel puţin cei din Ţara Românească, nu-şi mai văd de moşii, ca să se poată afla în preajma „puterii” la Bucureşti. Toţi străinii observă această deosebire între munteni şi moldoveni.

Wilkinson scrie, vorbind despre boierii din Ţara Românească: „Pun să li se ridice case frumoase la ţară, dar fără gând să stea vreodată în ele; încât, după câţiva ani, se dărăpănă. Locurile cele mai minunate din încântătoarea lor ţară nu au puterea de a-i atrage şi rareori îi vezi plecând din oraş, oricare ar fi anotimpul.

Ca şi cei din Ţara Românească, boierii din Moldova sunt adevăraţii mari moşieri; însă aceştia îşi dau mult mai multă silinţă şi nu precupeţesc timpul ca să-şi vadă de moşii, din care fac principala lor sursă de bogăţie. Venitul teritorial al unora din cei mai bogaţi se ridică la două-trei sute de mii de piaştri, iar când ajung în slujbe publice, lucrul acesta se face fără să-l fi cerut ei”. D’Hauterive stabilise şi el această paralelă, afirmând că boierii

moldoveni sunt în general mai bogaţi şi mai gospodari decât cei din Ţara Românească, că le place viaţa la ţară, preferând o viaţă îndestulată şi patriarhală, ca nişte stăpâni absoluţi pe satele lor, unei vieţi de slugi la curtea domnitorului. Se teme însă că şi aici moravurile încep să se strice. „Curând, vom vedea cum lumea sporeşte la oraş, în dauna satelor, şi cum luxul ce duce la sărăcie înlocuieşte luxul de la ţară, adevărată podoabă şi bogăţie a unui ţinut agricol, lux binefăcător care nu zvârle comori pe plăceri nebuneşti, ci care se mândreşte cu împrejmuiri foarte bune, cu herghelii frumoase, cu sate foarte îngrijite, ogoare bine muncite, ştiind cum să scoată comori din toate acestea”.

Parrant, în 1798, în raportul său către Talleyrand, merge şi mai departe:

„În Moldova, boierii sunt mai bogaţi decât în Muntenia. În această din urmă provincie, toţi boierii, obişnuiţi să-şi găsească rostul vieţii în diferite slujbe date de Curte, nu se îngrijesc de moşiile lor, de satele de pe acestea, preferând viaţa de curteni ce stau de pomană. La Iaşi, mai toţi boierii sunt bogaţi şi, în loc să umble după favorurile domnitorului, mai curând le dispreţuiesc. O parte din an şi-o petrec la moşie, îngrijind pământul care, cu puţină bătaie de cap, le aduce venituri mari. De aceea au şi de unde cheltui; duc o viaţă îmbelşugată; casele lor sunt mari şi bine mobilate, şi tot ce-i înconjoară este de bun gust, ceea ce nu se prea vede la Bucureşti, unde putem spune chiar că domneşte un soi de sărăcie”…

Viceconsulul nostru, care doar trecuse prin Bucureşti, poate că exagera un pic, însă impresia lui confirmă alte mărturii.

Câţiva mari boieri moldoveni încep să-şi ridice, şi la ţară, locuinţe ce pot fi calificate, în termeni occidentali,

drept castele. Nicolas de Giers, viitorul ministru al afacerilor externe al Rusiei, care, în 1841, îşi începe modest, ca viceconsul la Iaşi, strălucita lui carieră, îşi mai aminteşte încă, minunându-se, în Memoriile pe care le-a scris, peste o jumătate de secol, de locuinţa familiei Rosetti de la Stânca, pe care o zăreşte foarte curând după ce intră în ţară. Descrie mai întâi, ca atâţia alţii, goana nebună a celor opt cai, care, spre marea lui mirare, la frontiera de la Sculeni, au fost înhămaţi la trăsura în care se afla el, o trăsură din cele uşoare:

„Goneam atât de tare pe drumul acela plin de hârtoape, de suişuri şi coborâşuri, încât, la fiece clipă, mă aşteptam să văd trăsura răsturnându-se sau făcându-se zob. În ciuda strădaniilor noastre, ne-a fost cu neputinţă să domolim înflăcărarea surugiilor. […] Curând, am ajuns la Jijia […], pe malul căreia se ridică în toată splendoarea sa minunatul castel al boierului Nicolae Rosetti-Rosnovanu”…

La ţară, ca şi-la oraş, casa boierului este tot timpul deschisă prietenilor şi străinului în trecere pe acolo. Ospitalitatea boierilor moldovalahi este proverbială. Chiar şi observatorii cei mai puţin binevoitori sunt nevoiţi să o recunoască. Laurenşon scrie în legătură cu aceasta: „Boierii sau nobilii din Ţara Românească sunt foarte primitori cu străinii; sunt bogaţi şi darnici: trebuie s-o recunoaştem mai înainte de orice”. Fedor Karacsay notează că un străin poate intra în casa celui mai mare boier şi că acesta îl va găzdui fără măcar să-l întrebe cum îl cheamă. În anii 1830, Raoul Perrin va lăuda simplitatea de bună calitate a acestei ospitalităţi: „Am fost primiţi în câteva case cu o politeţe cât se poate de franţuzească. Lucrul ce ne-a plăcut cel mai mult, şi de care ne vom aminti cu mare încântare, a fost uşurinţa cu care moldovenii ştiu să lase la o parte eticheta stingheritoare,

mofturile, mândria nelalocul ei, şi să facă în aşa fel încât întâlnirile din casele lor să aibă farmecul îmbietor al întâlnirilor între oameni apropiaţi”.

Vedem din această observaţie, care se potriveşte cu atâtea altele, în ce fel contactul cu Occidentul şi educaţia franţuzească îndepărtaseră, într-o singură generaţie, corsetul de rezervă scorţoasă adus din lumea turco-fanariotă şi pe care încă o mai vedea în societate un prinţ de Ligne sau un Rochechouart, atât de puţin potrivită cu firea simplă şi veselă a românului din orice clasă socială.

Occidentalizarea rapidă înlăturase însă şi alte bariere, alte piedici – avea să rupă, treptat, legăturile care, în familia tradiţională, îi ţinea pe toţi membrii ei legaţi de *pater familias*, căruia i se supuneau. Chiar dacă autoritatea tatălui asupra fiilor rămâne încă neştirbită şi adesea tiranică, deoarece el este cel ce ţine baierele pungii, care hotărăşte ce învăţătură vor primi copiii, care le face rost de o dregătorie şi, adesea, le alege o nevastă, am văzut, în povestirile lui Langeron şi Rochechouart, brusca şi totala emancipare a tinerelor neveste şi a fetelor de boieri. Odată cu armata rusească de ocupaţie (care vine în ţară de trei ori în treizeci de ani şi, de fiecare dată, stă ani în şir!), un adevărat vârtej cuprinde „societatea” din Iaşi şi din Bucureşti. În lumea aceasta, atât de multă vreme lipsită de plăceri, ofiţerii ruşi aduc cu ei două năpaste, două boli care, de acum încolo, aveau să devină endemice: jocul de cărţi şi adulterul.

Întrucât biserica ortodoxă încuviinţează divorţul, se pare că, dintotdeauna, în rândurile boierimii moldovalahe, s-a ajuns destul de uşor la el. Cu noile moravuri, uşurinţa aceasta nu mai cunoaşte margini. Wilkinson se miră văzând cât de uşor acordă Biserica divorţul. Cum căsătoriile erau adesea făcute cu sila, adică puse la cale de

părinţi, care nu urmăreau decât interesul material şi mândria lor de castă, tinerii soţi le desfăceau adesea cu primul prilej ce se ivea. Wilkinson insinuează că înşişi părinţii uneltesc pentru desfacerea căsătoriei, pusă la cale tot de ei, ca să propună o alta, şi mai avantajoasă. Tot el crede că zestrea fetelor nu este totdeauna pe potriva averii părinţilor şi că băieţii sunt astfel păgubiţi şi siliţi, la rândul lor, să alerge după zestre.

În uneltirile acestea este amestecată uneori şi politica. De Giers ne citează cazul domnitorului Mihai Sturdza, care intervine pe lângă patriarhul de la Constantinopol pentru a împiedica divorţul verişoarei lui prin alianţă Maria Sturdza, al cărei bărbat, Constantin Sturdza, nu se învoia să divorţeze. Patriarhul îi afuriseşte pe Maria şi pe ibovnicul ei, Nicolae Rosetti-Rosnovanu. Aceştia, înfruntând opreliştile, pleacă la Viena, trec la protestantism şi se căsătoresc. Peste câţiva ani, Mihai Sturdza se ceartă cu vărul lui, intervine în sens invers pe lângă patriarh, iar acesta ridică anatema! Şi perechea Rosetti redevine ortodoxă…42

Tot cam pe vremea aceea, Saint-Mare Girardin ne povesteşte cu haz conversaţia avută de el, într-o seară, într-un salon din Bucureşti, cu un boier bătrân. Acesta mărturiseşte: „Principiul bunelor moravuri este spiritul de familie; la noi, familia, din pricina divorţului care se capătă aşa de uşor, nu are nicio statornicie […]. Copiii care-şi au mama într-o familie, tatăl în alta, şi care, neştiind pe cine să respecte şi să iubească, nu au nici centru, nici punct de legătură; femeile care, la o petrecere, îşi întâlnesc primii doi sau trei bărbaţi, sunt la braţul celui de al patrulea şi zâmbesc atunci când al cincilea le dă târcoale […]. Puteţi fi încredinţat că adulterul, aşa cum este el la dumneavoastră, la noi ar fi un progres şi că ceea ce, la voi, este o boală la

noi ar fi un început de însănătoşire. În societatea noastră, adulterul este cu neputinţă, deoarece el nu este decât preludiul unei alte căsătorii…”

Mai departe, autorul nostru îl descrie pe interlocutorul său de o seară:

„N-am să uit niciodată chipul şi purtarea lui în timp ce-mi vorbea. Un chip uscat şi urât, dar foarte expresiv, în care este mai multă strălucire decât demnitate, aşa cum îmi reprezint eu fizionomiile din veacul al XVIII-lea; nici vorbă de entuziasm sau prefăcătorie; ceva batjocoritor şi răutăcios; însă sarcasmul lui era îndreptat împotriva păcatului […]. În timp ce-mi vorbea pe tonul acela muşcător şi sec, învârtea printre degete un şirag de boabe de chihlimbar, după obiceiul oriental: purta veşminte orientale, încât, văzându-l cum sta jumătate tolănit pe divan, înfăşurat în faldurile anteriului său de mătase şi în haina de blană, liniştit şi aproape neclintit, în afara mâinilor care se jucau maşinal, odihnindu-se de-a binelea, mişcându-şi doar ochii mici şi cenuşii, ce sclipeau din când în când, şi buzele care se ţuguiau ca să alunge un zâmbet, chipul acela batjocoritor şi european făcea un contrast ciudat, dar atrăgător, cu purtările, veşmântul şi şiragul orientale”.

Deşi căsătoria în clasa conducătoare era nestabilă, nunta, la oraş, încă mai semăna cu o serbare câmpenească, amintind cele mai vechi tradiţii ţărăneşti, cu vădite rădăcini păgâne.

Mai întâi, era peţitul; peţitorii, prietenii băiatului ce voia să se însoare, veneau, din partea acestuia, să ceară părinţilor mâna fetei. Era prilej de adevărată ceremonie, când se bea şi îşi făceau daruri unii altora. După câtva timp, urma logodna, cu preoţi, diaconi, cântăreţi, lăutari ţigani – iar petrecerea ţinea până a doua zi dimineaţa.

Dacă viitorii soţi făceau parte din marea boierime, ne spune Ion Ghica, obiceiul cerea ca tinerii, cu câteva zile înainte de nuntă, să fie prezentaţi la Curte, unde avea loc ceremonia sărutării mâinii (în gr. %Eipo (pl, Tpa [cheirophilema]) domnitorului şi a Doamnei, ca să li se ceară binecuvântarea.

Cu câteva zile înainte de nuntă, tot cartierul şi drumul de la casa mirelui până la aceea a miresei erau împodobite cu ramuri de brad. În ajun, domnişoarele de onoare, din familia mirelui, cărora li se spunea *călţunărese* (de la vechiul cuvânt *călţun*, încălţăminte sau ciorap scurt), porneau, în trăsuri elegante, către casa miresei. Fiecare din ele ducea câte un dar cu valoare de simbol: o tipsie pe care ardeau mirodenii, o stropitoare cu apă de trandafir, flori, fir de aur – semne de bogăţie. Darurile acestea simbolice erau urmate de altele, mai substanţiale, şaluri, giuvaieruri, stofe scumpe, bani… în unele regiuni, datina cerea ca mireasa să-i dăruiască mirelui un cal frumos de călărie; era *calul de ginere*. Urmau apoi cântece ţărăneşti, adesea cu două înţelesuri, şi dansuri după muzica tarafului ţigănesc.

Sosea ziua cea mare a nunţii. Ceremonia avea loc, de obicei, pe la prânz, în biserica parohiei, şi mireasa nu se mai întorcea la casa părinţilor, de unde cavalerii de onoare, rude şi prieteni ai logodnicului, veniseră s-o ia cu un adevărat alai. Miresei îi şedea bine să lase să-i scape câteva lacrimi, în timp ce ţiganii cântau cântece glumeţe. După ceremonia religioasă, petrecerea, cu jocuri, mâncare şi băutură, ţinea măcar trei zile, la cei din popor, şi până la şapte zile şi şapte nopţi, fără oprire, la boier.

Astfel, în anumite împrejurări importante ale vieţii, mai ales cele ce presupuneau amestecul bisericii, ca botezul, căsătoria, înmormântarea şi, bineînţeles,

sărbătorile din calendarul ortodox – şi, slavă Domnului, erau destule! –, urma tradiţiilor era încă foarte puternică în rândul aristocraţiei, în ciuda influenţei turco-fanariote, mai întâi, şi, după aceea, franceze. Dacă urma aceasta era încă vie la oraş, cu atât mai mult era ea la ţară, acolo unde boierul, în pofida diferenţei de avere şi de putere, trăia totuşi în simbioză cu lumea ţărănească.

Reşedinţei boiereşti de la ţară ţăranii îi spuneau „curte”: *mă duc la curte* este o expresie ce s-a păstrat până în veacul nostru pentru a spune că cineva se duce la casa „boierului”. Iar în trecut, era cu adevărat un soi de „curte”, unde trăia, deşi ierarhizată cu grijă, o întreagă lume, de la stăpân până la ultimul ţigan, într-un fel de familiaritate zilnică.

Conacul boierului se afla în mijlocul unei adevărate aglomeraţii de colibe, hambare, şuri, pătule, grajduri; câteodată, moara era tot acolo, fierăria potcovarului fiind şi ea nelipsită; totul era supravegheat de *vătaf* sau *logofăt*. Era un soi de unitate economică închisă, unde mişunau o mulţime de rândaşi, de grăjdari, de slugi, de asemeni meşterii ţigani. Între acest „centru” şi satul vecin, sau satele învecinate, era un neîncetat du-te-vino, de vreme ce moşia era lucrată în dijmă şi cea mai mare parte a treburilor de la „curte” se făcea prin clăcile ţărăneşti. Era o societate ce amintea, la celălalt capăt al lumii, societatea din Brazilia colonială descrisă magistral de Gilberto Freyre în *Casa grande e senzala*.

Toată lumea aceasta era datoare să facă ceva pentru stăpân, dar şi stăpânul era dator să facă ceva pentru fiecare. Chiar dacă uneori ajungea la neînţelegere cu ţăranii, tot el era ocrotitorul lor firesc împotriva abuzurilor puterii. Şi tot la el se duceau ţăranii când nu mai aveau grâne ca să ajungă de la o recoltă la alta. La cei bine

văzuţi, boierul venea ca martor când se căsătoreau şi era naşul copiilor lor.

Se ştie că până şi un boier de o zgârcenie proverbială, cum era Costache Conachi, mare-logofăt al Moldovei, veşnic în judecată cu ţăranii proprietari din vecinătatea moşiei sale, ţinea tot timpul în casa lui şase-şapte fii de boieri de rang mai mic şi înzestra toate fetele din sat când preotul spunea că sunt fete sărace; la nunta fetei sale cu *caimacamul* Nicolae Vogoridi, a înzestrat douăsprezece perechi de tineri ţărani, căsătoriţi tot atunci, cu câte o pereche de boi, o vacă şi o mie de lei.

Chiar în casa boierului, trăiau, pe lângă guvernanta nemţoaică şi preceptorul francez sau neamţ, câţiva membri ai unor familii de *boiernaşi*, care aveau câte o slujbă; copiii lor primeau aceeaşi educaţie ca şi copiii stăpânului, lucrul acesta fiind pentru ei cel mai sigur mijloc de a ajunge cândva, cu sprijinul „patronului”, la vreo slujbă în administraţie. Un autor francez, Marcel Emerit, care, între cele două războaie mondiale, a publicat o lucrare temeinică despre situaţia ţărănimii române în veacul trecut (v. Bibliografie), unde, în general, nu-i prea iartă pe boieri, scrie în legătură cu aceasta: „Trebuie să spun că, spre cinstea lor, aveau cultul învăţăturii într-o măsură atât de mare, încât nu se mulţumeau să-şi instruiască propriii lor fii, căci dascălul pe care-l ţineau în casă era adesea pus să-i înveţe să scrie şi să citească şi pe copiii de ţărani, preceptorul francez îşi răspândea învăţătura (atât cât avea) asupra micilor boieri, a boierilor scăpătaţi sau a ţăranilor de frunte care se învârteau în preajma conacului; stăpânul dădea adesea chiar şi burse pentru ca fiii micii boierimi să poată face şi ei călătorii în străinătate”. Radu Rosetti, în Amintirile sale, afirmă că, în raporturile dintre boier şi toată această chentelă care se

învârtea în jurul lui, nu exista nimic ce ar fi adus a îngâmfare sau a trufie.

Multă vreme, mobila din casele boiereşti de la ţară rămâne destul de rustică. Unchii lui Radu Rosetti îşi aminteau că, la ţară, era puţină mobilă „apuseană” înainte de plecarea lor în străinătate în 1830. Când aveau musafiri, se îngrămădeau mai mulţi în odăile de dormit, bărbaţii de o parte, femeile de alta. Musafirii îşi aduceau de obicei şi slugile cu ei. Dimineaţa, la sculare, li se dădea dulceaţă şi apă rece, apoi cafea turcească şi lui ele… Aceeaşi viaţă de trândăvie pe care a descris-o şi prinţul de Ligne. Prânzul îl luau împreună, pe la zece dimineaţa; după care, cei mai în vârstă se aşezau turceşte pe divanuri, cu luleaua, ca să sporovăiască, frecând tot timpul între degete boabele şiragului de chihlimbar, de agate sau de fildeş. După prânz, după ce se odihneau un pic, se apucau să joace cărţi şi o ţineau aşa până noaptea târziu, după cină, la lumina lumânărilor de seu. Da, candelabrele erau de argint, însă lumânările erau de seu, deoarece – în mod ciudat – în ţara aceasta, care producea o ceară vestită în toată Europa, lumânările de ceară erau numai pentru Domnitor… şi pentru Biserică.

Boierii citeau gazete, franţuzeşti sau nemţeşti, aduse cu mare cheltuială de la Viena, prin mijlocirea consulatului Austriei, care beneficia de altfel, în acest scop, de curieri speciali, plătiţi de cârmuirea din Moldova. Când Austria, în 1812, îl urmează pe Napoleon în campania din Rusia, boierii noştri nu vor avea gazete timp de câteva luni…

Cei mai tineri îşi petreceau timpul călărind şi vânând; însă, deşi vânătoarea pare să fi fost la mare preţ în unele din familiile boiereşti din Moldova, străinii de seamă ce vin în ţările române se miră adesea văzând cât de puţin este practicată în Muntenia în clasa conducătoare.

*

Ca să-l numească pe nobil, românii împrumutaseră termenul de *boier* de la vecinii lor slavi – cu care, în Evul Mediu, trăiseră într-o strânsă simbioză. Cuvântul ca atare (*boljar*) pare să fie de origine mai îndepărtată, protobulgară (grupul lingvistic tiirk) sau – după un autor recent – pecenegă.

Termenul era ambiguu: *boierime* desemna calitatea de nobil, în general, iar *boierie*, slujba sau dregătoria deţinută în aparatul de stat. Potrivit tradiţiei bizantine, puteai fi boier dacă erai fiu de boier sau când căpătai de la domnitor dregătoriile, de pildă, de logofăt sau de spătar. Într-o vreme mai apropiată de noi, după adoptarea sistemului administrativ „european" şi după desfiinţarea oficială a titlurilor nobiliare, termenul boier va aluneca, foarte firesc, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, către a treia accepţie, învecinată, care, în epoca contemporană, va fi cea mai curentă: mare-moşier, oricare ar fi fost obârşia lui socială43.

Existenţa unei nobilimi moşiereşti, anterioară chiar întemeierii ţărilor române în secolele al XIII-lea – al XIV-lea, este dovedită cu documente. Astfel, diploma acordată de regele Ungariei Bela IV Ospitalierilor de la Sfântul Ioan din Ierusalim (Cavalerii Ioaniţi) în 1247, ca să-i stabilească în Oltenia după năvălirea devastatoare a mongolilor (însă cavalerii nu se vor stabili temeinic), menţionează, alături de *rustici*, pe *majores terrae*, cărora suzeranul ungur le acordă privilegii excepţionale, bunăoară de jurisdicţie. Ceva mai târziu, în ţările române, boierii apar întotdeauna alături de domnitor – cel puţin, cei mai de seamă dintre ei – în calitate de cosemnatari ai unor *tratate*, diplome sau hrisoave, şi ca „mari electori" la fiecare schimbare de domnie. Boierimea n-ar fi putut să-şi însuşească asemenea

drepturi exorbitante dacă n-ar fi preexistat „descălecatului”.

Nu vom intra aici în discuţiile privitoare la originea acestei nobilimi moşiereşti, care se primeneşte întruna prin voinţa domnitorului (mai ales în vreme de război). În schimb, este interesant să menţionăm părerea câtorva călători, părere acceptată la începutul secolului al XIX-lea, şi anume că vechea aristocraţie era de origine slavă. Iată ce spune Lagarde:

„Valahii ne încredinţează că ei se trag din romani […]. Însă boierii de viţă veche spun că ei se trag din slavi şi că sunt de alt neam decât cel al oamenilor de rând, care se trag din romani amestecaţi cu daci […]”.

Nu avem totuşi niciun element care să ne îngăduie să spunem în ce măsură „baronii”, care apar în preajma domnitorului în momentul întemeierii voievodatelor, în veacul al XIV-lea, erau de o veche obârşie slavă, coborau dintr-unul din ultimii năvălitori turanici (pecenegi, cumani) sau se trăgeau din fondul românesc autohton. Fapt este că, încă din primele documente rămase de la domnii Ţării Româneşti sau ai Moldovei, aceştia apar străjuiţi de sfetnici, uneori fără titluri, alteori cu titluri de origine slavă sau bizantină, pe care le-am mai întâlnit în sfaturile şi la curtea ultimilor domnitori fanarioţi.

(Astăzi, istoricii noştri folosesc foarte mult expresia „regimul feudal” pentru a caracteriza toată perioada de dominaţie politico-socială a boierilor, perioadă ce merge până la mijlocul secolului al XIX-lea. După părerea noastră, avem de a face cu un abuz de limbaj, explicabil numai prin conotaţiile politice şi dogmatice ale expresiei; în această accepţie, „regim feudal” nu mai este decât un termen vag, cu nuanţă peiorativă, pentru a desemna un anumit „vechi regim” de dinainte de era capitalistă. Existenţa, într-o

anumită societate, a unei oligarhii, stăpână pe cea mai mare parte a terenurilor agricole şi pe mai toată puterea, nu este însă suficientă pentru a da acelei societăţi calificativul de „feudală”. Dacă prinfeudalitate înţelegem sistemul instaurat în Europa occidentală – şi numai în anumite ţări – caracterizat: 1) printr-o structură piramidală, unde relaţiile de la om la om înlocuiesc supunerea individului faţă de stat, 2) prin fracţionarea suveranităţii cu o cvasi-independenţă, în cele din urmă, a marilor seniori, cărora regele le-a cedat unele drepturi fiscale şi judiciare, 3) prin caracterul ereditar al titlurilor şi privilegiilor, atunci un astfel de regim n-a existat niciodată *stricto sensu* în Principatele româneşti Muntenia şi Moldova, ci numai în Transilvania şi în Banat, provincii ce ţineau direct de coroana Ungariei. Iar dacă domnii Munteniei şi ai Moldovei au fost din când în când vasalii Ungariei sau ai Poloniei, înserându-se astfel în sistemul feudal al Europei centrale, avem de a face cu o vasalitate externă, care nu afectează structura socială şi politică a ţării, calchiată mai curând după modelul bizantin.)

În Principate, nu au existat *feudali* proprietari de feude. Suveranul nu are, în principiu, decât supuşi. Aidoma ţăranului cel mai sărac, boierul cel mai bogat şi mai influent, la porunca domnitorului, poate fi nimicit; i se iau toate dregătoriile, toată averea şi, adesea, chiar i se taie capul. Cu toate acestea, înainte de era fanariotă, o mână de familii are o putere nemărginită, care, într-un anume fel şi prin însăşi natura ei, este deasupra puterii domnitorului: este vorba de dreptul de a-l alege pe acesta. Şi cum totdeauna există tabere şi grupări, am văzut la ce dezordine, la ce instabilitate a dus acest sistem electoral. Se cuvine însă să spunem că, în ciuda amestecului tot mai frecvent şi mai hotărâtor în treburile Principatelor, turcii,

până la instaurarea regimului fanariot, nu s-au legat de dreptul marilor boieri de a-şi alege domnitorul. Şi, paradoxal, până la sfârşitul secolului al XVII-lea, puterea aceasta nemăsurată devine tot mai dăunătoare, căci vedem o mână de familii – pe deplin încredinţate, de bună seamă, de dreptatea privilegiilor lor, având sub ochii lor pilda magnaţilor maghiari şi polonezi – dispunând după bunul lor plac de tron, unde o tabără sau alta îşi pune, pe rând, omul ales de ea, care, câteodată, nu este decât un om de paie44.

Într-un fel, regimul fanariot aduce cu el o întărire a puterii centrale: numirea noilor stăpâni atârnă numai de alegerea Porţii, care nu se prea sinchiseşte de preferinţele boierilor. Însă, chiar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, datorită războaielor austro-ruso-turce, boierii ridică din nou capul, trimit petiţii la Viena şi la Sankt-Petersburg, propun întoarcerea la vechile „capitularii” cu Poarta şi accesul la tron al boierilor pământeni. Noi „partide” se încheagă în jurul a două-trei familii. În Ţara Românească, familiile de frunte în acel moment sunt Ghica, Văcărescu, Filipescu; în Moldova, Sturdza, Rosetti, Balş. Şi dacă există dorinţa sinceră de a slăbi strânsoarea tiraniei otomane, nădejdea tainică de a-l vedea pe unul de-al lor pe tron nu lipseşte nici ea.

O zicală care s-a păstrat până în zilele noastre ilustrează foarte bine această atotputernicie a unui mic număr de familii: *Voie la tine ca la banul Ghica*. Se pare că vine de la faptul că, prin 1800, bătrânul Dimitrie Ghica, fostul mare-ban al Craiovei, doi din fiii săi ajungând şi ei mari-bani la rândul lor (alţi doi având să domnească în Muntenia numaidecât după sfârşitul erei fanariote), avea atât de mulţi fii, gineri, nepoţi şi veri în Divan, încât era destul să-l ai de partea ta ca să câştigi!

Am făcut această digresiune asupra originii instituţiei nobiliare la români, deoarece am dori să stăruim asupra unui aspect ce nu pare să fi fost îndeajuns pus în lumină de istorici, şi anume că, în perioada fanariotă, şi în pofida tuturor piedicilor puse de puterea otomană şi de uneltele ei, grecii din Fanar, câteva zeci de familii pământene izbutesc să-şi păstreze privilegiile, un adevărat tur de forţă, vreme de câteva secole.

Unii istorici susţin că măcelărirea boierilor, care marchează istoria în secolele al XV-lea – al XVI-lea, la fiecare schimbare de domnie, ar fi dus la dispariţia vechii clase boiereşti şi la venirea la putere a unei pături noi, în cursul secolului al XVII-lea. Lucrările cele mai recente infirmă această opinie: de cele mai multe ori, marii dregători din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea se trag direct din familii ce au jucat rolurile cele mai de seamă în veacurile de mai înainte şi a căror genealogie merge uneori până la începutul secolului al XV-lea – de pildă, Buzeştii, Floreştii, Brâncovenii sau Goleştii, în Ţara Românească, familiile Balş, Sturdza, Stârcea etc., în Moldova45. Oricum va fi fost, pe noi ne interesează constatarea că cele mai multe familii care domină în secolul al XVII-lea străbat fără greutate toată epoca fanariotă şi se află încă la putere în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Protestele boierilor pământeni, de la începutul secolului, îndreptate împotriva grecilor „care au pus mâna pe toate dregătoriile”, şi chiar cifrele pe care le va da de pildă un Ion Ghica au oglindit poate un anumit adevăr momentan; ele sunt însă dezminţite de statistici: tot timpul epocii fanariote, cam 80% din membrii Divanurilor Ţării Româneşti şi Moldovei aparţin familiilor pământene. Un studiu recent dă *în medie*, pentru Moldova, 81% pământeni, contra 19% greci sau levantini, iar pentru Ţara

Românească, 78% contra 22%46.

Sprijinindu-ne pe cercetarea unui număr de vreo sută de documente din Muntenia, datând din 1771 şi până în 1848, am dori, la rândul nostru, să subliniem faptul că, dacă proporţia membrilor de origine grecească din Divanul Ţării Româneşti scade după restauraţia domniilor pământene în 1822, de la 22% la 9%, în schimb proporţia membrilor Divanului aparţinând marilor familii pământene (vreo douăzeci în Ţara Românească, vreo douăsprezece în Moldova) rămâne neschimbată – cam 70% – sub regimul fanariot, ca şi după 182147.

Rezumând, putem spune că, în limitele pe care i le lăsa stăpânirea turcească, puterea, în ţările române, din Evul Mediu şi până la mijlocul secolului al XIX-lea, a oscilat tot timpul, într-un echilibru instabil, între un regim autocratic şi un regim oligarhic.

Persistenţa, de-a lungul veacurilor, a unei asemenea oligarhii este cu atât mai vrednică de luare-aminte cu cât titlurile nobiliare, întocmai ca la Bizanţ, nu sunt ereditare. Dacă urmaşii unui mare dregător nu mai ajung până la dregătoriile de prim rang, familia poate să decadă. Acest sistem, care era o stare de lucruri din vremurile cele mai îndepărtate, este instituţionalizat în vremea fanariotă, după reformele lui Constantin Mavrocordat: pe viitor, boierii sunt împărţiţi în boieri de clasa întâi, boieri de clasa a doua şi boieri de clasa a treia. Iar dacă urmaşii unui boier nu mai ajung nici măcar la dregătoria cea mai modestă, ei cad în categoria *mazililor*, adică a „boierilor decăzuţi” – păstrând totuşi, ca şi urmaşii lor, unele privilegii fiscale. Şi, aşa cum la fiecare generaţie putem vedea nou-veniţi care pătrund în grupul „celor mari” şi uneori chiar rămân acolo, putem vedea, la fel de bine, un neam, până mai ieri puternic, intrând în umbră, ca apoi să

se stingă de tot.

Cum se explică atunci relativa stabilitate a „nucleului dur” din centrul acestei nebuloase variabile numite nobilimea moldovalahă? Prin trei factori esenţiali: mai întâi, baza ei economică, marea proprietate asupra pământului; apoi precaritatea puterii domnitorului, silit să colaboreze cu singura forţă organizată din ţară; în sfârşit, uimitoarea „solidaritate de clasă” a celor câteva zeci de familii care – în ciuda rivalităţilor, a intrigilor şi a certurilor dintre ele – alcătuiesc o microsocietate, care ţine foarte mult la privilegiile ei şi care trăieşte într-un fel de endogamie.

Baza economică a boierilor fusese întotdeauna şi aproape exclusiv proprietatea asupra pământului. Am văzut că această bază economică există chiar înainte de întemeierea ţărilor române şi de intrarea lor în reţeaua feudală din estul european. După aceea, domnitorii vor împărţi, în mod obişnuit, credincioşilor lor şi celor mai viteji dintre războinici pământ din propriile lor domenii sau terenuri nedestelenite ori confiscate sau rămase fără moştenitori.

Procesul de sărăcire şi de înrobire a ţăranilor şi corolarul lui, extinderea latifundiilor, nu iau însă amploare decât la sfârşitul secolului al XVI-lea, în circumstanţe politice şi economice care afectează imperiul otoman. Din acel moment, procesul se va înrăutăţi întruna. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, asistăm la acapararea progresivă a pământului de către marii-boieri, în dauna ţăranilor liberi, al căror domeniu se micşorează dramatic. Acest asalt al marilor proprietari împotriva proprietăţii ţărăneşti se accentuează chiar, aşa cum vom vedea, în epoca de care ne ocupăm, întrucât eliberarea negoţului cu grâne impusă Turciei prin tratatele de pace, începând cu cel de la

Kuciuk-Kainargi, a provocat o creştere spectaculoasă a preţurilor la produsele agricole, îndemnându-i pe marii proprietari să exploateze la maximum tot pământul arabil.

Se apreciază că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, clasa boierilor stăpâneşte ceva mai mult de jumătate din pământul arabil al ţării. Câteva cifre: în Oltenia, în timpul ocupaţiei austriece – 1718 – 1739 –, administraţia imperială înregistrează 741 de sate, dintre care 340 aparţin ţăranilor liberi (<*moşneni*), 240 boierilor, 104 mănăstirilor; 38 fac parte din domeniul domnesc. Ne aflăm însă în ţinutul unde ţărănimea liberă s-a menţinut cel mai bine. În Moldova, un recensământ din 1803 arată că din 1711 sate şi târguri: 23 aparţin statului (domeniu domnesc), 215 mănăstirilor, 546 ţăranilor liberi(*răzeşi*), 927 boierilor. Iar din aceste 927 de sate aparţinând boierilor, peste jumătate, 470, sunt în mâna unui număr de 28 de familii. Câteva exemple: în primul pătrar al veacului al XVIII-lea, un Gheorghe Ursachi, fost mare-vistiernic, lasă la moartea lui 104 sate sau părţi din sate. Tot cam pe atunci, Gheorghe (Iordache) Rosetti, şi el tot un fost mare-vistiemic, persoană de vază, a cărui carieră, făcută numai din salturi, umple cu isprăvile sale paginile cronicarilor vremii, posedă 82 de sate întregi, 13 jumătăţi de sat, părţi din alte 71 de sate, 7 mori, 9 vii, un teren mare la Iaşi – fără a mai pune la socoteală 30 de sate date mai înainte ca zestre fiicei sale. Un sfert de veac mai târziu, urmaşii lui direcţi posedă 161 de sate în Moldova.

Aceeaşi situaţie este şi în Ţara Românească, unde o mână de familii stăpâneşte sute de mii de hectare. Lagarde scrie în 1813: „Am cinat aseară la Brâncoveanu Basarab, singurul urmaş al acelui nefericit domnitor ucis cu atâta cruzime în castelul celor şapte turnuri… Trece drept cel mai bogat boier din Ţara Românească; averea moştenită

de la strămoşi este evaluată, în moşii, la aproape patru milioane de piaştri". 48 La mijlocul secolului al XIX-lea, un observator italian, G. Vegezzi Ruscala, afirmă că „trei sferturi din moşiile boiereşti sunt împărţite între două sute de familii, care, în felul acesta, au mare înrâurire asupra vieţii politice şi economice a celor două ţări" – şi, mai departe, că „cincisprezece sau douăzeci de familii ar stăpâni, direct sau indirect, peste o treime din teritoriul Principatelor".

Dacă „marii boieri" nu numără decât vreo câteva zeci de familii, câţi sunt, în total, boierii de diferite categorii, în cele două provincii? Nici în această privinţă afirmaţiile contemporanilor în legătură cu enorma proliferare a „boierilor cu titluri", la sfârşitul epocii fanariote, nu rezistă la proba documentelor: analiza unui recensământ, cerut în 1829 de către comandamentul rusesc, dă la iveală, în Muntenia, doar 766 de familii de boieri (cu micii boieri, sau *boiernaşi*, cu tot), la o populaţie de aproape 165.000 de familii, adică o proporţie de 4, 64 la mie, ceea ce înseamnă de trei ori mai puţin decât proporţia de nobili din Franţa sub Vechiul Regim, în ajunul Revoluţiei49. În 1858, în momentul desfiinţării titlurilor nobiliare, cifrele vor fi de peste două ori mai mari, dar şi populaţia va fi crescut în proporţii considerabile.

Nu avem o analiză la fel de amănunţită pentru Moldova, însă prinţul Nicolae Şuţu, fiul ultimului domnitor fanariot din Ţara Românească şi fost ministru de finanţe al lui Mihai Sturdza, în Moldova, ne dă, pentru oraşul Iaşi, în ale sale *Noţiuni statistice* despre *Moldova* (1849), numărul de 600 de boieri şi de fii de boieri (indivizi, nu familii) la o populaţie de 18 512 familii. Deşi este greu să se deducă din primul număr câte familii nobile existau, este evident că avem de a face, şi aici, cu acelaşi ordin de mărime ca şi

în Muntenia, dacă nu cumva mai mic, de vreme ce este vorba de capitală, unde se poate presupune că privilegiaţii se aflau în concentraţie mai mare decât în restul provinciei. În 1805, medicul german de la Sibiu Andreas Wolf, care trăise în Moldova înainte de 1797, dădea, pentru toată provincia, 800 de familii de boieri.

*

În pofida comunităţii de limbă, de cultură, de tradiţii şi de structură politico-socială în cele două ţări, formarea patronimelor, în clasa boierească, diferă de la un ţinut la altul. Sufixele – *eseu* şi – *canu*, indicând obârşia, predominante în Muntenia, sunt foarte rare în Moldova (Brăescu, Miclescu, Kogălniceanu), unde cele mai multe din numele de boieri se trag de la un prenume (Bogdan, Costin, Costache – ultimele două, diminutive de la Constantin) sau de la o poreclă, cum era *cognomen* în latină: Arbore, Movilă, Purice, Ureche, Lupaşcu, Hurmuzachi (de la *hurmuz*, un fel de mărgea), Stârcea (de la *stârc*, specie de pasăre de baltă), Sturdza (la început Sturzea, fără îndoială de la *sturz*, *turdus pilaris* în limbajul ornitologilor); sau, în sfârşit, de la un nume indicând o origine străină, reală sau presupusă: Calmăşul (calmuc), Cerchez (cerchez) etc.

În Muntenia, dimpotrivă, se poate spune că mai toate patronimele boiereşti urmează două modele: se termină în sufixele – *eseu* sau – *canu*. Ultimul indică doar locul de obârşie sau, mai exact, locul „domeniului principal”; este echivalentul particulei franceze de de exemplu: Bălăceanu este stăpânul din Balaci, Câmpineanu, stăpânul din Câmpina, Greceanu, stăpânul din Greci etc. Terminaţia – *eseu*, în schimb, este, mai întâi, ambivalenţă: uneori este echivalentul lui – *canu*, radicalul desemnând locul de origine sau domeniul, alteori arată descendenţa dintr-un

strămoş, întemeietorul puterii neamului; în acest caz, sufixul înseamnă fiul lui „urmaşul lui… Se ştie sigur, de pildă, că Buzescu vine de la Buzea (buzatul), Florescu, de la Florea din veacul al XIV-lea, Bengescu, de la Stanciu Benga din veacul al XV-lea etc. Însă treptat această accepţie dispare, ca să lase locul accepţiei geografice: Golescu este stăpânul din Goleşti, Dudescu este stăpânul din Dudeşti, Văcărescu, stăpânul din Văcăreşti.

Echivalenţa dintre sufixele – *canu*, – *eseu* şi particula *de* (din) este atât de nemijlocită, încât, veacuri de-a rândul, pe documente se va scrie, indiferent, de exemplu, Matei Brâncoveanu sau Matei din Brâncoveni, Radu Kretzulescu sau Radu din Creţuleşti, şi, în plin secol al XIX-lea, marele-logofăt Constantin (Dinicu) Golescu, fiul lui Radu Golescu, îşi semnează notele de călătorie în Occident: Constantin Radovici din Goleşti. De aceea, la începutul secolului al XIX-lea, unii boieri, în relaţiile lor cu apusenii, cad în ispita de a-şi transcrie numele cu particula franţuzească, iar străinii le spun şi ei tot aşa: Lagarde, la primul ospăţ unde este poftit de un boier, întâlneşte, scrie el, pe „Catinca de S* * *”; este vorba de Catinca Slătineanu, o tânără văduvă, născută Filipescu, de care avea să se îndrăgostească. Rochechouart vorbeşte şi el despre „Madame Costaki de Balche” (Balş) care-l primeşte la ea acasă. Mihail Kogălniceanu, viitorul prim-ministru al domnitorului Cuza, un adevărat democrat, nu numai cu vorba, ci şi cu fapta, semnează primele lui lucrări sau articole scrise în franceză *Michel de Kogalnitchan* – făcând de altfel o greşeală, deoarece ar fi trebuit să scrie: Michel de Kogalnic. Dar, cu câteva excepţii, foarte puţine – de exemplu, printre bucovineni, baronul Eudoxiu de Hurmuzaki, iniţiatorul marii colecţii de documente a Academiei Române –, moda va trece foarte repede, spre deosebire de ceea ce s-a

petrecut, şi se mai petrece, cu unele nume din aristocraţia maghiară sau poloneză – ce-i drept, din cele mai puţin ilustre – la care se adaugă particula franceză, când, de fapt, echivalentul ei în limba ţării intră, cel mai adesea, în sufix.

Tot ca în Occident, marile familii folosesc uneori mai multe nume, după numele moşiilor sau al moştenirilor pe linie femeiască: unii fii ai unui mare-boier nu vor purta acelaşi nume ca tatăl lor. La începutul secolului al XVIII-lea, strănepoţii mareluivistiemic Bunea din Grădişte, sau Grădişteanu, poartă nu mai puţin de cinci nume diferite. Să mai spunem şi că obiceiul de a-i desemna pe boieri doar prin prenume, precedat de titlul pe care-l aveau (întocmai ca în Evul Mediu occidental, de exemplu „le comte Jean", „Pierre le vidame" etc.), dăinuie adesea până în secolul al XVII-lea, şi, câteodată, chiar până în al XVIII-lea, favorizat, de bună seamă, de legăturile strânse cu lumea otomană, unde numele de familie, practic, nu existau, individul fiind desemnat cu ajutorul prenumelui şi al dregătoriei, urmat uneori de o poreclă (Mehmed-paşa Köprülü, Mustafa-paşa Bairactar etc.). De fapt, abia la începutul secolului al XIX-lea, patronimele familiilor boiereşti par să se fi fixat o dată pentru totdeauna.

Şi tot atunci, prima accepţie a sufixului – *eseu* (urmaşul lui...) va fi, în mod artificial, reluată când va fi vorba să fie creată, pe de-a-ntregul, o nouă stare civilă pentru burghezia ce-şi făcea apariţia; copiilor ce mergeau la şcoală, şi care nu aveau nume de familie, li se va atribui din oficiu numele tatălui urmat de sufixul – *eseu*. Aşa au proliferat brusc familiile Ionescu (fiul lui Ion), Petrescu (fiul lui Petre), Vasilescu (fiul lui Vasile), întocmai cum s-au petrecut lucrurile în Scandinavia cu familiile Ericson, Gustavson sau Svenson etc.; în afară de cazul că sufixul

este lipit la numele meseriei tatălui sau a vreunui strămoş: Popescu (fiul popii), Ceauşescu (fiul unui ceauş) etc.

Boierimea din Muntenia şi Moldova, de-a lungul veacurilor, primise mulţi străini în rândurile ei, mai ales atunci când turcii au distrus ultimele state creştine din Balcani. Mai mulţi membri ai familiei ultimilor despoţi din Serbia, familia Brancovici, se refugiază în ţinut românesc. Aveau să dea Munteniei un mitropolit şi celor două ţări două domniţe.

Infiltraţia grecească a venit ceva mai târziu, dar, aşa cum am văzut, a fost mai puternică. Unele familii urcă, chiar de la prima generaţie, până la cele mai înalte dregătorii şi se asimilează, neîntârziat, prin căsătoria cu fete de boieri pământeni. Cei mai mulţi îşi păstrează numele grecesc, aşa cum au făcut familiile Cantacuzino, Catargi, Pallady, Rosetti, însă, în vremea fanarioţilor, urmaşii lor vor fi totuşi socotiţi pământeni. În Muntenia, naturalizarea este încă şi mai completă, datorită tendinţei de a adopta un nume românesc: numele soţiei sau, pur şi simplu, numele „moşiei”. Aşa s-a întâmplat cu unele familii ca Alexianu, Brătăşanu, Pârşcoveanu, care vor juca un rol important în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea şi la care nimic nu mai aminteşte vechiul patronim grecesc. Originea lor străină este cu totul uitată, încât, de pildă, o ramură a Cantacuzinilor sau a familiei Chrisoscoleos cu greu vor putea dovedi, în secolul al XIX-lea, care a fost adevăratul lor patronim…

Despre străinul naturalizat se spune că este *împământenit*. În treacăt fie zis, nu este oare simptomatic faptul că, la poporul acesta la care năvălirile barbare au şters orice urmă din cetatea antică, termenul generic pentru a desemna pământul derivă de la *pavimentum*, pavajul oraşului? şi că mormântul, chiar când nu este

decât o simplă cruce de lemn înfiptă în pământ, derivă de la *monumentum*, în timp ce cetate (*civitatem*) nu mai desemnează decât un castel întărit?

Şi, fiindcă vorbim despre Cantacuzini şi despre familiile greceşti în general, iată ce scrie despre ele generalul Langeron – tot el! „Nu numai că (boierii) au cu toţii pretenţia că ar coborî cel puţin din foştii domnitori ai ţării, dar chiar, îndeobşte, spun că se trag din împăraţii greci, iar unii, pe drept sau pe nedrept, poartă nume care amintesc numele acelor împăraţi de la Constantinopol, slabi şi nefericiţi, dintre care aproape niciunul, de-a lungul a şapte sau opt veacuri, n-a domnit cu măreţie şi nici n-a murit de moarte bună. Ciudată şi nesăbuită pretenţia aceasta, trufie de barbari, să spună că sunt urmaşii unor nelegiuiţi, necunoscuţi sau uzurpatori, ucigaşi sau ucişi! Căci ce altceva erau acei Comneni, Angheli, Lascaris, Andronici, Cantacuzini?”… Iată imaginea pe care şi-o făcea, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, despre împăraţii Bizanţului un mărunt nobil francez, al cărui titlu de conte data doar de 150 de ani, acordat fiind unui strămoş, favorit al lui Gaston d’Orléans…

Să fim totuşi drepţi: Langeron nu se înşela totdeauna. Poţi spune vrute şi nevrute dacă nu are cine dovedi că lucrurile nu stau aşa! Pretenţiile unor familii fanariote erau mai puţin întemeiate…

Printre familiile cu vază la Fanar, era una cu numele Guliano. Un Constantin Guliano este mare-logofăt al Patriarhiei din 1668 până în 1672. Fiul său primeşte numele Paleolog, dar nu deţinem nicio mărturie că lucrul acesta ar fi fost legat de vreo pretenţie la o obârşie împărătească. Asemenea atâtor alţii, Paleolog Guliano s-a stabilit în Muntenia şi a urcat în „boierie”. Familia se înrudeşte cu Mavrocordaţii, cu Cantacuzinii şi cu mai

multe neamuri mari. Treptat, numele Guliano dispare; la a treia generaţie, nu mai avem decât un Radu Paleologu. Acesta îşi mărită fata, Zoe, cu Barbu Văcărescu, cel care avea să fie ultimul mareban al Craiovei (f 1832). Din căsătoria aceasta, se naşte, printre alţi copii, o fată, Elisabeta, care avea să fie măritată cu Matei Ghica, nepotul viitorilor domnitori Grigore şi Alexandru Ghica.

Nefericită în căsătorie, Elisabeta divorţează în 1810 şi se întoarce la părinţi. Grădina marelui-ban Văcărescu se învecinează cu biserica „Tăbăcari" – şi casa parohială. Iar în casa parohială se află tânărul Alexandru, feciorul popii Dumitru, o frumuseţe de băiat, cu o educaţie îngrijită datorită dărniciei marelui-boier Alexandru Filipescu, naşul şi protectorul lui. Elisabeta Văcărescu se îndrăgosteşte de el. Dar la căsătorie nici nu se putea gândi! O Văcărească şi un băiat de popă! Elisabeta face totuşi trei băieţi cu el, cărora, oricât de mare era scandalul, trebuia să li se găsească un nume. Văcăreştii însă nici nu vor să audă de aşa ceva. După moartea Elisabetei şi a tatălui ei, bătrânul ban Văcărescu, văduva acestuia, „băneasa" Zoe Văcărescu, semnează un act de înfiere a nepoţilor, pe numele ei de fată, Paleologu. Decretul de încuviinţare, dat de Alexandru Vodă Ghica, apare în *Buletinul Oficial* din Muntenia la 17 februarie 1835.

Dintre cei doi Paleologu ajunşi la vârstă adultă, al doilea, Alexandru, se va face cunoscut: tânăr patriot cu idei înaintate, înflăcărat de pilda Revoluţiei de la Paris din 1848, trage asupra domnitorului Gheorghe Bibescu un foc de revolver, care doar îl atinge pe acesta, smulgându-i epoletul de la uniformă…

Abdicarea lui Bibescu, puţin după aceea, îl scapă pe tânărul Paleologu de ocnă. După înfrângerea revoluţiei din Muntenia din 1848 el se va refugia la Paris – şi va fi tatăl

lui Maurice Paleologue, ambasador al Franţei şi academician, una din gloriile diplomaţiei franceze sub a Treia Republică50.

Înfierea era ceva obişnuit. Suntem prost informaţi asupra modului în care era făcută în veacurile mai îndepărtate. Este posibil ca transmiterea numelui de către femei să se fi făcut uneori potrivit cutumei, fără să mai fie nevoie de vreun hrisov domnesc. Oricum, felul acesta de a transmite numele apare foarte des de-a lungul secolelor. Din secolul al XV-lea până în al XIX-lea, de pildă, în mai puţin de patru sute de ani, numele Brâncoveanu este transmis de patru ori prin femei, iar Golescu, de cinci ori! Dacă la început actul pare să fi avut ca primă motivare dorinţa de a duce mai departe un nume ilustru, mai târziu, în perioada de care ne ocupăm, moştenirea pare să fi fost principalul mobil. În felul acesta, se ajunge la nişte schimbări uluitoare: Ştirbeii din secolul al XIX-lea se trag din Bibeşti, în timp ce vechea familie Ştirbei devine Golescu.

Dacă, aşa cum s-a văzut, folosirea particulei când se transcriu numele în franceză sau germană nu se răspândeşte, în schimb chestiunea titlurilor străine nelinişteşte într-o oarecare măsură nobilimea moldovalahă la acel început de veac. Întrucât, în Principate, titlurile ierarhiei nobiliare feudale nu existau, câteva familii, foarte puţine, din Muntenia sau din Moldova, obţinuseră, cu prilejul vreunei misiuni diplomatice sau al vreunui exil politic, titluri străine, de la Sfântul Imperiu sau de la coroana Ungariei sau a Poloniei – aceasta din urmă acordând, de altminteri, cu multă zgârcenie, cel mult o „diplomă de nobil polonez” (de vreme ce nici Polonia nu cunoştea titlurile de tip occidental înainte de a se fi început ciuntirea ei de către vecinii cei mari, care s-au

apucat să dea titluri ca să câştige nobilimea poloneză de partea lor).

Familiile domnitoare, adică acele familii care au dat domnitori Principatelor române, nu au nici ele un statut bine definit, în termeni de nobilime occidentală. Un mic număr dintre ele au un titlu de principe ereditar de la „Sfântul Imperiu Romano-German" (familia Ghica şi familia Brâncoveanu în veacul al XVII-lea) sau de la ţarul Rusiei (unele ramuri ale Cantacuzinilor şi ale Sturdzeştilor, în al XVIII-lea şi al XIX-lea). Însă diplomaţii străini ne informează că, în vremea fanarioţilor, s-a stabilit uzajul să se dea apelativul de *principe* nu numai domnitorului aflat pe tron (sau care a fost pe tron), ci şi fiilor lui – aşa cum fac turcii, care le dau titlul de *beyzade* (fiu de bei), în limba română: *beizadea*. Însă la a treia generaţie, urmaşii trebuie să „intre în rând". Nu o fac, sau o fac din ce în ce mai puţin, în relaţiile cu străinătatea; drept care, titlurile acestea de complezenţă s-au perpetuat până în zilele noastre.

Tot astfel, folosirea titlului de conte al Sfântului Imperiu, sau de baron, nu are curs în interior. Unui Dudescu, de exemplu, îi place să se prevaleze de titlul de conte al Sfântului Imperiu, dar n-o face decât în faţa străinilor. Nu s-ar fi cuvenit s-o facă în faţa semenilor săi: aici, alte criterii prevalează, mai subtile şi, de altfel, schimbătoare.

Totuşi, datorită ocupării Olteniei de către Austria (între 1718 şi 1739) apoi a Bucovinei (începând cu anul 1775), în sfârşit, după anexarea Basarabiei de către ruşi (1812), un număr tot mai mare de familii din Muntenia sau Moldova capătă titluri nobiliare străine. Şi, întrucât criteriile de „colaborare" sunt mai importante decât vechimea sau însemnătatea familiei, faptul este un prilej

de nemulţumire pentru familiile care se socotesc a fi cele mai sus-puse sau aparţinând „stocului” cel mai vechi – ceea ce are ca urmare neaşteptată apariţia pe blazonul mai multor asemenea familii, ca să nu fie mai prejos de micii baroni fabricaţi la Viena sau la Petersburg, a unei coroane de conte, la care, potrivit regulilor heraldicii occidentale, nu au dreptul.

*

Adoptând obiceiurile occidentale, fie şi numai superficial, nobilimea moldovalahă nu dobândeşte în acelaşi timp darul de a cruţa banii şi de a se gândi la ziua de mâine, dar caracteristic burgheziei franceze şi germane. Nici vorbă de aşa ceva! Dimpotrivă: cerinţele modei, echipajele strălucitoare, petrecerile, jocurile, călătoriile în străinătate apasă greu asupra veniturilor obţinute aproape exclusiv din proprietatea funciară, exploatată după metode tradiţionale şi chiar rudimentare.

Încă de la sfârşitul secolului al XVTII-lea, observatorii străini notau şi deplângeau scurgerea aceasta a banilor pentru cumpărături de mare lux din străinătate. Raicevich enumeră: blănuri din Rusia (jder, hermină, zibelină, râs şi altele), stofe şi museline din India şi Alep, ţesăturile cu fir de aur „din Scio”. De la Viena şi Lipsea, unde caravanele de negustori se duceau de două ori pe an, erau aduse, cu căruţele, postavuri fine de lână, stofe, pânză imprimată, „obiecte de fier din Stiria, hârtie de la Veneţia, medicamente, zahăr rafinat din Fiume, cafea din America, plumb, cositor şi obiecte de metal de la Nürnberg, de la Viena, din Franţa, din Anglia o mulţime de giuvaieruri, mărgele, ceasuri şi alte lucruri din aur şi din argint”... Este, cum spun economiştii, consumul ostentativ, plaga dintotdeauna a ţărilor sărace.

Cu deschiderea ţării către Occident, aceste cheltuieli

pentru lux sporesc şi mai mult, devin nebuneşti. Dacă marii moşieri se descurcă, de bine de rău, intensificând exploatarea domeniilor lor – şi a ţăranilor! –, boierii cei mici din provincie, adesea, îşi grăbesc ruina, mai ales cei din zonele mai înalte, unde extinderea culturii grâului de export n-a putut duce la îmbogăţire, aşa cum s-a întâmplat în regiunile de câmpie.

Micii-boieri din văile Olteniei, de exemplu, care ţin la vechile lor privilegii, încearcă să copieze întru totul capitala: acelaşi mobilier, aceleaşi trăsuri, aceiaşi preceptori străini; mai mult încă: din Oltenia se merge direct la Viena sau la Paris, sau sunt trimişi acolo, la pension, copiii (poate singurul câştig adevărat) … Atunci se fac datorii, sistematic. Când ajunge cuţitul la os – sunt de ajuns câţiva ani cu recoltă proastă –, se apucă să vândă o bucată de moşie, apoi încă una. În două sau trei generaţii, o întreagă pătură socială sărăceşte sau se destramă. Cei mai mulţi pleacă la oraş, unde au o situaţie mediocră, căutând slujbe în administraţie sau în profesiuni care le dau sentimentul că nu se înjosesc prea mult. Alţii, care nu se pot hotărî să plece de pe moşia strămoşească, redusă la proporţii de mizerie, se întorc la o viaţă aproape ţărănească.

Căci, atunci când din avere n-a mai rămas cine ştie ce mare lucru, viaţa *mazililor*, adică a urmaşilor unor boieri de viţă veche, nu se prea deosebeşte de cea a ţăranilor liberi, *moşneni* (*răzeşi* în Moldova). „Conacele” se dărăpănă; în jurul lor, nu vor mai fi, curând, decât ogrăzi cu păsări şi livezi. Caii de la trăsură vor fi înhămaţi şi la plug. Ca să se îmbrace, se întorc la postavul cel gros şi la cojoc. În curând, numai vechile pergamente, îngălbenite de vreme, închise cu grijă în vreun sipet ferecat, vor mai aminti gloria trecută51.

Să nu se deducă însă că n-a existat decât o mişcare de sus în jos. Chiar dacă multe familii decad şi se declasează, altele, dimpotrivă, urcă. Şi nu este vorba numai de grecii veniţi „cu bagajele” domnitorilor fanarioţi.

Fenomen ciudat, sau mai curând revelator: rareori se ajunge la „boieria” cea mare prin afacerile bancare. Întâlnim câteva cazuri: aproape toţi sunt străini (deoarece, chiar când sunt macedoromâni, la început nu sunt priviţi ca „pământeni”). O altă particularitate: caută să urce, mai întâi, sau în acelaşi timp, cu ajutorul unor titluri străine, ca familiile Bellu sau Meitani, care au fost baroni austrieci; sau au pretenţii de nobleţe mai veche, ca macedoneanul Hagi-Moscu sau marsiliezul de Linche sau Linchou.

Pentru românul din Principate, calea normală de a sălta în scara socială rămâne pământul, *moşia*, literal: proprietatea unui străbun sau *moş*. Termen din vechiul fond autohton, *moşie* desemna la început pământul în indiviziune al unui grup de *moşneni*, ţărani liberi, ca *yeomen* în Anglia, însă, până la urmă, a desemnat orice proprietate asupra pământului, îndeosebi cea a marelui proprietar.

Iată de ce, a avea propria *moşie*, a ţi se spune *moşier*, însemna pentru financiar, pentru negustor, pentru slujbaş, pentru orice burghez echivalentul tacit al accesului la clasa boierilor (şi fenomenul a continuat până în plin secol al XX-lea, favorizat de devalorizarea progresivă a termenului *boier*, dat de ţăran tuturor marilor proprietari de pământ, oricare le-ar fi fost obârşia). Dacă cineva ajungea, în cele din urmă, la statutul de boier, pe lângă satisfacerea amorului-propriu, pe lângă promovarea socială, care era departe de a fi neînsemnată, mai avea încă un avantaj esenţial: scutirea de dări. Şi, cu cât creştea numărul celor scutiţi, povara impozitelor apăsa şi mai greu

asupra celor săraci.

Mărirea moşiei, apoi obţinerea unei dregătorii, ca, astfel, să ajungă la „boierie”, este şi visul multor *moşneni*. Uneori, o întreagă familie de moşneni oscilează între statutul ei şi cel al micilor boieri. Unii din membrii săi, vreme de generaţii, luptă împotriva încălcării pământului lor de către marii proprietari sau de către mănăstiri, în timp ce alţi membri ai familiei intră în rândul boierimii şi ajung chiar să pătrundă în cercul restrâns al marilor boieri. Iorga a studiat cazul unei astfel de familii de *răzeşi* moldoveni, familia Agarici, care, prin forţe proprii, urcă până la „boierie”. În Muntenia, cunoaştem un Poroineanu, fiu de michoier, care moare ca ofiţer rus în războiul din 1828 – 1829; se însurase cu descendenta unei vechi familii, Bujoreanu, care dăduse un ban Craiovei, iar fiica lui se căsătoreşte în marea-boierime, cu un Grădişteanu – în vreme ce unii din membrii familiei sale, rămaşi *moşneni*, se luptă din greu, prin procese, cu un mare proprietar vecin. Să amintim, de asemenea, că, în trecut, două familii domnitoare, şi nu dintre cele mai mici, Cantemir şi Callimachi, se trăgeau din *răzeşi*.

Armata, aşa redusă cum era, şi mai ales preoţia, sunt, în perioada studiată de noi, etapele cele mai frecvente către „boierie”.

Una din cele mai frumoase figuri ale revoluţiei din 1848, în Ţara Românească, Nicolae Bălcescu, prezintă un caz tipic: doi din străbunicii lui sunt preoţi; bunicul dinspre tată, căpitan de lefegii; bunicul dinspre mamă, *polcovnic* (colonel, în ruseşte), grad care aduce după sine înnobilarea şi, prin căsătorie, se înrudeşte cu o veche familie boierească, Băbeanu; la sfârşit, tatăl intră în rândul micii nobilimi, fapt care-i va îngădui fiului său să fie admis printre cadeţii armatei regulate, reînfiinţată în 1830.

Aceeaşi ascensiune treptată, pornind din *moşneni*, a cunoscut generalul Magheru, altă figură de seamă a revoluţiei din 1848. În sfârşit, vom vedea că însuşi Tudor Vladimirescu, eroul răscoalei ţărăneşti din 1821, ajunsese pe primele trepte ale „boieriei", cu titlul de *sluger*, venind din ţărănimea liberă din Oltenia. Şi el are preoţi printre înaintaşi şi printre rudele apropiate.

Însă noii boieri sunt recrutaţi îndeosebi din temuta categorie a *arendaşilor*. Absenteismul boierilor şi rentabilitatea crescută a pământului după liberalizarea comerţului cu Occidentul le-au sporit numărul. Neavând, de cele mai multe ori, nicio legătură cu ţăranii din partea locului, grăbiţi să facă avere din pricina precarităţii contractului pe care-l încheiau, ei îl storc pe ţăran mult mai rău decât o face boierul. Sunt de toate neamurile. Pământeni, bineînţeles, dar şi mulţi greci şi alţi balcanici, chiar şi evrei, în Moldova – dar care nu pot ajunge la boierie decât dacă se convertesc, ceea ce rar se întâmplă.

Într-o lucrare recentă, istoricul Constantin C. Giurescu52 arată care este numărul de *arendaşi* străini (sudiţi) din Moldova, la începutul secolului: 135 austrieci, 53 britanici, 20 ruşi, 18 francezi, 1 prusac şi 36 de alte naţii. Nu toţi, bineînţeles, sunt originari din ţările a căror protecţie au obţinut-o şi mulţi dintre ei sunt români. Printre pământeni, autorul nu găseşte decât 173 care plătesc dări, ca negustori; ceilalţi au scăpat de plată căpătând vreun titlu de boier de clasa a treia, fie datorită marelui-boier de la care iau în arendă moşia – sau moşiile, fie, pur şi simplu, prin cumpărarea titlului. De altminteri, câţiva mari-boieri, mai lacomi, nu se dau în lături să facă ei înşişi *arendăşie*, mai ales pe moşiile mănăstireşti. Astfel, vornicul Teodor Balş apare, la 23 aprilie 1806, ca arendaş, pe şase ani, a patru sate de munte ce aparţin mănăstirii

Slatina. Se întâmplă însă ca boierii să ia în arendă moşiile altui boier: paharnicul Ion Tăutu ia în arendă, pe trei ani, la 31 martie 1810, pentru suma de 6.000 de lei, o moşie a paharnicului Teodor Ciurea; şi acelaşi Teodor Ciurea este citat în 1819 ca datorând marelui-logofăt Constantin Balş suma de 21 787 de lei.

Din aceeaşi categorie socială cu *arendaşii* provin, adesea, cei ce adună dările, precum şi alţi slujbaşi ai isprăvniciilor şi ai plaselor, cumpliţii *zapcii*. Poporul a găsit un nume pentru aceşti oameni proaspăt îmbogăţiţi, pentru aceşti hrăpăreţi: *ciocoi*, de la numele unui soi de corb mare, pasăre răpitoare cu ciocul mare. Treptat, termenul s-a extins, în ochii poporului, la toţi cei care, pentru el, erau asupritori, în primul rând proaspeţii îmbogăţiţi, apoi, curând, toţi ceilalţi, inclusiv boierii.

Totuşi, câtva timp încă, lumea va face deosebirea între vechiul, *adevăratul boier*, şi *ciocoi*, deosebire ce se va reflecta în literatura vremii, şi nu doar în scrierile reprezentanţilor boierimii, ca Dinicu Golescu, de exemplu, care, în „carnetele lui de călătorie”, tună şi fulgeră împotriva tuturor acelor „trântăroşi şi cu picioarele goale, sau străini sau pământeni, cari făr’ de avere de o sută de lei au ajuns în puţini ani milionişti cu palaturi şi cu moşii întocmai ca familiile ce le agonisesc în vreme de două, trei sute de ani, şi nu ajută nici patria, nici trebuinţele oraşului, cu niciun mijloc, măcar să dea din averea lui dintr-o mie una; ci strâng numai din averea norodului făr’ de a se folosi şi norodul de la ei…” (Se gândea oare Golescu la viitorul baron Meitani?)

Un roman de la mijlocul secolului a rămas celebru: *Ciocoii vechi şi noi*. Autorul, Nicolae Filimon, care nu face parte din boierime, nu loveşte nicidecum în boierii *pământeni*, în această vastă frescă istorică din timpul

fanarioţilor. Eroii lui sunt extrem de stilizaţi, cei buni de-o parte, cei răi de alta; printre cei răi se află, bineînţeles, marele-postelnic, grecul de curând sosit în ţară, şi ocrotitorul lui, domnitorul fanariot; dar şi tânărul *ciocoi*, român de la ţară, care nu precupeţeşte nimic dacă e s-ajungă-n frunte, călcând pe urmele dregătorului fanariot; printre cei „buni”, se află fiul de ţăran cinstit şi muncitor, dar şi marele-boier care nu se învoieşte să-şi dea fata după ministrul fanariot, orice ar zice domnitorul. Sunt fapte destul de revelatoare pentru mentalitatea care domină în generaţia imediat următoare regimului fanariot.

Astfel, sub aparenta uniformitate descrisă de observatorii grăbiţi – „în Moldova, nu sunt decât două clase, boierii şi ţăranii” – ochiul mai exersat percepe tot felul de curente care, uneori, se opun unele altora, alteori se încrucişează, interferează sau converg: boierii pământeni împotriva nou-veniţilor greci şi împotriva asupritorului otoman; boierii mici, *mazilii* şi ţăranii liberi împotriva boierilor mari, a clerului înalt şi a mănăstirilor; o apariţie mai recentă, marii negustori, bancherii şi arendaşii se înghesuie la porţile cetăţii privilegiaţilor pe care, curând, o vor cuceri; în oraşe, un număr tot mai mare de meseriaşi şi mici negustori, mai mult sau mai puţin rupţi de ţărănime (de altfel, mulţi dintre ei sunt străini), dar care nu prea au cum ajunge la clasa privilegiată – vor alcătui principala masă de manevră a revoluţionarilor de la 1848 şi a viitorului partid liberal; în sfârşit, masa ţăranilor clăcaşi, răzvrătită împotriva tuturor celor ce o exploatează: autorităţi, arendaşi, boieri mari şi mici, cler…

CAPITOLUL AL PATRULEA

Biserica

Clerul înalt şi popii de ţară.

Latifundiile episcopiilor şi ale mănăstirilor;

mănăstirile „închinate” şi celelalte.

Unde vedem o faţă bisericească uneltind ca să pună mâna pe o moştenire.

Religia poporului: credinţă şi superstiţii.

Un fapt divers: abjurarea nereuşită a tinerei Zenaida. Amintirea martiriului lui Constantin Brâncoveanu.

În Dacia, creştinismul pătrunsese, fără îndoială, chiar de la începutul colonizării romane, adus de legionari, mai ales din răsăritul imperiului. O dovedesc numeroase vestigii arheologice, precum şi limba, unde toate cuvintele despre ceea ce se poate numi „creştinismul de bază” sunt latineşti: *Dumnezeu* (de la *Dominus Deus*), *duminică*, *cruce*, *creştin*, *biserică*, *lege* (lege sacră, religie), *cuminecare*, *rugăciune*, *altar*, *Scripturi*, *sunt* (sfânt, mai ales în cuvinte compuse ca Sânta Maria, San Petru, San Nicoară, deoarece, în limbajul curent, a fost înlocuit cu *sfânt*, prin contaminare cu slavonul *sventu*). Cu toate acestea, organizarea ecleziastică, instalarea unei ierarhii bisericeşti au aşteptat sfârşitul marilor năvăliri barbare şi coincid, probabil, cu perioada de glorie a primului ţarat bulgar. Iată de ce românii au păstrat slavona veche drept limbă bisericească până la sfârşitul secolului al XVII-lea, însă tot timpul au fost supuşi, de departe, patriarhatului Constantinopolului. Urmarea este că cei mai mulţi termeni privitori la organizarea ecleziastică, precum şi la teologie sau la literatura religioasă sunt de origine slavo-greacă.

În perioada de care ne ocupăm, Biserica ortodoxă română, atât din Principate cât şi din imperiul austriac, ţine tot de patriarhul din Constantinopol. Însă legătura este foarte slabă, mitropoliţii din Moldova şi Muntenia bucurându-se de o autonomie aproape completă. „Patriarhul de la Constantinopol – scrie Wilkinson –, deşi este recunoscut drept capul ierarhiei, nu are niciun control

asupra bisericii din cele două Principate, iar, la înalţii prelaţi, are prea puţină trecere”.

Mitropolitul (adică arhiepiscopul metropolitan) din Muntenia îşi avea reşedinţa la Bucureşti. Dioceza lui acoperea şapte judeţe din centrul şi sud-estul ţării. Existau apoi trei episcopi, cel de Râmnic pentru Oltenia, cel de Argeş pentru două judeţe la est de Olt, şi cel de Buzău pentru cele trei judeţe de la nord-est, înspre Moldova. Cea mai mare parte a timpului, cei trei episcopi o petreceau la Bucureşti, unde alcătuiau, împreună cu mitropolitul, Sfatul Bisericesc. Dintre ei, domnitorul şi boierii alegeau mitropolitul, când scaunul era liber, înainte de a cere confirmarea patriarhului.

În Moldova, după pierderea Bucovinei şi a Basarabiei, nu mai rămân, în afară de scaunul mitropolitului de la Iaşi, decât episcopatele de la Roman şi de la Huşi. Episcopul de Roman era de obicei ales de către domnitor şi de către boieri, să-i urmeze mitropolitului.

Fiecare sat, ne spune Wilkinson, îşi avea mica lui biserică. Bisericile acestea de ţară erau destul de sărăcăcioase, fiind uneori construite din lemn. În schimb, cele mai multe din bisericile din oraşe, precum şi cele din mănăstiri, erau făcute din cărămidă sau din piatră, iar interiorul era, cel mai adesea, bogat împodobit. „Numărul bisericilor şi al mănăstirilor ce se află înăuntru şi în afara oraşelor este necrezut de mare”, scria Raicevich, în 1788. Vreo zece ani mai târziu, Wilkinson număra şaptezeci de biserici la Iaşi, iar la Bucureşti nu mai puţin de trei sute şaizeci de biserici şi douăzeci de mănăstiri. Aceleaşi cifre, sau cam aceleaşi, şi la Lagarde: trei sute şaizeci şi şase de biserici şi douăzeci de mănăstiri – dar nu cumva avuseseră aceeaşi sursă de informaţie? Cifrele acestea ni se par exagerate. Tot pe vremea aceea, Dionisie Fotino, ale cărui

informaţii par vrednice de crezare, numără la Bucureşti: 9 mănăstiri domneşti (printre care intră şi mitropolia), 8 mari mănăstiri, 10 mănăstiri de rangul doi, 72 de biserici, 17 capele şi 24 de biserici de lemn în mahalale. Chiar dacă am adăuga vreo câteva capele mai mici, din incinta mănăstirilor, a şcolilor şi a spitalelor, şi câteva capele private pe lângă locuinţele marilor boieri, suntem departe de cifrele lui Wilkinson şi Lagarde.

Numărul preoţilor era destul de mare. Wilkinson spune că erau vreo cincisprezece mii. Tot pe vremea aceea (anii 1810), Dionisie Fotino dă cifra, care pare mai exactă, de 10 278. Statisticile oficiale nu dau totuşi decât 5 650 de preoţi în Moldova, în 1838, şi 6 904 în Muntenia, în 1839. Cum, între timp, populaţia din cele două provincii crescuse mult, trebuie să deducem fie că, în timpul acestui sfert de secol, care cunoscuse schimbări atât de profunde, numărul membrilor clerului scăzuse foarte mult, fie că Wilkinson şi Fotino se înşelaseră. D'Hauterive, în 1785, găsise şi el că numărul preoţilor era prea mare, şi pusese această înmulţire pe seama interesului pe care îl aveau episcopii să-şi sporească numărul subordonaţilor, de vreme ce, de la fiecare, aveau un venit. Popa trăia din banii de pe slujbe (plătiţi, cel mai adesea, de ţăran, în natură), însă, la rândul său, trebuia să dea o sumă de bani episcopului sau mitropolitului.

Popii, ca şi călugării, se recrutau aproape toţi dintre ţărani. De aici, înfăţişarea lor necioplită şi învinuirea că nu ştiu de nici unele, adusă de cei mai mulţi dintre observatorii străini.

De Giers, la începutul anilor 1840, va prelua cele ce se spuneau despre purtarea depravată a călugărilor şi despre desele scandaluri stârnite de vecinătatea mănăstirilor de călugăriţe. Iar Wilkinson ne încredinţează

că „doctrinele cele mai precise ale religiei creştine sunt pervertite aici de necunoaşterea lucrurilor sau de interesele preoţilor grosolani şi neştiutori care necinstesc sfântul nume de creştin”. La fel de necruţător, Laurenşon susţine că „este greu să afli în Europa un cler mai neştiutor, mai superstiţios şi mai aplecat către ticăloşie decât cel din Ţara Românească. După ce fac slujba la biserică, popii sunt întâlniţi, îndeobşte, la cârciumă şi în locurile deocheate”.

Mai îngăduitor, Recordon notează, tot pe vremea aceea: „În general, pastorii cunosc dogmele religiei la fel de puţin ca şi oamenii din popor al căror suflet le este dat în grijă; sunt însă plini de înflăcărare şi cred mult în actele ce înconjoară cultul”. Înaintea lui, d’Hauterive voia, şi el, să-i absolve pe preoţi de învinuirea că ar răspândi superstiţiile; acestea se transmit din tată în fiu, iar popii sunt la fel de ignoranţi ca şi cei din popor. Le găseşte, în schimb, nişte mari însuşiri: „După ce ajung preoţi, se întorc în clasa enoriaşilor lor, cărora le sunt pildă de răbdare şi de iscusinţă. Sunt cei mai buni părinţi, cei mai buni soţi, cei mai buni săteni de prin partea locului; rareori se întâmplă să-i supere pe ispravnici cu pretenţiile sau cu nemulţumirile lor. Nu-i vezi niciodată în cârciumi sau în locurile unde se vinde băutură. Pesemne că pildele care se văd pot îndrepta purtarea oamenilor mai curând decât cele spuse din gură, pe care nimeni nu le ascultă şi nici nu le înţelege”. Pe cine trebuie să credem? Optica se schimbă după timp şi loc şi, fără doar şi poate, după caracterul, dispoziţia şi prejudecăţile observatorului.

Realitatea este că marea majoritate a clerului secular se recrutează din rândul ţărănimii. Tot aşa, călugării, excepţiile fiind foarte rare. Din când în când, cineva de neam mare se poate călugări; însă, de cele mai multe ori,

este vorba de cineva care se retrage la mănăstire la bătrâneţe sau când rămâne văduv. Wilkinson afirmă: „Întrucât toate feţele bisericeşti sunt de obârşie modestă, sau se trag din popor, ca oameni sunt dispreţuiţi de boieri; doar puterea spirituală le este respectată”. Şi de data aceasta Wilkinson este prea categoric: în secolul al XIX-lea, Moldova va avea doi mitropoliţi ce se trăgeau din marea-boierime: Veniamin Costache şi Calinic Miclescu. Pe de altă parte, vizitând, pe la începutul anilor 1840, mănăstirea de maici de la Văratic, de Giers scrie: „Pretutindeni am văzut simplitate, bunăstare şi o curăţenie desăvârşită. M-am mirat de nobleţea chipului şi de purtările alese ale multor măicuţe. Unele dintre ele vorbeau franţuzeşte cu mare uşurinţă. Am aflat că fac parte din cele mai bune familii boiereşti. Stareţa însăşi era o Sturdza”.

Viaţa preotului de ţară era întru totul asemănătoare aceleia a ţăranilor în mijlocul cărora slujea; un pic mai bună totuşi, datorită milosteniei enoriaşilor şi acelui dram de respect pe care i-l arătau reprezentanţii autorităţii, atât de temută de muritorii de rând. În schimb, înaltele feţe bisericeşti, care primeau o sumă fixă de la clerul secular din subordinea lor, trăiau în belşug. Raicevich şi Wilkinson apreciază că mitropoliile din Bucureşti şi Iaşi aveau un venit anual de 400.000 de piaştri fiecare: o parte provenea de la o taxă de 15 piaştri asupra tuturor preoţilor din subordinea lor. Căci mitropolia şi episcopiile aveau domenii foarte întinse. Un obicei străvechi cerea ca domnitorii, boierii, negustorii bogaţi şi, în cele din urmă, orice om cu oarecare dare de mână să lase, pentru iertarea păcatelor, sau din cucernicie, ori că act de căinţă, ceva moştenire bisericii parohiale sau vreunei mănăstiri. Aproape toate mănăstirile din cele două Principate erau

ctitorii domneşti sau ctitoriile vreunui mare-boier, pe care urmaşii ţineau cu tot dinadinsul să le întreţină, să le înfrumuseţeze, să le înzestreze cu noi moşii, încât, la începutul secolului al XIX-lea, s-a putut stabili că proprietăţile bisericeşti reprezentau un sfert sau poate chiar o treime din totalitatea pământului arabil al ţării. Mai mult încă, dărnicia domnitorilor şi a boierilor se întindea mult peste fruntariile ţării, la întreaga ortodoxie sud-orientală, până la Locurile Sfinte şi până în Egipt. Se ştie oare că, de pildă, cea dintâi Biblie tipărită cu litere arabe pentru creştinii din Siria a fost scoasă, în 1711, datorită generozităţii lui Brâncoveanu? Veacuri de-a rândul, după căderea Bizanţului şi a despotatelor sau a regatelor din Moreea, Bulgaria şi Serbia, şi înainte ca îndepărtata Moscovă să se fi interesat mai îndeaproape – din motive care nu ţineau doar de cele duhovniceşti – de creştinii din Balcani şi din Orient, domnitorii Moldovei şi ai Ţării Româneşti sunt, pentru patriarhii din Orient şi pentru arhimandriţii din mănăstirile de la Athos, de la Locurile Sfinte şi de la Sinai, ocrotitorii fireşti ai creştinilor din imperiul otoman53.

Patriarhii din Orient, în căutare de sprijin, vin unul după altul la Bucureşti şi la Iaşi, şi uneori rămân acolo ani de-a rândul.

Atunci, pe lângă danii şi bani, s-a ajuns foarte repede la o altă formă de sprijin, care, treptat, se instituţionalizează: este vorba de acele „mănăstiri închinate”, adică mănăstirile din ţinutul românesc hărăzite de ctitorii lor – domnitori sau boieri – unei mănăstiri de la Muntele Athos, Locurile Sfinte sau Sinai ori patriarhilor din Antiohia, Ierusalim sau Alexandria.

La început, actele de donaţie specificau faptul că din veniturile mănăstirilor „închinate” se acopereau, întâi,

cheltuielile de întreţinere a mănăstirii, precum şi cele cerute de operele de binefacere – în spitale şi în şcoli, de pildă –, apoi dările către domnitor; numai ce rămânea mergea la instituţia străină căreia îi era închinată mănăstirea. Cu timpul, mănăstirile greceşti prind curaj: capătă, la început, dreptul de a inspecta, după aceea dreptul de a trimite un egumen, care avea să devină stareţul mănăstirii; şi, curând, în afară de impozit (care, de altfel, în mare parte, ia şi el calea străinătăţii), mai toate veniturile vor fi scoase din ţară pentru a întreţine nişte comunităţi religioase, undeva departe, în Grecia sau Orient.

Domnitorii se arată nemulţumiţi încă din secolul al XVII-lea şi iau măsuri ca lucrurile să fie ca mai înainte, însă, în epoca fanariotă, nu mai este cu putinţă să ţină piept puterii clerului grecesc, care, pe viitor, va pretinde că moşiile mănăstirilor închinate sunt, de drept, proprietatea mănăstirii beneficiare. Mănăstirea Sfânta Ecaterina, de la Sinai, invocând o străveche donaţie făcută de boierii Goleşti, ceruse, pur şi simplu, să intre în posesia dealului pe care se află mitropolia din Bucureşti. A fost proces, şi mitropolia a fost silită să cadă la învoială şi să cedeze mănăstirii de la Sinai terenuri şi prăvălii în jurul bisericii Sfântul Gheorghe, fostul sediu al mitropoliei înainte de mijlocul secolului al XVn-lea.

După socotelile făcute, la începutul secolului al XIX-lea, jumătate din mănăstirile din Principate erau „închinate” şi posedau 1/7 din pământul arabil al ţării!

D’Hauterive se arată nemulţumit nu numai de exploatarea mănăstirilor moldoveneşti de către clerul grecesc, dar şi de îngâmfarea şi de abuzul de putere al acestuia, care nu se dădea în lături să se amestece în treburile interne ale ţării: „Străinii aceştia, care au adus în

mănăstiri o trufie necunoscută de pământeni, capătă totodată, datorită religiei, o autoritate pe care feţele bisericeşti din Moldova n-au gândit vreodată s-o impună poporului”.

Un „fapt divers” de la începutul secolului ilustrează cum nu se poate mai bine îndrăzneala călugărilor greci:

Unul din fiii marelui-vomic Gavril Conachi se călugăreşte, la vârsta de 26 de ani, sub numele de Ioanichie. Bătrânul vornic Conachi, care este nesfârşit de bogat, dar căruia vârsta îi întunecase puţin mintea, cade în capcana unui călugăr grec, Daniel pe nume, care, ani de-a rândul, stoarce de la el mari sume de bani ca preceptor al celorlalţi fii ai lui, două fiinţe bolnăvicioase, pe care-i târăşte pe la Viena şi prin alte părţi din Europa, chipurile ca să consulte cei mai buni medici; apoi începe o adevărată goană după moştenire. La moartea tatălui său, în 1809, fratele Ioanichie, ducându-se, de la mănăstirea Neamţu, unde era călugăr, la Iaşi, la căpătâiul surorii sale, şi ea pe moarte, este răpit *dintr-o biserică* şi dus în lanţuri la mănăstirea Floreşti, unde este ţinut închis într-o chilie, păzit de nişte ţigani. Acolo, după ce au trecut câteva zile, află că tatăl lui, în testamentul pe care-l lăsase… îl dăruise, cu partea lui de moştenire cu tot, mănăstirii din Floreşti, mănăstire „închinată” unei mănăstiri de la Muntele Athos! Unul din paznicii ţigani se milostiveşte de el şi trimite vorbă cumnatului, Alexandru Callimachi – care va alerga o lună întreagă, pe la cele mai înalte instanţe civile şi religioase –, pentru ca nefericitului Ioanichie să i se dea drumul şi să i se îngăduie să se întoarcă la draga lui mănăstire Neamţu, de unde avea să intenteze un proces pentru anularea testamentului. Însă puterea călugărilor greci din Moldova era atât de mare, încât, deşi a câştigat în faţa Divanului şi deşi în 1812 însuşi vărul cumnatului

său, Scarlat Callimachi, a fost pus pe tronul Moldovei, nici peste opt ani nenorocitul Conachi nu este ferit de uneltirile egumenului grec de la Floreşti. Iată o scrisoare de la fratele Ioanichie Conachi către mitropolit: „Aud că părintele Luca, ce eşti la mănăstire Floreşti, nu m-ar fi uitându, cu toate că suntu tras aice într-acestu sfântu lăcaş, ci prin judecăţi cu jalobe către Marie Să Vodă m-ar fi cerându să fiu acolo şăzătoriu la ace mănăstire, trăgându-lu şi parte de moştenire: negreşitu că aceasta îl faci mai mult să mă cei, iar nu că i-ar fi milă de mine. […] Mă rog daru Preaosfinţiei Voastră cu lacrămi, milostivestite asupra me, unui păcătos, şi mă scoate din robiia aceasta, în care umblă să mă bage părinţi greci […]. Căci nicio pravilă politiciască sau bisericiască (socotescu) nu poate să mă siliască, sau să mă îndatorească a mergi de la patriia me la locuri depărtaţi, cu primejdie vieţii mele, ca să mântuescu sufletulu mieu, când potu să mă mântuescu şi într-aciastă sfântă mănăstire, unde am şi statornicia me şi pre duhovnicii mei de o limbă cu mine” (N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, pp. 55 – 56).

Episcopiile sau mănăstirile pământene nu se dau nici ele îndărăt în faţa unor „combinaţii” ca să pună mâna pe pământ. Astfel, în timpul războaielor dintre Turcia şi Austria, de la începutul secolului al XVIII-lea, şi a ocupării Olteniei (1718 – 1739), Nicolae Mavrocordat confiscase bunurile boierului Şerban Grădişteanu pentru colaborare cu austriecii; şi, în pofida amnistiei şi a prevederilor din tratate, moştenitorii lui nu putuseră să le ia înapoi. După demersuri nesfârşite şi datorită intervenţiei patriarhului de la Constantinopol, ajung, în sfârşit, la următorul compromis: împărţirea pământului redobândit între moştenitori şi Mitropolia din Bucureşti… în schimbul dreptului perpetuu pentru membrii familiei Grădişteanu de

a fi înmormântaţi în cripta catedralei…54

Afacerea cu mănăstirile „închinate” avea să devină, în secolul al XIX-lea, o problemă internaţională; profitând de reacţia otomană împotriva Eteriei, în 1821, domnitorii Grigore Ghica şi Ion Sandu Sturdza îi alungă pe egumenii greci şi opresc scurgerea banilor în străinătate. Dar, sub presiunea Rusiei, sultanul, prin firman imperial, îi pune la loc. Va trebui aşteptată îngenuncherea – trecătoare – a Rusiei, după Războiul Crimeii şi unirea Principatelor, pentru ca, în 1863, domnitorul Alexandru Ioan Cuza să poată face „secularizarea averilor mănăstireşti”, adică să le naţionalizeze.

Bogăţiile acestea adunate de mănăstiri şi de episcopii aveau asupra moralităţii înaltelor feţe bisericeşti urmări jalnice. Fără a merge până acolo încât să afirmăm, aşa cum face Wilkinson, că „Sfatul (superior al Bisericii) este tribunalul cel mai corupt din toată ţara” şi că „faptele şi hotărârile lui […] par să fie puse la cale numai pentru a îndemna lumea la depravare şi la alte rele”, trebuie totuşi să mărturisim că legătura episcopilor şi a stareţilor cu bunurile lumeşti nu era făcută să-i aşeze, aşa cum s-ar fi cuvenit, de partea apărătorilor văduvei şi a orfanilor. Proprietari ai unor imense latifundii, aidoma marilor boieri, sunt tot timpul în procese cu ţăranii de pe moşiile lor sau cu ţăranii liberi din vecinătate. Au pe moşii eleştee, mori, cazane de ţuică şi cârciumi pe care le exploatează ca şi boierii, sau, şi mai rău, ca arendaşii.

Dacă preocupările acestea, foarte lumeşti, îşi puteau, la urma urmei, găsi o justificare economică, existau alte practici, prea puţin ortodoxe, de care, dacă este să ne luăm după gura lumii, vinovate se făceau înaltele personalităţi ecleziastice; se spunea că era destul să dai o sumă de bani cui trebuie ca să capeţi numaidecât divorţul

sau anularea căsătoriei ori să câştigi un proces sau, şi mai grav, să fii dezlegat de jurământ. Iar cu jurămintele, însoţite de ameninţări şi de blesteme, nu prea era de glumit.

În 1798, când Constantin Hangerli vrea să pună din nou taxa pe bovine, *văcăritul*, desfiinţat printr-o lege dată de Constantin Racoviţă în 1763, mitropolitul şi boierii se împotrivesc, nu atât, de bună seamă, din milă pentru ţăran, cât de teamă de cumplitele blesteme, cuprinse în textul legii, care aveau să-l ajungă pe cel ce se va încumeta să restabilească *văcăritul*. Am văzut mai înainte că patriarhul din Constantinopol, mai neajutorat şi crezându-se pesemne mai aproape de Atotputernicul, se dovedise mai uşor de clintit când a fost vorba să-l dezlege pe domnitor de legământ – după ce a primit de la acesta un plocon de cincizeci de pungi cu aur. În clipa fatală, adică atunci când, peste câteva luni, Hangerli a murit sugrumat, şi-o fi amintit oare de blestemul cuprins în legea din 1763?

O altă mărturie despre ceea ce însemnau, pentru domnitor şi pentru boieri, ca şi pentru popor, binecuvântările sau blestemele Bisericii, ne este adusă de un document din 1815: la cererea domnitorului Scarlat Callimachi, patriarhul, în Sfatul său, dă iertarea păcatelor tatălui acestuia, domnitorul Alexandru Callimachi (mort în 1799); deoarece mărise taxele pe vin (*vinărit*), apoi, căindu-se, a retras decretul cu pricina, banii adunaţi fiind folosiţi pentru ridicarea unui spital… şi a unor locuinţe pentru consulii străini. Faptele acestea se pare însă că nu erau de ajuns ca să-l spele de păcat: trebuia să fie izbăvit, chiar mort fiind, de către însuşi patriarhul ecumenic!

Străinii arată, care mai de care, importanţa dată, în toate păturile sociale ale populaţiei, recomandărilor şi interdicţiilor Bisericii, de care trebuia să se ţină seamă cu

mare grijă. În privinţa posturilor – foarte aspre –, Wilkinson spune că românii mai curând ar muri, decât să se atingă, şi bolnavi de-ar fi, de „bucatele de pe lista fără de sfârşit a lucrurilor oprite”. Cât despre sărbătorile bisericeşti, tot el afirmă că sunt „vreo 210 zile de sărbătoare pe an, iar locuitorii le ţin cu sfinţenie, cel puţin în ce priveşte încetarea lucrului”…

Lumea crede în diavol şi în darul pe care-l are agheasma de a-l alunga din casă; în *deochi*, în *blesteme* şi în tot soiul *farmece* împotriva cărora se luptă cu *descântece*, de vreme ce este vorba *de farmec*, unde este *pharmacum* latin, *incantaţie*, vrăjitorie.

Ca să se mărite, apoi ca să aibă copii, în sfârşit ca să-şi apere copiii de primejdiile care-i pândesc, femeile recurg adesea la practici magice care se adaugă unor practici religioase excepţionale, cum sunt posturile prelungite, hagialâcul, rugăciunile „la icoane făcătoare de minuni”. La înmormântări, sicriul este însoţit de jelitul bocitoarelor (de la un cuvânt dialectal *boace*, pentru *voace*, lat. *vocem*, cf. vocero, în corsicană). Lumea crede în strigoi (de la *striga*, cf. alb. *shtriga* şi latinescul *strix*, un fel de bufniţă, dar şi vrăjitoare) şi, la ţară, în jurul mormintelor, uneori, se petrec lucruri ciudate, menite să împiedice sufletele morţilor să vină să tulbure liniştea celor vii… (însuşi faptul că toate aceste cuvinte sunt de origine latină ar putea fi o dovadă că aceste credinţe veneau din vremuri de demult, poate chiar de la popoarele mediteraneene preindoeuropene.)

Lumea mai credea încă, chiar şi pe vremea domniilor fanariote, în virtuţile taumaturgice ale domnitorului – aidoma regelui Franţei, care putea să vindece de gâlci. Corolarul unei astfel de credinţe: calamităţile naturale din vremea unui domnitor sunt numaidecât legate de numele

lui, ca şi cum el ar fi fost vinovat de ele – aşa au rămas poreclele „Ştefan Lăcustă” şi „Papură Vodă”. Ciuma din 1813 nu este „ciuma din vremea lui Caragea”, ci „ciuma lui Caragea”. În felul acesta, nenorocirea pare nedespărţită de domnie, organic legată de ea.

Wilkinson se indignează: „Absurdităţile şi superstiţia, care alcătuiesc o parte atât de mare din principiile fundamentale ale religiei greceşti, aşa cum este ea practicată în prezent, au mare putere atât în Moldova, cât şi în Muntenia (iar traducătorul lui, un catolic, de bună seamă, notează în josul paginii: „Cititorul îşi va da lesne seama, citind acest fragment şi încă vreo câteva altele, că cel ce vorbeşte este protestant”!). Dovezile de cucernicie constau în a face semnul crucii, a face mătănii în faţa icoanelor, a le săruta şi a aprinde o lumânare în faţa vreunui sfânt favorit”.

Există, într-adevăr, o mulţime de *semne* exterioare ale pioşeniei: lumea se închină când trag clopotele sau când trece prin faţa unei biserici ori a unei troiţe; se fac procesiuni cu sfintele moaşte; parastasele sunt multe şi nu este scăpat niciunul. În biserici, se intră la orice oră din zi, ca să te rogi, ca să aprinzi o lumânare, ca să te legi în faţa lui Dumnezeu…

În veşnicul pomelnic al călătorilor apuseni despre ignoranţa şi superstiţia ortodocşilor, trebuie să vedem şi neînţelegerea tradiţională a occidentalilor faţă de formele caracteristice religiozităţii orientale, axată, în mult mai mare măsură decât la catolici – şi, cu atât mai mult, la protestanţi –, pe manifestările exterioare ale cucerniciei, care condiţionează stările sufleteşti: închinarea la sfintele icoane, mătăniile, mulţimea de lumânări, mirosul de tămâie, repetarea până la obsesie a rugăciunilor.

Cine ar putea deosebi, fără să se înşele, credinţa de

superstiţie? Unde sfârşesc gesturile cuvioase, dovezile exterioare de umilinţă, de căinţă, rugăciunea cucernică, şi unde încep practicile superstiţioase? Să fi fost românii mai superstiţioşi decât alte popoare? Pesemne că Wilkinson nu călătorise niciodată în Sicilia sau în Creta. Şi nici în Scoţia!

Însă acelaşi Wilkinson este de părere că „numai lipsa desăvârşită a fanatismului poate explica de ce, aici, clerul are mult mai puţină trecere decât în alte ţări unde se practică religia grecească”.

Iată care este paradoxul: socotind că românul este, pe de o parte, prea legat de riturile religiei sale, şi, pe de altă parte, eminamente tolerant, mulţi străini îl vor învinui de oarecare răceală faţă de credinţă. Învinuire preluată, curând, chiar de români, cel puţin de către cei ce se întorceau din occidentul raţionalist şi care, dintr-odată, nu mai puteau suferi formele tradiţionale ale cucerniciei populare. Primele fraze dintr-un opuscul, publicat la Paris, acum ceva mai bine de un secol, de către un medic român55, rezumă foarte bine argumentul: „Nu se cunosc multe naţii la care cucernicia să fie atât de puţin dezvoltată cum este la români. […] La ei, nu s-au pomenit vreodată certuri, secte, erezii, nici neînţelegeri pornite de la religie, şi nici persecuţii de vreun fel”. Iar mai departe, argumentul major, argumentul definitiv: românii n-au dat sfinţi!

Credinţa românilor era, ce-i drept, de un soi aparte: la ei, manifestările nu erau zgomotoase; nu se întâlneau mistici, exaltaţi, „bătrâni credincioşi” fanatici; nici eretici, poate că nici sfinţi, cel puţin nu dintr-aceia făcuţi de oameni; credinţa lor era potolită, statornică, lipsită atât de îndoieli, cât şi de fanatism şi intoleranţă. Viaţa de toate Zilele era plină de smerenie. O smerenie naivă, simplă, desigur, dar care pătrundea totul; omul îşi făcea

rugăciunea când se trezea şi când se culca, se închina înainte de a rupe pâinea sau înainte de a se apuca de-o treabă, oricare ar fi fost ea. Şi nu doar oamenii din popor făceau aşa. La fel se petreceau lucrurile în toate păturile societăţii. Ca să-l zugrăvească pe bătrânul boier Teodor Văcărescu zis Furtună, şi ca să-i scuze caracterul „aprins”, Ion Ghica scrie: „Dar apoi era om cu frica lui Dumnezeu, nu-i lipsea nici duminică, nici sărbătoare să nu meargă să asculte sfânta liturghie; se închina dimineaţa şi seara dinaintea icoanelor, câte un ceas, făcând la metanii; postea vinerea şi miercurea, iar în ajunul Bobotezii, la Vinerea Mare, la Tăierea Capului Sfântului Ioan, la Ziua Crucii, nu punea nici undelemn în gură, şi nu strica niciunul din cele patru posturi de peste an”.

Acelaşi Ion Ghica ne povesteşte, despre Grigore Ghica, unchiul său mare, cel dintâi domnitor al Munteniei după epoca fanariotă, următoarea întâmplare, pe care o aflase de la un fost *ciohodar* din poliţia domnitorului. *Ciohodarul* dormea în palat; deodată, este trezit în toiul nopţii: îl chema Vodă la el în odaie. Omul se îmbracă la iuţeală şi intră temător în iatacul domnitorului. Ion Ghica redă povestirea după cum urmează: „Când am intrat în iatac la vodă, era şapte ceasuri, sau, cum s-ar zice astăzi, o oră după miezul nopţii. Vodă era cu ghicelic de noapte pe cap şi cu o scurteică lungă de pambriu verde, îmblănită cu pacea de samur; o făclie galbenă ardea într-un sfeşnic mare de argint dinaintea icoanelor”. Domnitorul îl chemase la acel ceas târziu din noapte ca să-i poruncească să plece, pe loc şi în mare taină, undeva în provincie, să-l ridice pe un prefect necinstit. Ion Ghica, mai departe, comentează caracterul domnitorului Grigore: „Capul nu-l tăia prea mult, dar când avea câte o pricină grea, chema de se sfătuia cu trei oameni: cu vornicul Costache

Câmpineanu, cu clucerul Chiriac şi cu başciohodaru Măciucă: după ce-i auzea pe fiecare în parte, se culca, dormea un somn bun şi pe la miezul nopţii se scula, aprindea la candelă făclia din Vinerea Paştilor de la epitaf, cădea în genunchi dinaintea iconostasului şi se ruga lui Dumnezeu ca să-l lumineze”.

Aceeaşi dovadă de credinţă naivă şi simplă în următoarea dedicaţie scrisă pe spatele unei icoane cu Sfântul Pantelimon, pe care marele-logofăt Pană Costescu o dă finului său, în 1827, şi pe care am păstrat-o: „Această sfântă icoană i-am dat-o lui Pană Olănescu, nepotul meu, fiindcă eu l-am botezat, şi-i las această poruncă: să-l prăznuiască nu cu praznice şi mâncări, ci cu duhul, pe acest sfânt mucenic, foarte sfânt, viteaz, tânăr şi frumos, ca să-i fie de ajutor la nevoie; să asculte toată slujba sfântului mucenic şi să se roage şi pentru mine, căci în braţele mele s-a îmbrăcat întru Iisus Hristos; şi i-am dat-o ca să aibă binecuvântarea mea. Pană Costescu 1827”.

Sfinţii sunt invocaţi la tot pasul pentru a li se cere ajutorul (dar şi în sudălmi!); căci toată lumea de dincolo, deşi nevăzută, este foarte prezentă, aşa cum erau zeii Olimpului în spatele eroilor lui Homer. Şi tot ce se întâmplă pe pământ este voia lui Dumnezeu: bucuriile ca răsplată sau milă cerească, durerile ca pedeapsă pentru păcatele noastre sau ca să fim puşi la încercare.

În atâta nesiguranţă şi nedreptate, de care se loveşte pretutindeni şi oricând, românul nu are decât o scăpare: Biserica. Îngenuncheat în bisericuţa întunecoasă, în faţa iconostasului, unde flăcările a sute de lumânări fumegă sub chipurile încremenite ale sfinţilor, el se simte – numai acolo – acasă; ocrotit, izbăvit, poate şi iubit. Trăsăturile dominante ale religiei sale sunt umilinţa şi acceptarea cu seninătate a voinţei dumnezeieşti. Cartea lui Iov şi

parabola fariseului şi cea a vameşului sunt, cu siguranţă, în Sfânta Scriptură, pasajele cele mai apropiate de inima lui. Mătăniile, îngenuncherile, semnul crucii repetat la nesfârşit, sărutarea pătimaşă a icoanelor pe picioarele însângerate ale lui Cristos, toate aceste gesturi nu au nimic ostentativ; nici obligaţie, nici fariseism, ci smerenie şi căinţă sinceră, rugă la nemărginita milă a lui Dumnezeu.

Atunci, postura, gestul repetat, rugăciunea devenită obsesie modelau gândul odată cu trupul, pentru a-l ajuta să găsească liniştea sufletului.

Nu indiferenţa religioasă, ci doar lipsa fanatismului şi a sectarismului a făcut să nu existe, în ţările române, niciun fel de rezistenţă serioasă din partea Bisericii în faţa modernizării, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în celelalte ţări ortodoxe, mai ales în Grecia şi în Rusia (ca să nu mai vorbim de „fenomenele de respingere" pe care le vedem astăzi în cele mai multe ţări musulmane).

Românii sunt, într-adevăr, poporul cel mai tolerant din lumea creştină, dar tot ei sunt „visceral" legaţi de religia lor, de *legea* lor.

Este interesant de văzut că *lege* a pierdut, în Evul Mediu, o mare parte din sensul de lege civilă – pe care nu-l va recăpăta decât în secolul al XIX-lea – pentru a desemna, îndeosebi, legea divină, legea prin excelenţă, religia; legea este ceea ce leagă de o anumită ordine ce nu poate fi încălcată, iar ordinea aceasta este, în mod esenţial, ordinea divină. De aceea, apartenenţa la ortodoxism se va confunda, în cele din urmă, în subconştientul popular, cu sentimentul naţional; cu atât mai mult cu cât propaganda, presiunea catolică se făcuseră, în Evul Mediu, prin mijlocirea suzeranului ungur şi dusese, adesea, la asimilarea nobilimii române din Transilvania: dovadă cazul lui Iancu de Hunedoara şi cel al fiului său regele Matei

Corvin, sau cazul conţilor Drăgfi, urmaşi ai voievozilor români din Maramureş.

Aşa se explică rezistenţa multiseculară, nu numai în faţa islamismului, dar şi în faţa influenţei catolice sau protestante. Când, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, după ocuparea Transilvaniei de către austrieci, mitropolitul român din Transilvania acceptă actul Unirii cu Roma, el nu o face decât după ce s-a târguit îndelung şi după ce va fi primit toate asigurările că riturile moştenite de la străbuni nu vor fi întru nimic schimbate. Şi n-o face decât în scop patriotic, în schimbul făgăduielilor că Biserica sa va fi, din punct de vedere politic, egală cu celelalte culte, catolic şi protestant, privilegiate până atunci. După câţiva ani, când preoţii şi credincioşii vor fi căpătat convingerea că făgăduiala nu era decât o capcană, peste jumătate din ei vor părăsi noua Biserică Uniată. Acest refuz de a abjura ortodoxismul – „credinţa cea adevărată” – explică, de asemenea, numărul mic de căsătorii mixte între români şi austrieci; iar faptul de a fi fost ortodox a fost atuul major – cel puţin la început – al „Rusiei Pravoslavnice”, Rusia „credinţei celei drepte” 56.

O întâmplare povestită de Radu Rosetti redă foarte bine drama pe care o putea reprezenta pentru român actul de lepădare de credinţa neamului.

În 1823, fostul mare-vomic al Moldovei Pătraşcu Crivea se afla în pribegie, cu toată familia, la Cernăuţi. Fugise din Iaşi în 1821, din pricina evenimentelor legate de Eterie şi a sângeroasei represiuni otomane care a urmat; nu se mai întorsese nici când a început să domnească primul domn „pământean”, Ion Sandu Sturdza, pe care-l ura şi care – spunea el – era mânuit de „cărbunari” (carbonari). Asemenea celor mai mulţi din cei

de seama lui, îşi luase cu el în exil toată casa, în primul rând guvernanta franţuzoaică a celor cinci fiice pe care le avusese dintr-o primă căsătorie. Era o femeie de o mare distincţie, văduva unui viconte de Bois-Crecy, ghilotinat în timpul Revoluţiei franceze; le crescuse pe cele cinci fete ca pe propriii ei copii, şi se legase mult de cea mai mică, frumoasa şi plăpânda Zenaida, singura ce nu se măritase încă.

În societatea aceea pestriţă din Cernăuţi, se stabiliseră relaţii sociale între boierimea moldovenească, locală sau imigrată, pe de o parte, şi administraţia austriacă, pe de alta. Se mai afla acolo şi o garnizoană, foarte importantă. Se naşte o mare dragoste, împărtăşită, între Zenaida şi un tânăr locotenent austriac, Karl, baron de Freysteg. Doamna de Bois-Crecy, numită, cu afecţiune, „Bonne Amie”, dându-şi seama de piedicile pe care avea să le întâmpine un plan de căsătorie, încearcă să-i facă pe tineri să renunţe. De altfel, părinţii băiatului se împotrivesc din răsputeri: fiul lor să se însoare cu fata aceea dintr-o ţară barbară şi, pe deasupra, schismatică? Degeaba spune Karl von Freysteg că fata se trage dintr-o excelentă familie din ţara ei, că a primit o educaţie cum nu se poate mai aleasă, nimic nu-i poate convinge. Văzând deznădejdea tânărului, un călugăr bătrân, neam cu el, după ce se sfătuieşte cu episcopul de Graz, îi spune că ar fi o cale: fata să se lepede de credinţa ei şi să treacă la catolicism; atunci, totul va fi cu putinţă. Şi, pe deasupra, un suflet va fi scăpat de chinurile iadului care îl aşteaptă pe orice schismatic! Atunci, este rândul vornicului Crivea să fie cuprins de o sfântă mânie aflând de neobrăzata pretenţie a acestor străini! Fata lui dragă, mândria neamului său, să-şi lepede pentru un biet ofiţeraş credinţa părintească, singura credinţă adevărată! Strămoşii s-ar

învârti în mormânt! Karl, încredinţat că tatăl fetei nu avea să se învoiască vreodată, cere, cu inima zdrobită, să fie mutat la Lemberg. Zenaida este deznădăjduită. Se topeşte de dor. Medicul familiei îi spune tatălui să bage de seamă: dacă o va ţine întruna pe a lui, pentru fată nu mai este scăpare, ori nebunia, ori moartea. Tatăl, descumpănit, cere sprijin de la o faţă bisericească, episcopul de Rădăuţi, Dosoftei Herescu, mai ales că îi este şi prieten. Un curier călare aleargă de la Cernăuţi la Rădăuţi şi se întoarce, peste o zi şi-o noapte, cu răspunsul episcopului: „Cinstit al meu fiu duhovnicesc, biv vei vornic Pătraşcu Crivea, arhierească binecuvântare.

La întrebarea ce-mi pui prin scrisoarea dumitale răspund: ca episcop nu-mi este iertat să încuviinţez trecerea la altă lege a unei fiinţi crescută în sfânta noastră credinţă; prin urmare nu încuviinţez trecerea fiicei dumitale la legea papistaşă. Dacă însă aş fi eu tată şi mi s-ar da alegerea între moartea sau înnebunirea copilei mele şi lepădarea ei de credinţa noastră, aşi ruga pe Dumnezeu să mă lumineze şi aşi lua hotărârea către care m-ar îndemna inima mea în urma facerii acelei rugăciuni. Dumnezeu să te lumineze.

Al dumitale părinte în Hristos şi prieten adevărat.

filosofieiu, episcop al Rădăuţilor”.

Vorbele acestea înţelepte au adus un pic de linişte în inima vornicului Crivea. Nu, nu avea să fie osândit dacă, de dragul fetei, avea să-i facă pe plac. Nefiind însă în stare să sufere ocara şi umilinţa acestei lepădări de lege, a spus că el se duce cu nişte treburi la Odessa; căsătoria fetei avea să se facă în lipsa lui. Zenaida fusese lăsată în grija doamnei de Bois-Crecy. Un preot polonez, care vorbea bine franţuzeşte, avea datoria s-o înveţe religia „papistaşă”, într-o instituţie de fete catolice. Acolo, avea să se întâmple

ceva neaşteptat: bătrâna mamă a intendentului lui Crivea, o grecoaică din Constantinopol, care trăise demult în familie, unde i se spunea mama Anghelina, se strecoară într-o zi la Zenaida şi, un ceas întreg, o dojeneşte atât de aspru pentru crima de nespus pe care o săvârşea, arătându-i totodată ce pedepse o aşteaptă pe lumea cealaltă, încât „Bonne Amie”, când se întoarce acasă, o găseşte pe Zenaida într-o stare de adâncă disperare. îi vor trebui câteva zile ca s-o liniştească, spunându-i că ceea ce i se cere să facă nu este cine ştie ce mare lucru.

Soseşte ziua mult temută. Zenaida se află în catedrală, în genunchi; în jurul ei, sunt numai catolici veniţi să asiste la ceremonie, la eveniment. Răspunde la întrebările rituale fără să se gândească ce spune. Clipa cea mare se apropie: va fi silită să rostească formula sacramentală prin care se leapădă de vechea ei credinţă, credinţa părintelui şi a întregului ei neam. În piept, inima îi bate să se rupă. Întoarce capul nădăjduind să găsească sprijin în privirea logodnicului, a omului pentru care se învoise la această mare jertfă, însă, după un stâlp, zăreşte o umbră, şi privirea i se încrucişează cu o altă privire, cea a mamei Anghelina: ochi de jăratec, nimicitori.

Atunci, Zenaida scoate un ţipăt ascuţit şi fuge din biserică… „Nu pot! Nu pot!” spunea ea întruna, printre sughiţuri. Când logodnicul şi „Bonne Amie” o vor lua cu binişorul, căutând s-o liniştească, fata va izbucni într-un râs înspăimântător, smintit.

— A trăit mulţi ani după aceea, la mănăstirea Agapia, cu mintea întunecată. Era blândă; privea, pierdută, în depărtare, acolo, de unde, într-o zi, avea să vină s-o ia frumosul ofiţer austriac, iubitul ei57.

Dacă trecerea la catolicism putea să provoace asemenea drame de conştiinţă, ne închipuim cât de greu

putea fi acceptată convertirea – voită sau nevoită – la islamism.

Realitatea este că, dintre toate popoarele creştine supuse stăpânirii otomane, românii sunt singurii care, în întregime, nu s-au lăsat islamizaţi. Este drept că, de când fuseseră siliţi să se închine sultanului otoman, voievozii ţărilor române primiseră făgăduiala că religia mahomedană nu va fi practicată în ţară, unde nicio moschee nu avea să fie deschisă. Iar turcii s-au ţinut de cuvânt, chiar şi în momentele cele mai cumplite ale dominaţiei lor, când nicio rezistenţă armată n-ar mai fi fost cu putinţă. Să-şi fi dat oare seama că românii sunt „impermeabili" la islamizare? În Balcani, existaseră şi alte popoare războinice: bulgarii, sârbii, albanezii... Când plăpândele lor state fuseseră nimicite, zidul creştinismului fusese şi el zdruncinat: părţi întregi din el se dărâmaseră: jumătate din ţinutul bosniac, aproape două treimi din Albania, o parte din Rodopii bulgăreşti trecuseră la islamism. Şi câţi alţii, fără să-şi renege credinţa, nu vor deveni slujitori ai noului suzeran! Doar la câţiva ani după Kossovo, la Ancira (Ankara), ultimul grup combatant de oameni credincioşi sultanului Baiazid, înfrânt de Timur Lenk, va fi format de un batalion de sârbi. Ce să mai zicem de conversiunile individuale, cu miile, mai ales printre greci, şi care s-au văzut până în plin secol al XVII-lea? O mulţime de ingineri, de arhitecţi, de miniştri, de amirali, de mari militari ai imperiului otoman, care sunt de fapt renegaţi greci, bulgari, sârbi, albanezi sau italieni. Marele-vizir Ibrahim, de la începutul secolului al XVIII-lea, este un renegat ungur.

Renegaţii din ţările române? Pot fi număraţi pe degete, mai toţi fiind pretendenţi la tron, nişte rătăciţi. În afară de un beglerbey şi de unul sau doi paşi din neamul

Basarabilor, nu se va găsi niciun român în galeria de înalţi slujbaşi ai imperiului otoman. Putem spune, în jargonul nostru contemporan, că, vreme de patru secole de stăpânire otomană, românul a îndurat multe, dar n-a „colaborat”. Este o trăsătură de caracter la care se cuvine să medităm.

În lumina aceasta, tragedia lui Constantin Brâncoveanu, din 1714, capătă valoare de simbol. Domnise douăzeci şi cinci de ani în Ţara Românească, până când învinuirea că s-ar fi dat de partea imperialilor l-a pierdut în ochii sultanului. Pentru a rămâne atât de mult timp pe tron, în vremurile acelea, îi va fi trebuit multă dibăcie, se va fi învoit la multe compromisuri. La judecata lui Dumnezeu însă multe îi vor fi iertate; căci, în faţa morţii, nicio ameninţare, nicio făgăduială, nicio caznă nu l-au făcut să-şi lepede credinţa. La 15 august 1714, ziua Adormirii Maicii Domnului, de faţă fiind sultanul şi o mulţime de viziri, paşi şi ambasadori, va vedea, înainte de a muri, căzând rând pe rând capetele celor trei fii mai mari, după cel al sfetnicului său Ianache Văcărescu. Când a venit rândul mezinului, Matei, un copil de doisprezece ani, care este şi el în faţa cumplitei dileme: să îmbrăţişeze religia profetului sau să moară, istoria spune că băiatul ar fi cerut îndurare, rugându-l pe sultan să nu-i ia viaţa, că se va face musulman! Atunci, părintele îl dojeneşte: mai bine să mori de o mie de ori decât să te lepezi de credinţă! Copilul îşi revine, spune că va muri creştin şi capul lui tânăr se rostogoleşte în ţărână.

Martiriul lui Brâncoveanu va dăinui în amintirea poporului – criteriu suprem –, iar bardul popular va cânta pentru veacuri: *Brâncoveanu Constantini boier vechi şi domn creştin…5**

Şi încă ceva de netăgăduit: în acele vremuri tulburi,

vremuri de război şi, prin unele locuri, de o înspăimântătoare mizerie, în mijlocul sărăciei spirituale caracteristice epocii, Biserica, în pofida păcatelor şi a cusururilor ei, rămâne, ca în Evul Mediu occidental, singurul refugiu al culturii. La ţară, şi adesea şi la oraş, popa este cel care joacă rolul de învăţător pentru câţiva copii de ţărani, luaţi la întâmplare, sau fiindcă aşa fusese voinţa boierului. Cele mai frumoase opere de artă religioasă sunt adunate în biserici şi în mănăstiri. Acestea din urmă deţin cea mai mare parte a bibliotecilor, unde sunt păstrate manuscrise şi cărţi de mare preţ; aflăm cu mirare că, în catalogul unei mănăstiri din Iaşi, se află, pe lângă lucrări religioase, un fond deloc neglijabil de lucrări ştiinţifice (matematică, fizică, geografie) şi de numeroşi autori greci şi latini, ca Homer, Eschil, Euripide, Aristofan, Demostene, Vergiliu, Ovidiu, Cicero. În Muntenia, la mănăstirea Horezu, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu, găsim, în afară de cărţi bisericeşti şi de clasicii Antichităţii, *Pandectele* lui Iustinian şi seria aproape completă a cronicarilor bizantini.

Tot în mănăstiri funcţionează cele mai multe tiparniţe, chiar până în secolul al XIX-lea (abia în 1817 este instalată la Bucureşti prima tiparniţă particulară), şi există dovezi că, spre deosebire de ceea ce s-a crezut, sub fanarioţi, peste 80% din lucrările care ies din tipografii sunt scrise în limba română. Literatura religioasă ocupă, desigur, primul loc, însă literatura laică pătrunde tot mai mult, inclusiv traduceri din autori occidentali.

Unii episcopi sau stareţi de mănăstiri sunt ei înşişi distinşi oameni de cultură, cum a fost, de pildă, Iosif, episcop de Argeş din 1793 până în 1820, autor, traducătorul unui mare număr de opere religioase, pe care le-a şi tipărit. Urmaşul său, Ilarion, a fost tot un om de

seamă, cu o cultură generală foarte temeinică; a jucat un rol de primă mână în timpul revoluţiei din 1821, fiind dintre oamenii apropiaţi lui Tudor Vladimirescu. Dosoftei Filitti, mitropolit al Ţării Româneşti din 1793 până în 1810, deşi s-a născut în Epir ca fiu al unui fost preot militar al Ecaterinei n, este un adevărat patriot român, care avea să părăsească scaunul de mitropolit la presiunile Rusiei. A făcut mult pentru dezvoltarea învăţământului religios şi a culturii în general şi a lăsat o moştenire mare, menită să asigure burse unor studenţi săraci.

Unele mănăstiri sunt adevărate mici cetăţi autonome, care trăiesc din veniturile de pe moşiile proprii, după formula economiei închise: au tot ce le trebuie: turme, ogrăzi cu păsări, hambare cu grăunţe, mori, eleştee şi toţi meşteşugarii necesari modului de viaţă patriarhal. În vremuri grele, sate întregi din împrejurimi, oameni şi animale laolaltă, se adăpostesc după zidurile de apărare. În timp de pace, acolo se află şcoala, spitalul; adesea, mănăstirile slujesc de azil pentru bătrâni sau pentru nebuni, şi, uneori, chiar drept închisoare. Au întotdeauna odăi de oaspeţi pentru călători. Unele ţin adevărate hanuri. De Giers, în timpul călătoriei de la Iaşi la Bucureşti, împreună cu Kotzebue, consulul său, în decembrie 1841, pe o vreme cumplită, se miră de ceea ce găseşte la Buzău, oraş „vestit pentru minunata clădire a episcopiei. De obicei, călătorii poposesc aici, unde găsesc multă ospitalitate, ba chiar lux şi belşug. Clădirea a fost înălţată de către episcopie anume în acest scop, din porunca stăpânirii, şi este întreţinută din fondurile Bisericii, care, în Principate, sunt foarte mari”.

În sfârşit, în Biserică şi pentru Biserică se construieşte şi se pictează necontenit. Este drept că stilul devine, pe vreme ce trece, tot mai searbăd: încetul cu

începutul, arta bizantină moare, iar prima influenţă a artei baroce sau a celei neoclasice occidentale asupra arhitecturii şi a picturii este nefericită.

Însă, la adăpostul bisericilor sau în chiliile mănăstirilor, călugări şi pictori laici necunoscuţi duc mai departe vechea tradiţie a picturii bisericeşti.

Cu umilinţă şi patimă, cu pensula lui neîndemânatică, pe scândură sau pe tencuiala proaspătă de pe pereţii afumaţi ai bisericilor, pictorul de icoane povestea, după canoane, istoria sfântă. Bucuria lumina rareori chipul sfinţilor, căci viaţa este suferinţă. Imaginea nu se dorea frumoasă: nu voia să fie decât învăţătură pioasă, rugăciune mută, mărturie limpede a Adevărului. Dar, câteodată, din mila Cerului, icoana era dăruită, pe deasupra, şi cu frumuseţe.

CAPITOLUL AL CINCILEA

Oraşul

Bucureştii: palate, dughene şi cocioabe.

Pieţe şi hanuri.

Petreceri.

Iaşii şi oraşele din Moldova.

Poporul de rând, meseriaşii şi negustorii: apariţia burgheziei. Străini şi alogeni – armeni, evrei, aromâni… Consulii: trufia protejaţilor lor.

Breslele – inclusiv cea a cerşetorilor; primele manufacturi, primele agitaţii sociale. Administraţia municipală şi păstrarea ordinii. Amestecul puterilor publice în viaţa privată – ajungând să declare neîntemeiate plângerile mamelor cu copii din flori… Sănătatea şi lucrările edilitare; epidemiile; medici şi vraci. Educaţia: popi români, *didascaloi* greci şi preceptori francezi. Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi.

La începutul secolului al XIX-lea, pe toată aria locuită

de românii norddamâbieni, nu există oraşe autohtone de tip occidental, oraşe de tradiţie mediteraneană antică sau care să se tragă din burgul medieval, închis într-o centură întărită, casele fiind construite pe verticală, cu ziduri despărţitoare, cu străzi înguste, mai mult sau mai puţin drepte, cu caldarâm de piatră. Singurele oraşe de acest tip sunt cele ale coloniilor germane implantate în Transilvania, în Evul Mediu, de regii Ungariei, şi care au dat Transilvaniei numele ei german: Siebenbürgen, cele Şapte Cetăţi.

Cetăţile antice fuseseră distruse sau părăsite în perioada năvălirilor barbare: numai aşezări rurale de tip străvechi vor fi supravieţuit poate; aglomeraţiile care se formează, începând din Evul Mediu, în jurul încrucişărilor de căi comerciale sau al punctelor fortificate, vor fi mai întâi nişte târguri mari, sate întinse cu casele rare, risipite prin grădini – chiar şi când vor atinge dimensiunile unui oraş, chiar ale unui oraş mare pentru vremea aceea, aşa cum erau Bucureştii, capitala Munteniei. Etimologia se potriveşte cu istoria: rar este de origine latină (*fossatum*, rom. med. /rar); *târg* este de origine slavă (*trugu*); *oraş*, de origine maghiară (*város*).

Bucureşti. Să încercăm să ne închipuim această capitală cu înfăţişare pe jumătate asiatică, aşa cum trebuie să fi apărut ea călătorilor occidentali, la începutul secolului. Impresiile sunt atât de diverse, încât uneori ne întrebăm dacă este vorba de acelaşi oraş: aceste impresii se schimbă după anotimp sau după caracterul şi dispoziţia călătorului; se schimbă mai ales după cum acesta soseşte direct „din Europa” sau vine din Turcia sau din sudul Rusiei.

În această privinţă, Charles de Peyssonnel este un caz tipic: ne împărtăşeşte impresiile sale despre Bucureşti

(în al său *Traité sur le commerce de la mer Noire*, apărut în 1787), după ce a făcut înconjurul Mării Negre, lac turcesc, la care ruşii nu au deschidere decât de vreo zece ani:

„Bucureşti este capitala Valahiei şi reşedinţa Voievodului. Este un oraş mare şi frumos, foarte populat; sunt peste o sută douăzeci de mii de locuitori; există clădiri publice foarte frumoase şi mai ales nişte lianuri minunate, un fel de hoteluri, ţinute de negustori din cei mai bogaţi, la care se găsesc tot felul de mărfuri din toate ţările lumii unde se face negoţ”…

Sosind din Turcia, pe la Călăraşi, pe Dunăre, în ianuarie 1813, contele de Lagarde este şi el plăcut surprins:

„Capitala Valahiei – îi scrie el prietenului său Griffith – mi se pare cu mult deasupra a ceea ce crezusem eu”.

Descoperind Bucureştii, în mai 1815, Recordon face o descriere idilică:

„De mai bine de un ceas, zăream, acolo unde se sfârşea câmpia, câteva clopotniţe mici şi clădiri risipite, ca să zic aşa, într-o pădure ce-mi părea că se află pe un loc destul de întins: aflând că este oraşul Bucureşti, mi-am făcut o anumită părere despre el, părere ce, după câteva zile, avea să se schimbe cu totul; căci, după ce am ajuns pe un dâmb şi am ocolit un deal ce-mi astupase privirea mai înainte, am descoperit un tablou mult mai încântător decât mi-aş fi putut închipui. Un oraş imens, presărat cu pomi în floare, mi s-a înfăţişat ochilor; clădirile, mulţimea clopotniţelor şi mai ales biserica Mitropoliei, care alcătuia una din principalele perspective ale tabloului, mai că m-au făcut să cred că am în faţă o feerie. Mirarea nu mi-a fost mai mică atunci când am ajuns în oraş: străzile erau pardosite cu bârne groase, legate zdravăn între ele aşa

cum sunt cele de la podeaua unui hambar, şi umbrite de numeroşi salcâmi ce înmiresmau aerul cu florile lor; echipajele luxoase care le străbăteau, împreună cu diversitatea portului pe care am găsit-o aici, totul m-a uluit, căci era cu totul altceva decât celelalte oraşe din Turcia, care mi s-au părut atât de pustii şi atât de triste. Oraşul acesta minunat se află pe Dâmboviţa, într-o vale de câteva leghe de jur-împrejur, şi care, pe alocuri, este destul de mlăştinoasă”.

Treizeci de ani mai târziu, Stanislas Bellanger este şi mai ditirambic. După ce a vizitat biserica Mitropoliei, descoperă oraşul din vârful dealului pe care se află aceasta:

…” Ajunşi acolo, am scos toţi deodată un strigăt de mirare şi admiraţie. Dominam Bucureştii de la o înălţime de peste şase sute de picioare!

Vremea era cum nu se poate mai senină, nici urmă de nor nu se vedea pe cer; nicio adiere de vânt nu se simţea în aer. Am ridicat capul: câţiva vulturi negri zburau maiestuos deasupra noastră. Cu ajutorul unui ochean […], am cuprins cu privirea valea aceea întinsă, pe fundul căreia oraşul s-a risipit după bunul plac al fiecăruia. […] În sfârşit, în mijlocul acestui cadru vrednic de titani, Bucureştii se întind, în toate părţile, cât vezi cu ochii, înecat, scufundat într-o imensă savană de grădini!

Era la ceasul când soarele alunecă, în toată strălucirea lui, către asfinţit, revărsând valuri de aur şi de argint peste turlele sclipitoare ale celor trei sute şaizeci şi cinci de clopotniţe de la cele nouăzeci şi patru de biserici din oraş. Ai fi crezut că este o mare de rubine!

Niciodată, dar niciodată nu mai văzusem ceva mai măreţ! Ni s-a părut că Bucureştii sunt unul din acele oraşe fantastice cum numai dalta poetică a lui Martynn poate să

o făurească.

La acest ceas al zilei, lumea se îmbulzeşte pe străzi, trăsurile trec în sus şi în jos, boierii îşi arată luxul. Oamenii par ca nişte pitici, trăsurile ca nişte cărucioare de copii, iar oraşul, luat cu totul, o încâlceală de nedescris, tăiată în două părţi de o panglică de argint, Dâmboviţa!”

Tot de pe dealul Mitropoliei, de Giers, în 1841, găseşte că oraşul este foarte pitoresc şi că îi aduce aminte de Moscova.

Aceeaşi impresie o fac Bucureştii, în 1844, asupra consulului Prusiei, Neigebaur:

„Privit de pe dealurile de la miazăzi, oraşul are o înfăţişare măreaţă; din mulţimea de clădiri, se înalţă un mare număr de biserici şi de capele acoperite cel mai adesea cu tablă albă strălucitoare, totul fiind înconjurat de grădini întinse”… Dar tot el adaugă: „Cu toate acestea, Bucureştii arată ca un oraş oriental, cu străzi înguste şi întortocheate, cu cocioabe alături de palate şi curţi mari, printre care eşti în primejdie fie să te înăbuşi cu praf, fie să te afunzi în noroi”. 59

Într-adevăr, călătorii, de cele mai multe ori, când pătrund în oraş, sunt dezamăgiţi. Wilkinson recunoaşte că „de la o anumită distanţă, şi de pe o înălţime, oraşul Bucureşti se înfăţişează într-un fel ce place privirii; amestecul de case şi de arbori îi dă o frumuseţe puţin obişnuită, dar – adaugă el – oraşul seamănă cu un foarte frumos decor de teatru, care încântă ochiul atunci când este văzut de departe, însă, văzut de aproape, nu mai arată decât ca o mâzgăleală grosolană”.

Raoul Perrin, în anii 1830, este şi mai sever: „Oraşul în general este departe de a fi frumos, străzile, 1500 la număr, sunt lungi, destul de late, însă prost pavate, sau chiar nepavate. Cele oarecum mai îngrijite sunt podite cu

bârne puse de-a curmezişul, ca să formeze un soi de pod, pe sub care se scurg murdăriile din oraş, ceea ce, vara, de n-ar fi aerul proaspăt, ar putea prilejui boli statornice şi primejdioase. Casele nu au decât unul sau două caturi, din pricina cutremurelor de pământ, care sunt destul de dese ca să ducă la accidente grave dacă edificiile ar fi mai înalte. Arhitectura, sau mai curând zidăria acestor case este grosolană şi neîngrijită.

Bucureştii sunt atât de mari datorită grădinilor întinse şi terenurilor necultivate aflate înăuntrul oraşului, şi care înconjoară clădirile izolându-le totodată. Cea mai însemnată parte a oraşului este cuprinsă între şapte *mahalale*, unde străzile sunt mărginite de garduri vii sau de împrejmuiri din scânduri prost potrivite, în dosul cărora se zăresc nişte căsuţe mici, unde trăiesc o mulţime de suflete. Bucureştii au o întindere pe care ar putea lesne trăi 500.000 de locuitori, dar pe care nu trăiesc decât 130.000. [...] Pe scurt, oraşul nu se înfăţişează privirii decât ca o aglomeraţie neregulată de case fără stil, fără gust, murdare, cu străzi strâmbe, triste, pustii şi pe care, iama, nu este decât noroi negru şi gros, iar vara, un praf alb şi încins”.

„Ceea ce deosebeşte Bucureştii şi Iaşii – scrie la rândul său Saint-Mare Girardin tot cam pe atunci –, ceea ce face ca aceste oraşe să nu semene cu oraşele noastre europene pe care caută să le imite, ceea ce-l izbeşte pe străin de la prima privire este neobişnuita deosebire dintre clădiri. Închipuiţi-vă câteva din cătunele noastre cele mai sărace şi, printre aceste cătune, palate elegante şi niciun fel de construcţie care să facă trecerea dintre palat şi casele acoperite cu stuf; arată când ca un sat, când ca o capitală; iată cum se înfăţişează Iaşii şi Bucureştii. Dughenele cele mai dărăpănate se proptesc de casele cele

mai frumoase: ieşi dintr-o casă ce aminteşte palatele din Paris şi din Viena, ca să dai peste o cocioabă din lemn, să mergi pe străzi podite ca vai de capul lor cu bârne, iar noroiul sau praful îţi ajung până deasupra gleznei.

Când spun că praful sau noroiul ajung până deasupra gleznei, mă gândesc la cei ce merg pe jos. La Bucureşti şi la Iaşi, nu se merge pe jos, se merge numai cu trăsura, picioarele fiind un lux: trăsurile, dimpotrivă, fac parte din ceea ce este necesar. Fără glumă: trăsura este singurul mijloc de a ieşi din îngrozitoarele grămezi de noroi, iama, şi din praful adunat vara; pe deasupra, trăsura e semn că eşti un om de treabă”…

Să fim drepţi: mai era şi un alt motiv pentru înmulţirea trăsurilor şi a vehiculelor de tot felul: întinderea nemăsurată a oraşului. În afară de câteva străzi din centru, rareori casele erau apropiate şi, în general, nu aveau etaj: apoi, palatele sau căsuţele erau mai totdeauna înconjurate de grădini mai mari sau mai mici. Construcţiile erau de tot felul. „Palatele”, în stilul acelor „hâtels particuliers” din Occident, care se înmulţesc începând cu sfârşitul secolului al XVIII-lea, dau adesea spre străzile principale ale oraşului. Vechile case boiereşti, precum cele descrise de Ion Ghica, sunt uneori retrase în fundul unei grădini. În centru, începe construirea „caselor de raport”, cu etaje şi ziduri despărţitoare comune. Însă înspre *mahala*, şi uneori chiar în inima oraşului, predomină casa mică în stil ţărănesc, făcută din cărămidă sau din vălătuci, acoperită cel mai adesea cu şiţă şi întotdeauna spoită cu var, cel puţin o dată pe an, la Paşti.

Înăuntru, mobila în stil european a pătruns, la bogătaşi, odată cu veacul, însă, cu excepţia salonului, ea va coabita multă vreme cu mobila turcească, măsuţe joase din lemn sculptat, de culori închise, divanuri acoperite cu

covoare uşoare, o mulţime de covoare pe jos şi pe pereţi. Casele cele mici se aseamănă destul de bine cu cele ale ţăranilor înstăriţi, pe care le vom întâlni mai încolo, iar mobila, chiar dacă este ceva mai scumpă decât cea din casele de la ţară, tot ţărănească rămâne, câteodată chiar rudimentară; singurul lux erau scoarţele de pe pereţi. Bucătăria este aproape totdeauna afară. În sfârşit, acolo unde este o grădină, sunt şi câteva păsări şi, câteodată, un purcel.

Pe străzile negustoreşti, varietatea este şi mai mare. Raoul Perrin ne-a lăsat o descriere unde, căutând pitorescul cu orice preţ, poate că mai pune un pic şi de la el:

„Mulţimea pestriţă care, la anumite ore şi în anumite zile, circulă pe străzile noroioase ale Bucureştilor se înfăţişează, la prima vedere, ca un mozaic uman, uneori interesant, alteori dezgustător din pricina sărăciei şi a murdăriei. Sunt de toate neamurile: valahi, moldoveni, turci, rumelieni, bulgari, sârbi, bosniaci, greci, armeni, ruşi, oameni veniţi din Crimeea, Basarabia, Transilvania, unguri, italieni, nemţi şi, mai ales, evrei, rasa aceasta întâlnită pretutindeni şi care, în Orient, se cunoaşte după dezordinea şi murdăria ei cum nu se poate mai neruşinate şi mai revoltătoare. […]

În nepăsarea şi sărăcia lui, muncitorul valah ia un turban de la turc, un calpac de la grec, o opincă de la armean, un brâu de la bulgar sau de la cel venit din Crimeea, un pantalon de la albanez, încât amestecul acesta ciudat este, pentru un european, un spectacol mult mai atrăgător decât bietele noastre carnavaluri”.

Caracterul acesta cosmopolit al populaţiei bucureştene data din secolul precedent. Principal loc de încrucişare a căilor comerciale dintre Turcia şi Europa

centrală, centru al unei administraţii pletorice, Bucureştii păreau, într-o ţară de bună seamă rodnică, dar parţial părăsită, ca un cap enorm pe un trup plăpând. O sută de mii de locuitori (după socotelile cele mai corecte) era, pe vremea aceea şi pentru o provincie de aproape un milion de locuitori, un oraş mare. (Să ne gândim că Budapesta, care, la sfârşitul secolului, avea să devină unul din cele mai mari oraşe din Europa, nu număra, în 1825, decât vreo douăzeci de mii de locuitori la Buda şi vreo treizeci şi cinci de mii la Pesta, cu garnizoana austriacă de 12.000 de oameni cu tot.)

Pe lângă faptul că era un loc de popas pe drumul comercial (şi de schimb monetar) între Turcia şi Europa centrală şi un nod important de negoţ local – îndeosebi de lux –, Bucureştii prezentau şi atracţia unui centru plin de viaţă, loc de destindere şi de plăceri, deosebindu-se astfel de mohoreala celorlalte oraşe din imperiul otoman – inclusiv de cea din capitală. De fapt, pentru popoarele balcanice de sub stăpânirea turcească, ţinutul românesc era locul unde fug câinii cu covrigi în coadă.

La Bucureşti exista, ca să aibă unde trage negustorii străini ce soseau cu încărcătura lor, o mulţime de hanuri, un soi de hoteluri pe care abatele Boskovic ni le-a descris când ne-a povestit călătoria lui de la Constantinopol la Iaşi. Multă vreme, hanurile acestea, adevărate caravanseraiuri, se aflaseră în curţile mănăstirilor sau împrejurul acestora, nu numai pe drumurile cele mari, dar şi în oraş. În Bucureşti, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cele mai importante, trei la număr, erau chiar în centrul oraşului, aproape de „Curtea Veche” şi de „Podul Mogoşoaiei”. Erau hanurile mănăstirilor Sfântu Gheorghe, a lui Constantin Vodă şi a lui Şerban Vodă. Acesta din urmă, cu deosebire, ridicat pe vremea lui Şerban Cantacuzino (1678 – 1688), îi

uluia pe străini prin mărimea lui. În jurul unei biserici, se vedea un ansamblu dreptunghiular din care, de afară, nu se vedea decât un zid înalt, cu creneluri, cu un turn de pândă deasupra porţii de la intrare – poartă din lemn de stejar, cu drugi de fier –, închisă cu grijă de cum se întuneca. În curte, de jur-împrejurul clădirii, erau galerii boltite, iar sub bolţi se deschiseseră, cu timpul, prăvălii în care negustorii ce treceau pe acolo îşi înşirau marfa. Căruţele erau puse în curte; într-o aripă a clădirii, se aflau grajdurile. Pivniţe mari boltite slujeau ca depozite, în vreme ce, la etaj, împodobit de obicei cu un pridvor cu stâlpi şi la care se ajungea pe una sau două scări exterioare, erau camerele pentru oaspeţi. Del Chiaro, secretarul florentin al lui Constantin Brâncoveanu, ne spune că aceste clădiri erau inspirate de arhitectura marilor mănăstiri italieneşti, al căror stil se răspândise pretutindeni unde se implantaseră reprezentanţele comerciale genoveze sau veneţiene, pe malurile Mediteranei de răsărit şi ale Mării Negre.

Cu timpul, înfăţişarea de fortăreaţă a acestor hanuri s-a mai şters. Ca să câştige mai bine, călugării au spart pereţii exteriori, în aşa fel încât unele prăvălii să aibă o faţadă către stradă. Apoi, boierii de rangul întâi, care stăpâneau cea mai mare parte a terenurilor din oraş, înlesniseră deschiderea, pe proprietăţile lor, a unor hanuri ţinute de hangii. Aflăm astfel că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, cel mai cunoscut din aceste hanuri se afla pe un teren cedat de familia Grădişteanu, între spatele „Curţii Vechi” şi malurile Dâmboviţei, şi că era ţinut de un hangiu căruia bucureştenii h dăduseră o poreclă ciudată: *Urlă-n sus*. A fost detronat de celebrul han al lui Manuc, construit în 1808 de un negustor armean bogat, Manuc, a cărui viaţă

aventuroasă, ceva între istorie şi legendă, ar putea inspira un romancier60.

În apropiere de aceste hanuri mari erau trei pieţe, care, în cele din urmă, au alcătuit un fel de imens bazar – cel mai vechi dintre ele, atestat din veacul al XVI-lea, purta de altfel numele de „pazar”. Erau alcătuite dintr-o sumedenie de dughene mititele, cel mai adesea făcute din vălătuci, câteodată chiar numai nişte magherniţe de lemn, în care micii negustori sau meseriaşi îşi îngrămădeau cum puteau marfa, în timp ce, în spaţiul îngust lăsat în stradă ca să treacă lumea, ei încercau, strigând din răsputeri şi dând din mâini, să atragă muşteriii. În partea cea mai bine rânduită din acest târg permanent, uliţele, în care negustorii erau adunaţi după meserii, erau acoperite cu ramuri de brad, de unde numele de „târg învelit” pe care-l purta cartierul. Câteva străzi din Bucureştii de astăzi păstrează amintirea acestui trecut negustoresc (Lipscani, Gabroveni, Blănari, Şepcari etc.).

Lipscanii erau acei mari negustori care se duceau de două ori pe an la târgul de la Leipzig – *Lipsea*, în româneşte –, unde se punea la cale cea mai mare parte a comerţului de import şi de export al ţării, în afară de cel care lua calea maritimă prin portul Galaţi; importanţa comerţului făcut de *lipscani* era atât de mare, nu numai pentru ţările române, dar chiar şi pentru târgul de la Leipzig, încât, în 1737, s-a zvonit că s-ar putea să nu se ţină târgul fiindcă ciuma bântuia la Bucureşti şi împiedica plecarea negustorilor valahi şi greci.

Înfăţişarea generală a acestor pieţe de la Bucureşti trebuie să fi fost destul de apropiată de cea a aşa-numitelor *suk* din lumea arabă mediteraneană. Este de prisos să mai spunem că, având în vedere natura materialelor de construcţie şi înghesuiala clădirilor, când

izbucnea un incendiu focul se întindea cu o rapiditate groaznică. Toate măsurile recomandate periodic de cârmuire vor rămâne literă moartă, până ce cumplitul incendiu din 1847, care a mistuit o întreagă parte a oraşului, a adus soluţia definitivă.

În afara oraşului, pe nişte maidane mari, erau încă două iarmaroace de vite, de unde capitala se aproviziona, de două ori pe săptămână, nu numai cu came, ci cu tot felul de produse de la ţară. Cel mai important din ele se numea Târgul Moşilor, deoarece acolo se ţinea cel mai mare târg din tot anul, târg ce începea, prin tradiţie, de Ziua Morţilor (Moşii).

La Bucureşti, forfota oraşului nu se oprea la marginea târgurilor şi nici la ora când acestea se închideau pentru noapte. „Alături de cafenelele europene – ne spune Recordon –, destul de numeroase la Bucureşti, se mai găsesc şi câteva turceşti”. De fapt, numărul „cafenelelor” turceşti, al cârciumilor şi al pivniţelor unde se vindeau băuturi era necrezut de mare. Femeile uşoare mişunau în aceste cârciumi şi prin preajma lor. Bucureştenii le porecliseră *podărese*, de la cuvântul *pod*, care, aşa cum am arătat, desemna străzile pardosite cu bârne groase. Un călător britanic, reverendul Robert Walsh, care trece prin Bucureşti în 1825, scrie indignat: „Oraşul este plin de cârciumi şi, ca să ademenească muşteriii, fiecare ţine un număr oarecare de femei, gata oricând să joace şi să cânte la cel dintâi semn al clienţilor. Boierii pleacă de acasă ca să vină aici, şi-şi petrec serile cu cele mai neruşinate femei ce-şi pot face tagma de ocară”. „Numărul acestor femei – afirmă compatriotul său Wilkinson – este atât de mare la Bucureşti, încât ultimul *aga*, adică şeful poliţiei, i-a dat domnitorului ideea să pună o taxă pe fiecare, ceea ce ar aduce un nou venit de câteva

sute de mii de piaştri. De mirare este că sfatul n-a fost urmat, căci împotrivire n-a putut întâmpina”.

Existau însă şi distracţii mai nevinovate, atât pentru cei bogaţi, cât şi pentru cei săraci. Wilkinson (ale cărui observaţii datează din 1810) povesteşte:

„Iama, boierii din Bucureşti petrec ducându-se mai ales prin cluburile publice, făcute după planul *Redutelor* din Viena. De trei sau patru ori pe săptămână, se dau aici baluri mascate care atrag multă lume. Există apoi cluburi pentru diferitele clase ale societăţii. Cel mai de seamă, la care merg cei de la curte şi boierii, se numeşte *club-nobil*. Vine aici o mulţime de lume, mai ales înaintea posturilor, şi cu toate că, după nume, s-ar zice că nu este vorba de amestecătură, în dosul măştii pătrund toate clasele. Cei din lumea bună nu dansează decât dacă poartă mască, se aşază însă la o masă de faraon sau de altfel de jocuri, căci clubul nu duce lipsă de aşa ceva.

Din când în când, se dau baluri mai acătării; însă, de obicei, seara nu se face niciun fel de altă adunare. Nu este musai să ai invitaţie scrisă, mesele boierilor, ca şi casele lor, fiind gata oricând să primească oaspeţi, prieteni şi cunoştinţe.

Serile de vară sunt petrecute, îndeobşte, într-un loc numit *Heleşteu*. Este un lac la vreo milă depărtare de oraş: grupurile se plimbă sau se aşază două-trei ceasuri pe mal. Acolo unde vine mai multă lume, este o cafenea de la care se pot cumpăra îngheţate şi alte răcoritoare. Duminica, numărul trăsurilor ce vin la Heleşteu se ridică uneori până la şase-şapte sute: numărul mare de persoane la modă, doamnele care-şi arată giuvaierurile şi toaletele alcătuiesc un spectacol vesel şi strălucitor. Locurile de plimbare nu sunt mărginite de copaci, ca să fie umbră, singura plăcere fiind aceea de a putea vedea câmpia cât cuprinzi cu ochii.

La o milă de Heleşteu, se află o pădurice încântătoare, numită Băneasa, unde se duce o parte din lumea bună. Aparţine unui boier, Văcărescu, şi formează un fel de parc pentru casa lui de la ţară, situată ceva mai în spate. Nu numai că îl ţine deschis publicului, dar face, pe cheltuiala lui, tot felul de înfrumuseţări, ca să fie şi mai plăcut celor ce vin să-l viziteze. împreună cu soţia sa, îşi primesc prietenii cum nu se poate mai îndatoritor.

Cei ce vin să se plimbe aici pleacă, pentru a se întoarce în oraş, cu toţii deodată; şirul de căleşti, până departe, stârneşte un nor de praf, spre marea suferinţă a doamnelor care-şi strică toaletele; unii îşi petrec restul serii plimbându-se călare sau pe jos pe străzile principale ale oraşului, alţii se adună pe la câte unul acasă ca să joace cărţi.

Iama, plimbările de după-masă se fac numai pe străzile oraşului, săniile fiind în număr la fel de mare şi la fel de frumoase cum sunt şi caleştile când este vreme frumoasă".

Petrecerile mai populare aveau loc, de obicei, la *Târgul Moşilor*, la diferite epoci ale anului, mai ales cu prilejul principalelor sărbători religioase. Vinul şi rachiul curgeau din belşug în cârciumile în aer liber, în vreme ce, pe grătare uriaşe, se frigea came. Lăutarii ţigani treceau cântând printre mese; în alt loc, se aduna lumea ca să se uite la urs. Recordon, care trăieşte la Bucureşti, ca şi Wilkinson, în al doilea deceniu al secolului, povesteşte:

„Sărbătorile acestea ţin câteva zile, mai ales cele de Paşti, care au şi avantajul de a cădea când vremea este mai frumoasă ca oricând; se cântă, se dansează, se dau ospeţe, lumea se plimbă prin părţile cele mai frumoase ale oraşului sau prin împrejurimile acestuia, unde se găsesc mese încărcate cu răcoritoare, în corturi anume ridicate

pentru aceste sărbători, precum şi căluşei, leagăne, dulapuri şi alte felurite scule menite să facă lumea să petreacă. Persoane dintre cele mai sus-puse nu se dau îndărăt să ia parte la bucuria comună şi să se uite la toate aceste jocuri”.

Recordon mai aminteşte încă ceva: „De sărbători, o mare mulţime se duce să se uite la lupta arnăuţilor călare, adică a celor mai de seamă servitori ai domnitorilor greci sau valahi: în aceste lupte, arnăuţii aruncă unii către ceilalţi un soi de suliţe, de care trebuie să se ferească, şi se fugăresc întocmai cum fac turcii”. Lagarde, care asistă şi el la aceste jocuri în 1813, precizează că participau vreo sută de călăreţi şi că spectacolul atrăsese „nu mai puţin de o mie de trăsuri şi de cinci sute de boieri călare”.

Totuşi, caracterul religios al sărbătorilor nu era uitat, lumea se ţinea cu grijă de datini şi se ducea, la biserica din parohie, să asculte lunga slujbă ortodoxă. Ion Ghica îşi va aminti, la bătrâneţe, într-o scrisoare către Vasile Alecsandri, ce mare bucurie îi făcea, pe când era copil, dangătul asurzitor al miilor de clopote din Bucureşti:

„Când, după Dealul Mitropoliei, într-o seară de denie, în liniştea melancolică a apusului începea toaca la o sută de biserici, cu milioanele de sunete, pe toate tonurile, care se vărsau în aer din miile de clopote mari şi mici ale oraşului, note care alergau din toate turlele ca să se confunde într-un huiet general şi se suiau împreună la cer, lăţindu-şi neîncetat vibraţiunile, aruncându-se în cadenţă ca nişte talazuri împinse unele peste altele către malul nevăzut, atmosfera întreagă părea transformată într-un vârtej de armonie, şi sufletul, cuprins de o senzaţiune plină de pietate, se simţea atras către rugă”.

Iaşii, capitala Moldovei, situaţi într-o regiune mai accidentată decât capitala Munteniei, nu atinseseră

dimensiunile şi importanţa comercială ale Bucureştilor; populaţia era estimată, la începutul secolului, la vreo 40.000 de locuitori (ea va depăşi însă 90.000 în 1848). Cu toate acestea, edificiile publice erau mai mari: în afară de palatul domnesc, despre care am vorbit mai înainte, se vedeau aici biserici mari de piatră şi un număr însemnat de palate mai mici, în stil occidental, în general mai bine construite şi mai frumoase decât cele din Bucureşti. Dar şi aici era un mare contrast între locuinţele boiereşti şi magherniţele de vălătuci care alcătuiau masa locuinţelor şi a prăvăliilor. Ca dovadă că activitatea comercială era mai redusă, călătorii notau că, la Iaşi, nu există *hanuri*: dar puteau fi bine găzduiţi pe la negustori, mai ales la evrei.

Spectacolul străzii era destul de asemănător cu cel de la Bucureşti: străzi principale podite cu bârne de stejar; palate ce se învecinează cu dughene lăsate pe o parte şi prăvălii murdare; căleşti luxoase, mânate de arnăuţi cu turban pe cap, trecând pe lângă micile căruţe mânate de ţărani, sau pe lângă cele încărcate cu marfă aparţinând negustorilor evrei; iar pe jos, toate neamurile din Orient şi Occident, în veşmintele cele mai pestriţe. „Eram uluit de varietatea costumelor”, avea să scrie de Giers în memoriile sale.

Vara, pe la ceasurile două după prânz, dintr-odată forfota înceta, tot oraşul parcă adormea. Strada era pustie; lumea mânca şi se odihnea. Spre seară, băcanii deschideau obloanele şi stropeau prin faţa prăvăliei, strada se însufleţea din nou şi, în vreme ce negustorii şi oamenii de rând se apucau de treabă, muncind până noaptea târziu, domnişorii, călare, şi doamnele din lumea bună, în trăsuri, se duceau să se răcorească în pădurea de la Copou.

Celelalte oraşe din Moldova nu erau decât nişte târguri mari, în afară de Galaţi care, pe Dunăre, jucau rolul

unui adevărat port la mare în lunile când fluviul nu era îngheţat. Înainte ca raiaua Brăilei să fi fost dată Munteniei în 1829, Galaţii serveau, în parte, şi această provincie. Mai mult decât atâta, aici se făcea un important comerţ de tranzit între Turcia, Polonia şi ţările germane. Datorită apropierii pădurilor din Moldova, pentru turci, Galaţii erau şi un însemnat arsenal. Abatele Boskovic văzuse acolo „o corabie foarte mare, de felul acelora cărora turcii le spun *caravele*, care se afla pe şantier, gata să fie lansată la apă. Fusese comandată de *Isaac-aga*, vameşul cel mare al Constantinopolului". Boskovic adaugă, mai departe, că vasul era foarte mare: 70 de paşi pe 17, mult mai mare decât corabia veneţiană cu care fusese el la Tenedos şi care era „încărcată cu optzeci şi patru de tunuri de bronz". Dar dacă dragul nostru abate s-a minunat de numărul şi de mărimea corăbiilor din port, el se va minuna şi mai tare de numărul de prostituate pe care le vede acolo…

Ceva mai târziu, Wilkinson găseşte şi el că oraşul este „foarte înfloritor", căci are „hambare publice pentru grâu şi un mare număr de prăvălii cu felurite mărfuri ce aparţin negustorilor particulari". De Giers, la rândul său, se va mira de mulţimea morilor de vânt ce se înalţă pe dealurile din jurul oraşului. Wilkinson afirmă că „la Galaţi locuiesc mai cu seamă negustori care, în ciuda opreliştilor, izbutesc adesea să exporte o cantitate oarecare de grâu şi alte articole de contrabandă; însă negoţul lor de bază este importul de marfă".

De fapt, aproape toate importurile Moldovei se făceau prin portul Galaţi: blănurile din Rusia (pentru care se dă vin în schimb), postavurile şi pânza de bumbac din Germania, iar din Austria, se aduceau vase de faianţă. În fiecare an, se importau 80.000 de ocale de cafea, 900.000 de zahăr, 35.000 de piper – însă o parte mergea în Galiţia,

în Transilvania, în Banat, şi chiar până în Serbia.

Dacă, în ciuda stării proaste în care se aflau Principatele, o asemenea activitate era de aşteptat într-un mare port unde ancorau sute de corăbii pe an, suntem cu adevărat surprinşi – aşa cum erau şi călătorii străini din vremea aceea – găsind însufleţire şi chiar un oarecare belşug în alte târguri sau oraşele de provincie. Astfel, abatele Boskovic şi cei care-l însoţeau găsesc la Bârlad şi într-un sătuc din inima pădurii toate cele necesare pentru drum. În 1791, Struve, care vine totuşi de la Viena, prin Lemberg, se miră de ceea ce vede în primul târg întâlnit în Moldova: „Cel dintâi loc din Moldova (care se numeşte Herţa) m-a umplut de bucurie şi mi-a făcut o îndoită plăcere, întrucât nu mă aşteptam la aşa ceva. Nu mică mi-a fost mirarea văzând, de o parte şi de alta a străzii, când am intrat în acest târg unde, tocmai atunci, era un mare iarmaroc, un şir de dughene şi de prăvălii, pline cu de-ale gurii, cu tot felul de lucruri folositoare călătorului, cu ţesături, postavuri şi o mulţime de alte mărfuri ce puteau fi cumpărate la preţuri foarte mici”.

În Muntenia, primele două capitale istorice, Curtea de Argeş şi Târgovişte, s-au întors la starea de târguri. La Târgovişte, ruinele palatului şi vechea biserică domnească, la Curtea de Argeş, biserica domnească şi impunătoarea biserică a mănăstirii, „minunea Orientului”, slăvită de legenda Meşterului Manole, sunt singurele urme ale măreţiei trecute.

Porturile de la Dunăre, în primul rând Brăila şi Giurgiu, nu mai sunt decât nişte fortăreţe turceşti pe malul stâng al fluviului, în 1828, în ajunul retrocedării sale către Muntenia, Brăila, care, la mijlocul secolului, va deveni un mare port, pe care străinii îl vor găsi mai bine construit şi mai „european” decât oraşul Bucureşti, numără mai puţin

de 3.000 de locuitori!

O singură aglomeraţie, în afară de Bucureşti, merită numele de oraş: Craiova, capitala Olteniei, numită de străini şi Mica Valahie. Face o impresie destul de bună, prin anii 1830, asupra lui Thouvenel, viitorul ministru de externe al lui Napoleon IU. „Bunăstarea este generală; pe strada principală se află o mulţime de prăvălii care, de fapt, sunt nişte dughene bine construite: seamănă cu un bazar foarte întins. Casele, risipite fără nicio rânduială, sunt încăpătoare, şi, mai toate, înconjurate de grădini. Un soi de pod făcut din bârne de stejar, care este greu de întreţinut şi care este şi scump, ţine loc, pe străzi, de caldarâm…”

Din toată ţara, Oltenia era provincia unde omul părea să fie mai puţin strivit decât în altă parte de fatalitatea Istoriei, căci aici proporţia moşnenilor era mai mare ca în restul ţării, iar boierii nu lipseau cu toţii de la moşie. Oltenii erau gata să considere centrul lor administrativ ca o adevărată capitală. Avea peste 20.000 de locuitori, şcoli secundare şi, după cum aflăm de la Dionisie Fotino, un foarte frumos spital, construit în 1811, sub căimăcămia vornicului Emanoil Lahovari, „de fericită amintire” 61.

*

Ar fi oare cu putinţă să ne facem o idee despre compoziţia populaţiei urbane?

Statistica prezentată pentru Iaşi, în 1848, de prinţul Nicolae Şuţu, fost ministru de finanţe al lui Mihai Sturdza (această statistică dă 18 512 familii, reprezentând, la o medie de cinci inşi de fiecare familie, un total de aproximativ 92.000 de locuitori), este preţioasă, în primul rând, pentru categoriile pe care le stabileşte.

Populaţia se împarte, mai întâi, în două mari clase: cea a privilegiaţilor, cei scutiţi de dări (reprezintă mai mult

de jumătate din populaţie), şi cea a categoriilor care plătesc dări.

De la început, surprinde proporţia enormă a celor pe care, global, îi putem numi *seiyitorimea*: şase mii de familii, la care trebuie să adăugăm cele 400 de familii de ţigani robi; se ajunge astfel la peste o treime din populaţia oraşului!

Pentru observatorii străini, fenomenul era izbitor. Iată, de pildă, ce scrie Saint-Mare Girardin, care vizitase ţara cu vreo zece ani mai înainte: „Vă daţi seama că, într-o ţară în care oamenii folosesc trăsurile în loc să-şi folosească picioarele, aceiaşi oameni folosesc slugile în loc să-şi folosească braţele. Nimeni nu are mai puţin de şase-şapte slugi, bărbaţi şi femei, şi aceasta doar în casele foarte modeste. La boierii bogaţi, numărul slugilor este aproape nesfârşit. Nu înseamnă că sunt mai bine serviţi: dimpotrivă. Numărul mare de slugi este o caracteristică a societăţilor aristocratice. În acest fel de cârmuire, aristocraţia este silită să-i ajute să trăiască, sub formă de servitori, pe toţi cei pe care i-a desfiinţat ca cetăţeni”.

Faţă de această situaţie, procentul de cerşetori şi oameni săraci este relativ mic: 414 familii, adică mai puţin de 2, 25% din totalul dat de Şuţu. Ţăranii, adică oamenii care au activităţi agricole chiar în perimetrul urban, sunt încă numeroşi: peste o mie de familii. În rest, clasificarea lui Şuţu nu ne permite să ne facem o idee limpede despre repartizarea populaţiei după meserii şi nici după originea etnică. Rubrica „Evrei”, destul de bogată, 3 675 de familii reprezentând peste 12.000 de persoane, îi cuprindea oare pe toţi evreii? Ştim din alte surse că mulţi dintre ei sunt străini sau protejaţi ai unui consulat străin: nu cumva sunt cuprinşi în rubrica „străini” din clasa privilegiaţilor? Pe de altă parte, întrucât evreii sunt, cu precădere, negustori sau

meşteşugari, nu trebuie oare să adăugăm o parte – poate chiar cea mai mare – din cele 3 675 de familii la cele 1 789 de familii de negustori şi meşteşugari autohtoni şi la negustorii străini (941 de familii), dacă vrem să cunoaştem cifra totală a celor care muncesc cu mâinile?

Oricum va fi fost, se pare că în afară de minoritatea restrânsă a boierilor şi a funcţionarilor, precum şi a acelora pe care-i putem numi intelectuali (preoţi, profesori, medici), şi ei puţini la număr, grosul populaţiei urbane este constituit, pe de o parte, de o servitorime pletorică, iar, pe de alta, de masa negustorilor, a meşteşugarilor şi a muncitorilor, care reprezintă elementul cel mai activ al oraşului şi asupra căruia apasă aproape toate impozitele. Să nu se creadă însă că masa aceasta alcătuieşte un ansamblu omogen. Eticheta „negustori şi meşteşugari" acoperă o varietate nesfârşită de situaţii: este o lume întreagă între, pe de o parte, *opincar* (cel care face opinci), care trăieşte ca un ţăran şi-şi produce marfa ajutat de familie sau de un ucenic, îngrijindu-se, totodată, cel mai adesea, şi de vânzarea ei, şi, pe de altă parte, marele negustor, care învârteşte afaceri la Viena şi la Constantinopol, se duce o dată sau de două ori pe an la Lipsea şi transportă convoaie de mărfuri din Germania până în Turcia, prin Bucureşti sau prin Galaţi.

Dintre aceşti mari negustori şi bancheri (cele două activităţi merg uneori mână în mână), sunt unii care, aşa cum am văzut, ajung să urce până la boierie, mai ales când sunt de origine străină; şi, dintotdeauna, o mare parte a comerţului este în mâna străinilor, în ţările române ca şi în tot estul european. Moldova şi Ţara Românească nu fac excepţie, atâta doar că predominante sunt elementele orientale (greci, armeni, evrei).

S-ar părea că primii veniţi au fost armenii. Guillebert

de Lannoy, în timpul marii călătorii pe care o face în Orient ca trimis al lui Hernie V al Angliei, constată, în 1421, la Cetatea Albă, că populaţia era alcătuită din genovezi – la început fusese aici o colonie comercială genoveză –, din români şi din armeni: „Am ajuns într-un oraş închis, care este port la aşa-zisa Mare Majoră şi căruia i se zice Mâncastru sau Bălgrad, unde locuiesc genovezi, valahi şi armeni…”. Aceştia din urmă veniseră în valuri succesive, încă din veacul al XI-lea, alungaţi din ţara lor de nenorocirile care, periodic, se abăteau asupra ei: jafurile bizantine, cucerirea persană, năvălirea turcească. Un ultim mare val ar fi sosit, potrivit spuselor lui Raicevich, în veacul al XVB-lea, pe vremea regelui persan Abbas-şah. Alcătuiau colonii mari, ocupaţia lor fiind îndeobşte negoţul pe scară mare (în mai multe oraşe, exista o „Uliţă Armenească”). Unii dintre ei, care trăiau în apropiere de graniţa polono-moldovenească, erau specializaţi în creşterea boilor, arendând, totodată, mari herghelii pentru creşterea şi exportarea cailor. Apartenenţa la familia cea mare a creştinilor le asigura un oarecare avantaj asupra evreilor. În mai multe centre, îşi aveau biserica lor, iar arta armenească a avut uneori o vădită înrâurire asupra arhitecturii religioase, mai ales în Moldova. După cedarea Bucovinei către Austria, câteva din cele mai sus-puse familii armeneşti din acest ţinut vor căpăta, de la Viena, titluri de nobleţe şi vor duce o viaţă pe picior mare, asemenea boierilor moldoveni (căsătoriile cu aceştia sunt totuşi rare înainte de epoca contemporană). Un fapt caracteristic este acela că, adesea, îşi părăsesc patronimul armenesc pentru a adopta o poreclă românească (Ciuntul, Pruncul etc.).

În Evul Mediu, existaseră în oraşele de pe coasta Carpaţilor, în Moldova şi în Ţara Românească, colonii

maghiare atât de mari, încât, în unele oraşe, grupul etnic maghiar avea dreptul să-şi aleagă, alternativ cu românii, magistraţii. Coloniile acestea par însă în întregime asimilate chiar din secolul al XVII-lea.

În schimb, colonia germană, deşi mai puţin însemnată, se înnoieşte întruna. În epoca de care ne ocupăm, ea dă – pe lângă vreo câţiva profesori şi medici – cadrele din mica industrie şi meşteşugarii specializaţi: Clausewitz, care vizitează Bucureştii în 1824, o evaluează la 4.000 de suflete, ceea ce, pentru un oraş de 100.000 de locuitori, pare mult. Germanii (adică toţi „germanofonii") trăiesc destul de grupaţi: îşi au bisericile lor, şcolile confesionale, asociaţiile sportive. Vor avea şi un jurnal, în 1845, *Bukarester Deutsche Zeitung*. Ei sunt cei care au introdus în ţară obiceiul de a bea bere şi tot ei vor construi prima mare fabrică de bere. Le mergea vestea că beau zdravăn. De unde expresia „a luat luleaua neamţului".

Evreii sunt menţionaţi încă din Evul Mediu: în 1330, la Cetatea Albă; în secolul al XVI-lea, la Bucureşti. În vremea aceea, cei mai mulţi – cel puţin în Ţara Românească – sunt *sefarzi*, veniţi din ţările din jurul Mediteranei. Fotino, în 1810, h evalua la 10.000 pentru toată Ţara Românească. Tot pe vremea aceea, Recordon scria: „Evreii, care sunt în număr de cinci-şase mii în Ţara Românească, se bucură, din partea cârmuirii, de o mare libertate pentru exercitarea cultului lor, însă, ca pretutindeni, sunt batjocoriţi de oamenii de jos. Aproape toţi sunt adunaţi la Bucureşti, la Craiova şi la Ploieşti…" Clausewitz, în 1824, dă cifra de şase mii, numai la Bucureşti. Aveau aici o sinagogă mare, iar situaţia lor economică era destul de înfloritoare. De Giers notează în mod semnificativ: „Exista, la Bucureşti, o mică populaţie evreiască. Era alcătuită, în primul rând, din ceea ce numim

evrei spanioli, care sunt foarte răspândiţi în răsărit şi care, în toate privinţele, au o situaţie incomparabil mai bună decât evreii polonezi. Printre ei, se află persoane vrednice de tot respectul, cei mai mulţi fiind bancheri". Tot de Giers afirmă că imigrarea lor, în Muntenia, pe vremea aceea, nu era liberă: „Se văd pe ici pe colo (la Bucureşti) nişte magherniţe, dar mult mai arătoase şi mai curate decât cele de la Iaşi, deoarece, aici, nu sunt evrei, stabilirea lor în Valahia fiind, pe atunci, aproape neîngăduită. Acest element este înlocuit, la Bucureşti, cu bulgari, sârbi, unguri, greci, armeni, albanezi".

Nu la fel stau lucrurile în Moldova, unde – mai ales după pacea de la Adrianopol (1829), care introduce ţările române în circuitul marelui comerţ internaţional – afluxul de evrei din Rusia şi din Galiţia austriacă ia curând dimensiunile unei adevărate migraţii. Din cele câteva date statistice despre Moldova pe care le deţinem, reiese că erau 12.000 în 1803, 18.000 în 1820, 31.000 în 1831, 80.000 în 183862. Şi mişcarea continuă. În 1837, agentul francez Duclos afirmă: „Evreii [...] se îmbulzesc să vină în Moldova, unde domneşte o mare libertate individuală. Numărul celor sosiţi de şase luni încoace este de 10.000. Peste jumătate din populaţia Iaşilor este israelită". Ultima informaţie pare exagerată: în orice caz, este contrazisă de cifrele lui Nicolae Şuţu, pe care le-am dat mai sus, chiar dacă trebuie adăugată la rubrica „evrei" şi o parte din negustorii şi protejaţii străini. Imigraţia era încurajată de consulii străini, care vedeau în aceasta un prilej de a spori numărul protejaţilor lor, de la care primeau şi ei ceva. Însuşi de Giers mărturiseşte că aşa stau lucrurile, precizând însă că, de pildă, consulul rus n-o făcea, ci doar cel austriac, cel prusac, englezul şi francezul...

Pe atunci, Moldova era, pentru oamenii aceştia

întreprinzători, raiul pe pământ: lipsa unei clase mijlocii bine structurate, în stare să se apere, pasivitatea ţăranilor, complicitatea boierilor pe care-i serveau cu multă dibăcie, ca oameni buni la toate, ca zarafi şi, mai ales, ca stăpâni de cârciumi la sate. Mai rău încă: dările provenind de la evrei erau arendate de către stat boierilor constituiţi în societăţi anume făcute pentru aceasta!

Exista, pesemne, şi complicitatea autorităţilor de la graniţă; cel puţin aşa umbla vorba în timpul domniei lui Mihai Vodă Sturdza: cum că administraţia ar fi coruptă.

Totuşi, sub domnia lui, au fost luate multe măsuri pentru a lupta împotriva abuzurilor; o lege din 8 martie 1835 limitează numărul cârciumilor, în satele libere, la una singură. A fost însă mai greu să se aplice măsura la satele de pe moşiile boierilor. O hotărâre din 6 septembrie 1830 (în timpul ocupaţiei ruseşti) interzice evreilor să ia pământ în arendă. Cu toate acestea, de multă vreme, li se îngăduia s-o facă, de vreme ce cunoaştem un proces ce se judecă în ianuarie 1813, în faţa Divanului Moldovei, între comunitatea evreiască din Herţa şi vornicul Grigore Ghica; acesta vrea să sporească arenda unei moşii pe care numita comunitate o ia în arendă de pe vremea lui Mihai Vodă Racoviţă (care a domnit în Moldova, de trei ori, între 1703 şi 1726, ceea ce arată că arendarea dura cam de un secol). Ordinul comandamentului rusesc a rămas, de bună seamă, literă moartă, deoarece Mihai Sturdza porunceşte judecătorilor, la 14 mai 1835, să anuleze toate contractele arendaşilor evrei. Printr-un proiect de lege din aprilie 1844, se caută să li se interzică evreilor vânzarea băuturilor în sate şi oraşe, dar şi pe drumurile cele mari, şi specula cu produse alimentare. Proiectul nu este adoptat, deoarece, dacă se ţine seama că, încă de pe vremea aceea, densitatea populaţiei evreieşti în oraşe şi în târguri era

mare, cu o astfel de măsură acestea ar fi ajuns pustii!

În Moldova, evreii erau activi cu mult înainte de marea imigraţie din anii 1830 – 1840. Viceconsulul Parrant, în scrisoarea lui către Talleyrand, din 11 iunie 1798, ţine să-i atragă atenţia cetăţeanului ministru asupra piedicii pe care o reprezintă evreii pentru începutul unui comerţ francez în Moldova: „În ţara aceasta, mai există şi altă clasă de indivizi, cea a evreilor, al căror număr este mare, dar care sunt mai dispreţuiţi decât alţi supuşi:

uneori sunt totuşi ocrotiţi de cârmuire, care ia mulţi bani de la ei. Ca pretutindeni, oamenii de acest soi, bine distinct, alcătuiesc un grup al lor şi se ocupă cu lucruri de pe urma cărora se câştigă mult, şi, în general, cu tot ce este pe potriva zgârceniei lor. În Moldova, mai ales, trebuie să se spună despre evrei ceea ce a spus, în Polonia, un autor francez: «că ucid negoţul şi că-i descurajează pe puţinii negustori cinstiţi care ar vrea să-l facă să înflorească».

Într-adevăr, evreii ştiu să-şi procure, oriunde, cu multă sârguinţă, mărfurile cele mai cerute, şi fac aceasta cu o economie atât de sordidă, încât, oricând, pot să le dea sub preţul curent. Este un lucru foarte important, de care trebuie să ţină seama negustorii ce au de gând să pună pe picioare, în provinciile acestea, un comerţ ceva mai temeinic”.

Ideea că evreii au ocupat, în Moldova, locul unei burghezii autohtone se răspândeşte tot mai mult. Iată ce-i spune lui Saint-Mare Girardin, în 1836, un tânăr boier moldovean: „În Principate, nu există clasă de mijloc. În Valahia, ea nu există deocamdată; dar se poate naşte. În Moldova, este şi mai rău: mă tem că nici măcar nu este loc pentru ea. Locul a fost luat de evrei, şi vedeţi că se tot înmulţesc. Cu evreii de la noi, nu este cu putinţă să avem o

clasă de mijloc. Asemenea unei astfel de clase, ei ştiu să câştige bani şi să facă negoţ, însă felul în care o fac şi ocara ce li se trage de aici îi vor împiedica să devină o a treia stare. Ţineţi seama, apoi, că ei nu se amestecă în neamul nostru şi că stau tot timpul la o parte. Pe lângă toate acestea, nu dau voie clasei mijlocii să se formeze: căci pe ţăran îl duc la sărăcie, împingându-l la viciu, iar pe boier îl învaţă să dispreţuiască industria şi comerţul: iată cum nefericita lor activitate face, ca să zic aşa, un gol în mijlocul societăţii, mărind distanţa dintre ţăran şi boier, în loc s-o micşoreze, aşa cum ar face o burghezie ce s-ar ocupa cu industria şi comerţul”.

Alecu Russo (autorul „Cântării României”), în descrierea pitorească pe care o face Iaşilor în 1840, ne dă o imagine mult mai simpatică despre comunitatea evreiască.

Numărul mare de evrei veniţi din Galiţia şi reflexul de apărare pe care, treptat, aveau să-l provoace, vor agrava izolarea comunităţii evreieşti, unită prin legătura cu religia ei. Convertirile au fost, se pare, mai frecvente în secolele precedente, când pot fi citate familii de evrei botezaţi intrate în rândul boierilor: deşi, după aceea, se sileau să-şi ascundă obârşia. Cazul cel mai celebru – şi cel mai controversat – este cel al lui Vasile Alecsandri, al cărui bunic dinspre tată, la sfârşitul veacului al XVTII-lea, a fost un evreu botezat63.

Cu toată această relativă izolare a comunităţii evreieşti, am văzut că, datorită puterii lor financiare, unele familii evreieşti au urcat până la cel mai înalt nivel social. Acestea ţin băncile cele mai puternice; au simţul economiei, al prudenţei, al solidarităţii, întreţin legături strânse cu centrele financiare din Occident. Sunt citaţi îndeosebi bancherul Mihai Daniel din Iaşi şi fiul său Israel;

la Bucureşti, bancherii Solomon Halfon şi Manoah Hillel: acesta se are bine cu domnitorul Alexandru Ghica şi-şi lasă averea Universităţii, pentru burse şi premii.

Rivalii evreilor, în activităţile bancare şi de comerţ, sunt grecii şi macedoromânii. Despre cei dintâi am vorbit atât de mult în capitolele despre domnitor şi boieri, încât parcă n-ar mai fi nevoie să stăruim asupra lor. Trebuie însă să spunem încă o dată că, dintre toţi străinii (în afară de evrei, a căror sosire în forţă este totuşi tardivă), ei sunt cei mai numeroşi, cei mai activi, cei mai ambiţioşi. Alcătuiesc o majoritate relativă în sânul lumii negoţului, mai ales în porturile eliberate după pacea de la Adrianopol, ca Brăila, de pildă. Cu toate acestea, se asimilează repede şi, astăzi, nu este deloc uşor de detectat, după onorpastică, eventuala origine grecească a familiilor burgheze româneşti: căci cunoaştem multe cazuri când, în epoca fanariotă, negustori români îşi luau nume greceşti ca să aibă acces la confreriile de negustori greci din Europa Centrală: ajung astfel să se numească Gheorghiade sau Demetriade de la Gheorghe sau Dumitru. Un caz celebru, din afara lumii comerţului: Ion (H) eliade-Rădulescu este poreclit Heliade de către învăţătorul său grec, deoarece este fiul lui Ilie, sau Elie. Dimpotrivă, în perioada următoare, când s-a instituit sistematic starea civilă, câţi fii de băcani greci oarecare.

Demetrios sau Petros, nu vor fi devenit din oficiu Dumitrescu sau Petrescu?

O menţiune specială trebuie făcută despre macedoromâni sau aromâni. Aceste rămăşiţe ale romanităţii din sudul Dunării (destul de impropriu numiţi macedoromâni, deoarece ei populau nu atât Macedonia, cât Epirul şi Tesalia) erau adesea confundaţi, în străinătate, cu grecii, de vreme ce, deşi între ei vorbeau un

dialect românesc, greaca era limba lor de cultură. Un şir întreg de împrejurări politice şi economice provocase, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, un mare exod al macedoromânilor către nord: către imperiul habsburgic şi către Principatele române, unde vor contribui la apariţia capitalismului şi, aşa cum s-a spus, la propagarea ideilor Revoluţiei franceze, cu care se nutriseră în coloniile greceşti din Europa Centrală64.

Trei urmaşi ai acestor familii macedoromâne vor fi, în orice caz, la începutul secolului, printre cei dintâi „capitalişti" din ţară, care fac afaceri cu străinătatea, dau statului bani cu împrumut, iau în arendă vămile şi ocnele de sare: marele-vistiemic Ion Hagi-Moscu (care se amestecă şi în politică, jucând cartea austriacă), marele-vomic Ştefan Bellu şi baronul Meitani. Cariera acestuia din urmă este cea mai spectaculoasă, dar şi cea mai scurtă: în 1833, banca Meitani suferă un „crah" răsunător, probabil din pricina ostilităţii generalului Kiseleff, guvernatorul rus al Principatelor. Peste cinci ani, va veni rândul fiului lui Hagi-Moscu. În sfârşit, un alt mare bancher al vremii, Cristea Sachelarie, grec devenit supus – şi baron – austriac, tot cam pe vremea aceea, are şi el necazuri mari: în 1835, trebuie să cedeze moşii, case, magazine, în valoare de aproape două milioane de lei, lui Milos Obrenovic, principele Serbiei, creditorul său (care investise sume mari în Muntenia şi în Banat, uneori pe numele ginerelui lui). Nu cunoaştem niciun caz de dezastru financiar printre bancherii evrei, mai prudenţi, fără îndoială, şi, cu siguranţă, mai legaţi între ei.

Marele comerţ, ca şi cel cu amănuntul, pare deci să fie, la începutul veacului, în cea mai mare măsură, în mâinile „alogenilor". Totuşi, din nişte cercetări recente65, reiese că, dacă băştinaşilor li se adaugă negustorii de

origine macedoromână, echilibrul numeric se restabileşte, chiar cu un excedent în favoarea românilor, cel puţin în Muntenia.

În Transilvania, la Sibiu, Hagi Constantin Pop (tot de origine aromână), punând mâna pe o mare parte a comerţului făcut de Principate cu Europa Centrală, ajunsese un negustor cu adevărat european. La Bucureşti, era un negustor cu ridicata, Hagi Tudorache, Tudor Tudorache pe adevăratul său nume, un ţăran din Argeş, care nu ştia nici să citească, nici să scrie, dar care la afaceri se pricepea. Căruţele lui se duceau de două ori pe an la Lipsea şi-i intrase în cap să aibă, în afară de magazinele din Bucureşti, un număr de negustori ambulanţi, ale căror căruţe, încărcate cu tot felul de mărfuri, treceau, într-o anumită zi, prin târgurile şi satele Munteniei. îşi luase pe lângă el un nepot, Nicolae Voicu, şi fiindcă puştiului îi plăcea cartea, îl trimisese la Viena ca să înveţe meseria de bancher. Tânărul nostru Voicu o va învăţa atât de bine încât, peste câţiva ani, avea să ţină una din cele mai mari bănci din Viena şi, ajungând cetăţean de onoare al oraşului şi înnobilat fiind sub numele de von Woikowitz, va uita foarte repede satul din Muntenia unde îşi petrecuse copilăria66.

Prezenţa masivă a străinilor în lumea comerţului şi a meşteşugarilor este agravată de stabilirea la Bucureşti şi la Iaşi, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a unor consuli străini, cu largi atribuţii, unul dintre ei, cel rusesc, devenind, cum vom vedea, în epoca „regulamentară”, un adevărat proconsul.

Cu prilejul încheierii păcii de la Kuciuk-Kainargi, în 1774, Rusia reuşeşte, pentru prima oară, să impună Turciei înfiinţarea unor consulate ruseşti în Principate. Conştientă însă de gravitatea acestei concesii, care avea

tendinţa să instaureze în ţările române un regim asemănător regimului Capitulaţiilor obţinut de puterile creştine în Orientul Apropiat, Poarta tărăgănează lucrurile – cu riscul unui nou conflict – până în 1782, când se instalează la Bucureşti primul consul trimis de Rusia, Serghei Lazarovici Laskarov. Prin breşa deschisă de Rusia, intră numaidecât şi Austria (1783), cu atât mai uşor cu cât, teoretic, ea căpătase acest drept încă din 1718, prin tratatul de la Passarowitz. Este urmată de Prusia, în 1785. Franţa se arată mai puţin grăbită; comerţul ei în aceste provincii este, deocamdată, embrionar, iar în ceea ce priveşte politica, de zeci de ani are aici spioni oficiali: secretarii domnitorilor.

Sub Republică însă, lucrurile se schimbă: interesului economic şi politic i se va adăuga prozelitismul revoluţionar. Directoratul începe totuşi cu o mişcare greşită: numeşte consul la Bucureşti un grec din Constantinopol, Constantin Stamati, naturalizat francez şi republican înfocat. Turcia refuză acreditarea unei „raiale" a imperiului. Însă Franţa, aflată în război, avea neapărat nevoie de un observator la graniţele Austriei şi ale Rusiei, şi, de când Polonia fusese ştearsă de pe harta Europei, Muntenia şi Moldova erau singurele puncte de observaţie „disponibile". Puncte de observaţie sau chiar baze pentru a aţâţa tulburări în Austria şi Rusia, mai ales cu ajutorul numeroşilor refugiaţi polonezi aflaţi în Principate. Instrucţiunile trimise de Directorat, la 15 februarie 1796, consulului desemnat erau fără echivoc: „Cetăţeanul Stamate trebuie să se considere un adevărat agent politic; titlul de consul nu trebuie să-i slujească decât ca să ascundă adevărata lui menire în faţa unor oameni cărora nu are de ce să le spună adevărul".

În octombrie 1796, Directoratul reuşeşte să trimită în

misiune specială în Principate pe generalul Carra Saint-Cyr, în calitate de „însărcinat cu afaceri”. În sfârşit, în 1798, după pacea de la Campio-Formio, impusă Austriei după victoriile lui Bonaparte în Italia, Franţa republicană, în plină glorie, poate instala consul la Bucureşti pe cetăţeanul Charles Flury. Acesta, cu multă îndrăzneală, îi cere domnitorului să fie primit în audienţă solemnă într-un mod vrednic de „marea naţiune pe care o reprezintă” şi, cu toate şovăielile domnitorului, stabileşte el însuşi cu ce pompă avea să fie primit; pompă ce avea să fie protocolul obişnuit pentru ceremoniile de prezentare a scrisorilor de acreditare de către consuli (am văzut, mai sus, descrierea plină de haz a acestui protocol, în corespondenţa lui Lagarde).

Iată cortegiul lui Flury descris într-un document de epocă67:

„La 24 Floreal (20 mai 1798), drapelul naţional a fost înălţat pe casa consulului, unde s-au adunat toţi cetăţenii francezi sau protejaţi de Republica Franceză. La ora zece, un ofiţer de la Curte a venit să-l anunţe pe Consul că Domnitorul este gata să-l primească şi, numaidecât după aceea, alaiul s-a alcătuit după cum urmează: «polcovnicul» oraşului, cu 90 de cazaci; «căpitanul de darabani» cu 90 de darabani şi ofiţerii acestora, toţi în mare ţinută: doi mici postelnici, de fiecare parte câte unul: un al doilea «pitar»; al doilea «comis» şi al treilea «postelnic»; şeful uşierilor (al ceauşilor, fără îndoială – *n.n.*) \ «marele uşier» însoţit de toţi «micii uşieri»”.

În caleaşca domnească, la care erau înhămaţi şase cai şi care era precedată de cetăţeni francezi călare, se aşezase consulul, însoţit de secretarul său şi de ofiţerul domnitorului. Secretarul ţinea la vedere doi săculeţi de mătase în care se aflau scrisorile de acreditare şi *bera*tul

Porţii. Venea apoi trăsura consulului, goală; şi o a doua trăsură a domnitorului, iar alaiul era încheiat de şase trăsuri cu protejaţi de-ai Franţei…

Mai important decât toate aceste semne exterioare de preţuire – care trebuie să fi stârnit totuşi nemulţumirea şi invidia consulului Rusiei şi a celui al Austriei – era faptul că, asemenea ambasadorului Franţei pe lângă Poartă, consulul Franţei la Bucureşti dobândea întâietate asupra tuturor colegilor săi. Din păcate, nu pentru multă vreme. Nemulţumiţi de intervenţia franceză în Egipt, turcii îi arestează pe Flury şi pe Parrant, şi, după o scurtă şovăială, îi închid în închisoarea celor Şapte Turnuri din Constantinopol.

Anglia profită de neînţelegere ca să-şi instaleze şi ea un consul, în 1803.

Când Franţa reintră în graţiile Porţii, mai ales pe vremea ambasadei generalului Sebastiani, consulii Franţei îşi reiau locurile la Bucureşti şi Iaşi, dar nu fără peripeţii; în decembrie 1806, când ruşii ocupă din nou Moldova, consulul Charles Reinhard e luat în captivitate şi ţinut toată iarnă în sudul Rusiei (v. nota 20).

Lipsa reprezentanţei diplomatice în Principate, precum şi poziţia strategică a acestora la graniţele a trei imperii fac din consulii marilor puteri la Bucureşti şi la Iaşi adevăraţi ambasadori. Lăsând la o parte rolul de informatori ai guvernelor lor şi de agenţi politici, am vrea să stăruim aici asupra influenţei considerabile pe care au avut-o cu toţii, prin simpla lor prezenţă, asupra procesului de occidentalizare a ţării. Uneori, au acţionat – îndeosebi reprezentantul rus, în virtutea prevederilor tratatului de la Kuciuk-Kainargi – pentru a supraveghea atitudinea Turciei, mai ales în ce priveşte taxele şi monopolul asupra comerţului; ei înlesnesc legăturile cu Apusul şi călătoriile

în afara ţării, procură unui cerc, fără îndoială restrâns, dar cu mare trecere, cărţi, şi, în primul rând, cu regularitate, gazete. În această privinţă, consulul Franţei este deosebit de activ, dar nici cel al Austriei nu se lasă mai prejos, Viena fiind atât de aproape. Şi cum gazete în limba franceză apar nu numai la Viena şi în Germania, dar chiar şi la Sankt-Petersburg, iar, pe de altă parte, franceza este limba comună a acestei mici lumi a diplomaţiei (baronul Kreuchely, consul al Prusiei la Bucureşti până prin anii 1830, corespondează cu ministrul său la Berlin în franţuzeşte), corpul consular în întregime este *nolens volens* un agent de influenţă franceză în Principate.

Există însă şi reversul medaliei: dreptul consulilor de a face naturalizări în ţară, chiar şi printre autohtoni, atrage urmările cele mai supărătoare. Practica aceasta se transformă, la unii dintre ei, în adevărate operaţiuni de „racolare”. Nu numai că are efecte negative asupra finanţelor statului, dar ea ajunge să scoată de sub jurisdicţiile naţionale o întreagă parte a burgheziei oraşelor. Insistenţa – şi uneori aroganţa – cu care intervin consulii tot timpul pe lângă domnitor în favoarea protejaţilor lor îl pune pe acesta mereu în încurcătură. Consulul Austriei şi cel al Rusiei la Iaşi protestează de pildă pe lângă domnitor deoarece sporul la dările pe hornuri, *fumăritul*, a fost trecut, de unii proprietari de case sau de prăvălii, asupra chiriaşilor, supuşi străini! Degeaba le răspunde vodă că el nu i-a pus direct la dări pe supuşii străini, dar că are dreptul să-i pună la dări, aşa cum crede el, pe toţi proprietarii contribuabili din ţara lui, fără să ţină seama de naţionalitatea eventualilor chiriaşi: consulii nu se lasă şi cer mai departe scutiri.

Neobrăzarea acestor *sudiţi* (străini, din it „Suditto”) va creşte pe măsură ce îşi vor da seama de slăbiciunea

domnitorilor şi de atotputernicia consulilor.

În schimb, aceiaşi sudiţi sunt mai în măsură să ţină piept abuzurilor funcţionarilor sau chiar celor ale puterii centrale. Astfel, în 1809, negustorii şi meseriaşii din Ploieşti, bizuindu-se pe nişte scutiri străvechi, refuzaseră să execute prestaţiile în natură şi clăcile cerute de la ei de beizadeaua Constantin Caragea, proprietar pe o parte din terenul oraşului, datorită unei recente donaţii făcute de domnitor; cu acest prilej, Divanul Munteniei trimite un raport guvernatorului ms, generalul-maior Engelhart, ca să se plângă de purtarea unui anume Tănase Simigiul, „supus francez, un răzvrătit şi pricină a tuturor răzmeriţelor puse la cale aici de supuşii francezi”.

Dintr-un recensământ din 1810, aflăm că, numai în Bucureşti, sunt 3 238 de negustori şi meseriaşi – aceştia din urmă fiind mai mult decât jumătate. Erau organizaţi în corporaţii, pe meserii, *breslele*. Corporaţiile erau, pentru ei, o legătură de solidaritate şi, totodată, un mijloc de apărare, iar pentru putere, un mijloc de control şi de presiune fiscală. La sfârşitul epocii fanariote, asistăm la o profundă reorganizare a breslelor.

Meseriile învecinate sunt uneori adunate împreună, alteori despărţite, după cum o cereau interesele sau toanele puterii. La începutul secolului, erau ciubotarii şi cizmarii, ţesătorii şi boiangiii, blănării şi pielării, precum şi işlicarii, cei ce făceau căciuli de blană pentru boieri etc., peste cincizeci de bresle cu totul. Reglementările domneşti intră într-o sumedenie de amănunte: durata zilei de lucru, numărul de ucenici, calitatea mărfii, controlul preţurilor (care dădeau prilejul la tot soiul de şicane şi de abuzuri). În schimb, autoritatea veghează la gestionarea „cutiei milelor”, adevărată casă de asigurare socială ce funcţiona în cadrul fiecărei corporaţii.

Breslele plăteau o taxă domnitorului, pe lângă cele puse la vânzarea mărfii, iar meseriaşii nu scăpau niciodată de comenzile venite de la Curte, care trebuiau onorate înaintea celorlalte şi sub preţul mediu, corvoadă domnească ce se numea *beylic*. În schimb, câtorva dintre meşterii cei mai pricepuţi, ciubotari şi cizmari în primul rând, li se dusese vestea până departe, în străinătate, aşa că primeau comenzi de la Constantinopol, Braşov, Sibiu şi chiar şi de la Viena. Tăbăcarii erau atât de mulţi încât, la Bucureşti, exista un cartier al tăbăcarilor. Jeremy Bentham, vizitând Bucureştii în 1785, laudă calitatea excepţională a pieilor şi metodele de tăbăcire şi vopsire. Peste câteva zeci de ani, în 1841, Blanqui vede la târgul de la Uzunova, în Bulgaria, un negustor valah de blănuri „a cărui marfă se ridică la 1.500.000 de franci şi întrece în frumuseţe pe cea din prăvăliile din Londra şi din Paris”.

Fiecare breaslă avea în fruntea ei un *staroste*, ajutat de patru-cinci *epitropi* sau adjuncţi, aleşi dintre meşterii cei mai vechi şi cei mai buni: aceştia aveau asupra membrilor corporaţiei puteri administrative şi judiciare întinse şi, cu toată distanţa dintre burghezi şi boieri, starostele se bucura în oraş de o certă consideraţie; în mod excepţional, domnitorul putea chiar să-l răsplătească pe câte unul din ei autorizându-l să poarte caftan!

Pe treapta cea mai de jos, *ucenicul*, aşa cum se întâmpla de altfel şi în Occident, o ducea greu de tot. Încredinţat meşterului de către părinţi sau de către tutore, pentru mulţi ani, nu primea în schimbul muncii lui decât casa şi masa: şi, pe lângă deprinderea meseriei în prăvălie, din zori şi până noaptea, era silit, foarte adesea, în familia patronului, să facă tot soiul de treburi gospodăreşti.

Dacă, o vreme, sistemul corporativ a răspuns unor nevoi reale, mai târziu, el se va dovedi (prin limitarea

numărului lucrătorilor şi tot felul de alte oprelişti) o frână în calea dezvoltării unei industrii moderne şi, în general, a unei economii de tip capitalist. De aceea, după 1830, sub aşa-zisul regim al Regulamentului Organic, deşi, teoretic, sunt menţinute, corporaţiile îşi văd monopolul ameninţat de privilegiile acordate unor manufacturi.

Prima manufactură de postav fusese înfiinţată în Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVII-lea, cu specialişti germani, pe moşiile Cantacuzinilor; fusese însă părăsită în ajunul războiului ruso-turc din 1768. În Moldova, prima manufactură de postav a fost înfiinţată de Grigore El Ghica în 1764, dar, după doi ani, îşi închide porţile. O parte din postăvarii străini de acolo vin în Ţara Românească, la boierul Radu Slătineanu, care, la rândul său, în 1766, îşi încearcă norocul, pe moşia lui de la Pociovalişte, lângă Bucureşti. Un alt boier, Dumitru Racoviţă, întemeiază, în 1765, o fabrică de hârtie; paharnicul Mihai Bărbătescu, o fabrică de sticlă, în 1769; logofătul Scarlat Greceanu, două mori mecanice, între 1791 şi 1793 etc. După cum se vede, clasa boierilor nu este cu totul lipsită de simţul afacerilor – de altfel, ea poate, mai bine ca alţii, smulge puterii privilegiile fără de care iniţiativa nu poate izbândi: prioritate la cumpărarea materiilor prime, scutire de taxe vamale şi de interdicţii, obţinerea unor *scutelnici*, adică muncitori scutiţi de impozite etc. Totuşi, multe asemenea iniţiative dau greş, iar progresele, în general, se fac încet.

Principala piedică în calea dezvoltării unei industrii în Principate este reprezentată de tratatele de comerţ dintre imperiul otoman şi puterile europene; ele impun un plafon drepturilor vamale, variind între 3 şi 5%, făcând astfel imposibilă politica protecţionistă, necesară, în general, unei industrii la începuturile ei. Cu toate acestea, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, există patru

fabrici de hârtie, o fabrică de sticlă şi trei manufacturi de postav în împrejurimile Bucureştilor. Cea de la Pociovalişte, pe care o cunoaştem mai bine din documente, se menţine, deşi se loveşte de mari greutăţi. În 1794, domnitorul Alexandru Moruzi, prin privilegii şi scutiri fiscale, încurajează reconstrucţia şi reorganizarea ei sub un nou administrator (*epistat*). Aflăm, cu acest prilej, că manufactura foloseşte 243 de muncitori postăvari şi 40 de căruţaşi ţigani şi că are voie să angajeze până la 50 de specialişti din străinătate (cel mai adesea, saşi din Transilvania, pe care autorităţile austriece se sileau de altfel să-i împiedice prin toate mijloacele să plece, pretinzând că prin plecarea lor se lovea în comerţul austriac: vor merge până acolo încât îl vor aresta pe tânărul Slătineanu, venit să caute muncitori ca să-i angajeze).

Relaţiile dintre epistat şi muncitori sunt însă proaste. Trebuie să spunem că şi condiţiile de lucru erau destul de ciudate: muncitorii postăvari nu lucrau decât o săptămână din două, *dar nu erau plătiţi pentru săptămâna lucrată la manufactură*; erau datori s-o muncească în schimbul scutirii de impozite şi de taxe! Fabrica plătea însă, la preţul pieţei, firul lucrat de muncitori la ei acasă şi îngăduia lipsa de la lucru în caz de boală sau în perioada muncilor câmpului (semănatul, seceratul, prăşitul, culesul porumbului etc.).

Un sistem ca acesta va stârni curând nemulţumirea şi revolta care, la început, se traduc prin absenteism. Epistatul se plânge că muncitorii îşi trimit prea des copiii în locul lor, iar munca acestora, după cum spune el, nu face doi bani; muncitorii cer, şi obţin, o uşurare a normei de lucru. Doresc însă mai mult: vor două săptămâni libere pentru una lucrată. Epistatul nu se învoieşte, şi lucrurile

ajung în faţa Divanului, care, la 17 septembrie 1799, înaintează domnitorului un raport unde, până la urmă, muncitorilor nu li se dă dreptate. La 27 septembrie 1799, Alexandru Moruzi este de aceeaşi părere: nu poate îngădui să se dea două săptămâni libere pentru una singură de lucru, căci aşa ceva nu se pomeneşte în nicio altă corporaţie şi ar putea fi o pildă proastă; pe de altă parte, manufactura *trebuie* să meargă, orice ar fi, deoarece a fost înfiinţată din porunca împăratului (sultanul). Argument hotărâtor: guvernul otoman se interesează de această producţie autohtonă, îi acordă privilegii, ba chiar se aprovizionează cu postav din Ţara Românească pentru uniformele soldaţilor săi68.

Nemulţumirile muncitorilor nu încetează însă şi nici nu se mărginesc la mica minoritate a celor din manufacturi; motive de nemulţumire au toţi oamenii de rând – şi chiar şi burghezia în general. Fiscul este pretutindeni, hărţuielile administrative înzecite (de oamenii puterii, mari şi mici), iar, în caz de mare lipsă, pâinea şi alimentele de primă necesitate se scumpesc. Mai este şi ceva nou: la sfârşitul epocii fanariote, obiceiul de a dona moşii devine tot mai frecvent: domnitorii, prevalându-se de dreptul domniei asupra terenurilor din oraşe şi târguri, îl donează, cu acte în regulă, rudelor sau creditorilor. De unde şi conflictul neîncetat cu locuitorii târgurilor şi ai mahalalelor, care, bizuindu-se pe nişte scutiri de taxe obţinute cândva, se împotrivesc, uneori cu forţa (cum s-a întâmplat la Ploieşti), strângerii dărilor şi taxelor feudale pe care vor să le încaseze noii „proprietari”. De aici se trag procese nesfârşite, în care târgoveţii pierd cel mai adesea, fără a se da însă bătuţi, îndrăznind chiar să-i alunge sau să-i snopească în bătaie pe cei ce vor să strângă dările în numele noului stăpân.

Cazul cel mai cunoscut este cel al cetăţenilor din Târgovişte, fosta capitală a Ţării Româneşti. Deşi se bucurau de scutiri dobândite cu câteva veacuri în urmă, într-o bună dimineaţă a anului 1820, ei află că domnitorul cel nou, Alexandru Şuţu (va fi ultimul domn fanariot din Ţara Românească), şi-a însuşit oraşul, care, chipurile, „nu avea proprietar”, şi că a trimis la Târgovişte slujbaşi de la cadastru ca să arate până unde se întinde oraşul. Se trag clopotele, mulţimea aleargă, trimişii domnitorului sunt bătuţi cu pietre şi alungaţi din oraş. După care, o delegaţie de 300 de târgoveţi se duce la Bucureşti ca să protesteze împotriva încălcării drepturilor lor strămoşeşti. Pierd procesul, dar, peste câteva luni, profitând de schimbările ce au urmat după revoluţia lui Tudor Vladimirescu, obţin de la Divan revizuirea procesului în favoarea lor.

În 1819, la Iaşi, revolta izbucneşte din alte motive. Luna iunie începuse prost: la 4 iunie, o furtună năprasnică se abătuse asupra oraşului, trăsnetul ucisese oameni, provocase incendii; apoi, bătuse o grindină „mare cât oul de porumbel”, după cum aflăm din raportul unui consul, pricinuind mari pagube în oraş şi în împrejurimi, mai ales la podgorii. Peste opt zile, vine un cutremur, de intensitate mijlocie. Lumea se alege doar cu spaimă. Şi, pretextând că la aceste două calamităţi se adăugase a treia şi mai şi, ciuma, autorităţile închid practic oraşul, provocând totodată creşterea preţurilor la alimentele de primă necesitate. În oraş, se răspândeşte însă zvonul că nu este decât un pretext, scornit de agă şi de oamenii lui, ca să stoarcă bacşişuri de la cei săraci, în schimbul învoirii de a intra în oraş şi de a ieşi. Pe zi ce trece, neliniştea creşte, în pofida sfaturilor date de autorităţile bisericeşti. La 26 iunie, poporul se îndreaptă, în gloată, către palat, cerând cârmuirii să ridice carantina. Arnăuţii din garda

domnească se sperie şi trag asupra mulţimii. Raporturile consulare spun că au fost 48 de morţi şi sute de răniţi. Răzmeriţa este gata. Domnitorul şi boierii cei mai de seamă se baricadează în palat, împreună cu garda.

A fost nevoie, ca să se potolească lucrurile, de intervenţia consulilor străini şi a mitropolitului Veniamin Costache în persoană, nu fără mari emoţii pentru Prea Sfinţitul – şi de făgăduiala că măsurile de carantină vor fi uşurate.

Unde erau, în acest timp, reprezentanţii orăşenilor? în Evul Mediu, şi până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, oraşele aveau o administraţie municipală relativ democratică, inspirată de instituţiile din oraşele săseşti din Transilvania.

Municipalitatea era condusă de un *judeţ* (lat. *iudicium*), un fel de primar ales, cu puteri juridice şi administrative destul de mari. Era ajutat de câţiva *pârgari* (din germ. *Bürger*, printr-un intermediar maghiar, *polgár*), aleşi şi ei dintre notabili. Însă, în vremea fanarioţilor, cârmuirea ştirbeşte tot mai mult atribuţiile celor aleşi. La începutul secolului al XIX-lea, *judeţul* şi *pârgarii* dispar, iar atribuţiile lor sunt încredinţate unui agă (ajutat de spătar, la Bucureşti, de hatman, la Iaşi), pe când în oraşele mai puţin importante aceşti reprezentanţi ai cârmuirii au cele mai diverse titluri, ca *epistat*, *polcovnic* (colonel, în ruseşte), *vornic* sau „căpitan de târg”. Pentru problemele de recensământ şi de fisc, fusese creat la Bucureşti (în 1794) şi, mai târziu, la Iaşi (1813), un *vornic de poliţie* (gr. 7 tcă, k; [polis] „oraş”) – cuvânt ieşit din uz după adoptarea cuvântului francez *police*, sub forma *poliţie*.

Ca să menţină ordinea, aceste autorităţi aveau la dispoziţie câteva sute de arnăuţi şi de *slujitori* de prin partea locului. Noaptea, la Bucureşti, câteva patrule de

străjeri, care se numeau *caraule* (turc, *karavul*), străbăteau principalele străzi ale oraşului. Se povesteşte că atunci când caraulele zăreau, în depărtare, o umbră suspectă, băteau cu ciomegele în caldarâmul de lemn şi strigau: *Te văd, te văd*! dar până acolo nu se prea duceau.

Totuşi – iar în această privinţă, toate mărturiile concordă –, criminalitatea este puţin răspândită; ba chiar, unii observatori străini afirmă, sprijinindu-se pe cifre, că procentul de criminalitate în Principate este cel mai scăzut din Europa.

Generalul de Bawr remarca, încă din 1774, „că rareori auzi vorbindu-se în Valahia de omoruri, de furturi, de asasinate sau de alte crime îngrozitoare”, iar Emile Gaudin, tribunul, care fusese consul interimar în Principate sub Directorat, scria şi el, în

1822: „Activitatea tribunalelor în privinţa persoanelor şi a bunurilor este aproape inexistentă, prea puţină în privinţa delictelor şi rară în cea a crimelor”. Laurenşon, în 1822, rezumă aceste impresii. „Valahii sunt în general un popor blând şi prea puţin aplecat spre rău”. Corolarul: pedeapsa cu moartea era foarte rar aplicată, iar în anii 1830, luând-o înaintea celorlalte ţări ale Europei, Principatele o vor aboli în mod oficial. Thouvenel constată cu mirare acest lucru. În 1840, el scrie: „Moartea a dispărut din codul penal. Pedeapsa cu moartea, cea cu tăierea mâinii, schingiuirea şi luarea averii sunt abolite ca potrivnice legilor străbune şi moravurilor ţării: aşa sună textual articolul din noul regulament care proclamă această măsură”. Deplânge totuşi menţinerea pedepsei cu muncă silnică în saline. La Bucureşti, vizitează închisoarea centrală: „Închisoarea ar putea fi mai bine îngrijită; totuşi, trebuie să mărturisim, cu umilinţă şi tristeţe, ea nu arată atât de rău ca ale noastre”. Şi se miră, mai departe,

constatând că inspectorul închisorilor, un Florescu, „cugetase la frumoasa carte a domnilor de Tocqueville şi de Beaumont”.

Pedepsele ce se aplicau cel mai des erau pedepsele corporale, îndeosebi vestita *falangă*. Erau administrate în piaţa publică. Femeile adultere erau plimbate pe străzi, legate călare pe un măgar, cu faţa spre coada animalului, şi erau silite să strige cât le ţinea gura: „Cine-o face ca mine ca mine să păţească!” 69

Execuţiile prin spânzurare, pe vremea când pedeapsa cu moartea mai era încă aplicată, se făceau de asemenea *în public*, de preferinţă în zilele de târg. Exista însă un obicei vechi (care, după cum se spune, ar fi fost întâlnit şi în unele regiuni din Statele Unite în secolul trecut), potrivit căruia un condamnat la moarte putea fi salvat, dacă o femeie liberă îl cerea de bărbat. Se povesteşte că, demult, la Bucureşti, un tânăr chipeş, osândit pentru omor, era dus la spânzurătoare acolo unde se ţinea târgul. În timp ce căruţa mergea scârţâind, în mijlocul mulţimii de gură-cască ce-l însoţea pe prizonierul cu mâinile legate la spate, un murmur creşte şi, dintr-odată, se aude: „Opriţi! Opriţi! îl cere o femeie!” O biată femeiuşcă, pe care cerul n-o răsfăţase la naştere, îşi croia drum prin mulţime strigând către arnăuţii din escortă: „Daţi-mi-l mie, vreau să-l iau de bărbat!” Căruţaşul morţii opreşte caii, osânditul întoarce capul, se uită o clipă la arătarea aceea slută, apoi, fără să spună o vorbă, face semn căruţaşului să-şi vadă de drum.

Când răsfoim documentele judiciare din epocă, suntem surprinşi văzând cât de mult se amestecă domnitorul şi Divanul în viaţa privată a cetăţenilor.

O mamă vitregă se plânge de apucăturile cele rele ale fiului ei vitreg, care-i risipitor şi desfrânat? Mihai Şuţu,

după cercetarea dusă de marele-spătar, porunceşte, la 28 ianuarie 1802: „Orânduim pe sluga Domniei mele […] zapciu spătăresc, ca ridicând pe numitul Constantin (Stere), să-l ducă la mănăstirea Mărgineni, unde poruncim Domnia mea Cuvioşiei tale Egumene al numitei mănăstiri, să-l aibi în lăuntrul mănăstirii, păzit spre îndreptarea şi pocăinţa lui, purtându-i mănăstirea grijă de cele trebuincioase din pereuşia părintească, după cum se cuprinde mai jos. 1802 Ghenarie 28”. La 10 martie 1812, un Alexandru Racoviţă, orfan „care bate drumurile ca un derbedeu”, este trimis de către Divan la mănăstirea Snagov până ce avea să se ia o hotărâre în privinţa lui.

Şi hotărâri de felul acesta se văd până târziu, prin anii 184070.

În grija ei de a apăra bunele moravuri, puterea, după cât se vede, lucrează mână în mână cu Biserica. De altminteri, aceasta poate avea chiar iniţiativa: iată-l, de pildă, pe administratorul Mitropoliei din Bucureşti adresându-se, la 31 octombrie 1831, marelui-logofăt al justiţiei şi cerându-i ca o anume Anica din cartierul Olari, femeie adulteră, a cărei purtare scandalizase cartierul, să fie silită să stea într-o mănăstire.

Răsfoind, la arhive, colecţiile de judecăţi ale Divanului, poţi da peste întâmplări şi mai năstruşnice, cum ar fi cea dintr-un raport trimis de aga Constantin Caragea şi paharnicul Ion Creţianu domnitorului, la 7 octombrie 1801, ca să-i semnaleze cazul unei femei, care, dându-se drept bărbat, se căsătorise, cu acte în regulă, cu altă femeie! Drept care, cei doi boieri îi propun domnitorului ca vinovata (numita Maria, schimbată în Marin) să fie bătută cu vergile, ca şi naşa ei, care se învoise la o asemenea comédie (nu se spune însă nimic despre „mireasă”!) Domnitorul porunceşte, la 20 octombrie 1801, „ca atât

Maria, cât mai vârtos pe naşi-sa Niţa, să le pedepsiţi cu straşnică bătaie, şi apoi, cu această a noastră domnească volnicie, să trimiţi pe Maria cu sluga Domniei mele […] la schitul Viforâta, ot sud Dâmboviţa”.

În altă parte, vedem cum o doamnă ceva mai coaptă, dorind să se mărite cu un bărbat mai tânăr decât ea, este nevoită să ceară dezlegare de la Divan. Acesta, după cercetări pe lângă autoritatea bisericească, la 18 decembrie 1800, se învoieşte ca „doamna Lucsandra Caramanti, sora *şătrarului* Răducanu, să se mărite cu *polcovnicul* Iordache, Constantinopolitanul, care este mult mai tânăr decât ea, şi să-l lase moştenitor”.

Puterea nu se mulţumeşte însă să se amestece doar în cazurile izolate, atunci când i se cere ajutorul sau când îi sunt semnalate; ea se amestecă şi când este vorba de purtarea oamenilor în anumite circumstanţe. De pildă, la 24 august 1805, Constantin Ipsilanti trimite o circulară către ispravnici – la cererea Mitropolitului Ţării Româneşti – ca să le spună să nu mai primească plângeri de la fetele părăsite de logodnic sau de bărbatul căruia i se dăruiseră întrucât li se făgăduise că vor fi luate în căsătorie. Urmează, spune circulara, procese nesfârşite, în care bărbaţii, din laşitate, sunt împinşi să facă jurăminte mincinoase ca să scape de învinuirile fetelor, „şi aşa rămân amândouă părţile într-o căire nedreaptă, bărbatul adică cu pierderea sufletului şi fata cu pierderea curăţeniei fecioriei ei, rămâind ca o curvă”.

Un alt domeniu în care puterea colaborează cu Biserica: îndreptarea copiilor delincvenţi.

La 18 august 1801, marele-<zga Ion Kretzulescu adresează un raport domnitorului Alexandru Moruzi cu privire la o încăierare între nişte copii dintr-o mahala a Bucureştilor, pe malul gârlei, în timpul căreia unul din ei,

Ioniţă, băiatul lui Constantin Cojocaru, în vârstă de doisprezece ani, îl răneşte pe altul lovindu-l de câteva ori cu cuţitul. Din fericire, rănitul nu moare – căci, dacă murea, nu i-ar fi fost uşor agăi să propună pedeapsa pe măsura faptei: cercetând „tratatul lui Armenopulos71, paragraful 244”, a găsit că, dacă rănitul moare de pe urma loviturilor primite, agresonii este pasibil de pedeapsa cu moartea, în afară de cazul că este vorba de un *infans*, adică un copil… mai mic de şapte ani. Dar, de vreme ce tatăl copilului a venit el însuşi să-i explice agăi cu ochii în lacrimi că nepricopsitul de fecioru-său nu era la prima ispravă, că i se cuvenea o pedeapsă aspră şi că trebuia închis într-o mănăstire, vodă pune, la 14 august 1801, următoarea hotărâre: „Poruncim dumnealui (biv vei banul Caragea, epistatul agiei – *n.n.*) ca să i se facă pedeapsa bătăii la agie, şi ce cheltuială va fi pricinuit celui junghiat până a se vindeca să plătească tatăl lui Ioniţă, şi apoi fiindcă şi tată-său cere surghiunlucul lui, poruncim să se trimiţă la monastirea Mărgineni”.

Multe asemenea întâmplări trebuie să fi văzut malurile Dâmboviţei. Pe malul drept al râului, acolo unde aveau să fie casa şi grădinile lui Dudescu, era demult o *mahala* care, împreună cu mahalaua vecină, cea a ţiganilor, era cea mai săracă din oraş: acolo se adunaseră, în cocioabe respingătoare, de-a lungul unor poteci acoperite cu praf gros sau, dimpotrivă, înecate în noroi, toţi cerşetorii din oraş. Toate cărările din această jalnică mahala dădeau în drumul cel mare ce ducea la Târgovişte şi, fiindcă, la intrarea în oraş, acest drum era podit cu bârne, fusese numit *Podul Calicilor* (căci *calici* li se spunea în vechime cerşetorilor). Pe acolo, zi de zi, într-un şir lung, milogii, orbii şi schilozii se târau ca vai de ei către locurile unde se ţineau târguri, în faţa bisericilor sau la marile

răspântii din capitală. Să nu se creadă însă cumva că armata aceasta de cerşetori era lăsată de capul ei, fără nicio rânduială: îşi avea legile, ierarhia, căpeteniile ei, în frunte aflându-se starostele calicilor.

Numele unora dintre aceste căpetenii ni s-au păstrat: Atinia Surda, Simion Ciungul, Grigore Fulgeratul, Radu Orbul, Lisandru Ologul, Nichita Guşatul, Tudor Gură-stricată, Gavrilă Gură-puţintea, Grigore „ce are ceea nevoie” …72

Neobişnuita breaslă era pusă sub directa oblăduire a Sfinţiei sale mitropolitul Ungro-Vlahiei, şi nu doar aşa, de formă: un regulament al Mitropoliei stabilea normele morale ale cerşetoriei; astfel, cerşetorilor nu le era îngăduit „să întindă mâna de două ori, căci asta ar însemna hoţie”, ci, după ce primea pomana, milogul trebuia să plece din faţa bisericii ca să lase locul altuia. Nu aveau voie să-şi „scociorască rănile, căci asta este înşelăciune”; în sfârşit, cei ce se luau la ceartă în faţa bisericilor erau şterşi de pe lista „adevăraţilor cerşetori”, ţinută la zi de către staroste, pentru cutia milelor de la Mitropolie. Autoritatea starostelui era foarte mare şi astfel în *mahalaua calicilor* se păstra ordinea. Era şi acolo un fel de „obicei al pământului” care ţinea seama de cel mai mărunt amănunt, de pildă de soarta „bunurilor” calicului decedat: cocioaba, zdrenţele rămase de la el. Şi vai de acel membru al breslei care s-ar fi încumetat să fure de la un „coleg”! Era bătut cu vergile în faţa întregii comunităţi şi alungat pentru totdeauna.

La începutul secolului al XIX-lea, din pricina extinderii cartierelor mai bogate, calicii fuseseră împinşi mai departe, în spatele dealului Mitropoliei şi al mănăstirii lui Mihai Vodă, însă corporaţia n-a dispărut.

*

Grija Bisericii şi a autorităţilor nu se îndrepta doar către „nevoiaşii organizaţi”. Ca pretutindeni, erau oameni săraci care nu se făleau cu acest lucru. Când era vorba de persoane cu oarecare poziţie, am văzut la capitolul despre boierime că exista o cutie a milelor (şi un mare-dregător care o gospodărea) din care văduvele sau persoanele vârstnice, ajunse la greu, primeau câte ceva. Într-un alt domeniu, există o circulară din 23 aprilie 1811, adresată de Divanul din Bucureşti agăi, spătarului şi vornicului de poliţie, în care li se spune să aibă grijă ca oamenii sărmani care mor pe stradă să fie îngropaţi numaidecât de către preotul parohiei; cei trei oficiali numiţi mai sus erau obligaţi să asigure cheltuielile imediate, Divanul având datoria să le dea banii înapoi pe temeiul unor acte doveditoare.

În această privinţă, se constată că, în această societate, aparent atât de puţin – sau atât de prost – organizată, şi în care diferenţa de avere şi de situaţie este atât de mare, există un adevărat sistem de asistenţă socială, nu numai datorită acţiunii parohiilor şi a mănăstirilor, sau, cum s-a văzut, a corporaţiilor de meserii, ci chiar prin acţiunea statului. Sunt o mulţime de documente care arată că, cel puţin în oraşe, îngrijirea din spitale era gratuită pentru bolnavii nevoiaşi.

Într-un ordin din 20 noiembrie 1780, dat de Alexandru Ipsilanti, adresat medicului-şef (*arhiiatros*) al oraşului, i se porunceşte acestuia să-i adune pe toţi medicii şi să le spună că el, domnitorul, voieşte ca orice bolnav să fie consultat şi îngrijit cum se cuvine; de la cei săraci, medicul să nu ceară bani, ci să se mulţumească cu leafa ce i se plăteşte în fiece lună. Călătorul britanic Thornton ne confirmă acest lucru în 1812: „La Bucureşti, există medici, plătiţi din fondurile publice, la care orice cetăţean se poate

duce ca să le ceară sfaturi şi îngrijire”.

Deţinem, de altfel, un document, din 25 februarie 1810, cu lefurile vărsate medicilor de către vistierie73:

Dr Silvestru Filitti 250 lei

Dr Constantin Darvari 250 lei

Dr Constantin Caracas 250 lei

Dr Ion Marcu 250 lei

Dr Gheorghe Skina 150 lei chirurgul oraşului 120 lei moaşa oraşului. 170 lei

Andrei, chirurg la Craiova 100 lei inspector 30 lei

Cele mai multe spitale erau, ca şi mănăstirile, ctitorii ale domnitorilor sau ale vreunui mare-boier. Două familii au făcut deosebit de mult în acest domeniu: Ghica şi Cantacuzino.

La începutul secolului al XIX-lea, cel mai vechi spital din Bucureşti era Colţea, construit de marele-spătar Mihai Cantacuzino între 1701 şi 1703. Spitalul ocupa un teren mare, chiar în centrul oraşului, şi avea mai multe pavilioane cu câte 12 până la 30 de paturi fiecare. În aceeaşi incintă, se mai aflau o mănăstire, trei paraclise, o şcoală şi locuinţele medicilor şi ale profesorilor. La intrarea principală se afla acel turn monumental de pază, numit Tumul Colţei, despre care am mai vorbit şi care fusese construit cu ajutorul unor meşteri zidari din armata lui Carol XII al Suediei care aşteptau să fie repatriaţi, în vreme ce învinsul de la Poltava se încăpăţâna să aştepte la Bender (Tighina) reluarea ofensivei împotriva lui Petru cel Mare.

Al doilea spital din Bucureşti, cel de la mănăstirea Sfântul Pantelimon, fusese ridicat datorită iniţiativei lui Grigore II Ghica în 1733 şi terminat în timpul celei de-a doua domnii a acestuia, în 1750.

Avea 400 de hectare de pământ chiar la marginea

oraşului, veniturile fiind folosite pentru întreţinerea spitalului, a pavilioanelor şi a şcolilor lui; se afla acolo o şcoală pentru surdo-muţi şi, ceva mai la o parte, un pavilion pentru bolnavii contagioşi. Un hrisov din 1752 punea averea acestui spital sub autoritatea unui triumvirat (epitropie) alcătuit din mitropolit, marele-vistiemic şi marele-logofăt.

Molima de ciumă din 1795 arătase că instalaţiile de la Pantelimon nu puteau fi de ajuns, drept care Alexandru Moruzi pusese să se ridice un spital anume pentru ciumaţi, mai departe, în satul Dudeşti, cu două mari pavilioane separate şi împrejmuite cu ziduri. Întreţinerea avea să fie asigurată de trei dintre cele mai mari mănăstiri din ţară: Cozia, Tismana şi Câmpulung.

După ocupaţia rusească din 1806 – 1812, este construit în oraş încă un spital cu 70 de paturi, care va căpăta numele de Filantropia.

În 1830, o comisie desemnată de guvern va hotărî contopirea epitropiilor celor trei mari spitale din Bucureşti: acest nou organism va fi embrionul Eforiei[2] Spitalelor Civile, organizaţie unică în felul ei în întreaga Europă de răsărit şi care avea în proprietate moşii însumând sute de mii de hectare. Eforia va administra sistemul spitalicesc al ţării până aproape de vremurile noastre.

Să spunem, de asemenea, că tot în anii 1830 văduva ultimului Brâncoveanu înfiinţase la Bucureşti un spital cu 150 de paturi, care şi astăzi mai poartă numele familiei, şi care, cu un venit anual, enorm pentru epoca aceea, de 400.000 de lei, introducea pentru prima dată puţin lux în aşezămintele spitaliceşti: parchete lustruite, covoare,

2 De la un cuvânt din greaca modernă, ephoreia, derivat de la un substantiv ephoros, observator, paznic, administrator.

cearşafuri mai alese…

Să menţionăm, în sfârşit, înfiinţarea la Bucureşti, în acel început de veac, a doua spitale specializate: o maternitate, care avea o şcoală de moaşe şi un pavilion pentru naşterile anonime (nu se cerea numele mamei, iar copilul era crescut într-un orfelinat), şi un azil pentru alienaţi. Până atunci, bolnavii mintali erau trimişi în mănăstiri; este lesne de închipuit ce bătaie de cap dădeau călugărilor aceşti bieţi bolnavi.

În provincie, existau spitale la Craiova, Slatina, Târgovişte şi Buzău. În Moldova, în afară de Iaşi, mai erau la Roman şi Târgu-Ocna.

Problema cea mai importantă pentru spitale era cea a medicilor. Vreme de veacuri, nu existaseră în toată ţara decât vreo câţiva medici, aduşi cu mare cheltuială de domnitori, pentru ei înşişi şi pentru cei din preajma lor. Unii au rămas pe lângă spitalele care existau atunci. Cei mai mulţi erau saşi din Transilvania, dar fuseseră şi câţiva italieni, ba chiar şi francezi (care slujeau uneori, ca „cinstiţi corespondenţi”, ambasadorului Franţei la Constantinopol). Printre orientali, au fost greci care studiaseră în Italia, la Bologna, Siena, Florenţa, dar mai ales la Padova.

Se pare însă că, în secolul al XVIII-lea, nivelul studiilor medicale de la Universitatea din Padova scăzuse. Se obţinea titlul de „doctor în medicină şi filosofie”, sau „iatrofilozof, doar cu nişte simple noţiuni teoretice de medicină. Ca să capete dreptul de a exercita, „doctorul” trebuia să practice doi sau trei ani medicina pe lângă un medic practician. Cei mai mulţi studenţi greci nu aveau răbdarea şi, fără îndoială, nici dorinţa de a-şi desăvârşi în felul acesta învăţătura medicală. Se grăbeau să găsească, după pilda binecunoscută a lui Alexandru Mavrocordat

Exaporitul, vreun post mai avantajos la Patriarhia de la Constantinopol, ca profesor sau tălmaci, sau, în Ţările române, ca dascăli ai fiilor domnitorului sau ai vreunui boier. Trebuie, de altfel, să spunem că se murea mai rar de ciumă ca profesor decât ca medic…

Înainte de secolul al XIX-lea, nu a existat niciun medic român. Negustorii cei bogaţi preferau să-şi vadă fiii făcând negoţ, de pe urma căruia se câştiga mult mai mult; cât despre fiii de boieri, acestora le erau practic interzise călătoriile în Occident – presupunând că ar fi avut de gând să facă această meserie. Întâlnim însă în secolul al XVIII-lea mai mulţi medici proveniţi din acele familii de negustori şi de bancheri macedoromâni al căror rol în apariţia capitalismului în Principate am mai avut prilejul să-l subliniem.

Cel mai cunoscut fusese, la începutul secolului al XVIII-lea, un anume Dumitru Procopie, zis Pamperi sau Pamberi, originar din Moscopoli, trimis de Nicolae Mavrocordat la învăţătură la Padova, în anii 1720, şi care avea să devină medicul său particular. Fratele lui, Ion, era tot medic, la spitalul Colţea. Pe la sfârşitul secolului, un alt macedoromân, Dumitru Nicolae Luca, poreclit Caracas, nume turcesc ce i s-a dat din pricina sprâncenelor lui negre şi stufoase, se stabileşte la Bucureşti. Fiul său Constantin îi va urma, în 1801, şi, la începutul secolului al XIX-lea, va fi unul din medicii oficiali ai capitalei, împreună cu doctorul Constantin Darvari, alt macedoromân, a cărui familie avea o bancă la Viena şi care studiase în Germania, la Halle.

Primii „moldovalahi” care se întorc din Apus cu diplomă de doctor în medicină sunt, pe la 1800, mai întâi un Ştefan Manega, zis Episcopescu; începuse prin a învăţa meseria de farmacist „la locul de muncă”, la Craiova, după

aceea studiase medicina la Viena. Apoi, Ioan Serafim, care susţinuse, la Paris, la 27 iulie 1815 (la cinci săptămâni după Waterloo!), o teză intitulată *Dizertaţie despre febrele bilioase în general, considerate în starea lor simplă în care se înfăţişează în mod obişnuit*... Nu se cunoaşte originea lui Episcopescu; ştim, în schimb, că Serafim era fiul unui negustor armean!

Chiar când se va putea călători lesne în Occident, boierii moldovalahi nu se grăbesc să facă din feciorii lor „oameni de meserie". Să ne mirăm de acest lucru? În Franţa, de pildă, va trebui aşteptat secolul al XX-lea pentru ca familiile aristocratice să catadicsească să nu mai creadă că vlăstarele lor se abat de la îndatoririle rangului dacă se apucă de studii medicale. Este adevărat că, în 1800, partea ştiinţifică a profesiunii de medic nu constituie, deocamdată, aspectul dominant în imaginea pe care lumea şi-o face despre *doctor* („doftor", cum se spunea). La urma urmei, ce este practicianul care vine pe la casele bolnavilor cu o geantă mică în mână – şi, din când în când, face câte un clistir? Din pricina aceasta, multă vreme, statutul medicului nu este prea limpede. Medicul este căutat şi respectat, însă rareori un boier îi dă fata de nevastă.

Totuşi, pe vremea fanarioţilor, fuseseră câteva excepţii, explicabile însă prin originea familiei: astfel Anton Calliarchi, care studiase medicina la Padova, ajunsese, la mijlocul secolului al XVIII-lea, să facă parte din „marea boierime", ridicându-se până la rangul de mare-ban al Craiovei, însă el era fiul unui alt medic de seamă, un grec din Chios, care ajunsese primul medic al lui Brâncoveanu; el însuşi se căsătorise cu o Florească, iar fiii lui aveau să preia şi să ducă mai departe numele acestei familii vestite. Mai fusese şi un Chrisoscoleos

(românizat Hrisoscoleu), însă acesta era rudă cu domnitorii Mavrocordaţi şi, îndată ce ajunsese în „boierie”, s-a grăbit să părăsească practica medicală, căci i se va fi părut mai rentabilă „meseria” de boier – ceea ce va face ca, în 1716, să fie ucis de hoţi, care-l vor prăda de tot aurul pe care-l avea. Tot pe vremea aceea, mai fusese un doctor, Dumitru Notara, care se însurase cu o Grădişteancă (iar fratele lui cu o Dudească), însă ei erau nepoţii a doi iluştri Patriarhi din Orient, despre care s-a stabilit că se trăgeau dintr-o fiică a împăratului Ioan VI Cantacuzino.

În vremea de care ne ocupăm, doar doi doctori, Darvari şi Filitti, au izbutit să pătrundă în cercul restrâns al familiilor româneşti de viţă veche. Toţi ceilalţi medici au rămas, se pare, într-o condiţie socială mai modestă, chiar şi atunci când capătă câte un titlu neînsemnat de boier.

Iată de ce, când, în 1839, primul fiu de mari-boieri, Nicolae Kretzulescu, se întoarce în ţară cu un doctorat în medicină de la

Paris – unde urmaşe studiile alături de un alt student medicinist care avea s-o apuce pe alte căi, Gustave Flaubert –, în „societatea” bucureşteană se produce o mică revoluţie, aproape un scandal. Însă gheaţa fusese spartă; de acum încolo, studiile medicale aveau să atragă tineri din toate păturile sociale: peste două generaţii, creatorul Institutului Pasteur din Bucureşti va fi un Cantacuzino. Kretzulescu, după ce va fi tradus în româneşte *Tratatul de anatomie* al lui Cruveilhier, avea totuşi să părăsească medicina, pentru a se lansa în politică (va fi de trei ori prim-ministru, în anii 1860).

Chirurgii vor fi, câtăva vreme încă, socotiţi drept practicieni de mâna a doua. Epoca bărbierilor-chirurgi nu era, ce-i drept, prea departe.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul

secolului al XIX-lea, sunt destul de mulţi chirurgi, probabil ca urmare a ocupaţiei austriece din 1789 – 1791. De altfel, aproape toţi sunt „nemţi”. Este semnalat totuşi şi un francez, care se află la Bucureşti în timpul epidemiei de ciumă din 1828: Constant Alphonse Marsilie, născut la Guerrieux, în ţinutul Somme, în 1800; va avea însă, în câteva rânduri, necazuri cu „comisia medicală de control”, întrucât niciodată n-a putut arăta diploma de doctor în medicină. Ceea ce nu-l va împiedica să practice medicina până în 1853 şi să adune o avere destul de frumuşică.

Dar, ca şi în Occident, chirurgia îşi capătă, în prima jumătate a secolului, titlurile de nobleţe, iar progresele sunt atât de mari, încât cea dintâi operaţie sub anestezie are loc, la Iaşi, doar după trei luni de la operaţia lui Morton la Boston, din octombrie 1846.

Mijloacele de care dispunea acest corp medical, destul de mic în oraşe, iar la sate inexistent, erau, în caz de epidemie, de o tragică insuficienţă. Cea mai ucigătoare şi, se pare, cea mai frecventă dintre bolile molipsitoare era ciuma, care, periodic, se abătea asupra Principatelor, venind pe drumul de la Constantinopol. Când izbucnea în capitală, gurile rele spuneau că doctorii fugeau, aşa cum făceau şi cei mai mulţi boieri şi oameni cu stare, lăsându-i pe ciumaţi doar în grija cioclilor. Avem totuşi o mărturie care arată că, în timpul molimei celei mari din 1828 douăzeci şi unu din cei douăzeci şi şase de medici din Bucureşti au murit de ciumă. Aşadar, nu dezertau cu toţii, sau n-o făceau întotdeauna.

De altfel ştiinţa medicală, pe vremea aceea, nu putea mare lucru împotriva unor flageluri ca acesta, iar măsurile profilactice erau mai mult de resortul autorităţilor. Cu timpul, ele vor fi tot mai severe şi relativ eficace: închiderea oraşului, izolarea bolnavilor, fumigaţii,

îngroparea morţilor sub straturi de var nestins şi arderea hainelor etc. Cu toate acestea, molima era de temut şi lumea se temea, într-adevăr, foarte tare.

O altă boală, mai puţin spectaculoasă, dar endemică, ca în toată Europa, era vărsatul de vânt. Avem încă o dată prilejul să ne mirăm de iuţeala cu care o descoperire medicală occidentală este aplicată în Principate: vaccinarea este introdusă în Muntenia în 1800, la numai doi ani de la publicarea descoperirii lui Jenner. Trebuie să se ştie însă că vaccinarea – mai puţin perfecţionată decât cea a lui Jenner – era de mult cunoscută în Orient: diplomaţi occidentali în funcţie la Constantinopol vorbesc despre acest lucru în corespondenţa sau în memoriile lor. În orice caz, unul din medicii lui Constantin Brâncoveanu, Iacob Polaryno, originar din Cephalonia, publicase la Veneţia, în 1715, un tratat despre vaccinare (care, bineînţeles, nu avea încă acest nume) cu titlul: *Nova et tuta variolas excitândi per transplantationem methodus* (Metodă nouă şi sigură de a provoca vărsatul prin transferare).

În 1815, vaccinul devine obligatoriu în Muntenia: un ordin al Divanului îi dă în grijă doctorului Darvari „să altoiască copiii de vărsat”. Totuşi, fiindcă lipseşte personalul sanitar, mai ales la sate, douăzeci de ani mai târziu, pentru a generaliza vaccinarea, se va recurge la o soluţie originală: este încredinţată preoţilor; niciun seminarist nu putea fi hirotonisit dacă nu învăţa mai întâi cum să vaccineze.

Ca medici specialişti, primii oftalmologi apar pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea (putem cita cazul doctorului Tullia, tot un macedoromân, care studiase la Florenţa şi care fusese chemat în ţară de Alexandru Mavrocordat). Dentiştii, nemţi cu toţii, nu sunt semnalaţi decât începând

cu 1832; înainte, era o treabă de bărbier… dacă nu cumva de potcovar ţigan.

Cei dintâi spiţeri menţionaţi de documente în Bucureşti sunt, în 1625, un anume Karaian, probabil grec sau macedoromân (să ne amintim că familia lui Herbert von Karajan este de îndepărtată obârşie balcanică), şi, în 1637, un Giorgio, italian pesemne.

Despre munca farmaciştilor la începutul secolului al XIX-lea avem o mărturie de mare preţ, cea a chimistului francez Pierre Bechamp care, în tinereţe, petrecuse unsprezece ani în Muntenia, din 1824 până în 1835, pe lângă un unchi de-al său. îşi făcuse studiile secundare la Colegiul Sfântul Sava şi, încă foarte tânăr fiind, începuse meseria de chimist ca preparator la un farmacist neamţ din Bucureşti, Herr Măuszel. Farmacistul nu-şi petrecea tot timpul în prăvălie sau în laborator pregătind reţetele date de medici. O bună parte din timp şi-o petrecea la domiciliul clienţilor, făcând pansamente ori mici intervenţii chirurgicale sau chiar spălături. La oamenii de rând, îşi trimitea asistentul, însă la cei mari îşi dădea osteneala de a se duce el însuşi. Bechamp îşi amintea că-l văzuse de mai multe ori pe Măuszel gătindu-se şi îmbrăcându-se cu fracul ca să se ducă la Grigore Vodă Ghica să-i facă o clismă Mariei sale.

Se înţelege de la sine că preparatele farmacistului nu erau pentru toate pungile, aşa că un intens trafic de tot felul de leacuri se făcea pe la băcani şi pe la dughengiii cei mărunţi din piaţă, sau chiar prin mijlocirea negustorilor ambulanţi. Drept care, în 1835, Comisia medicală îl convocase pe starostele băcanilor din Bucureşti, împreună cu vreo câţiva colegi, ca să stabilească de comun acord lista produselor socotite primejdioase şi interzise la vânzare sau la folosirea în alimentaţie, cum ar fi opiumul,

arsenicul, stricnina, cantarida etc.; ceea ce nu va împiedica vânzarea pe sub mână a medicamentelor miraculoase pregătite de tot soiul de şarlatani.

De altminteri, chiar şi la oraş, lumea nu se codea să se ducă la vraci, ba chiar şi la vrăjitor sau la babe, care, cu unsorile şi descântecele lor, te puneau pe picioare sau te trimiteau pe lumea cealaltă. Unele descântece datau din Antichitate, de pildă unul descoperit de filologul Candrea-Hecht, aidoma unuia pe latineşte.

Totuşi, din când în când, autorităţile îi pedepseau sever pe vracii care dădeau prea des greş.

Să nu fim însă din cale afară de sceptici. În ţările noastre, ca şi prin alte părţi, exista o adevărată farmacopee tradiţională, pe bază de rădăcini, de ierburi, de flori, de seminţe, se făceau fierturi şi alifii, a căror eficacitate, în anumite cazuri, nu putea fi tăgăduită. La ţară, această farmacopee era aproape singura cunoscută.

Cu toate acestea, în caz de epidemie, cârmuirea trimitea uneori medici anchetatori în judeţe. După o astfel de anchetă, Divanul adresează, la 28 aprilie 1808, prefecţilor din Teleorman instrucţiuni ca să le comunice măsurile profilactice pe care, în urma vizitei doctorului Panaiot Nicolaide, o comisie de cinci medici le-a recomandat pentru a curma epidemia de scorbut, cu instrucţiuni precise de a aplica întocmai amintitele măsuri. Temându-se însă, de bună seamă, ca nu cumva locuitorii să n-aibă încredere în eficacitatea acestor recomandări, şi, pe de altă parte, să le intre în cap că trecerea de care se bucurau popii lor pe lângă Atotputernicul n-ar fi de ajuns, Divanul se grăbeşte să adauge: „Pentru care iată se trimite de aici şi un Arhiereu împreună cu un clinc, şi cu moaştele sfântului Mihail al Sinadei, ca să se înconjoare prin toate satele judeţului unde pătimesc locuitorii; să se facă

sfeştanii, litanii şi rugăciuni către milostivul Dumnezeu, pentru contenirea aceşti cumplite boli, şi pentru mântuirea celor bolnavi”. 74

Existau însă reţete de familie, transmise din generaţie în generaţie, ceva mai savante totuşi decât leacurile băbeşti. S-a dovedit că unele din aceste reţete veneau de la Bizanţ. În toate familiile înstărite şi, bineînţeles, în mănăstiri, exista întotdeauna o cutie cu medicamente, uneori frumos lucrată, în care erau păstrate cu mare grijă reţetele, precum şi tot felul de ceaiuri, licori, prafuri, unsori şi alte leacuri.

Oamenii aveau grijă de curăţenia trupului lor. Dacă muritorii de rând se duceau vara să se spele la râu (chiar şi femeile, după cum mărturisesc schiţele unor pictori străini), unele case boiereşti, raportează Recordon, aveau instalaţii de baie de aburi. Şi, mai întâi de toate, la Bucureşti, pentru elită, erau trei sau patru băi turceşti a căror calitate este lăudată de toţi străinii. Călătorul britanic L.

— Ed. Alexander, care vizitează Bucureştii în 1825, va spune despre cel mai important dintre aceste aşezăminte, cel de la „Curtea Veche”, că este mai ceva decât cele cunoscute de el la Paris. Doisprezece ani mai târziu, prinţul Demidov, care străbate principatele însoţit de pictorul Raffet – de la care, din fericire, s-au păstrat albume întregi cu schiţe –, îl va sfătui pe călătorul obosit, ajuns în Bucureşti, să facă cel dintâi drum la minunatele băi turceşti aflate în apropierea Dâmboviţei.

Însă, chiar de prin 1825, încep să se deschidă băi „europeneşti”, care, în anii 1830, se înmulţesc. În 1833, un regulament oficial obligă toate spitalele să aibă băi cu aburi.

Grija pentru curăţenia corpului pare destul de

răspândită. Nu acelaşi lucru s-ar putea spune despre curăţenia oraşelor. Am văzut că, la Bucureşti, străinii se plâng cu toţii de praf, de noroi, de miasmele ce se ridică uneori din gunoaiele ce zac sub „poduri”, sau de pe malurile Dâmboviţei unde, zilnic, erau aruncate murdăriile oraşului. Mai rău decât atât, de-a lungul acestor maluri, se instalaseră abatoarele şi, mai încolo, tăbăcarii, de la care duhorile cele grele se răspândeau în toate mahalalele dimprejur. Faţă de plângerile repetate ale locuitorilor din vecinătate, autorităţile luau din când în când măsuri pentru a alunga cât mai departe aceste meserii stânjenitoare – dar folositoare şi de pe urma cărora trăiau atât de mulţi cetăţeni. Apoi, mai erau şi revărsările sezoniere ale Dâmboviţei. Revărsările acestea erau agravate de existenţa unui mare număr de mori de apă cu ecluzele lor; periodic, se hotăra să fie desfiinţate, însă, chiar şi la mijlocul secolului, ele tot acolo se aflau; digurile de lemn, ridicate din loc în loc, nu împiedicau apa, în momente de mare creştere, să înece cartiere întregi de pe malul râului. De altfel, o mare parte a oraşului era construită pe teren mlăştinos.

Ca să preîntâmpine aceste neajunsuri, un comitet de boieri îi propune domnitorului Caragea, la 27 iulie 1815, să construiască o dragă mecanică pentru albia Dâmboviţei, aşa cum se văzuse la Constantinopol (nu ştim dacă raportul acesta a avut vreo urmare) 75.

De unde vine însă apa potabilă? Ei bine, din aceeaşi Dâmboviţă, unde căruţaşii se duc s-o ia în fiecare dimineaţă cu nişte butoaie mari pe roate, *sacalele*. Merg s-o ia din vad, în amonte de oraş, apoi o vând cu ulciorul, cu găleata. În oraş, există vreo duzină de fântâni publice, însă nu ajung să acopere nevoile celor din cartier. Domnitorul Nicolae Mavrogheni (cel al cărui alai fusese admirat, la

Constantinopol, de Lady Craven, şi care, cu tot devotamentul lui faţă de turci, va fi decapitat în 1790) pusese să se construiască, în 1786, un mare apeduct, din olane, care aducea la Bucureşti apa dintr-un izvor, aflat departe de oraş, la o distanţă de „cinci ore şi jumătate de mers”. Însă, din pricina războaielor şi a instabilităţii aproape permanente care a urmat, apeductul se stricase. Când şi când, apar planuri ambiţioase de îmbunătăţire a sistemului de aprovizionare cu apă a capitalei (în 1842, de pildă, există un prim proiect al unui inginer român cu studii în Occident, Alexandru Popovici), dar abia în 1845, sub domnia lui Bibescu Vodă, va începe, condusă de inginerul francez J.-B. Marsillon, construirea primei staţii de filtrare a apei la Bucureşti. Inaugurarea are loc la 21 septembrie 1847.

În ce priveşte strângerea gunoaielor, se pare că cea mai mare parte era lăsată pe seama… haitelor de câini vagabonzi, care străbăteau oraşul şi care, de altfel, erau mulţi şi la ţară. Străinii o constată uneori cu spaimă. Langeron scria: „Câinii moldovenilor şi ai valahilor, de soiul celor ciobăneşti din Franţa şi Brabant, sunt cei mai primejdioşi şi cei mai răi din Europa. Fiecare ţăran are câte trei-patru. Sunt adevăraţi cerberi care nu lasă pe nimeni să se apropie de casa stăpânului. Cine călătoreşte în cele două provincii, atunci când se apropie de un sat, ar face bine să nu se dea jos din trăsură şi nici de pe cal; altfel, poate să fie mâncat de anuhalele acestea fioroase, pe care nimic nu le sperie şi nu le face să dea înapoi”. După părerea lui Stanislas Bellanger, care scrie peste câteva zeci de ani, nici la oraş nu erai mai în siguranţă: „Câinii, lăsaţi de multă vreme slobozi, au umplut ţara şi o distrug. Oraşele mari, Bucureşti în primul rând, au fost năpădite de ei. Pe vremea când mă aflam eu acolo, se

plimbau fără teamă pe străzi şi, flămânzi cum erau, se repezeau la trecători. O situaţie statistică dă numărul de 30.000 […]. Edilii au izbutit, până la urmă, să facă ceva […]. Ţiganii, trăgând nădejdea să câştige ceva parale, dau poliţiei o mână de ajutor. În fiecare dimineaţă, de la cinci până la prânz, se duc pe străzi, prin mahalale, pe la răspântii, alergând după toţi câinii pe care-i găsesc fără botniţă: îi înghesuie pe la colţurile caselor, îi înfig într-o ţepuşă fixată de o prăjină, îi pun, ca pe nişte trofee, într-o căruţă care vine în urma lor, şi se duc să-i jupoaie la marginea oraşului, ca să folosească, dacă se poate, pielea animalului”.

*

Să nu părăsim oraşul înainte de a fi spus ceva despre educaţie, căci partea cea mai însemnată a învăţământului public e concentrată în cele câteva oraşe.

La sate, ce-i drept, şcolile sunt puţine, deşi învăţământul elementar nu lipseşte cu desăvârşire, fie că este asigurat de preot, fie că vreun boier mai generos dă bisericii bani ca să ţină o şcoală şi un dascăl.

Îl vedem, de pildă, pe Alexandru Ipsilanti cedându-i văduvei vornicului Radu Văcărescu, Veneţiana, printr-un hrisov din 18 august 1798, beneficiul taxelor strânse din târgul Jilava, deoarece numita Veneţiana Văcărescu ridicase acolo şi întreţinea o şcoală gratuită pentru copiii sărmani. Tot astfel, printr-un document din 14 iulie 1803, domnitorul Constantin Ipsilanti reînnoieşte privilegiile acordate de înaintaşii săi Mihail Şuţu şi Alexandru Moruzi, precum şi de propriul său părinte, bisericii dintr-un sat, căreia un boier de ţară, slugerul Matei Locusteanu, îi făcuse o donaţie.

Să-l amintim şi pe Ion Gheorghe Caragea care, la 4 iunie 1813, îi scuteşte de orice dări pe cei trei preoţi ai

unei biserici din judeţul Muscel „pentru că te înştiinţăm Domnia mea că la această sfântă biserică din vechime este şcoală de învăţat copiii carte cu cheltuiala preoţilor […] şi pentru această cheltuială ce fac preoţii au avut privilegiul şi de la alţi fraţi domni a scuti vinăriciu, dijmărit şi oierit…” 76.

Recordon, în 1821, ne confirmă că practica este destul de răspândită: „Copiii din păturile sărace din oraşe, precum şi cei de la ţară merg la nişte şcoli ţinute, cel mai adesea, în pridvorul bisericilor, de către popi […] ne-am putea teme ca nu cumva acest biet popor să rămână, încă multă vreme de acum înainte, afundat în aceeaşi lipsă de învăţătură, dacă nu am şti cât de mulţi inşi cu putere şi cu minte luminată se căznesc să răspândească învăţătura în aceste locuri; îndemnate de acest nobil ţel, au înfiinţat la Bucureşti o şcoală de învăţământ mutual, şi au de gând să facă la fel în toată ţara”.

Metoda „lancastriană” 77 de învăţământ mutual pătrunsese într-adevăr de câtva timp în Principate, adusă, mai întâi în Moldova, de Nicolae Rosetti-Rosnovanu, care călătorise în Apus. Rosetti, introdus în cercurile aristocratice de la Paris şi Londra de către contele Capodistria, ministrul de externe al Rusiei şi viitor prim-ministru al Greciei independente, pătrunsese, în mod curios, şi în cercurile liberale, împrietenindu-se mai ales cu un fost iacobin, Jullien, fondator al publicaţiei *Revue Encyclopédique*. În 1818, ajunge membru al „Societăţii pentru învăţământul elementar” al cărui vajnic propagator va fi, nu numai în Moldova, dar şi în Grecia, şi chiar şi în Rusia.

În sfârşit, prin anii 1820 – 1830, câţiva boieri liberali înfiinţează, pe lângă moşiile lor, şcoli gratuite, de nivel secundar, unde aduc dascăli români din Transilvania. Cazul

cel mai citat este cel al marelui-logofăt Dinicu Golescu, dar au mai fost şi alţii, cum ar fi stolnicul Dincă Brătianu, tatăl fraţilor Dumitru şi Ion Brătianu, figuri de frunte ale viitorului partid liberal.

Din când în când, apar circulare pornite de la domnitor sau de la mitropolit, care spun că învăţământul primar este obligatoriu în toată provincia. În 1776, Alexandru Ipsilanti poruncise ca, până şi în cele mai mici târguri, să existe dascăli de limba română şi slavonă, încât copiii să primească o învăţătură, cât de mică, şi să nu fie cu totul neştiutori când vor ajunge oameni în toată firea – dar nu ştim până la ce punct măsurile acestea au avut urmare „deoarece analfabetismul, în secolul al XIX-lea, este încă foarte răspândit.

Pe lângă unele mănăstiri, există seminalii pentru viitorii preoţi, şi, în programul celui de la mănăstirea Socola, de lângă Iaşi, descoperim că (în 1804) se predau în limba română multe alte materii decât cele cu subiect religios: gramatica, aritmetica, istoria religiei, istoria lumii, filosofia, şi chiar şi elemente de latină78.

În acelaşi timp, în clasele înstărite, există o reţea destul de întinsă de învăţământ privat; la moşie şi în oraş, aşa cum am văzut, mai toţi boierii au, pentru copiii lor, educatori de la care învaţă şi alţi copii: călugări sau popi români pentru limba ţării şi pentru educaţia religioasă: *didascaloi* greci pentru greaca veche şi pentru cea modernă; în sfârşit, din ce în ce mai des, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, preceptori francezi, sau, uneori, nemţi. Aceştia din urmă veneau de la Viena sau din Transilvania, pentru Muntenia, şi, cel mai adesea, din Bucovina, pentru Moldova. Lejeune, care l-a tradus pe Raicevich, ne confirmă acest lucru, în 1822: „Educaţia băieţilor este încredinţată, acum, în casele mari, unor

profesori francezi sau germani, iar cea a domnişoarelor unor învăţătoare, aduse anume de la Viena sau Frankfurt, şi care sunt plătite destul de bine; dascălul grec nu mai predă decât religia şi limba greacă literară”.

Francezii, pe care, la început, îi întâlnim doar în preajma domnitorilor – uneori ca secretari ai acestora şi, totodată, preceptori ai copiilor –, devin dintr-odată mai numeroşi în timpul Revoluţiei şi după aceasta, odată cu valurile succesive de emigrări: regalişti, iacobini, bonapartişti… L-am întâlnit până acum pe marsiliezul François-Thomas Linchou, ai cărui urmaşi s-au pretins descendenţi din conţii de Linche de la Marsilia79. Amestecându-se în politică, François-Thomas va fi decapitat la Constantinopol, în 1760, în prezenţa sultanului şi în pofida demersurilor neobosite ale ambasadorului Franţei; însă fratele lui, Jean-Baptiste, va prinde rădăcini în această ţară, şi fiul său, Philippe, ajuns mare-vistiemic, avea să fie unul din marii capitalişti ai ţării la începutul secolului al XIX-lea. L-am avut şi pe Jean-Louis Carra, secretar al lui Grigore IU Ghica; certându-se cu acesta, Moldova s-a ales cu un pamflet destul de răutăcios; viitor convenţional şi regicid, va pieri pe eşafod, la 31 octombrie 1793, odată cu girondinii, la două săptămâni după ce votase moartea Mariei-Antoaneta.

Alte personaje pitoreşti: un aventurier, emigrantul Gaspari-Luce, aşa-zis conte de Belleval, care, sub domnia lui Constantin Ipsilanti, în timpul războiului ruso-turc din 1806 – 1812, îşi zice „Secretar al Afacerilor Străine ale Moldovei şi Ţării Româneşti”;

tot cam pe acea vreme, ca preceptor al copiilor lui Ipsilanti, un fost şef de stat-major al armatei emigraţilor francezi la Koblenz, marchizul de Beaupoil de Sainte-Aulaire, care a lăsat o frumoasă amintire. De partea

cealaltă, un anume Fleury „care-şi zice „regicid”, dar care este probabil un mitoman, deoarece istoricii nu găsesc printre membrii Convenţiei decât un Honoré Fleury, deputat de Côtes du Nord, un moderat care a votat împotriva morţii regelui, mai apoi, în epoca napoleoniană, deputat în Consiliul celor Cinci Sute şi care, în 1815, a trecut de partea Bourbonilor, dar în a cărui biografie nu este nici urmă de vreo şedere în Moldo-Valahia. În ciuda acestui iacobinism ostentativ, Fleury, care este un om plăcut şi foarte învăţat, este bine primit de boierii moldoveni; la Iaşi, locuieşte la marele-logofăt Nicolae Rosetti-Rosnovanu şi dă lecţii, în oraş, unui mare număr de tineri80.

În arhivele Rosetti-Rosnovanu, aflate la Academia Română, se găsesc date foarte interesante privitoare la condiţiile create acestor perceptori: în 1818, un oarecare M. Paris cerea, ca să vină în Moldova ca preceptor al fratelui logofătului, 416 ducaţi olandezi pe trimestru, 1.000 de franci pentru cheltuielile de drum, în afară de cinstea „de a fi primit la masa dumneavoastră”, locuinţă şi întreţinere, în sfârşit, 80 de ducaţi olandezi pentru cheltuielile de întoarcere. Se angaja să stea la Iaşi cinci ani81.

Iată alţi câţiva monarhişti: Dopagne, pe lângă fiii logofătului Scarlat Sturdza; pe lângă copiii lui Scarlat Callimachi, Lejeune, care avea să fie traducătorul lui Raicevich. De altfel, nu sunt toţi francezi: de pildă, pe lângă fiul domnitorului Scarlat Callimachi, era baronul Kreuchely-Schwertberg, prusac, fost ofiţer englez, preceptor de franceză, pictor amator, şi care, mai târziu, avea să fie consul al Prusiei la Bucureşti!

Apoi, vor veni oameni ceva mai profesionişti: abatele l’hommé, în casa tatălui viitorului domnitor Mihai Sturdza;

Félix Colson, la familia Văcărescu, apoi, Cuénim, care deschide la Iaşi, în 1812, un pensionat în care avea să fie formată o întreagă generaţie de tineri moldoveni, cea care va determina schimbarea moravurilor, a mentalităţilor şi a instituţiilor – adică cea mai profundă transformare pe care a trăit-o ţara în toată istoria ei. Acelaşi lucru îl va face, într-un mod şi mai revoluţionar, Jean Vaillant, în Muntenia. Ion Ghica îşi aminteşte: „Pe la 1830, Vaillant deschisese şcoală lângă Stavropoleos, şi toţi feciorii de boieri – Filipeşti, Grădişteni, Bălăceni, Ghici, Rosetti, Budişteni, Goleşti – părăseau dascălii greci şi alergau la şcoala franţuzească”. 82 Nu se va vorbi niciodată îndeajuns despre influenţa enormă, hotărâtoare pe care au avut-o aceşti câţiva profesori francezi asupra pregătirii noii Românii.

Înainte însă ca această influenţă franceză să devină predominantă – de fapt, aproape exclusivă –, vreme de generaţii dominaţia grecilor asupra învăţământului superior din Muntenia şi Moldova fusese deplină.

Influenţa culturii greceşti precedase cu mult instaurarea regimului fanariot. Chiar din a doua treime a secolului al XVII-lea, Vasile Lupu, în Moldova, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, în Ţara Românească, încurajaseră, cu toţii, instalarea în ţară a unor înalţi prelaţi şi eruditi greci, deschiderea de şcoli greceşti, tipărirea de cărţi greceşti (astăzi, se ştie că din tiparniţele celor două Principate, în secolul al XVII-lea, au ieşit mai multe lucrări greceşti decât româneşti – 92, faţă de 53 –, în vreme ce, în secolul al XVIII-lea, adică tocmai în epoca fanariotă, situaţia se inversează: 231 de cărţi publicate în româneşte, faţă de 37 în greceşte83). Acest interes pentru studierea limbii greceşti făcea parte dintr-o renaştere a elenismului în toată lumea greacă şi

ţinea de o serie de factori religioşi, politici şi chiar economici: eforturile bisericii ortodoxe de a contracara propaganda catolică şi protestantă, care se intensificase, venind prin Polonia şi Transilvania; conştiinţa domnitorilor români de a fi devenit, după căderea Bizanţului, apărătorii fireşti ai ortodoxismului (se spune că Şerban Cantacuzino visa o coaliţie creştină care l-ar fi readus la Constantinopol pe tronul strămoşilor săi); în sfârşit, odată cu pătrunderea grecilor în toate mecanismele economice şi administrative ale imperiului otoman, limba \ greacă devenise *lingua franca* a sud-estului european, indispensabilă mai ales celor ce voiau să facă negustorie pe scară mare.

Şerban Cantacuzino a fost primul care a întemeiat, la Bucureşti, în anii 1680, o „Academie domnească" de limbă greacă; foarte curând, ea avea să atragă studenţi din tot Răsăritul ortodox. Antioh Cantemir (fratele mai mare al lui Dimitrie) deschide, la rândul său, o „Academie domnească" la Iaşi, în 1707. În ambele cazuri, inspiratorul programelor va fi patriarhul Ierusalimului, Chrisante Notara care nu numai că era un mare erudit în materie religioasă şi în cultura clasică, dar era şi un bun cunoscător al Occidentului (călătorise „în Europa" şi fusese, la Paris, oaspetele lui Jean-Dominique Cassini, primul din ilustra dinastie de astronomi şi geografi). Fapt remarcabil: învăţământul este aproape în întregime laic. În 1776, sub Alexandru Ipsilanti, erau nouă profesori: doi de gramatică, doi de matematică (aceştia predau aritmetica, geometria, astronomia – dar şi istoria), unul de fizică (preda şi greaca), trei pentru latină, italiană şi franceză, în sfârşit unul singur pentru teologie. Cele mai multe cursuri erau predate în greceşte, însă s-au văzut cazuri când profesorii care studiaseră în Occident predau, chiar şi ştiinţele, în latină, franceză sau italiană.

La Bucureşti, şcoala numără în acea vreme 75 de bursieri şi un număr oarecare de auditori liberi, însă, în 1812, ştim că erau 400 de elevi cu totul şi 12 profesori. Lucrări recente arată că majoritatea acestor elevi nu erau fii de mari boieri. Se pare chiar că aceştia ar fi fost nemulţumiţi de „academii”, şi unii dintre ei chiar o şi spun: un memoriu, făcut de un grup de boieri din Muntenia, deplânge, în 1746, faptul că boierii nu-şi mai trimit copiii „să înveţe şi să se bucure de învăţătura grecească […], încât ajung să fie mai neştiutori decât cei din clasele mici”. Bătându-le în strună, unii domnitori (Grigore Ghica în 1775, Alexandru Mavrocordat în 1785) ameninţă că nu-şi vor mai alege slujitorii dintre fiii de mari boieri, ci din toate stările, „după cât vor fi de învăţaţi”. Bursierii (fii de boieri mai puţin înstăriţi, de *mazili* sau de negustori şi meseriaşi – şi care veneau adesea din cele mai îndepărtate ţinuturi ale imperiului otoman) erau primiţi prin concurs, toată întreţinerea fiind asigurată din banii Academiei.

Deşi profesorii erau plătiţi relativ prost (cunoaştem cifrele fixate în Moldova de Grigore în Ghica, în 1766: 1.500 de lei pe an pentru director, 600 de lei pentru ajutorul său), marea problemă este totuşi cea a finanţării acestor şcoli. La început, Constantin Brâncoveanu depusese la o bancă din Veneţia 30.000 de taleri, ale căror dobânzi aveau să subvenţioneze Academia din Bucureşti. Nu ştim ce s-a întâmplat cu aceşti bani, deoarece, peste trei sferturi de veac, sub Alexandru Ipsilanti, bugetul şcolii nu pomeneşte de ei; bugetul acesta, de 15 250 de lei, provine din cotizaţiile mănăstirilor „închinate” (4.000 de lei), de la celelalte mănăstiri (6.000 de lei), contribuţiile preoţilor (5 250 de lei), care, în schimb, sunt scutiţi de unele impozite. În Moldova, sub Grigore HI Ghica, marii boieri şi negustorii sunt obligaţi să asigure subsidiile

necesare întreţinerii Academiei. Cunoscând tot felul de peripeţii şi de avataruri, Academiile vor funcţiona până la sfârşitul epocii fanariote. La 10 decembrie 1817, Caragea aprobă un regulament – avea să fie ultimul –, întocmit de o comisie de opt boieri mari şi doi episcopi, prezidată de mitropolit: ne surprinde prin modernitatea lui în privinţa regulilor de recrutare a profesorilor şi a supraveghetorilor, privind disciplina elevilor şi a auditorilor, organizarea examenelor.

Şcoala începea la vârsta de şapte ani şi cuprindea cinci cicluri de câte trei ani, acoperind aşadar studiile pe care astăzi le numim primare, secundare şi universitare. În primul ciclu, se învăţau gramatica grecească şi elemente de latină; în al doilea, era aprofundat studiul celor două limbi şi se începea comentariul autorilor clasici; în al treilea, se studiau Retorica, Poetica şi Etica lui Aristotel şi se începea studierea limbilor franceză şi italiană; al patrulea era consacrat aritmeticii, geometriei, istoriei şi geografiei: în sfârşit, al cincilea, astronomiei şi filosofiei (aceasta având uneori ca temă comentarea unor filosofi moderni; de pildă, manualul de logică folosit în cele două Academii era „Logica” lui Eugen Voulgaris, publicat în greceşte, la Leipzig, în 1766, care-i cita pe Leibniz, Newton şi Christian Wolff; acelaşi Voulgaris îl tradusese pe Locke în greceşte). În sfârşit, în ultimul ciclu, au fost, întâmplător, cursuri de chimie şi chiar de medicină. În 1816, Caragea înfiinţează o catedră de Drept, încredinţată unui român, Nestor, dar elevii n-au arătat interes pentru ea; va fi desfiinţată, iar dreptul va fi din nou laolaltă cu latina.

Departe, după cum vedem, de a practica un învăţământ sclerozat şi retrograd, aşa cum, cam pripit, s-a crezut multă vreme, Academiile se menţin la un nivel

universitar mai mult decât onorabil. Toate manualele după care sunt predate ştiinţele sunt traduse după lucrări occidentale renumite: matematicile se învaţă după lucrările germanului Wolff sau ale francezului Bezout, este tradus manualul de planimetrie al „inginerului regal” britanic George Ogray, apărut în 1798. Profesorii sunt adesea ei înşişi mari învăţaţi, ca Lambro Fotiadi, şi, cu toţii, au studiat în Apus, ca Dumitru Darvari, la Viena, sau cretanul Constantin Vardalah, doctor în ştiinţe fizico-matematice şi în medicină din universităţi italiene. Un alt matematician, fizician şi astronom, Veniamin din Lesbos, îşi petrece zece ani, din 1790 până în 1800, în Italia, Franţa şi Anglia. Chiar şi în afara corpului profesoral, unii oameni cultivaţi sunt înrâuriţi de ideile „filosofilor” francezi şi ştiu încotro se îndreaptă pedagogia: un raport despre învăţământ, întocmit între 1792 şi 1795 de către mitropolitul Moldovei împreună cu trei boieri, pomeneşte de tezele lui Jean-Jacques Rousseau şi Pestalozzi şi îl citează pe Montesquieu.

De unde atunci lipsa de interes, de entuziasm a românilor faţă de învăţământul din epoca fanariotă? Motivul nu trebuie căutat în materiile predate, ci, de bună seamă, în faptul că era perceput ca un învăţământ străin, sau, în termeni hegelieni, ca un „instrument de alienare”. Lipsea, aşadar, tragerea de inimă. Îndată ce învăţământul grecesc va fi fost înlocuit cu o şcoală românească, sau chiar cu o şcoală franceză, amândouă slujind emanciparea naţională şi marile idei de libertate şi de egalitate, lumea s-a trezit dintr-odată, s-a luminat. Vedem, aşadar, că ceea ce numim „cultură” nu este doar o acumulare rece, neutră a unor cunoştinţe, ci şi o dorinţă, o sete de învăţătură, entuziasmul faţă de un ideal socotit, deodată, ca un element esenţial al propriei personalităţi.

Iată de ce, în 1818, când, la stăruinţele boierilor, Caragea se învoieşte să deschidă la Bucureşti o şcoală românească, la cursuiile tânărului profesor transilvănean Gheorghe Lazăr lumea se îmbulzeşte să-l asculte. Elevii părăsesc şcoala grecească sau urmează ambele şcoli. Cu Gheorghe Lazăr, şcoala românească avusese, ce-i drept, noroc, deoarece profesorul este plin de flacără şi nutreşte o dragoste aproape mistică pentru limba şi istoria neamului, iar entuziasmul său este comunicativ84.

Apostolatul lui va fi de scurtă durată, însă învăţământul introdus de el va fi reluat de foşti elevi ai Academiilor domneşti, impresionaţi de credinţa acestui înaintaş: sămânţa aruncată, întocmai ca în parabola din Evanghelie, avea să rodească însutit.

La Iaşi, învăţământul superior în limba română începuse cu câţiva ani mai devreme decât la Bucureşti, dar era vorba de un învăţământ specializat: moldoveanul Gheorghe Asachi, spirit enciclopedic, care petrecuse multă vreme în Italia, deschisese la Iaşi, în 1814, o şcoală de ingineri topografi85.

Academiile domneşti sunt închise după evenimentele legate de Eterie, întrucât Poarta socoteşte că şcolile acestea sunt focare de „naţionalism” grecesc.

În momentul când Gheorghe Lazăr era împuternicit să înceapă învăţământul în limba română, s-a adunat un mare sfat, în frunte cu însuşi domnitorul Ion Gheorghe Caragea, cu directorul Academiei, cu profesorii şi boierii din comisia pentru învăţământ. Tema de dezbatere: poate fi predată filosofia în româneşte? La toate argumentele aduse cu disperare de Lazăr, opozantul lui grec, zâmbind dispreţuitor, răspundea netulburat: Cu neputinţă… Cu neputinţă…

Caragea i-a dat dreptate: nu era cu putinţă ca

filosofia să fie predată în româneşte.

CAPITOLUL AL ŞASELEA

Ţăranii f

Felurite păreri despre starea jalnică a ţăranilor.

Cei de la câmpie şi cei din ţinuturile de sus: „moşneni” şi „răzeşi”.

Transhumanţa; pădurea: codru-i frate cu românul.

Satul şi familia: habitatul, portul, hrana; datini şi obiceiuri. Ţăranca: tânăra gazdă a lui d’Hauterive.

Riturile de căsătorie.

Păreri despre caracterul ţăranului.

Regimul funciar: ţăranii proprietari de pământ şi ţăranii dijmaşi, la fel de asupriţi de fisc; când se „spărgea” satul. Rezistenţa mai mult sau mai puţin pasivă; moartea unui *ciocoi*.

La începutul veacului al XIX-lea, călătorul ce ajungea în câmpia românească avea în faţa lui un fel de pustiu. Întinderi nesfârşite de şes de-ai fi zis că sunt nelocuite: nicio clopotniţă, niciun sat pe multe leghe împrejur. Unde s-or fi ascuns oamenii – de cumva vor fi existând – se întreba el. Existau, dar – am mai spus-o – se ascundeau, se fereau de drumul mare şi, acolo unde se adunau, trăiau, cel mai adesea, în bordeie îngropate pe trei sferturi în pământ. „Satele de câmpie – scrie consulul Raicevich – sunt locuite de oameni sărmani; le înţelegi sărăcia şi te cuprinde jalea. Casele, mai curând nişte vizuine, sunt săpate în pământ şi se numesc *bordeie*. De departe, nu se zăreşte decât fumul ce iese din hornuri, iar, de aproape, se vede acoperişul, ca un dâmb mic pe pământ; este făcut din prăjini de lemn acoperite cu pământ, încât, pe deasupra, creşte iarbă; locuitorii ocolesc drumul mare şi caută să umble prin şanţuri sau prin locurile mai joase, ca să nu fie zăriţi de călători, ferindu-se astfel de jafuri şi de alte

necazuri; iată în ce hal ajung oamenii sub asuprire şi tiranie!”… La 4 august 1817, consulul Franţei, Formond, îi scrie ducelui de Richelieu: „Nu s-a văzut ceva mai trist decât viaţa acestui popor valah, pradă tuturor umilinţelor sclaviei, ajuns să fie bucuros când nu mai are nimic de dat, aşteptându-şi mântuirea doar de la nemăsurata lui sărăcie”.

Peste vreo douăzeci de ani, acelaşi spectacol jalnic i se înfăţişează lui Saint-Mare Girardin (el străbate „Bărăganul Brăilei”, o stepă imensă, care, până în 1829, alcătuise teritoriul, aproape pustiu, al „raialei” turceşti Brăila) … „Când spun câmpii, să nu vă închipuiţi câmpii de opt sau zece leghe; vă rog să vă închipuiţi nişte câmpii de optzeci de leghe, fără urmă de munte, de deal sau de copac; nimic nu se ridică deasupra pământului, neted ca marea, cu orizonturi joase şi monotone ca ale ei. […] Măcar de-ai întâlni vreun sat care să mai înveselească şi să mai dea puţină viaţă câmpiilor acestea întinse! De la Galaţi la Bucureşti, pe un drum de şaptezeci sau optzeci de leghe, am văzut cinci sate şi trei pomi, îmi aduc bine aminte. Mă aflam, ce-i drept, pe drumul cel mare, iar aici lucrurile se petrec pe dos decât în alte ţări. Prin alte părţi, odată cu drumurile, apar şi satele; aici, satele dispar de pe drumuri: deoarece, pe drumurile cele mari, turcii jefuiau şi făceau cele mai multe fărădelegi. De aceea, satele se ascund înăuntrul acestor câmpii, departe de drumuri. Spunând sat, aici, trebuie să te gândeşti la nişte gropi săpate în pământ; o leasă prăpădită lipită cu chirpici de paie şi de lut drept pereţi, şi, pe deasupra, un acoperiş de strujeni de porumb: aceasta-i casa”.

Descrierea lui Wilkinson este doar ceva mai puţin sinistră, în măsura în care satele întâlnite de el au case ce ies totuşi din pământ. Satele sunt „alcătuite din nişte

colibe, toate de o mărime. Sunt toate construite în acelaşi fel: zidurile sunt din lut, acoperişurile din stuf, dar nici zidurile, nici acoperişurile nu-i apără pe oameni de ploi şi de zăpezi. Atât cât le îngăduie vremea frumoasă, locuiesc în casă [...] însă, când vine iama, pe frigul cel mare, se retrag în nişte gropi săpate sub fiecare colibă, unde se încălzesc mai uşor, cu un mic foc de gunoi şi de vreascuri, la care, pe deasupra, îşi fierb şi hrana, atâta câtă e. Bărbaţii, femeile şi copiii din fiecare familie, oricât ar fi de mulţi, se culcă claie peste grămadă într-una din aceste locuinţe subterane; patul fiecărui ins este o bucată de postav gros, care slujeşte şi de saltea, şi de plapumă".

Langeron nu pomeneşte nimic despre o locuinţă sub pământ. Poate fiindcă ne aflăm în Moldova, mai departe de câmpia Dunării. „Satele nu sunt decât nişte cătune izolate, alcătuite din case înşirate de-a lungul unui drum lung. Aceste case, înconjurate de grădini, sunt toate la fel; au şase sau şapte picioare lungime şi tot atâtea lăţime şi înălţime. Sunt construite dintr-o paiantă cenuşie (un pic de pământ subţiat cu apă amestecat cu chirpici), apoi spoită cu var. Acoperişul de paie are streşini late, sprijinite pe stâlpi de lemn. El face, în jurul casei, o prispă acoperită, unde se pune o laviţă. Casele nu au decât o fereastră mică, şi lumina, ca să pătrundă în odaie, trebuie să treacă prin nişte băşici groase de bou, care ţin loc de geamuri. Înăuntru, soba foarte înaltă, aşezată pe două cuptoare mici, este cât jumătate din încăpere. După soba aceasta, deasupra şi chiar în ea, când nu este foc, ţăranul moldovean şi valah, cu întreaga familie, oricât ar fi de mare, se culcă, fără pat, chiar şi fără rogojină, după munca de peste zi şi o masă neîndestulătoare, alcătuită din lapte şi mămăligă coaptă sau arsă.

Descrierea acestor case se potriveşte şi celor din

Ungaria, Banat şi dintr-o mare parte a Poloniei şi a Ucrainei”.

Iată, în sfârşit, descrierea făcută de marele-boier Dinicu Golescu. După ce a amintit de caznele la care sunt supuşi uneori nefericiţii datornici ca să dea tot ce au, scrie: „Aceste nedrepte urmări, şi nepomenite peste tot pământul, i-au adus pe ticăloşii lăcuitori întru aşa stare, încât, intrând cineva într-acele locuri unde să numesc sate, nu va vedea nici biserică, nici casă, nici gard împrejurul casii, nici car, nici bou, nici vacă, nici oaie, nici pasăre, nici pătul cu semănăturile omului, pentru hrana familiei lui, şi, în scurt, nimică; ci numai nişte odăi în pământ, ce le zic bordeie, unde intrând cineva şi nu are a vedea alt, decât o gaură numai în pământ, încât poate încăpea cu nevasta şi cu copiii împrejurul vetrii, şi un coş de nuiele scos afară din faţa pământului şi lipit cu baligă. Şi după sobă, încă o altă gaură, prin care trebuie el să scape fugind, când va simţi că a venit cineva şi la uşă-i; căci ştie că nu poate fi alt, decât un trimis spre împlinire de bani. Şi el neavând sa de ori o să-l bată, ori o să-l lege şi o să-l ducă să-l vânză, pentru un an, doi, şi mai mulţi, sau la un boiernaş, sau la un arendaş, sau la oricine se va găsi, ca el să-i slujească acei ani, şi banii ce să dau pentru slujba acelor ani, să ia parte pentru birul lui”.

Golescu nu scorneşte nimic: o scrisoare a domnitorului Constantin Ipsilanti către marele-vistier, cu data de 13 aprilie 1804, porunceşte să se facă cercetări, întrucât aflase cu mare nemulţumire că mai mulţi locuitori din judeţul Vâlcea fuseseră vânduţi de creditori unor boiernaşi sau unor negustori, şi cere „să le faci dumneata cercetări în ce chip şi cum s-au cutezat la o faptă ca aceasta, ce este împotrivă de legi şi omenirii a supune om slobod la robie…” 86 Golescu scrie mai departe:

„Şi apoi intrând cineva şi întru acele bordeie ale lor, peste putinţă era de a găsi pe trupurile lor şi în casă lucru de zece lei; căci şi căldarea cu care o să-şi facă mămăligă nu o are fieşcine, ci sunt 5, 6 tovarăşi pe una. Şi când aceştia din nenorocire prindea de veste când vinea în satul lor zapciu, polcovnic, căpitan, mumbaşir isprăvnicesc, mumbaşir domnesc, fugea atât ei, cât şi muierile lor, şi copiii care putea fugi, prin păduri şi pe munţi, întocmai ca dobitoacele cele sălbatice, când le gonesc vânătorii cu câinii”…

Ce-i prea mult nu-i bun, spune o vorbă din popor. Viziunea aceasta de groază, tabloul acesta în culori întunecate, nu cumva este făcut cu vreun scop anume? Golescu, patriot generos şi sincer, se întorcea din Apus, dintr-o călătorie lungă prin ţările care, pe vremea aceea, erau din cele mai bogate, din cele mai prospere din Europa: Austria, Elveţia, sudul Germaniei, nordul Italiei. Spectacolul dureros ce i se înfăţişa privirii în ţara sa îi umplea inima de amărăciune şi revoltă. Insistând dramatic, în ale sale note de călătorie, asupra unor cazuri-limită, poate a vrut să scuture inerţia, nepăsarea, chiar inconştienţa celor mulţi din semenii săi, boierii. Credem că tabloul cumplit zugrăvit de Dinicu Golescu nu trebuie generalizat, nici în timp, nici în spaţiu.

Peste vreo zece ani, Thouvenel, care străbate Muntenia dinspre apus spre răsărit, găseşte o primă explicaţie a acestei stări de lucruri:

„De pe malurile Oltului până în Bucureşti, ţinutul este gol: o câmpie de treizeci de leghe, pustiită de război şi care, din vremea aceea, a fost lăsată nearată, nesemănată, de parcă, în mintea valahilor, ea ar trebui să slujească din nou de câmp de bătălie; pădurile au fost tăiate şi arse, n-au mai rămas decât lăstari plăpânzi, dar niciun sat, niciun

ogor: natura sălbatică a pus din nou stăpânire pe toate; doar din loc în loc, la mare depărtare unele de altele, două-trei colibe de-abia îşi ridică de la pământ acoperişurile de paie. În bordeiele acestea subterane zac nişte fiinţe atât de roase de mizerie, încât nici nu mai aduc a oameni. Din fericire, îndobitocirea de care vorbim rareori se vede; locuitorii din câmpie au fost împinşi către munţi, şi, în văile Carpaţilor, lumea trăieşte în îndestulare, mai ales înspre Târgovişte”…

Dar chiar şi în câmpia Munteniei, în împrejurimile Bucureştilor, satele nu au înfăţişarea degradantă zugrăvită de Dinicu Golescu. Elveţianul Recordon – contemporanul lui – ne dă, despre aceleaşi sate din Muntenia, o cu totul altă imagine:

„Ce tablou mai fermecător ne-am putea oare închipui decât, de pildă, cel de la mănăstirea Mărcuţa, cu lacul ei micuţ, dealul şi păduricea ce ţin de ea.

— Este unul din acele locuri unde omul ce simte şi visează îşi poate petrece toată viaţa fericit: niciodată nu va fi singur în acest lăcaş de tihnă; o ciobăniţă ce-şi duce turma pe costişa dealului, pescarii de pe malul lacului, un ţăran de ispravă mânându-şi caii şi căruţa în cătunul vecin, sau în sfârşit câţiva locuitori ai mănăstirii vor fi singurele făpturi omeneşti pe care le va întâlni; văzând numai fiinţe simple şi fericite, el însuşi se va bucura de o mulţumire pe care zadarnic o căutăm în lumea cea învolburată. Mănăstirea Cotroceni, tot în apropiere de Bucureşti, însă de partea cealaltă, este şi ea un loc de încântare”…

Trebuie, desigur, să ţinem seama de romantismul tânărului compatriot al lui Jean-Jacques Rousseau, dar, dacă nu ar fi văzut decât nişte vizuini săpate în pământ şi oameni în zdrenţe, se poate bănui că lirismul lui, oricât de naiv, ar fi găsit mai puţine subiecte de inspiraţie. Iată, de

altfel, cum descrie el casele ţăranilor:

…” Deşi sunt foarte curate, nu prea arată bunăstare, căci sunt foarte mici şi adesea săpate în pământ, mai ales în sudul ţinutului, unde lemnul este destul de rar; în regiunile de munte, sunt construite din ramuri subţiri împletite în aşa fel încât, înainte de a fi isprăvite, casele seamănă cu nişte cuşti mari; însă valahii […] lipesc pereţii pe dinăuntru şi pe din afară cu lut, ca să întărească aceste colibe, pe care, de obicei, le acoperă cu paie sau cu stuf. Cel mai mare neajuns al acestor locuinţe este că sunt prea joase şi că au nişte ferestre mici de tot, astupate cu petice de băşică de bou, şi pe care nici măcar nu le poţi deschide.

Grajdurile sunt construite cu şi mai puţină grijă, şi sunt atât de strâmte, că vitele de-abia au loc”.

Pe de altă parte, comparând povestirea călătorilor din prima treime a secolului al XIX-lea cu cea a călătorilor de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, avem impresia că între călătoria abatelui Boskovic şi a contelui d’Hauterive, de pildă, şi cea a lui Thouvenel sau a lui Saint-Mare Girardin, situaţia se degradase simţitor, între timp, avusese loc războiul austro-ruso-turc din 1788 – 1792, incursiunile lui Pasvantoglu între 1796 şi 1806, războiul ruso-turc din 1806 – 1812 şi hoţia generalizată care a decurs de aici, tgria din 1821 şi răscoala lui Tudor Vladimirescu, urmate de o ocupaţie turcească în 1821 – 1822, când au avut loc jafuri înspăimântătoare. Războiul avea să izbucnească din nou, în 1828, între Turcia şi Rusia, după care avea să vină o lungă ocupaţie a Principatelor de către aceasta din urmă. Ce ţară ar fi putut supravieţui unui asemenea şir de nenorociri?

Ceea ce văzuse d’Hauterive în 178 sera totuşi mai puţin jalnic. Povestind cum străbătuse Muntenia, spune că, ajungând în cel dintâi sat, a văzut „nişte căsuţe, destul de

asemănătoare cu stupii de albine; satele păreau să fie aproape la fel de sărăcăcioase precum cele din ţinuturile noastre Beauce sau Sologne”… Şi, mai departe, că „sărăcia nu este decât pe pereţi”, căci văzuse pretutindeni „găini, gâşte, câţiva cai şi boi, oi şi capre”… Interiorul casei este descris astfel: „Hornurile valahe sunt în interiorul casei. Trunchiurile de copaci, cât sunt de lungi, sunt puse în sobă, cu un capăt care iese deasupra acoperişului şi cu celălalt în vatră, unde arde un foc îndrăcit. În josul vetrei, se află un soi de cuptor în care este aruncat jarul pe măsură ce se face, iar acest cuptor este dus într-o odaie destul de curată unde, cu un burlan gros pe deasupra, se alcătuieşte un fel de sobă care încălzeşte casa ca un adevărat cuptor; acolo, în acea odaie, se găsesc rogojini, velinţe, saltele”… Acelaşi călător, mai departe, mărturiseşte aproape surprinzător: „În ţara aceasta, după cât se pare atât de nefericită, chiar şi cei mai săraci dau fetelor lor o zestre: o vacă sau două, o rochie de lână groasă s-o poarte în fiecare zi, o haină de sărbătoare, lucrată cu un pic de mătase, patru cămăşi, o ladă de cincisprezece parale ca să păstreze comorile acestea, şi o oglindă. Lăsând oglinda la o parte, pe care patriarhii nu ştiau s-o facă, Rebecca, Lia şi Raşela erau la fel de bogate ca fetele de patriarhi din Valahia şi Moldova. Bărbatul adaugă o batistă şi o pereche de pantofi; socrul dă cai, un plug, un butoi. Rudele, în două zile şi două nopţi, clădesc casa proaspeţilor căsătoriţi, iar legile ţării le lasă două treimi din ţinut să le muncească, dacă doresc s-o facă”. În altă parte, vorbind despre moşiile boierilor moldoveni, pomeneşte de satele îngrijite şi de ogoarele bine lucrate. La urma urmei, mizeria s-a întâlnit, din când în când, la sate în toată Europa.

Iată de pildă ce vede Thouvenel în Ungaria, mergând

cu vaporul pe Dunăre, după ce a trecut de Bratislava (Pozsony, pe ungureşte) în inima imperiului austriac, în inima Europei:

„Pe mal, satele sunt rare. Ici-colo, întâlneşti nişte colibe înghesuite una lângă alta, mici, joase, cu uşi proaste, cu acoperişuri şi mai proaste, din stuf pe jumătate putred, având toate o înfăţişare atât de jalnică, încât, dacă n-ar fi fost însemnele religiei creştine, ale cărei mângâieri sunt oricând gata să aline suferinţa, ne-am putea întreba dacă vizuinele acestea sunt locuite de oameni".

Există, de buna seamă, deosebiri în timp, dar ele există, cu siguranţă, şi în spaţiu.

De fapt, în provinciile româneşti, şi mai ales în Muntenia, erau două ţinuturi: pe de o parte, cel de şes, imensa câmpie care prelungeşte către sud-vest stepa ucraineană, trecând prin sudul Basarabiei şi prin tot sud-estul Munteniei; este drumul tuturor năvălirilor, câmpul de luptă al tuturor războaielor austro-ruso-turce, dar şi zona latifundiilor; este ţinutul pe care-l străbat şi descriu cei mai mulţi din călătorii care se duc la Bucureşti sau la Iaşi; apoi, în contrast absolut cu această „mohorâtă câmpie", există, pe măsură ce urci către arcul Carpaţilor, ţinutul de deal şi de munte, cu podgoriile, păşunile, pădurile, văile lui, în care se cuibăresc sate frumoase, case cu lemnărie cioplită cu grijă, cu flori în jurul caselor. Un alt peisaj, o altă lume – aproape un alt popor. Jos, către valea Dunării, veacuri de robie, de necazuri şi de jaf au corcit trupurile şi au ticăloşit sufletele. Sus, înspre munte, ţăranul, apărându-se pas cu pas, şi-a putut păstra peticul de pământ, libertatea şi demnitatea.

Dacă străinul se încumetă să se abată de la drumul mare ca să pătrundă în regiunea „prealpină", nu se va căi. Raicevich, după descrierea satelor de la câmpie pe care

am citat-o la începutul acestui capitol, nota contrastul: „Satele de la munte sunt mai frumoase; casele, înalte şi destul de bune, au grajduri şi hambare pentru păstrat provizii”. Am văzut şi ce gândea Thouvenel despre împrejurimile Târgovişte. Iată gândurile reverendului Walsh (din care am citat câteva impresii despre Bucureşti) când, prin Piteşti, intră în văile ce aveau să-l ducă în Transilvania: „Oraşul Piteşti este alcătuit din vreo mie de case, dintre care, unele, proprietăţi ale boierilor, se ridică în mijlocul unor curţi împrejmuite cu garduri, şi par elegante şi mari. Piteşti se află la intrarea într-un ţinut a cărui înfăţişare se schimbă dintr-odată. Ajunseserăm la poalele munţilor Carpaţi. Câmpiile pustii se schimbaseră în dealuri ce se înălţau pretutindeni şi care erau împădurite până pe culmi; ici-colo, se vedeau castele cu foişoarele lor, mănăstiri şi biserici cu clopotniţe şi turle. Ţăranii arătau şi ei altfel, aveau altă înfăţişare şi alt port, semănau cu europenii care trăiesc bine şi care nu sunt la mâna nimănui”.

Wilkinson este şi el mirat de contrastul dintre câmpia Munteniei şi regiunea Carpaţilor: „Întinderea nesfârşită de pământ lăsat în ţelină şi obiceiul întâlnit pretutindeni de a nu lucra pământul din apropierea drumurilor celor mari dau ţării, în multe locuri, o înfăţişare tristă, ce-l poate înşela pe călător: judecând după ce vede, este gata să se creadă într-un pustiu; întâlneşte puţine case în drumul său: în afară de popasul poştei, cu greu mai zăreşte vreo altă urmă de locuitori.

Din toate senzaţiile plăcute produse de frumuseţile naturii, niciuna n-o întrece pe cea trezită de înfăţişarea locurilor dinăuntrul ţării. Dealuri şi vâlcele romantice, pârâiaşe, ape repezi, câmpii împodobite cu verdeaţă şi flori oferă privirilor, în anotimpul cald, tot felul de frumuseţi,

mai ales la douăzeci-treizeci de mile în apropiere de munţii Carpaţi, între Prut şi Dunăre, până la Orşova, în munţi, un spectacol din cele mai minunate, iar de pe piscuri, până departe, priveliştile cele mai măreţe. Cei ce au văzut părţile romantice ale Alpilor nu se pot împiedica să nu şi le amintească aici, în clipele acelea; impresiile lor sunt atât de puternice, încât le este cu neputinţă să spună care sunt mai presus de care…" în Carpaţii moldoveneşti, care, prin înfăţişarea lor, l-au fermecat ca şi pe Wilkinson, de Giers, în timpul unei excursii pe moşiile Cantacuzinilor, va vedea zeci de ţărani care vin să vâneze împreună cu ei, călare şi înarmaţi; sunt semeţi şi bine îmbrăcaţi.

Să vedem acum descrierea satului natal făcută de un fiu de ţăran, Ion Creangă, minunatul nostru povestitor. S-a născut în 1837 – la numai zece ani după ce Dinicu Golescu îşi scrisese „însemnările de călătorie" – şi, chiar dacă socotim că adultul înfrumuseţează, transfigurează, „îmbogăţeşte" amintirile din copilărie, cum să nu recunoaştem, la Creangă, sinceritatea în înduioşătoarea evocare a satului copilăriei sale? „Stau câteodată şi-mi aduc aminte ce vremi şi ce oameni mai erau în părţile noastre, pe când începusem şi eu, drăgăliţă-Doamne, a mă ridica băieţaş la casa părinţilor mei, satul Humuleşti, din târg drept peste apa Neamţului; sat mare şi vesel, împărţit în trei părţi, care se ţin tot de una: Vatra Satului, Delenii şi Bejenii. Ş-apoi Humuleştii şi pe vremea aceea nu erau numai aşa un sat de oameni fără căpătâi, ci sat vechi răzăşesc, întemeiat în toată puterea cuvântului: cu gospodari tot unul şi unul, cu flăcăi voinici şi fete mândre, care ştiau a învârti şi hora, dar şi suveica de vuia satul de vătale în toate părţile; cu biserica frumoasă şi nişte preoţi şi dascăli şi poporăni ca aceia, de făceau mare cinste satului lor"…

Nu poate fi vorba, desigur, de un sat sărac. Şi dacă ne gândim la satele de bordeie din lunca Dunării, aici ne aflăm în altă ţară.

*

Creangă pomeneşte de „răzeşi fără pământ”. Pesemne că ţăranii aceştia liberi din Humuleşti nu erau cu totul „lipsiţi de pământ”, dar se poate ca pământul lor, *moşiile* lor, să fi fost cu timpul ciopârţite sau împinse către munte, şi relativa bunăstare descrisă de Creangă să fi fost asigurată, după aceea, în primul rând de activităţile meşteşugarilor şi ale negustorilor, pornind de la creşterea animalelor mici – în cazul de faţă, după cât se pare, mai ales de producerea postavului gros din lână de oaie.

Chiar în primele documente din Evul Mediu, locuitorii satelor din ţările române apar împărţiţi în trei mari categorii: nobilimea sau boierii; ţăranii liberi, proprietari de pământ, care aveau în fruntea comunităţilor lor un *jude* sau *cneaz* – aceşti ţărani liberi poartă numele generic de *moşneni* în Muntenia (de la *moş*, străbun, cuvânt din fondul străvechi care a dat şi cuvântul *moşie*, pământ ereditar) sau de *răzeşi* în Moldova (cuvânt a cărui etimologie este deocamdată controversată, dar care ar putea aparţine tot fondului autohton) 87; în sfârşit, *şerbii*, numiţi, în Moldova, *vecini* (din lat. *vicinus*, care n-a mai păstrat decât sensul modern de „vecin”), iar în Ţara Românească, *rumâni*.

Ultimul termen a stârnit, aşa cum se poate bănui, discuţii aprige printre istorici şi filologi. După descoperirea mai multor documente (chiar din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, în care *rumân*, în sensul de şerb legat de glie, este înlocuit cu *vlah*, adică valah) nu ne mai este îngăduit să ne îndoim: avem de a face cu o reminiscenţă din Evul Mediu, când băştinaşul (românul sau valahul) ajunsese şerb la un

stăpân străin, slav sau cuman. Termenul *rumân* şi derivatul lui *rumânie* sunt folosiţi până la mijlocul secolului al XVIII-lea, când Serbia este desfiinţată prin reformele lui Constantin Mavrocordat, şi, în limbajul familiar, chiar până în secolul al XIX-lea, cu sensul de ţăran.

În împrejurările istorice pe care le-am evocat mai sus – Serbia se extinde începând cu secolul al XVI-lea, marea proprietate „muşcând" neîncetat din proprietăţile ţărăneşti, încât unjiumăr tot mai mare de *moşneni* şi de *răzeşi* ajung în situaţia de ţărani clăcaşi. Când vedem în documente, mai ales în cele din secolul al XVII-lea, şirul nesfârşit de cedări de pământ, de către ţărani către boieri, deducem că ţăranii liberi reprezentau, în vremuri îndepărtate, marea majoritate a ţărănimii. La începutul secolului al XIX-lea, situaţia s-a inversat, satele de *moşneni* şi de *răzeşi* fiind în mod vădit minoritare. Dacă, în judeţele din nordul Olteniei, peste 60% din sate sunt încă sate de *moşneni* (există chiar plase, cum ar fi plasa Cloşani care va fi administrată de Tudor

Vladimirescu, în care nu se află nicio moşie boierească), în schimb, în cele cinci judeţe din estul şi sud-estul Munteniei, proporţia nu depăşeşte 10%. În ceea ce priveşte întinderea moşiilor – proprietăţi ale boierilor şi ale Bisericii, pe de o parte, proprietăţi ale ţăranilor, pe de alta –, proporţia acestora din urmă a scăzut la 25, 2% din total, pentru toată Ţara Românească (1830), şi la 23, 2% pentru Moldova (1840), unde această proporţie mai era încă de 32% la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Lăsând pentru ceva mai încolo cele câteva cuvinte pe care vrem să le spunem despre reformele lui Constantin Mavrocordat şi urmările lor asupra situaţiei foştilor şerbi, liberi acum, dar siliţi mai departe la clăci, să ne oprim o clipă în satele acelea de *moşneni* unde formele de viaţă

ancestrală a ţărănimii româneşti s-au păstrat mai bine.

În timp ce noile sate de la câmpie, mai ales pe moşiile boiereşti, şi cu deosebire în regiunile de pe malurile Dunării, recolonizate după retragerea turcilor în 1829, se întind în general de-a lungul unui drum, parcelele individuale dând, toate, către drumul mare, casele fiind către drum cu o latură, nu cu faţada, în zonele deluroase terenul impune satelor aşezări mult mai variate. Pe costişe, casele sunt dispuse neregulat şi, uneori, destul de izolat unele de altele.

Pe scurt, la românii din aria geografică nord-danubiană, se întâlnesc trei tipuri de sate88:

1 – satul de câmpie de-a lungul unui drum sau al unei văi largi, unde agricultura predomină, dar unde, accesoriu, este practicată şi creşterea animalelor;

2 – satul pe jumătate adunat, pe jumătate risipit, situat între 200 şi 600 m altitudine, alcătuit dintr-un centru grupat şi din case sau colibe împrăştiate pe dealuri; activităţile lui sunt pe jumătate agricole, pe jumătate pastorale;

3 – satul de deal şi de munte, între 400 şi 1 300 m altitudine, situat în depresiunile formate de munţii înalţi şi regiunea de dealuri; casele sunt risipite şi lumea se ocupă numai cu creşterea animalelor. Pornind de la aceste sate de înălţime, mai întâlnim două tipuri de aşezări, dincolo de linia unde pădurile se sfârşesc: colibe izolate şi, sus de tot, la poalele muntelui stâncos, stânele propriu-zise, unde ciobanii, puţini la număr, trăiesc singuri timp de câteva luni pe an. De fapt, nu sunt singuri: turme întregi sosesc din Transilvania vecină. Generalul de Bawr semnala acest lucru:

„Păşunile din Valahia sunt atât de bune şi atât de vestite, încât chiar şi vecinii trec pe acolo, în fiecare an,

câteva mii de cai şi de turme mari de boi şi de oi care se îngraşă în locurile acestea”.

Era mica transhumanţă; ea era dublată de alta, cu mult mai amplă: în fiecare an, mii de ciobani, cu sute de mii de oi, coboară din arcul Carpaţilor şi din Transilvania înspre valea Dunării, şi, mai departe, către mlaştinile sărate de la malul Mării Negre. Această transhumanţă mare este unul din fenomenele cele mai caracteristice ale vieţii economice a poporului român încă din Evul Mediu timpuriu. Ciobanii transhumanţi petreceau lunile de vară în stâne la mare înălţime. De cele mai multe ori, aveau o familie într-un sat din vale. După Sântă Maria, porneau la drum, pe jos, cu turmele, până la douăzeci de turme adunate laolaltă, din care unele veneau din Transilvania, câteodată din zone foarte îndepărtate. Un document din 1767 ne spune că au trecut, din Transilvania în Muntenia, într-un singur an, 255 247 de oi, 5 636 de cai şi 3 477 de bovine. Dacă ţinem seama de fraude (cifrele acestea provin din declaraţiile ciobanilor, iar unele turme, luând-o pe nişte poteci mai greu de străbătut, nu mai ajungeau să fie înregistrate), trebuie probabil să dublăm cifrele. În orice caz, în 1900, geograful francez Emmanuel de Martonne evalua transhumanţa din Transilvania în Muntenia la peste un milion de capete de animal pe an.

În general, erau cinci ciobani la o mie de oi. Plecau fără neveste, şi nu luau cu ei decât câte ceva pentru drum, de o extremă frugalitate: un singur veşmânt, cel de pe ei, iar pe măgar, o desagă, sacul cu mălai, plosca cu apă, burduful cu brânză, câteva bucăţi de slănină. Mergeau de-a lungul văilor, însă pe coastă. Drumurile erau multe; cele mai bătute erau cele de pe valea Oltului, de pe cea a Argeşului, a Prahovei, a Buzăului, care coboară dinspre nord spre sud, sau dinspre nord-vest spre sud-est.

Pe drum, turmele erau lăsate să pască pe mirişte, în schimbul unei mici sume de bani dată proprietarului. Însă documentele înregistrează uneori ciocniri violente cu ţăranii, aşa cum se întâmplă întotdeauna când, pe acelaşi teritoriu, se produce o interferenţă între păstori şi agricultorii sedentari.

Ca să ajungă la Dunăre, era nevoie de trei săptămâni; apoi o apucau de-a lungul Dunării, înspre răsărit, până la mlaştinile cele mari, de o parte şi de alta a fluviului, pe porţiunea unde acesta curge de la sud către nord, despărţind Muntenia de Dobrogea. Unele turme treceau fluviul, pe plute, fie spre est, către Marea Neagră şi mlaştinile ei sărate, fie, spre sud, în Bulgaria (oamenii spuneau că se duc „în ţara turcească”). Cu totul, erau vreo şase săptămâni de mers până ce dădeau de păşuni ca să poată ierna, plătind proprietarilor o *sfănţuică* de fiecare oaie, adică o jumătate de *zwanziger* austriac, sau zece *crăiţari* (*kreuzer*). Dacă iama era prea aspră, trebuiau cumpărate paie la faţa locului, sau, dacă nu se găseau, erau desfrunziţi copacii de pe malul fluviului (un păstor bătrân, în timpul unei anchete sociologice făcute în 1900, foloseşte ciudata expresie: *dărâmam salcie*, în care *a dărâma* şi-a păstrat sensul primitiv din latină, *de-ramare*, a tăia ramuri).

Pe la Sfinţii Constantin şi Elena, porneau înapoi, drumul fiind încă şi mai greu decât la venire, nu numai din pricina oboselii, dar şi din pricina riscurilor mari de a se încăiera cu sătenii, deoarece, prin unele locuri, ţarina era însămânţată cu grâu.

Să ne întoarcem însă la sat.

Când se vorbeşte de un sat de *moşneni*, cuvântul *sat* desemnează locul lui geografic, vatra satului, şi, totodată, populaţia, proprietăţile lui colective, *moşia* lui89.

Pământul acesta, *moşia* satului, avea, de cele mai multe ori, în partea arabilă, o formă geometrică ce îngăduia o împărţire în fâşii paralele, de câteva sute de metri – uneori chiar kilometri – în lungime, şi doar câţiva metri în lăţime.

Când terenul, vălurit fiind, nu putea fi împărţit astfel, puteau fi întâlnite forme aproape circulare: atunci se vorbea de *moşie rotundă*. Pe lângă terenurile cultivate, mai erau, negreşit, pădurea şi izlazul comunal, uneori chiar şi poieni, un eleşteu, o moară, podgorii, mai rar grădini de zarzavat – deoarece, lucru ciudat, ţăranul român, în general, nu se îndeletnicea cu grădinăritul, cel puţin cel pe scară mare, lăsându-l pe seama imigranţilor sârbi sau bulgari, care-l făceau la marginea oraşelor.

Pădurea a fost un element esenţial în viaţa poporului român. Pentru a o desemna, existau două cuvinte: primul, *codru*, de origine probabil autohtonă (există şi în albaneză şi înseamnă munte, iar în dialect aromân, munte împădurit), desemna, la început, pădurea cea mare de la poalele munţilor, dar cu vremea a desemnat şi o pădure adâncă şi deasă în regiunea de câmpie; al doilea, *pădure* (lat. *paludem*), desemna orice fel de pădure, inclusiv o pădurice oarecare la marginea unui sat.

La începutul secolului al XIX-lea90, păduri mari de stejar şi fag mai acopereau încă suprafeţe întinse din câmpia Munteniei şi a Moldovei, însă străinii nu le prea vedeau, deoarece, ori de câte ori era cu putinţă, drumurile le ocoleau, din pricina haiducilor sau a hoţilor care bântuiau ţinutul. Totuşi, multe sate se aşezaseră în apropiere de aceşti codri, tocmai fiindcă ei puteau oferi un adăpost, fie şi provizoriu, atât pentru individ, cât şi pentru sat în întregimea lui, în caz de primejdie.

Istoria poporului român este strâns legată de pădure,

iar vechea zicală *Codru-i frate cu românul* nu este o simplă figură retorică. În faţa oricărei primejdii, dacă veneau turcii sau tătarii, în caz de război, sau doar pentru a scăpa de rechiziţii şi de dările abuzive, românul caută adăpost în codrul des, unde ştie să supravieţuiască, sau chiar să trăiască: ambasadorul Porter şi abatele Boskovic, cu toţi cei care-i însoţeau, descoperă cu uimire, undeva în Moldova, un sat întreg în inima unui codru des. Oamenii au la îndemână lemnul de construcţie şi lemnul de foc, taie copacii cu securea ca să facă luminişuri, fac defrişări pe petice mici de pământ ca să cultive ceva grâne, culeg fructe sălbatice (fragi, zmeură, mere, pere), cresc, în pădure, gâşte şi porci, care, câteodată, sunt corciţi cu mistreţi. Izbutesc, deşi lupii sunt o primejdie, să crească chiar şi cai şi bovine. La cel mai mic semn, tot satul dispare în pădure. În regiunile de munte, se întâmplă ca ţăranii să caute adăpost de partea cealaltă a graniţei, sau să poposească, zile şi săptămâni de-a rândul, pe poteci de munte, păzite de oameni ce stau şi pândesc. În regiunile acestea, căruţele au două oişti, una în faţă, cealaltă în spate: îndată ce primejdia a trecut, când ţăranii se hotărăsc să vină acasă, căruţa nu mai trebuie întoarsă pe poteca aceea îngustă de munte: sunt aduşi doar boii, sau caii, la oiştea din spate.

Vacile, în satele de câmpie, erau, după anotimpuri, fie ţinute în grajd sau în curte, fie încredinţate, peste zi, văcarului, care le ducea să pască pe izlazul comunal, sau, toamna, pe mirişte. Oile, aşa cum am văzut, erau încredinţate, din primăvară până toamna, unui cioban care le ducea departe la munte şi nu le aducea acasă decât când se apropia iama.

Şeptelul era destul de mare pentru o ţară relativ puţin populată şi pustiită periodic de războaie. O statistică

din 1831 (suntem imediat după războiul ruso-turc din 1828 – 1829, când se rechiziţionaseră şi pieriseră o mulţime de animale) dă, numai pentru Muntenia, peste 200.000 de cai, aproape 650.000 de bovine, un milion şi jumătate de ovine şi 345.000 de porci. După şapte ani de pace, statistica din 1838 semnalează o creştere ce merge până la 33% la porci şi 50% la bovine91.

Agricultura propriu-zisă rămăsese primitivă. Aratul se făcea cu boi înhămaţi la jug, iar plugurile erau deseori din lemn (chiar şi după 1850, statisticile arată că peste un sfert din plugurile ţăranilor erau de lemn). Când se făceau defrişări, ţăranii se asociau ca să poată pune la jug două sau mai multe perechi de boi. Nu se foloseau îngrăşăminte: băligarul era folosit cel mult pentru grădina de lângă casă, pentru lipitul caselor, iar iama, uscat, drept combustibil suplimentar. Drept care, lăsgtul în ţelină era practicat curent, pentru ca, în al treilea an, pământul să se odihnească. Abia pe la mijlocul secolului trecut, când populaţia rurală va fi – sporit simţitor, se va generaliza sistemul de asolament (alternanţa grâu-porumh)…

„Culturile cele mai răspândite erau cele de grâu şi de porumb, acestea din urmă având de departe prioritate, de când făina de porumb, mălaiul, înlocuise, treptat, în secolul al XVIII-lea, în hrana ţăranului, făina de mei (numită tot *mălai*).

O statistică din 1838 ne dă, pentru întinderea culturilor în Muntenia, proporţiile următoare: porumb 59, 8%, grâu 24, 6%, orz 9, 4%, mei 4, 8%, ovăz 1, 4% – (întrucât totalul face 100%, este de presupus că celelalte culturi, minore, cum ar fi secara, rapiţa, trifoiul, leguminoasele etc., nu au fost puse la socoteală). De altfel, proporţia grâu-porumb varia foarte mult de la o regiune la alta, grâul fiind cultivat, mai ales pentru export, în

regiunile de câmpie, unde domina marea proprietate, în vreme ce în regiunea de deal, unde mica proprietate ţărănească se menţinuse, porumbul acoperea uneori peste 75% din întinderile cultivate.

Dovada că toate activităţile agricole şi păstoreşti ţin de o practică foarte veche o găsim în faptul că terminologia de bază este, în mod predominant, latină, rareori slavă sau „autohtonă”:

Principalele plante cultivate: grâu, orz, secară, mei, linte, lăptucă, trifoi etc.; uneltele şi munca câmpului: furcă, sapă, secure, seceră, a ara, a semăna, a culege, a măcina; animalele domestice: cal, bou, vacă, porc, capră, iar pentru ovine, oaie, berbec, miel (lat. agnellum, rom. medievală niel), găină, câine etc. sunt toate de origine latină.

Organizarea internă a acestor sate de *moşneni* sau *răzeşi* şi regimul lor de proprietate colectivă asupra pământului par să fi rămas neschimbate de-a lungul veacurilor şi se deosebesc foarte mult de sistemul *zadruga*, răspândit în ţările slave din jur. *Zadruga* sârbească, de exemplu, este o unitate mult mai mică, formată dintr-o singură familie mare, ce numără cam doisprezece membri, rareori mergând până la treizeci, suprapuşi în două, trei sau patru generaţii, însă viaţa comunitară este totală, întrucât ea cuprinde nu numai proprietatea indiviză, ci şi coabitarea cu părinţii şi cu fraţii; faţă de aceasta, comunitatea satului de *moşneni* sau de *răzeşi* este mult mai largă, legăturile fiind, totodată, mai puţin strânse, de vreme ce – vom vedea – regula este ca în momentul căsătoriei copiii să plece din casa părintească.

Întregul sat se socotea urmaş al unui strămoş comun (un *moş*) şi, uneori, era păstrată în scris filiaţia diferitelor familii – ceea ce i-a inspirat lui Iorga expresia „sate genealogice”, pentru a desemna aceste comunităţi. Ca să

fii primit într-un astfel de sat (altfel decât prin căsătorie) trebuia să dovedeşti că faci parte din acel neam. De altminteri, satul purta, cel mai adesea, numele acestui străbun eponim, de unde mulţimea de localităţi al căror nume se termină în – eşti, sufix plural ce înseamnă „urmaşii lui”, „cei ai lui”. Satul se putea întinde sau mări, însă tot pe bază de legătură familială. Se putea, de asemenea, ieşi din comunitate, însă evaluarea cotei-părţi cuvenite celui ce pleca punea o problemă delicată: nu exista o împărţire a proprietăţii pe capete, nici măcar pe capi de familie; deoarece, aşa cum spune un document din Ţara Românească, în 1793, „fiecare *moşnean* păstrează pentru sine şi numai pentru sine tot pământul pe care-l poate lucra şi desţeleni; un moşnean desţeleneşte şi lucrează mai mult pământ, un altul mai puţin; astfel încât nu există proprietăţi egale, atâtea prăjini unul, tot atâtea celălalt” 92. Autorizaţia de a defrişa, precum şi împărţirea pământului pe familii erau totuşi de resortul sfatului satului, care avea puteri destul de întinse, atât în materie administrativă, cât şi în materie fiscală, de vreme ce satul răspundea solidar pentru dările la care era pus.

Gruparea cea mai însemnată de astfel de colectivităţi ţărăneşti, care practicau un fel de democraţie primară, era, la epoca de care ne ocupăm, regiunea muntoasă Vrancea. Acolo se afla un grup de 14 sate de răzeşi, ce formau un fel de mică republică ţărănească, şi care trata în calitate de colectivitate cu autorităţile centrale, prin mijlocirea unui trimis al ei. Tot ea desemna un delegat unic pentru negoţ, „negustorul Vrancei”, iar salinele nu erau monopol de stat. Organizarea internă cuprindea trei niveluri de adunări: o adunare pe sat (*obştea de sat*), o obşte pe fiecare vale (*obştea de vale*) şi o adunare pentru toată Vrancea (*Vrancea toată*). Această „republică” a fost

singura de felul ei care a rezistat până în secolul al XIX-lea, însă, un secol mai devreme, Cantemir mai cita încă două: în judeţul Câmpulung (în viitoarea Bucovină), mult mai întinsă, deoarece cuprindea 50 de sate, şi, în sud-estul ţării, la Tigheci, la graniţa cu Bugeacul, un fel de „marcă" împotriva tătarilor nogai, care ocupau sudul Basarabiei. Este aşadar foarte probabil ca „republica" din Vrancea să fi reprezentat ultimul vestigiu dintr-un model odinioară mai răspândit.

Sistemul de împărţire a pământului arabil putea comporta variante. Când exista o oarecare suprapopulaţie, iar împrejurimile nu îngăduiau extinderea pământului arabil prin defrişări, se putea ajunge la împărţirea unui lot mare în parcele individuale, distribuirea făcându-se prin tragere la sorţi; bucăţile de pământ se numeau *soarte* şi deveneau ereditare în cadrul familiei – dar, chiar şi atunci, parcelele redeveneau comunitare, după recoltă, pentru păşune.

Tot ereditare erau, pretutindeni, casa individuală şi terenul din jur, împreună cu ograda de păsări şi cu livada. Copiii părăseau casa părintească pe măsură ce se căsătoreau; fetele intrau în familia soţului, iar băieţii îşi făceau casă în alt loc, uneori chiar foarte departe, atunci când satul, saturat, trebuia să se extindă. Până la o epocă foarte recentă, în satul românesc era de neînchipuit ca un băiat să se însoare înainte de a avea casa lui – cu excepţia ultimului născut. El era dator să rămână în casa părinţilor care îmbătrâneau; el şi nevasta lui preluau gospodăria „bătrânilor", îi ţineau pe aceştia pe lângă ei, până la moarte, şi se îngrijeau să facă cele cuvenite pentru înmormântare, precum şi toate pomenirile care, la creştinii ortodocşi, au atât de mare însemnătate. Dacă într-o familie nu erau băieţi – fapt socotit ca o pedeapsă dumnezeiască –,

sau dacă muriseră cu toţii înainte să fi putut creşte moştenitori bărbaţi, una din fete avea datoria să se instaleze la bătrânii săi părinţi, împreună cu bărbatul ei, care, de altfel, intra în familia soţiei şi îşi lua, cel mai adesea, numele patronimic al socrului, dacă avea socru, sau preciza, după propriul său nume, că este din satul socrului; în felul acesta, bărbatul îşi schimba nu numai locuinţa, dar şi neamul din care se trăgea. Când nici fată nu era, se înfia un copil, de preferinţă dintre rudele cele mai apropiate. Iar printre acestea, trebuie să socotim şi finii, deoarece năşia crea o adevărată rudenie între naş şi fin; interdicţiile de căsătorie între ei, şi chiar şi între urmaşii lor, erau la fel de severe ca şi între rudele de sânge.

Practica năşiei capătă o mare însemnătate în societatea ţărănească: naşii de la botez, dar şi naşii de la căsătorie – adesea erau aceiaşi, naşii de la căsătoria părinţilor devenind apoi naşi ai copiilor celor cununaţi, dar putea exista şi reciprocitate, încât se ajungea la un fel de năşie reciprocă, între familii, nu doar între indivizi.

Totuşi, în general, aşa cum scrie d'Hauterive, fetele părăseau casa părintească doar cu „lada de zestre", haine, lăicere, velinţe, ştergare şi alte obiecte necesare la întemeierea unei gospodării. Se spunea: „fetele îşi iau zestrea cu carul".

Să amintim că acest obicei ancestral nu se păstrase în clasa boierească, unde evoluţia se făcuse, dimpotrivă, în sensul unei înzestrări a fetelor, din ce în ce mai ostentativă, în detrimentul moştenitorilor bărbaţi.

Familia ţărănească românească se fărâmiţează „aşadar, la fiecare generaţie, în cele mai mici unităţi ale sale – spre deosebire de ceea ce se vede în ţările slave vecine. Cuvântul *casă* desemnează atât locuinţa care

adăposteşte o unitate, cât şi grupul social ca atare, cel alcătuit din cuplu şi copiii ce trăiesc sub acelaşi acoperiş, în jurul aceleiaşi vetre şi al aceluiaşi ceaun, şi lucrează pământul împreună; însă, în acest al doilea sens, termenul are un sinonim de origine slavă, *gospodărie*.

Construirea casei noului cuplu este o operă colectivă. Tânărul logodnic o ridică împreună cu neamurile lui, cu fraţii şi surorile, uneori cu vecinii, mai rar cu ajutorul unui dulgher din sat. Căci fiecare bărbat are datoria să se priceapă cât de cât la dulgherie. Şi cum construcţia este foarte simplă – şarpantă de lemn, ziduri de vălătuci făcuţi din lut frământat cu baligă de vacă, tencuială spoită cu var, acoperiş de stuf sau de strujeni de porumb –, cât ai bate din palme casa este gata.

Construcţia cea mai simplă putea să nu aibă decât o încăpere. De obicei, avea măcar două, chiar dacă, iama, toată familia se îngrămădea într-o singură odaie, în jurul sobei. A doua încăpere, *tinda*, este de fapt un loc de trecere şi un soi de magazie, dar dacă există şi o a treia încăpere, aceasta este cămara, locul unde se păstrează hrana. În sfârşit, cu timpul, va apărea o a patra încăpere, unde sunt adunate lucrurile cele mai frumoase: saltele, perne, covoare de perete, velinţe şi ştergare cu cusături, icoane – este odaia de oaspeţi, care nu se deschide decât pentru străinul în trecere, şi unde este pusă la vedere zestrea fetelor.

În odaia comună, mobilierul de lemn nu înseamnă decât un pat – adesea o simplă laviţă cât ţine peretele –, o masă scundă, rotundă, cu trei sau patru picioare, în jurul căreia familia mănâncă stând pe scăunele; nişte bănci de-a lungul pereţilor, un cufăr, uneori câteva poliţe sau vreun colţar; sau o *culme*, adică o prăjină orizontală fixată de grinzi, folosită pentru a agăţa de ea tot felul de obiecte,

scule, coşuri şi chiar provizii (fructe uscate, funii de usturoi sau de ceapă), când casa nu are pod unde aceste provizii să fie atârnate, împreună cu slănina, şunca afumată şi brânza uscată. Paturi cu saltele nu se văd decât la ţăranii înstăriţi, şi nici măcar la ei întotdeauna: sunt păstrate pentru odaia de oaspeţi.

Treptat, se răspândeşte obiceiul de a construi, în faţa odăilor, o *prispă* îngustă, sub streaşină lată a acoperişului – Langeron ne semnalează acest lucru în Moldova. În regiunile de munte, cât ţine arcul carpatic, dar mai ales în Oltenia, predomină un alt tip de habitat: casa cu etaj; în partea de sus, construită din lemn, se află încăperile de locuit, cu un foişor în faţă; în partea de jos, construită din cărămidă sau din piatră, este cămara. Acoperişul, înalt şi povârnit deoarece prin părţile acelea ninge mult, este învelit în general cu şindrilă. Modelul acesta aminteşte, la proporţii reduse, *cula* boierească, inclusiv caracterul ei de casă fortificată: ziduri de piatră, locuri de tras cu puşca. La origine, este un vechi model balcano-bizantin. Lemnăria foişorului este, cel mai adesea, frumos lucrată, cum este şi poarta cea mare de la intrarea în curte: în sculpturi se recunosc, stilizate cât se poate de mult, motive de magie străveche (pentru a feri casa de diavol) 93.

Animalele nu sunt niciodată ţinute sub acelaşi acoperiş cu oamenii, aşa cum se face în Bulgaria vecină, sau în unele regiuni din Franţa, fie sub casă, fie alături de aceasta, în acelaşi corp de clădire. Staulul este în faţa casei sau în unghi drept cu aceasta, însă totdeauna separat, deşi ţăranii s-ar fi putut încălzi la căldura animalelor şi n-ar mai fi ieşit din casă în timpul iernilor geroase. Se întâmplă chiar ca un gard de mărăcini sau o împrejmuire de lemn să despartă casa de ograda cu păsări şi de ţarcul animalelor. Există, desigur, ţărani săraci care

nu au putut să-şi construiască un hambar şi un grajd. În cazul acesta, se ridică un soi de împrejmuire aplecată, din lemn, crengi, stuf sau strujeni de porumb, care să apere cât de cât animalele de vânt şi de viscol.

În privinţa hranei, ţăranul se mulţumea cu foarte puţin. La oraş, în toate mediile, se impusese bucătăria turco-bizantină, bineînţeles cu variante care deveniseră adevărate „bucate naţionale”, sarmalele, de pildă. La ţară însă, lucrurile se opriseră... la antichitatea greco-romană: Herodot spunea despre geţi că erau galactofagi. Baza alimentaţiei ţăranului român era, într-adevăr, *mămăliga*, însoţită de produse lactate, lapte, lapte bătut, lapte prins, brânză.

Înainte de a fi fost introdus porumbul (sfârşitul secolului al XVII-lea, sub Şerban Cantacuzino), mămăliga se făcea din făină de mei, mălai, nume ce va fi dat, mai târziu, făinii de porumb. Fiertura de cereale sau de făină, sau plăcintele necoapte la cuptor fuseseră alimente foarte răspândite în lumea antică-aşa cum este şi astăzi încă în regiuni întinse din Asia şi din Africa – înainte de a se fi impus obiceiul pâinii coapte (noi înşine am văzut un text din perioada imperială târzie, unde era evocată fiertura de mei a legionarului roman).

Lăsând la o parte preferinţele alimentare ce ţin de obiceiuri străvechi, alegerea meiului ca cereală alimentară de bază ni se pare a fi avut la români o explicaţie istorică foarte precisă – insuficient subliniată dintre toate cerealele, meiul este cel care se maturizează cel mai repede. Este semănat în urma tuturor celorlalte, pe la 1 mai, şi se coace înaintea lor, pe la 15 iunie. Într-o ţară în care năvălirile străine reprezentau o primejdie permanentă şi o obsesie milenară, asigurarea doar în şase săptămâni a pâinii pe tot anul era un aspect ce nu putea fi nesocotit;

după recoltare, oricând, dacă era cazul, sacii erau încărcaţi în căruţă şi ţăranul fugea în munţi sau se înfunda în adâncul codrilor cu proviziile pe un an întreg. Totuşi, când, în vremuri ceva mai liniştite, oamenii au cunoscut porumbul, treptat, avantajele acestuia s-au impus. Randamentul la hectar era superior, grăunţele măcinate aveau un gust foarte apropiat de cel al făinii de mei, dar mai plăcut, şi, mai ales, porumbul era în măsură să satisfacă aproape toate nevoile casei, oameni şi animale, şi, pe deasupra, strujenii, chiar şi uscaţi, constituiau o hrană bună pentru vite. În sfârşit, cocenii serveau la aprins focul.

După părerea noastră, Raicevich greşeşte când spune că lenea îl face pe român să prefere mămăliga – urmare a unei împilări de veacuri: „Împrejurările i-au făcut leneşi, iar această nepăsare se vede până şi în modul în care trăiesc. Preferă făina de porumb, deoarece se ostenesc mult mai puţin pregătind din ea, în fiecare zi, un terci gros, care foloseşte şi ca pâine, şi ca supă pentru toată familia, decât dacă ar frământa şi ar coace în cuptor pâinea de grâu”... în realitate, pregătirea mămăligii zilnice era, pentru femeie, o muncă grea şi îndelungată – de unde şi expresia populară: *a pus-o de mămăligă*, pentru a spune despre cineva că mai are mult până să-şi isprăvească treaba.

Brutari nu se vedeau decât prin târguri şi oraşe şi, fapt semnificativ, numele lor derivă de la cuvântul german *Brot* (poate printr-un intermediar slav), deşi *pâine* este latinesc.

Pentru cei mai săraci, mămăliga putea fi, într-o mare parte a anului, singurul fel de mâncare, îmbunătăţit doar cu o ceapă sau cu un pic de brânză. Dacă, printre porumb, a putut semăna fasole, ţăranul poate conta pe o provizie de

fasole uscată, care, cu o bucăţică de slănină şi cu boia de ardei, este felul de mâncare întâlnit cel mai des pe masa săracului. Came? Rar de tot; *măcelarul*, care şi-a păstrat numele latinesc, nu este întâlnit decât în oraşe şi târguri. La ţară, cele câteva păsări din ograda ţăranului sunt tăiate de sărbători sau cu prilejul ceremoniilor de familie: căsătorie, botez; dar şi înmormântări, când se pregăteşte şi mâncarea mortului, *coliva*, reminiscenţă a riturilor funerare antice, care este împărţită rudelor şi prietenilor, dar şi oamenilor săraci, ca să fie de sufletul mortului.

Când ţăranul era silit să taie o vacă sau un bou, în urma vreunui accident sau a îmbolnăvirii animalului, pielea şi coamele erau vândute; din ce rămânea, se lua seul pentru săpun; carnea, se spunea, nu era bună de mâncat. Din când în când, la ţăranii cu oarecare dare de mână, se găsea came afumată şi sărată, *pastrama*, dar carnea aceasta era, îndeobşte, pregătită la oraş. Negustorii ambulanţi străbăteau ţara aducând peşte sărat de la Dunăre, care se conserva bine şi care, după cum se spune, a fost destul de mult consumat la sate, începând din Evul Mediu.

Însă evenimentul cel mai mare din tot anul este, în apropierea sărbătorilor de Crăciun, tăiatul porcului şi pregătirea lui.

Aproape fiecare familie trebuie să aibă un porc. Am văzut, în statisticile din 1830, că şeptelul porcin este destul de mare. În medie, revine mai mult de un porc de familie, căci rareori se văd turme mari de porci pe moşiile boiereşti; este un animal pe care flecare familie îl creşte pe lângă casă. Orice gospodină trebuie să se priceapă cât de cât la pregătirea cârnaţilor şi a afumăturilor. Nimic nu se pierde. Oamenii îşi îngăduie oarecare risipă de naşterea Domnului şi ca să uite o clipă gemi năprasnic al iernii, apoi

tot restul este fiert, afumat, pregătit să ţină toată iarna şi, uneori, chiar mai mult. Astfel, este păstrată osânza, care serveşte la gătit, aşa cum serveşte şi untul topit şi – mai rar – uleiul (de nucă, de seminţe de dovleac, de cânepă), folosit şi pentru candelă.

Când vine vara, natura este atât de darnică, încât poţi găsi, din belşug, mai peste tot, miere şi fructe – sălbatice sau altoite –, din care o parte se usucă şi se păstrează pentru iarnă; pe malul râurilor şi uneori în jurul fântânilor, se cultivă mari cantităţi de pepeni galbeni şi verzi, care, pe căldurile cele mari, le fac atât de bine secerătorilor. Merii cresc cam pretutindeni, dar există un soi cu nişte mere ce, prin mărimea şi gustul lor, trezesc admiraţia străinilor: li se spune *mere domneşti*. Un neamţ, Hacquet (probabil de origine franceză), care călătoreşte în Principate la sfârşitul anilor 1780, afirmă că a văzut mere domneşti „mari cât un cap de copil”. Generalul de Bawr scrie la rândul lui: „Întâlneşti adesea adevărate păduri de pomi fructiferi, peri, meri, cireşi şi o mulţime de podgorii. Cea mai mare parte a munţilor seamănă, datorită acestor păduri, cu nişte grădini cum nu se poate mai frumoase; pâraiele care coboară iute, cu susurul lor dulce, aduc în câmpie o apă limpede şi bună, udând, în trecere, vâlcelele cele mai minunate: ai zice că anume au fost făcute ca să înfăţişeze ochilor cea mai frumoasă privelişte ce se poate închipui. În zadar se străduie arta să se apropie de natură, chiar şi cele mai frumoase grădini făcute de noi sunt cu mult mai prejos de frumuseţea acestor locuri sălbatice unde trăiesc oamenii din munţii Valahiei. […] Judecând după blândeţea climei şi bunătatea pământului, ne dăm lesne seama că pe aici nu se duce lipsă de fructe. Pepenii galbeni, dar mai ales cei verzi, sunt de o mărime şi au un gust mai ceva decât cele ale tuturor pepenilor văzuţi de

mine prin alte ţări”… Tot el crede că ţăranul nu ştie să se bucure atât cât ar trebui de podgoriile ce acoperă mari întinderi în regiunea de deal: „Vinul, nu numai că este bun, dar este şi din belşug. Unele soiuri sunt mai presus de vinul din Ungaria; iar dacă, din aceste soiuri, se face vin puţin, vinovaţi sunt numai ţăranii, căci nu ştiu nici să-l facă, nici să-l păstreze. Nu cunosc plăcere mai mare decât aceea de a umbla, toamna, prin aceste podgorii, înconjurate de livezi mari şi frumoase”.

Viţa de vie se găseşte şi la câmpie, în jurul caselor, dar vinul este prost. De altfel, ţăranul nu are obiceiul să bea vin la masă. Vinul se bea duminica şi la sărbători, pe la unul sau pe la altul, dar mai ales la *cârciumă*, *crâşmă*, în Moldova – cuvânt slav. Femeile nu trebuie să bea la cârciumă, dar acasă pot să bea, iar Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, scrie că unele chiar beau mult, dar că, în lume, nu le vezi niciodată bete. Se poate totuşi crede că remarca lui Cantemir nu avea în vedere decât regiunile cu podgorii; n-am mai găsit-o în niciun alt document.

Pe de altă parte, întinderea podgoriilor (încă un cuvânt slav, care desemnează viile de pe dealuri), în regiunile destinate acestei culturi, pare să fi scăzut în secolul al XIX-lea, din pricina bolilor viţei de vie. Podgoriile sunt înlocuite parţial cu livezi de pruni, din care se face *ţurca*. În cârciumi, ţuica tinde să ţină loc atât de vin, cât şi de rachiul de cereale, mai tare.

Peste săptămână, rareori oamenii se duc la cârciumar, care, totodată, este şi băcan, vânzând condimentele cele mai curente; însă duminica şi la sărbători, mulţi se îmbată, mai ales în satele de ţărani clăcaşi, când cârciumarul, arendaş al boierului sau al mănăstirii, le dă de băut pe datorie – iar ţăranul are atât de multe motive să se ducă să-şi uite necazul şi sărăcia.

Hanuri, unde să poţi „dormi şi mânca”, erau doar ici-colo câte unul, şi numai pe drumurile mari. Se vedeau de departe, datorită unei prăjini lungi înfipte în pământ, în vârful căreia spânzura un mănunchi de fân şi o sticlă cu apă vopsită cu roşu. Lângă cârciumi, duminica şi sărbătorile, se ţine *hora*, unde fete şi băieţi, în frumoasele lor costume, joacă după muzica unui *taraf* de ţigani – de obicei, trei: *lăutarul*, la vioară, *cobzarul*, la cobză, instrument care ţine hangul, şi *fluieraşul*.

În ochii străinului, fineţea şi frumuseţea costumului ţărănesc – mai ales cel al femeilor – contrastează în mod ciudat cu sărăcia locuinţei.

Iată cum descrie elveţianul Recordon ţăranca româncă: „Îmbrăcămintea ţărăncilor valahe constă, în primul rând, dintr-o cămaşă care, în partea de sus şi pe mâneci, este bogat cusută cu arnici albastru sau roşu; peste această cămaşă, nu poartă nici rochie, nici fustă, ci două şorţuri dintr-o stofă destul de groasă, cu vrâste albastre, roşii şi albe, sau galbene, pe care şi le leagă unul în faţă, celălalt în spate, în aşa fel încât cămaşa cea frumoasă, de care ţărăncile sunt destul de fudule, să se poată vedea; în sfârşit, se poate spune că femeile valahe de la ţară nu sunt lipsite de o oarecare eleganţă în gătelile lor, mai ales când se leagă la cap cu o băsmăluţă, care dă la iveală şi mai bine drăgălăşenia trăsăturilor, deşi, uneori, sunt cam arse de soare. […] De altfel, nu podoabele sau gătelile fac frumuseţea acestor femei, ci, mai curând, dragostea pe care o poartă bărbaţilor lor, duioşia arătată copiilor, hărnicia şi priceperea cu care-şi ţin gospodăria: tot timpul le vezi cu fusul sau cu suveica în mână, deoarece din ţesăturile făcute de ele se cos hainele întregii familii. Aceste bune gospodine îi ţin pe toţi ai casei atât de curat, încât ai crede că mai tot timpul sunt îmbrăcaţi de

sărbătoare”. Străinii descriu mai rar portul bărbătesc, mai puţin arătos. Observă însă că unele piese de îmbrăcăminte sunt aceleaşi la bărbaţi şi la femei: în picioare, *opinci*; în opinci, în loc de ciorapi, o simplă bucată de pânză, *obiala*, înfăşurată pe picior şi legată cu *nojiţele* opincilor (cei trei termeni sunt slavi). Femeia poartă şi ea *brâu*, în general mai îngust decât cel al bărbaţilor, dar brodat. Peste cămaşă, *cojocul*, brodat şi el, uneori scurt până în talie şi fără mâneci (*scurteica*, la femei), alteori, iama, cu mâneci şi lung până-n pământ. Acest cojoc mare putea fi cu blana înăuntru sau în afară, după cum era timpul (când ploua, blana era pe dinafară, apa se prelingea pe lâna nedegresată fără să pătrundă în piele, iar broderiile nu-şi pierdeau frumuseţea).

Pe cap, femeile îşi puneau o basma mare de pânză vopsită, îndoită în triunghi, legată, la cele mai în vârstă, sub bărbie, la cele mai tinere, la spate, sub coc – iar fetele se duceau la horă, în zilele de sărbătoare, cu capul gol. Bărbaţii purtau, aproape tot timpul, *căciula* – un cuvânt probabil de origine autohtonă de vreme ce există şi în albaneză.

Călătorii străini au semnalat adesea asemănarea dintre costumul ţăranului român şi costumul războinicilor daci aşa cum este el înfăţişat pe basoreliefurile de pe columna lui Traian. În orice caz, nu se poate pune la îndoială faptul că ceea ce este esenţial în costumul ţăranului român, ca şi cea mai mare parte din motivele ornamentale, care amintesc motivele ceramicii străvechi, îşi au originea în Antichitatea timpurie, şi că, probabil, acest model a servit drept fond comun costumelor tradiţionale ale celorlalte popoare, stabilite, mai târziu, în centrul şi sud-estul Europei. În unele amănunte de pe columna lui Traian sau de pe trofeul de la Adamclisi,

putem recunoaşte până şi croiala cămăşii femeieşti.

Costumul românesc este caracterizat, în primul rând, de broderia de pe cămăşi, mai bogată în costumul femeiesc decât în cel bărbătesc, însă, în ambele cazuri, de o mare delicateţe şi de o desăvârşită sobrietate; nu vezi niciodată mase compacte şi multicolore, ci, dimpotrivă, multe părţi albe (pânza, din orice ar fi ea, cânepă, în bumbac sau mătase, este întotdeauna albă), întretăiate pe piept, pe mâneci şi la manşete, de dungi fine de broderie, de obicei în una sau două culori (roşu şi negru, mai totdeauna).

Străinii sunt, de asemenea, surprinşi, aşa cum am văzut la Recordon, de curăţenia ţăranilor. „Săraci, dar curaţi”, spune, în două rânduri, abatele Boskovic. Karacsay afirmă că rareori vezi o cămaşă murdară, chiar şi la ţăranca cea mai săracă, şi că până şi cerşetorii poartă cămăşi brodate! „Una din marile lui calităţi – scrie, la rândul său, consulul Prusiei, Neigebaur, vorbind despre ţăran – este curăţenia pe care o întâlneşti chiar şi în coliba cea mai săracă”.

Să-l citǎm încă o dată pe d’Hauterive, fie şi numai pentru farmecul scriiturii, când ne-o zugrăveşte pe tânăra lui gazdă din târgul Vaslui:

„Dacă aici toate femeile seamănă cu această încântătoare copilă, Vasluiul este un sat binecuvântat! Are optsprezece ani; statura, ochii, forma feţei şi ţinuta sunt aidoma cu cele ale Genovevei lui Baleschow, n-am mai văzut asemănare mai mare decât aceasta! Nu toarce, dar tot timpul are pe genunchi un gherghef: ducesele noastre nu brodează cu o mână mai fină, cu un braţ mai frumos şi cu o mai nobilă iscusinţă. Casa este, de data aceasta, vrednică şi de ea, şi de noi, de cumva este îngăduit să punem mofturile noastre alături de drepturile frumuseţii. Simplă şi curată, cum este şi costumul gazdei mele, coliba

aceasta are pereţii albi, tavanul roşu deschis, pardoseala măturată des, o sobă, şi chiar şi o masă; poţi să te aşezi, să te culci, să mănânci. Ar mai fi ele şi alte dorinţe, dar la vârsta aceasta, sub acoperişul de paie, cu atâta neprihănire, virtutea are puterea de a se face respectată măcar o zi: iar noi plecăm mâine [...]. Rămas bun, fermecătoare cusătoreasă; moldoveanul pe care-l vei face fericit, cu adevărat fericit va fi, de te va găsi la fel de frumoasă cum te găsesc eu... La plecare, îi dau un ban; îl ia, pleacă ochii, îmi sărută mâna; eu, ca să dovedesc cuminţenia, atât a mea cât şi a ei, ce pot spune mai mult decât că mă uit la ea ca la o madonă de Correggio".

Frumuseţea ţărăncilor române a fost mult admirată, însă străinii nu le admiră doar frumuseţea, ei le laudă mai ales calităţile de bune gospodine, supunerea faţă de bărbat, hărnicia. De fapt, în afară de anumite munci rezervate bărbaţilor, cum ar fi transportul pe distanţe mari şi tăiatul copacilor din pădure, femeile fac, în general, aceleaşi munci ca şi bărbaţii, atât la câmp, cât şi acasă, dar mai sunt şi alte treburi, o sumedenie, pe care numai ele le fac: gătitul, spălatul rufelor, îngrijitul copiilor; şi tot ele torc, ţes, cos, vopsesc pânza.

În unele regiuni, fata de măritat trebuie să fie în stare să facă, într-o singură noapte, tot ce este nevoie pentru o cămaşă bărbătească, de la firul de cânepă, până la cusutul mânecilor, trecând deci prin operaţiunile de tors, ţesut, croit. *Cămaşa ginerelui*... Are însă dreptul să-şi ia ajutoare!

Cămăşile femeieşti sunt brodate cu multă grijă; pentru zilele de lucru, sunt făcute din cânepă, iar pentru cele de sărbătoare, din în (mai târziu, m şi bumbac); aceeaşi grijă pentru rufăria menită îngrijirii corpului, îndeosebi pentru ştergarele acelea înguste şi lungi,

brodate la capete, care folosesc atât ca podoabe în casă, cât şi pentru ştersul mâinilor; pe alocuri, ele capătă o valoare simbolică: arată cât de bogată este zestrea, iar naşii şi cavalerii de onoare, în ziua nunţii, le poartă pe umeri sau la brâu.

Pe câmp, femeia lucrează cot la cot cu bărbatul. Câteodată, în serile de vară, când, după o zi de trudă, se întorc în sat, cu căruţa încărcată cu paie sau cu fân, bărbatul stă cocoţat sau culcat în vârful căruţei, în timp ce femeia merge, pe jos, pe lângă boi. Ea nu se odihneşte niciodată. I se întâmplă să nască pe câmp, neajutată de nimeni, şi să se întoarcă în sat cu pruncul în braţe.

D'Hauterive enumeră câteva munci rezervate bărbaţilor: „Bărbaţii fac postavul, pânza, mobila, zdrobesc grâul între două pietre mici de moară, cea de sus învârtindu-se deasupra celeilalte cu ajutorul unui băţ care, trecând prin mijlocul pietrei superioare, este înfipt în podea; femeile fac restul şi, dacă n-ar fi noroaiele acelea veşnice, ca să fie nevoie de ghete şi de ciubotari, cred că, în toată Moldova, nu ar fi nevoie nici măcar de un singur meşteşugar".

Pietrele acestea mici de moară se vor folosi din ce în ce mai puţin, mai ales în regiunile cu mari moşii boiereşti sau mănăstireşti, unde proprietarul are interes să instaleze mori de pe urma cărora să aibă câştiguri mari. Cea mai răspândită este moara cu apă, cu palete sau cu elice orizontală, care mişcă un ax vertical. Femeile vin aici, ca şi bărbaţii, cu sacii în căruţă. Plata se face mai curând în natură (uium) decât cu bani: atâtea măsuri de fiecare sac.

Bătutul grâului sau al celorlalte cereale se făcea, în general, pe o *arie* comună, în sat, cu ajutorul cailor care trăgeau o piatră lungă cilindrică în jurul unui stâlp înalt. Putea fi făcut şi individual, în curtea ţăranului, pe *bătătura*

din faţa casei.

În povestirea lui Creangă, am văzut că sate întregi se puteau specializa într-o mică industrie – cea textilă, în cazul satului Humuleşti. În satele de munte, întâlnim, destul de des, familii specializate într-o anumită ramură meşteşugărească: *cojocari*, *lemnari*, *olari*.

Arta olarilor are un interes deosebit pentru istoric, deoarece descoperirile arheologice au dovedit o surprinzătoare continuitate în acest spaţiu geografic, nu numai în tehnici şi în forme, ci şi în motivele decorative, din epoca dacică (necropola de la Poeneşti, Moldova, secolul al IV-lea înainte de Cristos, de pildă, pentru ceramica neagră, a cărei culoare se obţine într-un cuptor cu ardere înăbuşită) şi chiar din neolitic (ceramica de Cucuteni, mileniul al III-lea înainte de Cristos).

La sfârşitul verii sau toamna, când muncile câmpului se isprăvesc, bărbaţii devin negustori ambulanţi, coboară înspre câmpie cu căruţa lor cu *coviltir* din rogojini, ca să vândă sau să schimbe pe grăunţe ori alte produse de aici propria lor marfă: piei, butoaie, doniţe, străchini, linguri, oale de lut. Tot la munte, se găsesc sate specializate în cruci de mormânt, cruci votive, icoane. Meşterii iconari coboară şi ei la câmpie, la oraş, ca să-şi vândă „marfa”. Icoana va sta mai întâi într-o biserică, pentru a fi sfinţită.

În mai mare măsură decât la oraş, viaţa la ţară ţine seama de sărbătorile din calendar, care rânduiesc toate muncile ţăranului, atât cele agricole, cât şi cele familiale; plecarea şi întoarcerea turmelor, aratul, semănatul, seceratul, strânsul fânului, culesul viilor se fac după ce a trecut cutare sau cutare sărbătoare religioasă. Căsătoriile sunt interzise în anumite perioade ale anului, recomandate în altele.

Marele eveniment din viaţa ţăranului era căsătoria,

care cuprindea, pe lângă ceremoniile religioase, un întreg ritual străvechi, păstrat – aşa cum am văzut – chiar şi în clasele superioare, începea cu cererea în căsătorie, făcută părinţilor fetei de către prietenii pretendentului, *peţitorii*. Apoi venea logodna, care, în unele regiuni, se numea şi *tocmeală*, adică târguiala sau înţelegerea94.

În timpul următoarelor patru-cinci săptămâni, se făceau pregătirile, în primul rând alegerea naşilor şi a flăcăilor şi fetelor. Alegerea naşilor, îndeosebi, capătă o mare însemnătate, având în vedere că năşitul dădea naştere unor legături de rudenie între cele două familii. Strigările se făceau în trei duminici la rând la biserică, sau la cele două biserici, dacă fata nu ţinea de aceeaşi parohie. În unele locuri, era obiceiul ca familiile să-şi facă daruri, inclusiv familia naşilor. În ajunul căsătoriei, părinţii logodnicei arătau zestrea fetei, la ei acasă. În sfârşit, în duminica nunţii, toată lumea venea gătită de sărbătoare, iar petrecerile de după ceremonia religioasă erau însoţite de datini, variabile de la o regiune la alta, însă toate legate de riturile arhaice ale fertilităţii, ca de pildă ruperea unui cozonac sau a unui colac deasupra capului mirilor şi semănarea lor cu boabe de grâu. Apoi, dacă familia avea o oarecare stare, petrecerea şi jocul, însufleţite de lăutarii ţigani, puteau ţine câteva zile-n şir.

Ceremoniile de înmormântare – lăsând la o parte slujba pentru morţi – urmau şi ele un ritual magic de origine vădit păgână. Mortul era expus trei zile într-un sicriu deschis, plâns de cei apropiaţi şi de *bocitoare* de meserie, îndeobşte trei bătrâne, care puteau lua pe lângă ele o femeie mai tânără, ca să înveţe „meseria”. În timp ce rudele şi prietenii improvizează, bocitoarele recitau nişte *bocete* cu caracter incantatoriu, menite să înlesnească trecerea sufletului „pe celălalt mal”. Noaptea era

organizată o *veghe*, sau *priveghi*, şi, dacă era vorba de o moarte „normală”, adică de un bătrân, veghea putea fi prilej de ospeţe şi de chefuri, însoţite de glume mai mult sau mai puţin macabre; în unele sate din Bucovina, de pildă, doi tineri se deghizează, unul ca Moarte, celălalt ca Diavol, iar acesta din urmă îi arată Morţii, printre cei de faţă, următoarele ei victime95.

Unele *bocete* sunt deosebit de interesante prin faptul că ele evocă o întreagă mitologie precreştină, ba chiar preistorică: apariţia, în pădurea întunecată pe care trebuie s-o străbată mortul, a trei animale psihopompe, lupul, vulpea şi vidra, puse să-l călăuzească până la „râpa morţii”, unde un brad uriaş, la rugămintea acestor animale, îşi va pleca ramurile ca să ajute sufletul mortului să treacă pe celălalt mal. (Teme asemănătoare se găsesc în toată aria influenţată de şamanism şi până şi la unele triburi indiene din America de Nord, în timp ce bradul se regăseşte, în alte ipostaze, dar tot cu valoare magică, în foarte multe manifestări din folclorul românesc.)

Pe lângă obiceiurile legate de marile momente ale vieţii: naştere, căsătorie, moarte, mai sunt şi toate celelalte legate de calendarul creştin şi care, şi ele, în pofida celor câteva elemente aduse de religie, cum ar fi, în Ajunul Crăciunului, scenetele cu *Irozii*, sau *Steaua* (ciobanilor şi a Regilor Magi) cu care merg copiii, îşi au rădăcinile în Antichitatea precreştină. Principalele două grupuri sunt cel al solstiţiului de vară şi cel al solstiţiului de iarnă. Vara, sărbătoarea *Drăgaicii* coincide cu cea a Sfântului Ion – şi ar fi mai potrivit să spunem că Sfântul Ion coincide cu sărbătorile primitive ale solstiţiului de vară! Prima atestare documentară a acestor datini o avem în *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir, iar descrierea ce ni se dă arată clar reminiscenţe dintr-un antic cult cerealier.

Încă şi mai bogat era folclorul de iarnă, ale cărui manifestări se desfăşoară din Ajunul Crăciunului până la Bobotează. Cele mai caracteristice erau *colindele* (lat. *calendae*, st. *kolende*), cântece rimate, cu semnificaţie magică, în general urme ale unui cult animalier de vânătoare. Una din aceste teme se recunoştea şi în riturile de căsătorie.

Iată ce scrie acelaşi Dimitrie Cantemir când redă discursul pe care căpetenia *peţitorilor* îl ţine părinţilor fetei pe care au Venit s-o ceară în căsătorie pentru un prieten: …” Preamăritul stăpân cutare, umblând după vânat pe câmpii, în păduri şi-n munţi, a dat peste o ciută sau căprioară, care, sfioasă şi cuminte, nu i-a îngăduit nici măcar s-o privească, ci a luat-o la fugă şi s-a ascuns în culcuşul ei. Noi, ţinându-ne pe urmele ei şi duşi de ele, am ajuns la această casă; de aceea, trebuie fie să ne predaţi vânatul pe care cu ostenelile şi sudorile noastre l-am găsit prin pustietăţi, fie să ne arătaţi pe unde a luat-o. […] La acestea, vorbitorul adaugă de la sine orice alte alegorii şi metafore născoceşte mintea lui. La început, părinţii le spun că un astfel de vânat n-a intrat în casa lor, că i-or fi rătăcit urmele, că poate căprioara o fi ascunsă prin vecini. Peţitorilor, stăruind să li se arate numaidecât vânatul, li se aduce o slujnică bătrână, urâtă, îmbrăcată în zdrenţe, şi sunt întrebaţi dacă aceasta este căprioara pe care o urmăresc. Peţitorii zic că nu este, nici vorbă nu este, că vânatul lor avea părul ca aurul, ochii ca de şoim, dinţii aşezaţi ca nişte mărgele, buzele mai roşii decât cireşele, mijlocul de leoaică, pieptul de gâscă, gâtul de lebădă, degetele mai fine decât ceara, iar faţa mai strălucitoare ca soarele şi luna. Fiindcă părinţii spun din nou că un astfel de vânat nu s-a văzut vreodată pe la ei, peţitorii răspund că ei au câini foarte buni, care niciodată nu i-au înşelat şi

că le-au dat cele mai sigure semne că ciuta urmărită se ascunde aici. În sfârşit, peţitorii ameninţând cu forţa şi cu armele, părinţii scot fata, împodobită pe cât le îngăduie puterile, şi la vederea ei peţitorii spun pe dată că aceasta este ciuta căutată" (*Descriptio Moldaviae*, cap. XVIII);

O temă învecinată a dat Moldovei mitul ei fondator: legenda lui Dragoş, care, urmărind, din Carpaţi până în câmpiile Moldovei, un zimbru sau bour, se hotărăşte să se stabilească acolo unde animalul fusese încolţit şi unde se înecase căţeaua Molda96.

Însă cea mai mare parte a comorilor folclorice ale neamului nostru, cel puţin în ceea ce priveşte poezia: doinele, baladele sau cântecele bătrâneşti, au drept cadru viaţa pastorală; aceasta întăreşte părerea filologilor şi a etnologilor care consideră că elementul pastoral, prin vechimea şi prin întinderea ariei sale de expansiune, este însuşi nucleul culturii poporului român şi izvorul adânc al viziunii lui despre lume.

O întreagă şcoală de gândire, al cărei cel mai însemnat reprezentant a fost poetul şi filosoful Lucian Blaga, s-a constituit în jurul ideii că universul mental al românului, concepţia lui despre lume erau cele al unui om de la munte, chiar şi în regiunile de câmpie. Pornind de la primele două versuri ale baladei pastorale *Mioriţa*, în versiunea lui Alecsandri, care, cu o formulă lapidară, situează cadrul dramei ce avea să se desfăşoare.

Pe-un picior de plai Pe-o gură de rai.

1

Blaga a creat expresia care a avut atât de mare succes: „spaţffh mioritic" 97.

În 1850, Vasile Alecsandri publica pentru prima oară, într-o culegere de poezii populare, o versiune a acestei balade, culeasă de el şi de Alecu Russo, între 1842 şi 1849,

de la ciobanii din munţi, în diferite puncte ale Carpaţilor moldoveneşti. Alecsandri i-a dat numele *Miorița*. Uşor retuşată, de bună seamă, de către Alecsandri, şi poate că şi îndulcită un pic, balada a cunoscut numaidecât un imens succes. Tradusă în franceză de jpsuşi Alecsandri, a fost cunoscută de Michelet, care o comentează în ale sale *Légendes démocratiques du nord*. Alecsandri şi contemporanii săi n-au văzut în această baladă decât frumuseţea plastică, măreaţa alegorie cosmică, în sfârşit seninătatea în faţa morţii. Această trăsătură îl impresiona cel mai mult pe Michelet – care socotea că poemul este „ceva sfânt şi atât de înduioşător, că-ţi rupe inima", şi deplângea „uşurinţa cu care oamenii se resemnau". „Din păcate – adaugă el –, aceasta este trăsătura naţională. Omul nu se ceartă cu moartea; nu se uită urât la ea: o întâmpină, se însoară cu regina aceasta, logodnica lumii, şi consumă căsătoria fără să crâcnească. Abia ieşit din natură, se pare că-i place că se reîntoarce atât de repede în sânul ei".

Unii etnologi contemporani socotesc că interpretarea aceasta se bizuie pe o desăvârşită neînţelegere. Ei arată, în primul rând, că tema „morţii-căsătorie" vine din preistorie şi că se întâlneşte şi în alte arii de civilizaţie; poemul transpune aşadar rituri funerare antice care, iniţial, aveau un dublu scop: unul, caritabil, să înlesnească trecerea sufletului pe „celălalt mal", al doilea scop fiind, dimpotrivă, un reflex de apărare al celor vii faţă de o posibilă întoarcere, malefică, a defunctului. Este teza susţinută, între alţii, de marele muzicolog Constantin Brăiloiu, care spune că locuţiunile poetice din Miorița alcătuiau, fără îndoială, cândva, elementul verbal dintr-un descântec. „Ele nu exprimă – scrie el – nici voluptatea renunţării, nici beţia neantului, nici adoraţia morţii, ci

exact contrariul lor, de vreme ce aici se perpetuează amintirea gesturilor originare de ocrotire a vieţii". 98

Această interpretare ştiinţifică, în pofida adevărului pe care îl comportă, este, poate, prea lipsită de poezie, iar până pe piscurile „mioritice" este loc pentru interpretări mai nuanţate. Trebuie să se ştie, mai întâi, că, de la „descoperirea" lui Alecsandri, peste *950 de variante* ale aceleiaşi balade au fost culese în aria locuită de români şi că au fost chiar şi unele pătrunderi la popoarele vecine. Însăşi această extindere este un fenomen ce merită atenţia filologului şi a istoricului. Apoi, studierea unor versiuni dovedeşte că resemnarea ciobanului în faţa sorţii nu este elementul esenţial al temei, căci, câteodată, el lipseşte; în unele variante, după destăinuirile făcute de mioara fermecată, ciobanul ameninţat de complot se pregăteşte de luptă. Alte detalii ale povestirii dau la iveală indicii ale unei epoci îndepărtate de rudenie matriliniară: într-o versiune, ciobanii sunt nouă veri, fii a trei surori, în alta, sunt evidente asemănările cu miturile altor popoare indo-europene, de pildă mitul de origine al sciţilor redat de Herodot sau legenda iraniană a celor trei fii ai regelui Feridun, reminiscenţe, toate, antice, transpuse într-o societate cu dominantă pastorală. A trecut un secol de când un tânăr arheolog a atras atenţia că există dovezi arheologice despre o practică a cultului cabirilor în Dacia, cult probabil traco-frigian, în care are loc sacrificarea unui tânăr de către cei doi fraţi ai lui, după un ritual ale cărui elemente le regăsim în „scenariul" Mioriţei".

Există, în sfârşit, incontestabila dimensiune poetică a operei, într-un mare număr de variante. Putem crede, asemenea lui Mircea Eliade (care a creat expresia „creştinism cosmic" pentru a califica viziunea religioasă a ţăranului român), că s-a petrecut transfigurarea unui rit

funerar arhaic într-o operă poetică, încărcată cu multe alte semnificaţii: în primul rând, pentru istoric, geneza poemului şi exegeza lui nu epuizează subiectul; la urma urmei, ele au mai puţină importanţă decât sensul pe care opera l-a putut căpăta cu timpul, pe plan afectiv, la un întreg popor, chiar dacă lucrul acesta se datorează unei neînţelegeri.

Blândeţea moravurilor, în ţările române, este semnalată, într-adevăr, de toţi observatorii. Laurenşon afirmă că „valahii sunt în general un popor blând şi prea puţin aplecat spre rău”. „Cred – scrie la rândul său Recordon – că un fizionomist ar recunoaşte şi semnele unei firi leneşe, deoarece este păcatul de care pot fi învinuiţi cel mai mult; dar li se iartă lesne văzând adunate în ei o mulţime de calităţi rar întâlnite la celelalte popoare, cum ar fi buna-credinţă, cinstea, legătura faţă de religie şi de îndatoririle impuse de ea, precum şi supunerea şi respectul pe care-l au faţă de stăpâni, deşi, adesea, sunt foarte hărţuiţi, în numele acestora, de zapcii de tot felul, trimişi la sate ca să adune drepturile boierilor, şi care, luându-le tot ce au, îi împing pe bieţii ţărani la deznădejde”. Refuzul instinctiv al violenţei este o trăsătură de caracter a acestui neam; rareori îşi pierde cumpătul, când nu mai \ poate îndura nedreptatea, dar atunci poate fi necruţător.

D’Hauterive înţelesese foarte bine această politeţe firească atunci când scria: „Nu se află niciun popor mai primitor. Românii sunt îndatoritori şi este interesant să-i vezi cum, între ei, respectă o politeţe legată de formele limbii, şi care, prin urmare, va dăinui pururi. Nu folosesc nici «illustrissime», ca în Italia, nici formulele umflate întâlnite în limbile din sud, dar este destul să fii om ca să ţi se dea titlul de *Domnia ta*. Şi nici măcar nu au cum le

spune altcumva tovarăşilor şi stăpânilor lor; dar nici aceştia nu pot sta de vorbă cu ei fără să le dea acest titlu” (*dumneata*, *dumnealui*). La ei, Suveranul este numit *Măria ta* […]: doar lui i se spune astfel, nu cum fac nemţii, care numesc Măria ta pe toată lumea”. Influenţa franceză avea să introducă termenul *maiestate*.

Liniştea în faţa morţii nu era doar o simplă imagine poetică, ea era chiar în firea ţăranului; şi cum ar fi putut să nu fie într-o societate unde, chiar fără să socotim calamităţile accidentale – dar, din păcate, endemice –, mortalitatea era atât de mare la orice vârstă? La apropierea morţii, omul se resemna: „Aşa i-a fost scris”; iar despre o fiinţă dragă, moartă prea devreme, se spunea: – *N-a avut zile*, zilele date de soartă se isprăviseră. O pagină din amintirile unui medic german, J.-H. Zucker, care petrecuse mulţi ani în Basarabia, la începutul secolului trecut, redă pe scurt această atitudine: „Odată intrai în odaia unei neveste tinere în clipa când îşi simţea ceasul morţii. Ca şi când s-ar fi gândit să se înfăţişeze cuviincios înaintea lui Dumnezeu, ea se uită la mâinile ei şi ceru să i se taie unghiile, apoi mai ceru să i se dea un tulpan nou. O bătrână, dintre rude, care ţinea la dânsa şi-i avea grija, spuse: «Acum nu, maică, întâi o să mori; pe urmă te-om spăla şi ţi-om pune pe cap şi tulpanul cel frumos.» Bolnava ascultă liniştit şi răspunse: «Nu, mai bine acuma.» După câteva clipe, ea dori să sărute mâinile celor de faţă, le ceru iertare şi zise: «Eu mă duc de-acuma.» îndată după aceasta muri”. 100

Străinii sunt miraţi de curajul fizic al ţăranilor din această ţară unde, de generaţii – ba chiar de secole –, ei nu mai sunt soldaţi. Lagarde observă: „Ne dăm lesne seama că neamul valahilor este războinic şi că-i place instrucţia militară; ce păcat că un popor curajos, încovoiat sub jugul

ce-l apasă, nici măcar nu se gândeşte să sfarme cândva aceste lanţuri”. Von Struve, un german în slujba Rusiei, afirmă că „dacă ar sta cu piciorul în scara şeii unui cal bun, moldoveanul ar fi în stare să se războiască până şi cu cel mai cumplit împărat din lume”; iar compatriotul său, şi el „lefegiu” al Rusiei, generalul de Bawr, scrie: „Valahii sunt războinici buni şi îndrăzneţi, mai tuturor le place vânătoarea, mai ales celor de la munte, care sunt nişte ochitori fără pereche; iar ocupaţia aceasta îi pregăteşte cum nu se poate mai bine pentru război”. Consulul Austriei, Raicevich, face, în ale sale *Observazzioni*... câteva constatări interesante: neamul, după părerea lui, ar fi vlăguit, iar, la sate, longevitatea este redusă din pricina sărăciei, a caselor nesănătoase, a bolilor venerice: „Vădit lucru – scrie el – că, hrănindu-se cum se hrăneşte şi umblând cu femeile, fără nicio cumpătare, chiar din copilărie, ţăranul îşi sleieşte puterile, şi trupul se moleşeşte”. Dar, numaidecât, adaugă: „La munte, se văd bărbaţi chipeşi, cu pielea frumoasă, mai ales printre boierii de ţară, care, pesemne, se trag din slavi (Raicevich era de origine dalmată!) şi care nu sunt lipsiţi nici de curaj, nici de puterea trupului. Le place vânătoarea, se pricep să atace urşii cei mai sălbatici din munţii Carpaţi şi, în general, trăiesc mult”.

Vânătoarea de urşi – cu armă albă – este povestită de mulţi alţi străini, ca Salaberry, de pildă: „Valahilor le place vânătoarea şi se pricep să atace urşii cei mai sălbatici din munţii Carpaţi”; sau de Giers, care se exprimă aproape în aceiaşi termeni. Isprăvile de felul acestora erau săvârşite însă nu numai de dragul vânătorii, ci, pentru păstorii de la munte, din nevoia de a-şi apăra turmele împotriva lupilor şi a urşilor care atacau tot timpul.

Lauren9 on deplânge faptul că virtuţile acestea nu

pot sluji la apărarea ţării: „Fiind obişnuiţi cu oboseala, căldura şi frigul, s-ar putea scoate din ei nişte soldaţi foarte buni; dovadă sunt cele şase regimente de infanterie, alcătuite din bărbaţi din naţia aceasta, pe care le are Austria, şi care, cu siguranţă, nu sunt mai prejos decât altele în privinţa vitejiei şi a disciplinei”. Şi din nou Raicevich: „Locuitorilor din Banatul Craiovei li s-a dus vestea de viteji ce sunt; în toate războaiele dintre turci, ruşi şi austrieci, s-au distins ca voluntari valahi”.

Aici era drama: virtuţile războinice nu mai puteau fi dovedite decât prin faptele săvârşite de o mână de disperaţi, care se duceau să lupte sub steagul suveranilor străini. Fuseseră foarte mulţi „valahi” în armatele lui Carol XII; sunt citaţi în regimentele străine ale mareşalului de Saxa; au fost mii de voluntari, îndeosebi în armatele ruseşti (cel puţin în primele războaie ruso-turce, deoarece, mai târziu, se vor fi schimbat lucrurile). Spiritul de împotrivire se manifestă şi prin revolta individuală: oamenii se ascundeau în pădure, ca să îngroaşe rândurile haiducilor ce bântuiau codrii Munteniei şi ai Moldovei.

Cu toate acestea, poporul poartă adânc în suflet sentimentul că dreptatea, în cele din urmă, trebuie să biruie. Vedem familii sau comunităţi de ţărani care, ca să-şi apere drepturile, se judecă ani de zile, chiar generaţii întregi! Dacă au credinţa că sunt victime ale unei judecăţi nedrepte sau că judecata nu s-a făcut, o vor lua de la capăt, neobosiţi. Este citat un proces între *răzeşii* din Văsieşti şi familia Ghica-Comăneşti din Moldova, pentru stăpânirea unei suprafeţe de pământ de 32.000 de fălci (cam 45.000 de ha), care a durat trei generaţii, aproape o sută de ani!

Se întâmplă totuşi, câteodată, să câştige ţăranii, mai ales (fireşte!) când se judecă cu mănăstirile.

Ţăranul român nu este pornit sistematic împotriva puterii sau împotriva boierilor. Zucker observă: „Fiind obişnuit să fie înşelat de cei mai mulţi dintre cei aflaţi deasupra lui, se arată neîncrezător faţă de tot ce vine de la ei şi faţă de tot ce el nu poate pricepe pe loc […]. Însă am văzut cu ochii mei că este de ajuns ca stăpânul să se poarte cu dreptate şi să-l apere de hărţuielile din afară, ca ţăranul să capete încredere şi chiar să se bucure, cum spune el, «că are un boier»: atunci, va urma sfaturile şi se va supune poruncilor mai ceva decât însuşi ţăranul german. – „Despre felul cum ţăranul ştie să se apere în faţa judecăţii, acelaşi Zucker scrie: „Cei mai mulţi vorbesc răspicat şi cu hotărâre, ceea ce nu se prea întâlneşte la ţăranul german. În timp ce judecătorul german, după ce pune împricinaţilor o sumedenie de întrebări, abia de îşi poate face o vagă idee despre cauza judecată, cu ţăranul moldovean trebuie, adesea, să bagi bine de seamă ca nu cumva să te laşi prins în capcană de o prezentare limpede, dar pe ocolite, a lucrurilor, în aşa fel încât legea să fie de partea lui. Expunerea este bine legată, uneori chiar convingătoare şi cu atât mai plăcută la auz cu cât aici ţăranul nu vorbeşte o limbă a lui, ci o limbă la fel de curată cu cea a boierului. Când este vorba de treburile întregii obşti, ţăranii se înţeleg între ei asupra a ceea ce trebuie spus şi îl aleg, ca să vorbească în numele lor, pe cel de care se ştie că o poate face mai bine ca oricare altul”.

Chiar înainte de Zucker, d’Hauterive fusese surprins de această trăsătură de caracter: „Nu se plâng că dau o parte din munca lor şi din roadele ei aşa cum cere legea; însă, la orice cerere neaşteptată, se răzvrătesc. Sunt oricând gata să se plângă de moşier în faţa ispravnicului şi de ispravnic în faţa domnitorului. Nu se dau îndărăt să bată drumul toată ţara ca să vină la Curte şi să-şi spună

singuri, cu multă cutezanţă, care le este păsul. Sunt cu atât mai convingători cu cât vorba lor are o simplitate firească, deşi arta nu-i este nici ea străină. Nu se poate vedea o purtare mai modestă decât a lor. Aşteaptă, cu ochii înfipţi în pământ, să li se poruncească, de câteva ori, să vorbească, de-ai crede că nici nu ştiu cum să spună, nici nu se încumetă să spună ce gândesc; însă stânjeneala aceasta prefăcută este numaidecât urmată de un şuvoi de vorbe, rostite, uneori, cu o repeziciune uluitoare, alteori susţinute cu însufleţire şi, întotdeauna, însoţite de un gest care spune multe, în timp ce pe chip li se citeşte hotărârea. Mărturisesc că tradiţia aceasta de veche libertate romană este lucrul la care mă aşteptam cel mai puţin şi că mi-a făcut tare bine s-o întâlnesc aici, la patru sute de leghe depărtare de Roma şi optsprezece veacuri după Cicero”.

D’Hauterive scrie mai departe, despre altceva, întâlnindu-se în părerile lui cu mulţi observatori străini: „Ţăranii moldoveni sunt învinuiţi că sunt leneşi şi necinstiţi. Nu voi lua niciodată în seamă spusele celor ce vorbesc împotriva unui neam obidit. Dintre toate clasele societăţii, poporul este clasa în care, ca în nicio alta, oamenii îşi nesocotesc interesele proprii, punând mai presus de orice interesele clasei, o clasă care, la urma urmei, are dreptul, mai mult ca orice altă clasă, la iertarea păcatelor, căci nevoia îl împinge pe ţăran să le săvârşească. În Elveţia, poporul nu este necinstit, căci acolo niciun nobil nu se încumetă să se slujească de rangul lui ca să hărţuiască sau măcar să dispreţuiască poporul. Nu este delăsător, fiindcă, acolo, tot rodul muncii sale este numai al lui, fără să aibă a-l împărţi cu cineva. Dar când un popor munceşte un pământ care nu este al său şi când, cu cât munceşte mai mult, i se cere mai mult, este mare minune că nu munceşte decât atât cât îi trebuie ca să

trăiască!

În Polonia, unii se plâng că poporul este leneş. Pământul, roadele lui, munca ţăranului, fiinţa acestuia sunt proprietatea nobililor. Drept care, trebuie să stea călăii la spatele lor ca să-i silească să lucreze. Iar când stăpânul vede că ogoarele lui nu sunt prea bine lucrate, în timp ce palma de pământ pe care o dă cu împrumut şerbilor ca să nu-i hrănească dă roade ce lasă să se înţeleagă că este mai bine îngrijită, ţipă că ţăranii sunt nişte ticăloşi care nu muncesc decât dacă stai cu bâta lângă ei.

Ţăranul român are mare noroc de sărăcia lui. Dacă ar uda pământul cu sudoarea sa, ar fi mai înstărit; însă starea aceasta i-ar linişti pe stăpânii săi; în loc de asta, ţăranul îşi pune în gând, şi trece şi la faptă, să plece cât mai iute în altă parte, iar moşierul, care prin emigrări pierde mai mult decât câştigă prin împilări, vede că are interesul să fie mai curând drept decât lacom”.

Argumentul acesta se întâlneşte şi la alţi contemporani, la Parrant, la Wilkinson; sau la Langeron, de exemplu: „Ţăranul valah […] este isteţ din fire şi ar fi şi muncitor dacă nu s-ar teme că aceasta l-ar duce la o bunăstare ce i-ar fi numaidecât luată de stăpân”.

Avem de a face aici cu o chestiune complexă, mult timp controversată: care era de fapt regimul funciar în Principate, după desfiinţarea serbiei sub domnia lui Constantin Mavrocordat? Care erau relaţiile dintre stăpânii pământului şi cei ce-l munceau? Aceştia din urmă aveau totuşi nişte *drepturi* asupra pământului şi asupra păşunilor, pădurilor, eleşteelor, râurilor ce ţineau de pământul pe care-l munceau? Vom vedea că statutul ţăranilor care munceau pământul a variat, de-a lungul timpului, după regiuni şi după calitatea proprietarului: statul, Biserica, boierii, şi chiar şi după calitatea celui ce

lua pământul să-l muncească: urmaş al unor şerbi, urmaş al unor ţărani liberi sau urmaş al unor fugari veniţi de peste munţi.

Înainte de abolirea serbiei, decretată de Mavrocordat (în înţelegere cu boierii şi după consultarea „stărilor”), la 5 august 1746 în Ţara Românească şi la 6 august 1749 în Moldova, cei ce munceau pământul puteau fi împărţiţi, *grosso modo*, în trei categorii: ţăranii liberi, stăpâni pe un lot individual sau pe o proprietate mare indiviză, adunaţi în sate de *moşneni* sau de *răzeşi*; ţăranii liberi, dar care nu erau proprietari, care lucrau în dijmă o bucată de pământ din *moşia* marelui proprietar, dând în schimb o parte din recoltă şi făcând câteva zile de clacă pe an (erau, adesea, foşti răzeşi, siliţi să-şi vândă pământul); în sfârşit, şerbii legaţi de glie (*rumâni* sau *vecini*), ţărani clăcaşi. Soarta acestora se înrăutăţise în cursul secolului al XVIII-lea, încât documentele oficiale citează cazuri când proprietarul vânduse sau schimbase un şerb, desprinzându-l de pământul de care era legat şi, uneori, chiar şi de familie! Deznădăjduiţi, ţăranii se plâng domnitorului că nu mai sunt şerbi, ci sclavi. Mulţi fug de pe o moşie pe alta, destul de departe ca să li se piardă urma; şi, cum noul stăpân are nevoie de braţe de muncă, închide ochii asupra provenienţei „ilegale” a nou-venitului. Boierii protestează din când în când împotriva acestei „concurenţe neloiale”, însă nicio măsură legală n-o poate curma. Imediat după războiul austro-ruso-turc din 1736 – 1739, situaţia generală s-a degradat atât de tare, încât sate întregi se golesc, regiuni întregi se depopulează (când se golea un sat întreg şi ţăranii îşi duceau în altă parte puţinul pe care-l aveau, se spunea că *se sparge satul*, expresie ce se aude şi astăzi, în care verbul *a sparge* păstra încă sensul primitiv, „a împrăştia”, „a răzleţi”). Oamenii se afundă în

adâncul pădurii, în munţi, câteodată trec dincolo de aceştia, în Transilvania, însă acolo situaţia este adesea şi mai rea: pământul este mai puţin roditor, clăcile şi mai multe.

La rândul lor, proprietarii al căror pământ rămâne nelucrat sunt gata să îngăduie orice: unii boieri, mai liberali sau, pur şi simplu, mai inteligenţi, îşi slobozesc şerbii, în schimbul unei răscumpărări, destul de mici, şi h ţin pe moşie ca dijmaşi; sau se trimite vorbă pretutindeni că fugarii care se întorc vor primi atâta pământ cât pot ei munci şi nu vor fi siliţi, prin contract, decât la un mic număr de zile de clacă pe an, asemenea *ungurenilor* (adică imigranţii din Transilvania). Se ajunge, astfel, la situaţia paradoxală a unor fugari, altă dată şerbi, ce se află, o dată întorşi în ţară ca imigranţi, sub un regim mai bun decât acela al ţăranilor liberi din partea locului.

Văzând această mare mişcare de rezistenţă, Constantin Mavrocordat a luat hotărârea de a desfiinţa Serbia, uniformizând, într-o oarecare măsură, starea tuturor ţăranilor în raporturile lor cu stăpânii pământului şi favorizând, totodată, strângerea normală a dărilor. Însă oricare vor fi fost, în hotărârea de reformă din 1746, socotelile domnitorului, ale mitropolitului Neofit al Munteniei şi ale boierilor, fapt este că, în timp ce Serbia se consolida în cele mai multe din ţările vecine, Ţara Românească a fost primul stat din estul şi sud-estul Europei unde Serbia a fost desfiinţată. Şi, în ciuda unei încercări nereuşite a boierilor de a se întoarce la vechea stare de lucruri, cu prilejul războiului ruso-turc din 1768 – 1774, câteva decrete domneşti precizează, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, regimul relaţiilor dintre stăpânii pământului şi cei ce-l muncesc. Să vedem, pe scurt, care era acest regim la începutul secolului al XIX-

lea.

Proprietarul trebuia să-i dea ţăranului atâta pământ cât putea el să muncească, împreună cu familia, până la două treimi din moşie – de unde, fără îndoială, expresia lui d'Hauterive că „legile ţării le lasă două treimi din provincie ca să le cultive"... Tot el precizează, în altă parte:

„Orice bucată de pământ nedestelenit aparţine primului venit; nu că nu ar avea proprietari, însă, dacă nu este lucrat şi nu este împrejmuit, cel dintâi care vrea să sape, să planteze sau să zidească ceva pune mâna pe el, plăteşte dijmă dacă nu clădeşte nimic, şi ceva pe deasupra, dacă zideşte. În ultimul caz, pământul este al lui; chiar şi un prăpădit de gard de mărăcini este semnul proprietăţii inviolabile; vinde, dă şi transmite copiilor săi acest bun atât de lesne dobândit, fără măcar să-l întrebe pe primul proprietar, care, pe lângă el, este mai puţin decât un stăpân". Podgoriile plantate pe pământul altcuiva erau garantate în mod special, prin cutumă, împotriva unor eventuale deposedări a podgoreanului: proprietarul pământului (boier, mănăstire, episcopie) nu putea da o vie altcuiva decât dacă cel ce o plantase nu o lucrase trei ani la rând; şi, chiar şi aşa, era nevoie de o hârtie de la ispravnic şi de o hotărâre a domnitorului. După care, mai era şi dreptul rudelor, apoi al vecinilor, de a cere via cu pricina înaintea altora.

Această stare de lucruri îl făcea pe ţăran să considere că are un adevărat drept de proprietate asupra acestui pământ, pe care-l poate lăsa moştenire sau vinde şi de unde stăpânul nu are dreptul să-l alunge. Iar specialiştii actuali în istoria dreptului nu sunt departe de a împărtăşi această opinie, socotind că, dacă ne gândim bine, dreptul de proprietate în Principate, pe vremea aceea, era mult mai puţin absolut decât cel din dreptul roman sau din

codul Napoleon; că, practic, era împărţit în drepturile şi obligaţiile proprietarului nominal şi drepturile şi obligaţiile ţăranului care munceşte pământul; fără a mai pune la socoteală dreptul, mai presus de oricare altul, al domnitorului de a confisca, în orice moment, pământul unui proprietar, pentru trădare („hainie”), în vreme ce, după cât se pare, nu avea dreptul să-l alunge pe ţăran – şi, de altminteri, nici nu avea interes s-o facă.

Sistemul din Principate – în ciuda veşnicei nesiguranţe – era de natură să atragă ţăranii din Transilvania, mai asupriţi acasă la ei. Am văzut, în mai multe rânduri, şi mai ales când a fost vorba de transhumanţă, cât de permeabilă era imensa frontieră – tot lanţul Carpaţilor! Chiar dacă ţăranii din zonele de graniţă din Muntenia şi Moldova căutau adesea adăpost peste munţi, alungaţi de război sau de cei puşi pe urmele lor, sau care, pur şi simplu, fugeau când nu mai puteau îndura asuprirea fiscală, se pare că rareori s-au stabilit acolo. Pământul arabil era mai puţin şi mai sărac, iar regimul serbiei şi mai aspru decât în Principate.

În schimb, există o mulţime de dovezi despre o emigraţie necontenită a *ungurenilor*, adică a transilvănenilor, înspre Muntenia şi Moldova, unde erau atraşi de condiţiile privilegiate create anume pentru ei, şi fiindcă scăpau de iobăgie, încă existentă în imperiul austriac. Nu trebuie să uităm marea răscoală a românilor din Transilvania, din toamna lui 1784, înfrântă şi înecată în sânge (a avut, la vremea ei, un răsunet european şi i-a inspirat lui Brissot, viitorul membru al Convenţiei, o scrisoare deschisă către împărat, apărută la Dublin în 1785, sub titlul: „A doua scrisoare a unui apărător al poporului către împăratul Iosif H, în care este vorba de regulamentul privitor la emigrare şi mai ales la răscoala

valahilor…”)

Internunţiul Herbert-Rathkeal scrie, de la Constantinopol, ministrului său la Viena, la 26 februarie 1796 (în franceză): „L’émigration considérable des Transylvains en Valachie ayant réveillé l’attention du gouvernement, la Chambre Aulique de Transylvanie vient de s-occuper des moyens d y remédier pour l’avenir…” 101 Consulul britanic Wilkinson confirmă faptul, peste vreo douăzeci de ani: „Deşi situaţia acestui popor (din Valahia) este nenorocită şi nu prea are de ce să fie râvnită de vecini, foametea care, câteodată, se abate asupra Transilvaniei pricinuieşte, din când în când, mari emigraţii din această întinsă provincie către Valahia şi Moldova. Pământul cel mai bun se află în mâinile ungurilor102, ale secuilor şi ale saşilor, ceilalţi, care alcătuiesc masa populaţiei, nu pot avea. decât terenuri râpoase şi prea puţin roditoare, din care, dintotdeauna, au dus-o de azi pe mâine; de câţiva ani încoace, sărăcia crescândă a făcut ca peste douăzeci de mii de ţărani, supuşi ai împăratului, să treacă pe moşiile stăpânite de boieri (în Muntenia şi în Moldova – n.n.), unde diferenţa mare dintre numărul de braţe pentru agricultură şi întinderea terenurilor arabile face ca aceste emigraţii să fie deosebit de folositoare”.

Termenul *ungureni* desemna aşadar, prin tradiţie, pe toţi cei care veneau din vechiul regat al Ungariei; se ştie însă că rareori desemna numai imigranţii de rasă maghiară, numiţi mai curând *unguri*. Cel mai adesea, erau români din Transilvania. Mai erau şi *secuii*, adică locuitorii de origine maghiară din regiunea estică şi sud-estică a Transilvaniei, puşi acolo de către regii Ungariei ca să ţină piept năvălitorilor din răsărit. Pe tot tivul de răsărit al Carpaţilor, în Moldova şi în Muntenia, pot fi numărate cu zecile satele numite Ungureni sau Secuieni; acestea din

urmă erau atât de multe în nord-estul Munteniei, încât un întreg judeţ a căpătat numele de Secuieni (a fost desfiinţat în secolul trecut, teritoriul lui fiind împărţit între două judeţe vecine).

În schimbul înlesnirilor ce i se făceau, ţăranul român îi datora proprietarului dijma pentru toate produsele şi un număr oarecare de zile de clacă.

Dijma era a 10-a parte din recoltă la cereale, fân, pescuit, lemn (altul decât cel de foc, care putea fi adunat fără nicio oprelişte), a 20-a parte la vin (în Muntenia, dar a 10-a, în Moldova) şi un stup de albine din 50. Partea de fân, deosebit de căutat de ţăran, de vreme ce el avea animalele de tracţiune şi de muncă, era adesea răscumpărată, cu bani, de la proprietar. Suprafeţele cu fân erau lăsate ţăranilor după numărul de animale pe care-l aveau, ceea ce ducea deseori la nemulţumiri. Un hrisov din 1805, dat de Alexandru Moruzi în Moldova, reglementează întinderea acelor suprafeţe pe care proprietarii sunt obligaţi să le dea ţăranilor. Aici găsim, pentru prima dată, împărţirea ţăranilor în trei categorii, după numărul de bor pe care-i au: *fruntaşii*, *mijlocaşii* şi *codaşii*; primii au dreptul la cinci *fălci* (cam 7 hectare), următorii la 3, ultimii la 2 fălci. De notat, de asemenea, că o comunitate sătească, sau doar un grup de *tăiamfi-untaşi*, putea uneori arenda moşia unui mare proprietar sau a unei mănăstiri, şi că, în acest scop, comunitatea se bucura, până în 1815, când dreptul acesta a fost suprimat, chiar şi de un drept de prioritate.

În ce priveşte *claca* – numită, în alte regiuni sau în alte epoci ori după genul de prestaţie, *boieresc* –, reformele din 1746 – 1749 o fixaseră la 24 de zile pe an în Moldova şi la doar 12 zile în Muntenia, deoarece aici românii se răscumpăraseră plătind treptat, în timp ce, în

Moldova, vecinii fuseseră eliberaţi fără să dea nimic în schimb. Trebuie ştiut însă că, înainte de reforme, ţăranii liberi din Muntenia nu datorau proprietarului decât trei zile pe an (la strânsul fânului, la seceriş şi la arat), iar cei din Moldova şase zile – în afară de ţăranii care lucrau pe moşiile mănăstireşti şi care datorau 12 zile. Aşadar, dacă noul regim reprezenta pentru fostul şerb clăcaş o îmbunătăţire simţitoare a situaţiei, mai întâi prin limitarea clăcii, apoi prin libertatea totală pe care o avea de acum înainte să se mute unde-i place, el dubla, în schimb, numărul zilelor de clacă al foştilor ţărani liberi. De aceea, măsura a trezit mari nemulţumiri la această categorie socială, de fapt destul de numeroasă. Rezistenţa a fost atât de puternică şi atât de generalizată, încât domnitorii au fost siliţi să limiteze treptat claca, fixând-o, peste tot, la 12 zile pe an (doar şase în satele de graniţă) – şi ţăranul putea scăpa de toată claca plătind unul sau doi lei pe an, după regiuni, ceea ce însemna salariul lunar al unui muncitor agricol (căci exista şi aşa ceva, mai ales în viticultură şi apicultură) 103.

Dacă am compara obligaţiile ţăranilor români cu cele ale ţăranilor din ţările vecine, am constata că, la aceeaşi epocă, claca era, în Boemia, de *156 de zile pe an*, în Transilvania de 2, 3 sau chiar 4 zile *pe săptămână*; în sfârşit, în Rusia, era de cel puţin trei zile pe săptămână, tot anul, şi putea ajunge, în lunile de vară, până la şase zile pe săptămână, ţăranului nerămânându-i decât duminica!

Înţelegem atunci mirarea călătorului ungur Vincenţiu Batthyány când constată, în 1805, că „ţăranul moldovean este înzestrat de stăpânul său cu mari întinderi de pământ, iar el dă în schimb doar a zecea parte din recoltă şi 12 zile de clacă” 104.

Călătorii apuseni nu sunt nici ei mai puţin miraţi

văzând atât de mult pământ şi libertatea de mişcare a ţăranului. De aceea, unii dintre ei au despre viaţa ţăranului român o viziune mai puţin sumbră decât cea a călătorilor impresionaţi doar de locuinţa lui şubredă şi săracă. Am văzut reacţia lui d'Hauterive. Iat-o pe aceea a unui tânăr englez, Wybum, care vizitează Muntenia în 1812:

După ce dă o mulţime de exemple despre nemaipomenita rodnicie a pământului şi despre preţul de nimic cu care poţi cumpăra orice – de vreme ce exportul, cu excepţia celui către Constantinopol, este interzis – Wybum scrie mai departe:

„Belşugul acesta are urmări nefericite asupra caracterului oamenilor din clasele inferioare: lăcomie, beţie, delăsare şi pofte impeşti nestăpânite. Însă tot el le dă sănătate, putere, curaj, minte ascuţită şi (în vremurile când nu au de a face cu *zapciii*) mândrie, şi-i face deosebit de îndatoritori. Un ţăran valah (chiar şi cel mai sărac) mănâncă de patru ori pe zi şi nu se află vreun prinţ în lumea creştină care s-o ducă mai bine ca el. Poate socoti că toată ţara este a lui: seamănă şi coseşte fânul oriunde are chef s-o facă, lăsând doar o zecime din recoltă proprietarului, oricare ar fi el, amănunt de care nu-şi dă întotdeauna osteneala să se sinchisească. Nevasta îi face îmbrăcămintea, şi el nu are altă grijă (prin urmare, nici alt îndemn de a munci) decât cererile necontenite ale zapciilor (cel ce strânge dările, slujbaşul unui ispravnic sau guvernator de provincie). Acest agent este întotdeauna însoţit de albanezi înarmaţi cu pistoale, puşti, săbii, pumnale şi mai ales cu nişte bice înfricoşătoare. Adevăratul valah nu plăteşte aproape niciodată nicio *para* mai înainte de a fi fost bătut atât cât îi duce spinarea. Când este vorba să plătească impozitele, îl cuprinde o ură la fel de mare ca şi cea care-i cuprinde pe englezi, scoţieni

sau irlandezi, dar, întrucât nu se poate aduna împreună cu semenii săi, nu are cui se plânge şi nici nu se poate răscula, s-ar părea că a ascultat şi urmat sfatul dat de DI Benjamin Constant francezilor, doctrina *rezistenţei pasive*, însă, negreşit, aşa cum trebuie s-o fi făcut şi francezii, până la urmă plăteşte nu numai ceea ce i s-a cerut mai întâi, dar şi simbria albanezilor care l-au bătut, şi pe cea a zapciilor care au grijă ca pedeapsa să fie bine aplicată!” 105.

Wybum nu spune însă, dar poate nu ştie, că se întâmplă ca ţăranul să nu aibă într-adevăr cu ce plăti… Atunci, trebuie să te adresezi unui cămătar, adesea un zaraf turc, tagmă ce se înmulţise într-atâta, încât zarafi se găseau chiar şi la ţară; de obicei, dădeau bani cu împrumut cerând o dobândă de 10% pe lună, iar împrumutul era garantat cu recolta viitoare; dacă recolta era proastă, plata datoriei era amânată pe celălalt an. În cele din urmă, fapt des întâlnit (cum reiese dintr-un document citat mai sus), ca să-şi plătească datoria, omului nu-i mai rămâneau decât braţele şi ajungea cu adevărat sclav la cămătar.

Se vede deci foarte limpede, din toate aceste exemple, că nenorocirea ţăranului român nu se trage numai de la un regim funciar nedrept – dimpotrivă, acest regim era, de foarte departe, cel mai liberal din toată Europa centrală şi de răsărit –, ci de la cererile nesăbuite ale fiscului, de la rechiziţionările necontenite şi arbitrare ale puterii şi de la metodele inumane de strângere a dărilor, toate aceste rele fiind urmarea directă a stăpânirii otomane şi a sistemului de guvernământ impus de ea în aceste provincii, teoretic vasale, dar, în realitate, cu totul aservite.

Să spunem totuşi un cuvânt, ca să fim drepţi, şi

despre un al treilea aspect al relaţiilor dintre stăpâni şi arendaşi: „monopolurile feudale”, căci aici se afla o sursă de abuzuri şi deci o cauză permanentă de neînţelegeri. Veniturile de pe urma dijmei fiind relativ mici, mai ales dacă ţinem seama şi de preţul scăzut al cerealelor (întrucât exportarea lor era interzisă), proprietarii erau împinşi bineînţeles să exploateze cât mai mult sursele anexe de câştig, de pildă taxele pe morărit sau pe băuturi. Moşierii obţinuseră, treptat, în secolul al XVIII-lea, monopolul cârciumilor de la sate (cu excepţia satelor de moşneni sau răzeşi) şi chiar şi interdicţia, pentru ţărani, de a-şi vinde propria producţie de vin sau de rachiu. Rezistenţa fusese puternică, însă, în general, prea puţin eficace.

Tot astfel, odată cu modernizarea morilor şi extinderea neîncetată a marii proprietăţi, moşierii îşi asiguraseră un semimonopol pe marile mori de apă, importantă sursă de venituri.

În privinţa pădurilor, din timpuri imemoriale, tăierea copacilor pentru folosirea lor în gospodărie (lemn de foc şi lemn de construcţie) era liberă; oricum, eventualul proprietar nu putea câştiga cine ştie ce de pe urma ei, de vreme ce exportarea lemnului era monopolul exclusiv al puterii suzerane. Când însă monopolul acesta avea să înceteze, după războaiele ruso-turce, moşierii vor obţine dreptul exclusiv de proprietate şi, corolarul său, dijma în natură. Iată deci că îmbunătăţirea situaţiei politice şi economice a Principatelor, după victoriile Austriei şi, apoi, ale Rusiei asupra Turciei, aveau drept urmare paradoxală aţâţarea poftei de câştig la moşieri şi agravarea, din multe puncte de vedere, a tensiunilor dintre ei şi ţăranii care le munceau pământul.

Atunci au loc nenumărate procese între ţărani şi

proprietari, îndeosebi neînţelegerile dintre mănăstiri şi ţăranii dijmaşi sunt foarte frecvente, cu atât mai mult cu cât, printre ţărani, se face simţită o mişcare de revendicare a pământului pe care străbunii lor fuseseră siliţi să-l vândă boierilor şi pe care aceştia, mai târziu, îl lăsaseră mănăstirilor. Când procesul era pierdut, se recurgea la rezistenţa pasivă, la refuzul îndârjit de a îndeplini cele cerute de lege. Dacă, în cele din urmă, nu mai aveau încotro, ţăranii munceau fără nicio tragere de inimă, o muncă de mântuială; de unde şi expresia rămasă în limbă: *lucru de clacă*, lucru dat peste cap.

Numărul mare de *ordine şi de ordonanţe* date de domnitor care ne-au fost păstrate şi care se referă la aceste probleme arată refuzul ţăranilor, tot mai frecvent, de a face claca sau chiar de a plăti dijma. Vătafii şi arendaşii nu mai ştiu ce să facă.

Refuzul de a munci se generalizează.

În 1821, va izbucni răscoala lui Tudor Vladimirescu şi a pandurilor lui. Va urma apoi ocupaţia turcească a celor două ţări (1821 – 1822), şi, după numai şase ani de pace, un nou război ruso-turc (1828 – 1829) şi o lungă ocupaţie rusească de cinci ani în timpul căreia structurile politice ale Principatelor vor suferi o transformare profundă. Vom vedea, într-adevăr, că Regulamentul Organic, constituţie de tip aristocratic, adoptată sub egida Rusiei, avea să înrăutăţească şi mai mult situaţia ţăranilor. Atunci, încet-încet, de la rezistenţa pasivă, ţăranii vor trece la sabotaj, vor da foc şirelor de paie sau pădurilor şi, când vor ajunge la capătul răbdării, vor recurge pur şi simplu la violenţă.

Am putut reconstitui unul din aceste „fapte diverse”.

Grigore IV Ghica106 avea micile lui slăbiciuni: printre altele, îi plăceau vocile frumoase. îi plăcea, de pildă, vocea gravă de cântăreţ de strană a unuia Nicolae

Alexandrescu, pe care nu se mai sătura ascultându-l; acesta îi cânta bătrânele noastre doine sau vreo romanţă la modă; vodă îl lua adesea în caleaşca sa, seara, când ieşea să se plimbe; şi, ca să-l aibă mereu în preajmă, la Curte, îi dăduse, în cele din urmă, rangul de cafegi-başa, boierul acela mărunt care se îngrijeşte ca domnitorul să aibă, tot timpul, la cel mai mic semn, ceaşca cu cafea turcească, adusă pe o tavă de argint de cel de-al doilea cafegiu…

Numai că proaspătul nostru cafegi-başa nu s-a mulţumit să intre pe uşa din dos în râvnita castă a boierilor, ci, profitând de trecerea pe care o avea la domnitor, a adunat, în câţiva ani, o avere frumuşică. Moşii peste moşii – mult timp după moartea lui Grigore Ghica, el tot mai aduna moşii. Când a ajuns om în toată firea, fostul cafegi-başa se afla în fruntea uneia din marile averi moşiereşti din Muntenia, şi, întrucât se născuse printre cei ce munceau pământul, se pricepea să ia pielea de pe ţăran. În droşca lui uşurică, însoţit de un străjer şi cu biciul în mână, străbătea tot timpul moşiile şi vai de ţăranii care nu se aflau pe câmp în ziua şi la ora la care fuseseră chemaţi de vătafi.

Într-o zi de vară, pe vremea secerişului, ţăranii n-au răspuns la chemare; pe unii îi găseşte prăşind porumbul pe propriul lor petic de pământ, în loc să fie la claca stăpânului; se apucă să-l lovească cu sălbăticie pe primul care se încumetă să răspundă că, după părerea lui, trebuie să lucreze, mai întâi, pentru el, pentru nevasta şi pentru copiii lui… însă, în ziua aceea, paharul se umpluse peste măsură. Un alt ţăran aleargă de grabă şi îl roagă, în felul lui potolit: – Nu mai da, boierule, e păcat!… Este bătut şi el. Atunci, ţăranul ridică sapa şi loveşte, o dată, de două ori. Vin alţii care, şi ei, îl lovesc până ce-l omoară.

Ucigaşii – sau oamenii dreptăţii – şi-au sfârşit, de

bună seamă, zilele în ocnele de sare, în pântecul munţilor.

Hărţile de stat-major semnalează, între Bucureşti şi Târgovişte, la marginea drumului, un loc numit *Crucea Cafegiului*. Astăzi, nimeni nu mai ştie cine era acest cafegiu: cafegi-başa al lui Grigore Ghica, nemilosul ciocoi ucis, într-o zi de vară, de ţăranii cuprinşi de mânie.

CAPITOLUL AL ŞAPTELEA

Ţiganii

Robi dintotdeauna.

Sedentari şi nomazi; ţigani domneşti şi ţigani mănăstireşti sau boiereşti; *netoţii*.

Alte fapte diverse: ţigăncuşa din iatac şi răzbunarea rândaşului Grigore;

„Bucătarul francez” al Doamnei Profira Cantacuzino şi emanciparea celor din urmă robi din Moldova.

Nu există vreun călător străin care să nu fie îngrozit la vederea ţiganilor din Principate. Cine erau aşadar aceşti nefericiţi care stârneau când mila, când scârba?

Primul document care-i menţionează pe *aţigani107* în Ţara Românească datează din 1385. Este probabil ca acest trib nomad, plecat din India cu cinci sau şase secole mai înainte, în împrejurări care nu au fost încă lămurite, să fi fost împins întruna către apus de apropierea turcilor otomani. În secolul al XIV-lea, ţiganii începuseră să treacă Dunărea, în grupuri mici; pe măsură ce soseau, erau reduşi la robie de către domnitorii şi marii proprietari din Ţara Românească.

La epoca la care îi studiem noi, s-au scurs deci aproape cinci veacuri de când sunt robi. Aparţin domniei (*ţigani domneşti*), dar aceştia nu sunt mulţi, sau mănăstirilor (*ţigani mănăstireşti*) şi persoanelor particulare (*ţigani boiereşti*). În fiecare din cele trei categorii, există *vătrasii* Csedentarii) şi *leneşii* (din pol. şi

ucr. *laja*, care înseamnă „haită” de câini), cei din şatrele nomade.

Vătraşii boiereşti erau folosiţi la tot felul de treburi din casă şi de pe lângă casă, la bucătărie, la spălătorie, în ograda cu păsări; la grajduri, ca rândaşi sau vizitii; erau porcari, văcari şi, acolo unde mâna de lucru nu ajungea, erau puşi şi la unele munci ale câmpului, de care se fereau cât puteau, ca toate popoarele nomade sau precum cele care au rămas la stadiul culesului şi al vânătorii (de exemplu, odinioară, caraibii, astăzi tuaregii). În această ordine de idei, Doamna Reinhard povesteşte (în 1806) că un Sturdza încercase să-i pună pe ţigani să lucreze într-o manufactură: îi plătea, îi îmbrăca, îi hrănea mai bine decât acasă la ei. După câteva luni, a trebuit să renunţe: nenorociţii piereau sub ochii lui.

Când stăpânul trăia pe picior mare, ţinea o mulţime de ţigani ca meşteşugari la „curte”: croitori, ciubotari, fierari, potcovari, zidari, cărămidari, tâmplari, zugravi şi, în sfârşit, lăutari. Dacă nu aveau prea mult de lucru la curte, stăpânul îi lăsa uneori să-şi facă meseria şi în afară, ca să mai scoată şi ei un ban. Era îndeosebi cazul lăutarilor, care, în general, aveau voie să-şi arate talentele la cârciumi sau la serbările săteşti, pentru o sumă plătită anual.

Dintre femei, stăpâna casei îşi alegea cameristele, spălătoresele, croitoresele şi cusătoresele – toată această mică lume robotind sub supravegherea vreunui vătaf, bărbat sau femeie, ales adesea dintre ei. Roboteau? De bună seamă. Dar, cu cât în casă se trăia pe picior mai mare, cu atât numărul de servitori creştea şi el. Toţi străinii sunt de părere că nu aveau cine ştie ce de lucru.

Lăieşii erau nomazi. Rătăceau pe drumuri, îngrămădiţi în nişte căruţe mici cu coviltir; îşi puneau

cortul la marginea satului ca să-şi exercite meşteşugurile: *fierari*, *căldărari*, *lingurari* (făceau linguri de lemn), *ursari* (jucau ursul).

Trăiau şi din furtişaguri, iar ţăranii se temeau când îi vedeau că vin. Sărăcia şi murdăria căruţelor şi a propriei lor persoane erau de nedescris. Copiii umblau aproape despuiaţi, vara şi iama. Erau cei mai săraci, dar şi cei mai puţin nefericiţi: *erau liberi*. Aveau totuşi un stăpân: o dată pe an, de obicei de Sfântul Dumitru, trebuiau să se prezinte cu toţii împreună la „curtea" boierului, unde aveau de făcut câteva zile de clacă, pentru plata dărilor anuale (Wilkinson vorbeşte de 40 de piaştri de fiecare persoană trecută de vârsta de 15 ani; Emerit, după cum scrie Kogălniceanu, dă cifra de 30 de piaştri de persoană pe an), şi, mai ales, ca să fie înregistraţi, atât ei, cât şi copiii lor. Căci frica cea mare a stăpânilor era ca nu cumva ţiganii să-şi vândă ei înşişi copiii altor stăpâni. Tot atunci, de vreme ce erau adunate la un loc atâtea familii, se făceau cele cuvenite pentru cununia perechilor tinere.

Dacă ţiganul se însura cu o fată care aparţinea altui stăpân, stăpânul fetei, de regulă, o dădea stăpânului băiatului în schimbul unei fete; şi dacă aşa ceva nu era cu putinţă, noul stăpân îi făgăduia celui vechi să-i dea un fiu al perechii de ţigani, când acel fiu va avea vârsta potrivită108.

Cu prilejul adunării anuale, se proceda şi la alegerea şefilor, *bulibaşii* (din cuvântul turcesc *bulukbaşa*, „căpitan de companie"), iar dacă şatra era prea mare, se alegea şi un şef suprem, *başbulibaşa*. Această mare adunare, acest trist iarmaroc, putea degenera uneori în încăierări. Radu Rosetti povesteşte, în *Amintirile* sale (bizuindu-se pe cele povestite de unul din unchii săi), că, într-o zi, pe o moşie a bunicului său, hatmanul Răducanu Rosetti, ţiganii lăieşi,

nemulţumiţi de alegerea noului başbulibaşa, se răzvrătiseră şi împresuraseră conacul. Cei dinăuntru trăseseră zăvoarele, puseseră pe ziduri oameni înarmaţi cu puşti şi trimiseseră, pe ascuns, pe cineva după hatman, care era dus de acasă. Se dăduse de veste şi în satele dimprejur, încât ţăranii veniseră şi încercuiseră şatra de ţigani. A doua zi, la sosirea boierului, s-a făcut ce se făcea de obicei, cei care au aţâţat la răzmeriţă au primit o sută de lovituri la tălpi, „falanga”, şi lucrurile au reintrat în matca lor…

Robii domneşti erau aproape toţi *lăieşi*, adică nomazi, şi orice ţigan fără stăpân sau care era venit din străinătate devenea din oficiu ţigan domnesc; totuşi, dintre ei se recruta „aristocraţia” ţiganilor: *aurarii*, culegătorii de aur. Numai ei aveau dreptul să adune firele de aur din nisipul râurilor din Carpaţi, în schimbul unei dări anuale care mergea în vistieria Doamnei.

La celălalt capăt al scării sociale a ţiganilor, se aflau – săracii săracilor – grupuri mici de nesupuşi, ascunşi în adâncul pădurilor. Unii dintre ei coborau poate din micile grupuri care izbutiseră, încă din Evul Mediu, să nu cadă în robie. Este greu de spus. Se întorseseră cu adevărat la starea sălbatică, ferindu-se de orice întâlnire cu alte făpturi omeneşti, trăind din vânătoare, din culesul fructelor de pădure şi, din când în când, din hoţii. Înfăţişarea lor era, pentru ceilalţi oameni, atât de ciudată, când, din întâmplare, h zăreau, încât li se spunea *netoţi*, cu mintea *ne-toată*.

După 1830, aveau să fie căutaţi sistematic pentru a-i sili să devină „ţigani domneşti”.

Evaluarea numărului ţiganilor variază după autori.

Wilkinson, în anii 1810, dă, pentru ambele principate, cifra globală de 150.000 de suflete. Tot atunci, Fotino îi

evaluează la 23 300 de familii, doar pentru Muntenia, adică aproape 120.000 de suflete. În sfârşit, în 1839, Kogălniceanu dă următoarele cifre: ţigani boiereşti şi mănăstireşti, în ambele Principate: 35.000 de familii, cam 165.000 de suflete; ţigani domneşti, 3.000 în Moldova, 33.000 în Muntenia – ceea ce face un total de ceva mai mult de 200.000 de indivizi. Având în vedere că, între primele două evaluări şi cea de-a treia, a trecut un sfert de veac, cifrele sunt aceleaşi: 150.000 până la 200.000, *adică aproape o zecime din populaţie*.

Numai că acestei zecimi din populaţie legea nu-i dădea aproape niciun drept. Ţiganii erau ceva ce aparţinea stăpânilor, care-i puteau folosi şi răsfolosi fără frică. Erau vânduţi, schimbaţi, puteau fi pedepsiţi cu bătaia, practic, fără măsură. „Cu ei, nu se face un negoţ după toate regulile – afirmă Wilkinson –, nu există obiceiul să fie puşi la vânzare. Sunt vânduţi şi cumpăraţi pe ascuns, preţul obişnuit al unui rob, de orice sex, fiind de cinci sau şase sute de piaştri". Să precizăm că acesta era preţul unui rob vătraş, servitor la conac; nomazii, lăieşii, erau cu jumătate mai ieftini. Într-un document din 1832, întâlnim un schimb neobişnuit: în foaia de zestre, Anica Manu, fiica mareluivomic Mihai Manu şi a Smarandei Văcărescu, care se mărită cu prinţul Teodor Grigorievici Kociubei, colonel în armata rusă, primeşte „o caleaşcă nouă de la Viena", în valoare de 160 de ducaţi de aur, „dând în schimb treizeci de ţigani lăieşi, care i-au fost lăsaţi moştenire, la 9 decembrie 1824, de răposatul vornic Dimitrie Bibescu" 109. O trăsură pentru 30 de ţigani!

Ţiganii figurează, de asemenea, în toate testamentele boierilor: sunt lăsate moştenire, pe lângă moşii, „(atâtea) suflete de ţigani, (atâţia) bărbaţi, (atâtea) femei". O slugă, dintre cele mai vrednice, poate fi slobozită prin testament.

Datoriile pot fi şi ele plătite cu ţigani. La 10 ianuarie 1799, marele-vomic Emanoil Grădişteanu plăteşte onorariile doctorului Constantin Darvari, dându-i doi ţigani tineri.

Sau alt caz: la 10 iulie 1799, fostul mare-logofăt Matei Fălcoianu îi lasă moştenire, după moartea sa şi a soţiei sale, aceluiaşi doctor Darvari, un ţigan, „Nicolae, fiul lui Neacşu brutarul, care trăieşte cu o ţigancă tânără, tot a lui, Anastasia, fata lui Dumitru”, şi fiindcă n-au găsit cum s-o schimbe pe Anastasia cu altă ţigancă tânără, cad la învoială ca Matei Fălcoianu să-şi păstreze ţiganul, pe Nicolae, şi totodată şi pe Anastasia doctorului Darvari, precum şi copiii acestei perechi, de se va întâmpla să-i aibă, însă toată familia ţigănească avea să fie a doctorului Darvari după moartea soţilor Fălcoianu! 110

Ca stăpână pe mii de ţigani, Biserica participă din plin la aceste tranzacţii, după câte s-ar părea fără să se căiască.

Să nu uităm să spunem că Biserica putea să intervină în favoarea ţiganilor şi pentru respectarea legilor. Iată-l, de pildă, pe mitropolitul Dosoftei trimiţând o jalbă domnitorului, la 3 iunie 1803, ca să-i ceară să poruncească oamenilor armaşului să n-o mai hărţuiască pe o oarecare Dobriţa, spunând că este „ţigancă domnească”, căci, de fapt, ea este slobodă, fiind fata unei ţigănci slobozite, şi că, pe deasupra, el însuşi o cununase, în timpul domniei lui Alexandru Moruzi, cu un lăutar român – pe care, în treacăt fie spus, mitropolitul a trebuit să-l silească un pic s-o ia, căci, după ce-i făcuse fetei un copil, lăutarul voia să scape de ea, numai fiindcă era ţigancă111.

Legăturile mixte erau rare. Am văzut cum ţăranii moldoveni îl ajută pe hatmanul Rosetti să-i potolească pe ţiganii răsculaţi. Ţăranul avea o neîncredere firească faţă de aceşti nomazi, despre care se spunea că sunt hoţi şi ale

căror obiceiuri se deosebeau atât de mult de ale sale; s-ar putea vorbi chiar de o anumită rezervă – astăzi, am spune „rasistă” – faţă de aceşti alogeni cu pielea arămie. Însă, fiindcă aşa este firea omului, se făceau totuşi căsătorii între ţărani şi ţigani. Regula era ca femeia slobodă care se mărita cu un rob să devină şi ea roabă, împreună cu toţi urmaşii săi.

Iată actul pe care îl semnează o pereche de *imigranţi unguri* la 7 februarie 1798 ca să-i dea voie fiicei lor să se mărite cu un ţigan: „Adică eu Odor Frenţu, ungur, şi împreună cu femeia me Călara, adeverim cu acestui zapis al nostru întru cinstită mâna dumneaei cuconii Anicăi Roset Bănesăi, precum să se ştii că, având noi o fată, anume Catrina, şi ia având mare dorire ca să se boteză (adică să se convertească la ortodoxie, fiind poate catolică, sau, şi mai probabil, calvină din secuime – *n.n.*) şi să margă după un Ion Bogos, robu a dumenii cuconii Anicăi […] şi-au cerut voi de la noi ca după botez şi după măritiş iai să nu aibă o vrea supărare de la noi, şi au cerut acest zapis. Pe carele eu dau acestui zapis ca să fii dreptă roabă cuconei Anicăi, atât cât şi câţi copii va faci fata me cu Ion Bogos şi copiii lor de copii iar tot robi ai dumnei să fii, şi ăi tot neamul dumnealor…” 112. Te cutremuri!

Curând însă, căsătoriile mixte sunt pur şi simplu interzise, cel puţin în Muntenia. Astfel, într-o hotărâre a lui Constantin Ipsilanti, din 16 iulie 1804, vedem că un ţigan este silit să-şi părăsească nevasta şi copiii, întrucât femeia nu era nici ţigancă, nici roabă, şi ni se citează litera legii: „Orice ţigan va îndrăzni de acum înainte să se cunune cu muiere slobodă, adică nu ţigancă, să se despartă negreşit şi să se pedepsească foarte greu, şi copiii ce se vor face cu dânsa să fie slobozi şi de se va dovedi că stăpânul ţiganului a dat voie să se cunune, ştiind-o că nu este ţigancă, să-şi

piardă ţiganul spre a sa pedeapsă, care ţigan să se facă domnesc, cum şi preotul ce-l va cununa să se pedepsească foarte greu de către biserică”. 113

Ne dăm seama la ce drame omeneşti puteau să ducă asemenea legi.

Vizitatorii apuseni erau cel mai mult scandalizaţi – şi pe bună dreptate – de tratamentul degradant la care erau supuşi ţiganii vătraşi: trăiau prost, erau dispreţuiţi, nu aveau nicio tragere de inimă pentru muncă, încât erau cu adevărat mânaţi de la spate de către stăpân sau vătaf. La cea mai mică greşeală, erau pălmuiţi sau snopiţi în bătaie. Erau sortiţi unei înjosiri permanente. Toată lumea era încredinţată că, de la ţigani, nu poţi scoate nimic decât cu biciul.

Radu Rosetti povesteşte că, în 1821, când mulţi boieri moldoveni au fugit la Cernăuţi, autorităţile austriece ale oraşului, revoltate de obiceiul acestor boieri de a-şi bate ţiganii de faţă cu toată lumea, chiar şi în stradă (se spunea: „la scară”), au interzis cu desăvârşire asemenea purtări. Boierii noştri sunt indignaţi! Să li se interzică lor să-şi bată ţiganii? Asta însemna anarhie, sfârşitul oricărei discipline! O delegaţie s-a dus pe la cele mai înalte autorităţi ca să protesteze energic împotriva acestei încălcări a dreptului de proprietate; şi, de bună seamă, aceşti plenipotenţiari au ştiut să fie destul de convingători de vreme ce au obţinut o mare derogare de la regulament: bătaia este îngăduită, dar nu de faţă cu lumea, ci în spatele casei! Straşnic compromis diplomatico-administrativ: bătaia rămâne interzisă „către stradă”, dar devine legală „în grădina din dosul casei”.

Însă unul din aspectele cele mai dureroase, iar pentru noi cele mai surprinzătoare, ale acestei robii era dreptul pe care şi-l luau stăpânii de a abuza de tinerele

roabe. Era o practică obişnuită, mai ales pentru fiii stăpânului, care, în felul acesta, „îşi făceau ucenicia”. Se spunea că ţigăncile sunt pline de foc, şi unele dintre ele – când erau tinere de tot – erau foarte frumoase. Să nu uităm că astfel de moravuri duseseră la crearea unei rase amestecate, aşa că deseori se întâlnea câte o ţigăncuşă cu ochi albaştri, cu părul blond, care doar prin pielea ei ceva mai închisă la culoare amintea că se trage din poporul nomad. Dar câte drame în spatele acestei triste banalităţi!

În 1836, fostul mare-vomic Sandu Hortopan, boierul din Hortopeni, în Moldova, trecuse de şaizeci de ani, dar, trăind la ţară, fiind un vânător pătimaş, era încă tare ca o stâncă şi foarte chipeş. Rămas văduv de vreo douăzeci de ani, se da în vânt după fetele frumoase. Având unsprezece moşii şi sute de familii de ţigani, avea de unde alege. Într-o seară de toamnă, întorcându-se de la vânătoare la conacul său din Hortopeni, a încremenit văzând, lângă grajd, o ţigăncuşă a cărei frumuseţe, cu toate zdrenţele ei, l-a uluit: faţa albă, părul castaniu, trăsături de o fineţe neobişnuită. A oprit-o şi i-a pus câteva întrebări; se numea Anica, avea 15 ani, era fata Dochiţei, spălătoreasă… După ce a intrat în casă, boierul a chemat-o pe bătrâna Anastasia, tot o ţigancă, mai-mare peste toate slugile din casă.

— Cine era copila? Ce era tată-său?

— Dochiţa, a răspuns Anastasia, spune că ar fi avut-o cu boierul Alecu Crivea, prietenul boierului, care venea des să vâneze la Hortopeni…

Stăpânul porunceşte: Anastasia o va lua pe sălbăticiunea aceea mică pe lângă ea, o va învăţa să se spele, o va îmbrăca, o va învăţa să slujească în casă – într-un cuvânt, o va face numai bună pentru iatacul lui atunci când se va întoarce el de la Iaşi, la primăvară. Vestea l-a împins la disperare pe Grigore, tânărul vizitiu ţigan, care

dorea cu înflăcărare s-o ia pe Anica de nevastă. Dar cine ar fi cutezat să nesocotească poruncile stăpânului? Iar Anastasia veghea. De altminteri, Anica nici nu se uita la el. Grigore s-a apucat de băutură.

Omul vrea, dar alta-i voia Domnului. Ajungând la Iaşi, boierul nostru este lovit de o boală ciudată; nici doctorii din Iaşi, nici cei de la Viena, nici apele de la Karlsbad nu-l putuseră lecui. A murit, după o suferinţă de peste un an de zile, lăsându-şi toată averea nepotului său Vasilică Hortopan. Satul era neliniştit; doar Grigore se bucura: Anica va fi a lui.

Tânărul Vasilică, student la Paris de vreo câţiva ani, aflând vestea că moştenise o avere atât de mare, se grăbise să se întoarcă în ţară şi să pună mâna pe Hortopeni. Bătrâna Anastasia avusese grijă, chiar din prima zi, s-o scoată pe Anica în faţă. Un an de îngrijire, de viaţă mai uşoară, de hrană bună: fata era strălucitoare. Dragoste la prima vedere – şi dintr-o parte şi de cealaltă.

Vasilică a rămas la Hortopeni. Anica era tot timpul cu el. Avea odaia ei în iatacul stăpânilor, o slujnică ţigancă numai pentru ea. Stăpânul chemase chiar şi o croitoreasă de la Iaşi ca s-o îmbrace europeneşte. Iar el îi povestea tot felul de minuni despre Paris, despre lumea întreagă! Au fost câteva luni de dragoste nebună.

Grigore, vizitiul, s-a luat din nou de băut. Se pricepea la îngrijitul animalelor, ştia cum să ia sânge de la boi şi de la cai; câştiga bani în sat şi, seară de seară, se întorcea beat şi nu-şi făcea cum trebuie treaba de la grajd. Vătaful, deşi noul lui stăpân îi interzisese cu străşnicie acest lucru, îl bătea, dar ce folos?

Toamna, tânărul stăpân a plecat să petreacă iama la Iaşi. Cum nu mai putea trăi fără Anica, peste câteva zile, a adus-o şi pe ea. Însă la oraş nu era ca la ţară. Vasilică

lipsea mult timp de acasă şi se întorcea seara tot mai târziu. Anica îl simţea că se îndepărtează. Cu puţin înainte de Paşti, Vasilică a trimis-o înapoi la conac, spunându-i că avea să vină şi el numaidecât. Ea s-a dus la ţară, cu durerea în suflet. Grigore începuse iar să tragă nădejde.

Apoi, vestea s-a răspândit printre slugi: – Domnul s-a logodit! Domnul soseşte mâine cu viitoarea noastră stăpână!

Văzând-o pe Anica, la rând cu celelalte slugi, sărutând mâna logodnicei sale, văzându-i chipul palid, privirea, Vasilică a înţeles şi el cât de neţărmurită-i era suferinţa. Cum să se răscumpere? Întorcându-se la Iaşi, a semnat o scrisoare de slobozire şi a încredinţat-o vătafului ca să i-o dea Anicăi atunci când se vor duce cu toţii la Hortopeni, după nuntă.

Când trăsura cu tinerii căsătoriţi, trasă de opt cai, se apropie de Hortopeni, se înnoptase de-a binelea; tot satul şi toţi ţiganii se află la poarta cea mare, cu făclii în mână. Slugile aşteaptă, la rând, lângă treptele conacului. Vătaful a trimis-o pe Anica să aprindă lumânările în casă. Ea a intrat şi în iatacul mirilor, a aruncat o ultimă privire asupra locului iubirii ei pierdute. Ce de lumânări, ce de flori… Apoi, dintr-odată, adună flori de prin glastre, face la iuţeală două buchete, pune un buchet de trandafiri albi pe o pernă, un buchet de trandafiri roşii pe cealaltă. Se aude însă zgomotul copitelor, scârţâitul roţilor. Hoo!… Au sosit stăpânii. Anica sare pe fereastră, fuge în parc, la vale, către râu.

A doua zi, trupul i-a fost găsit, în josul apei, în scocul morii.

Grigore s-a apucat iar de băut, cu furie. Iar a fost bătut măr, de faţă cu toţi ţiganii de la „curte”, iar a făgăduit să se îndrepte.

De opt zile n-a mai băut. Vătaful îl alege pe el să mâne trăsura tinerilor stăpâni, care se vor duce la nişte vecini, într-un sat pe celălalt mal al Siretului. Însă, acolo, lumea ştie ce poate Grigore; ţăranii îi aduc vitele să le ia sânge, plătindu-l bine; iar el le-a dat de băut, şi a băut şi el, vârtos.

Când tinerii stăpâni cer să li se aducă trăsura, se înseră. De cum au ieşit din sat, Grigore dă bice cailor. Trăsura, uşoară, când caii o pornesc la galop, ai zice că zboară. Hortopan se sperie, îi porunceşte lui Grigore să meargă mai domol, se ridică, îl zgâlţâie, strigă, se agaţă de el. Degeaba, omul, ca scos din minţi, dă mai departe bice cailor.

Pe celălalt mal, oamenii ce trăgeau la podul plutitor au văzut, îngroziţi, pe înserate, cum caii aceia bezmetici coboară povârnişul şi se aruncă în valuri, acolo unde Şiretul este mai adânc, unde apele lui sunt mai învolburate. Când, vâslind din răsputeri, au ajuns acolo, nu se mai vedea nimic, nici trăsură, nici cai, nici stăpân, nici vizitiu.

Aşa a răzbunat Grigore, vizitiul ţigan din Hortopeni, moartea Anicăi, marea lui dragoste114.

Drame ca aceasta, pe de o parte, şi, pe de alta, întoarcerea din Apus a multor studenţi cuceriţi de idealurile democratice, progresul general al ideilor liberale au provocat un puternic curent de opinie în favoarea emancipării ţiganilor. Cu toate acestea, Regulamentul Organic din 1831, adoptat sub ocupaţia rusească de către un grup de boieri conservatori, proprietari ai unui mare număr de ţigani, consacra principiul robiei, reglementând, totodată, condiţiile ei.

Însă mişcarea îndreptată împotriva robiei lua amploare: boieri liberali, ca Ion Câmpineanu şi fraţii

Golescu, în Muntenia, îşi slobozeau toţi ţiganii. În 1836, Alexandru Ghica, în Muntenia, eliberează 4.000 de familii de ţigani domneşti şi-i împarte unor moşieri, ca muncitori cu contract. În altă parte, statul cumpără ţigani de la particulari ca să-i slobozească. În februarie 1844, în Moldova, la îndemnul mitropolitului, Biserica şi domnitorul Mihai Sturdza slobozesc, în acelaşi timp, toţi ţiganii pe care-i aveau. În 1847, vine rândul, în Muntenia, ţiganilor mănăstireşti şi al celor din aşezămintele publice.

Mai rămăseseră câteva mii de robi boiereşti, în fiecare din cele două Principate: cam 5.000, în Moldova. În Muntenia, revoluţia de la 1848 proclamă solemn desfiinţarea robiei. Regulamentul Organic este ars în piaţâpu Wlca. Din nenorocire, peste câteva săptămâni, ruşii, împreună cu turcii, vor ocupa Principatele. Regulamentul Organic este restabilit. Poate că ţiganii nici n-au apucat să afle că sunt liberi!…

Grigore V Ghica, urcat pe tronul Moldovei în 1849, era om de treabă, avea cele mai bune gânduri, dar nu avea energia necesară pentru a zdrobi o dată pentru totdeauna rezistenţa unui mic grup de boieri conservatori. Şi tot un „fapt divers” avea să provoace emanciparea ţiganilor robi de pe moşii115.

La începutul anilor 1830, fostul mare-logofăt al Moldovei

Dimitrie Cantacuzino-Paşcanu trăia la una din moşiile lui, împreună cu soţia sa, Profira, mai în vârstă decât el, de la care nu avusese copii.

Cucoana Profira116 era o gospodină desăvârşită, care ţinea la rânduiala şi la curăţenia casei; o fostă doică a bărbatului ei, baba Anghelina, conducea cu o mână de fier grupul de ţigăncuşe care se învârteau prin casă. Stăpâna, o estetă în felul ei, dorea să fie tot timpul înconjurată de

subrete, alese dintre cele mai frumoase ţigăncuşe de la moşie. Cel mai mult o preţuia pe Mafia, o tânără care se pricepea ca nimeni alta s-o pieptene, s-o îmbrace şi, mai ales, s-o frece pe picioare înainte de a se culca. Atât o lăudase pentru aceasta, încât bărbatul ei s-a arătat dornic să se bucure şi el de darurile fetei. Curând însă, după cum se poate bănui, darurile nu s-au arătat numai la frecatul pe picioare. Şi, de acum încolo, în fiecare seară, când coana Profira adormea, după ce-i frecase picioarele, Mafia se ducea la boier, în iatacul acestuia.

Peste câteva luni, la Iaşi, doamna Profira s-a mirat văzând că Mariei i se îngroaşă mijlocul, ba chiar că se îngrăşase puţin. A chemat-o pe Anghelina: ce însemna asta? Cu cine se întâlnea fata? De ce nu băgase de seamă? Anghelina s-ajurat pe toţi sfinţii că fata nu se întâlnea cu nimeni, că se culca în odaie cu ea…

— Atunci cine să fie? Sfântul Duh?… După ce s-a codit mult, căutând să vorbească pe ocolite, Anghelina a mărturisit. Mafia nu se vedea decât cu un bărbat: cu conaşu.

Coana Profira era femeie deşteaptă şi, pe deasupra, hotărâtă. Fără a da ceva de înţeles, peste câteva zile, spunând că are treabă la ţară şi că trebuie musai să fie acolo, le-a urcat în căruţă pe bătrână şi pe fată, împreună cu ea, bărbatul rămânând la Iaşi cu treburile Divanului. La ţară, cu ajutorul vătafului, a găsit, printre ţigani, un vizitiu, Mihai, trecut de 60 de ani, rămas văduv în două rânduri; a trimis vorbă preotului din sat că, duminica viitoare, avea să facă o slujbă de cununie pentru nişte ţigani; Maria, coborâtă în rândul spălătoreselor, a plecat plângând de la conac în coliba bărbatului ei. Moş Mihai a avut bunătatea să se ducă să doarmă, pe viitor, în grajd, pe paie – iar, anul următor, încă şi mai marea bunătate de a-şi da, degrabă,

sufletul.

După naşterea pruncului Constantin, mângâiat cu numele de Dincă, situaţia Mariei s-a îmbunătăţit. Stăpâna a chemat-o din nou la conac, i-a dat în grijă ţesătoarele şi cusătoresele şi, până la urmă, a făcut-o prima ei cameristă; pe de altă parte, văzându-l zi de zi pe micuţul Dincă, l-a îndrăgit, l-a răsfăţat, i-a cerut popii să-l înveţe să citească şi să scrie şi, la doisprezece ani, l-a luat pe lângă ea s-o slujească. La şaisprezece ani, era un tânăr frumos, cu purtări alese, mândru în livreaua lui cum sunt cele franţuzeşti. Tocmai atunci, logofătul Cantacuzino-Paşcanu moare subit, însă, mai înainte, îi dăduse Mariei scrisoarea de slobozire.

După moartea bărbatului, Profira Cantacuzino, lăsând moşiile în grija vătafilor, s-a hotărât să plece la Paris. L-a luat şi pe tânărul Dincă; acesta a învăţat repede franţuzeşte şi, fiindcă se dovedea a fi înzestrat pentru pregătirea bucatelor, a fost dat pe mâna unui vestit maestru parizian ca să facă din el un mare bucătar. „Prinţesa Cantacuzino”, instalată într-un mic palat din cartierul Saint-Germain, dădea petreceri strălucitoare şi îşi făcuse legături în societatea sus-pusă, împrietenindu-se îndeosebi cu o anumită contesă de Montijo, care avea să fie soacra lui Napoleon IU. Numai că, pentru o viaţă ca aceasta, veniturile de pe moşiile din Moldova, curând, n-au mai fost de ajuns. Când datoriile şi ipotecile au crescut îngrijitor de mult, omul ei de încredere de la Iaşi a rugat-o să vină acasă. Ceea ce, înţeleaptă, a şi făcut, deşi cu părere de rău. îl aducea şi pe Dincă, precum şi pe Clémentine, o tânără cameristă franţuzoaică, foarte îndrăgostită de băiat.

Când caleaşca cea mare s-a oprit în curtea palatului Cantacuzino din Iaşi, iar cei dinăuntru s-au dat jos din ea,

o ţigancă bătrână, desculţă, s-a aruncat de gâtul lui Dincă, sărutându-l cu drag.

— Cine este femeia aceasta? a întrebat-o Clémentine pe stăpâna ei.

— Mama lui, fosta noastră roabă ţigancă!

Aflând că logodnicul ei se născuse rob, Clémentine a leşinat. Dusă în odaia pregătită pentru ea, s-a încuiat înăuntru şi a plâns cu sughiţuri zile şi nopţi în şir. Toate visele i se spulberaseră; aveau de gând să se căsătorească, să deschidă un restaurant franţuzesc la Iaşi… De ce oare Dincă îi ascunsese acest lucru îngrozitor? Să nu-l mai vadă în ochi; voia să fugă, să se întoarcă neîntârziat la Paris.

Dincă era deznădăjduit. Toate rugăminţile lui de a fi slobozit au fost zadarnice. Căuta peste tot pe cineva care să-l poată ajuta, punând o vorbă la cei de sus. Aşa a ajuns să-şi spună păsul tânărului boier liberal Gheorghe Sion, la care intrase mama lui ca slujnică după ce fusese slobozită. Sion s-a gândit să-i vorbească însuşi domnitorului, Grigore Ghica, prin mijlocirea prietenei şi sfătuitoarea acestuia, pe care o cunoştea bine. Zis şi făcut. Doamna era bolnavă şi se afla în pat. Nici n-a isprăvit Sion de povestit întâmplarea, că s-a şi anunţat venirea domnitorului, care voia să ştie cum se mai simte prietena lui. Sion a fost poftit să înfăţişeze lucrurile direct lui vodă. Acesta a făgăduit să se ocupe de caz, socotind că totul va fi lesne, întrucât Profira Cantacuzino îi era rudă apropiată. Chiar în aceeaşi seară, fără să trimită vorbă mai înainte, trăsura domnitorului intra în curtea palatului Cantacuzino, în momentul când cei ce jucaseră cărţi se pregăteau să treacă din salon în sufragerie. Stăpâna casei, măgulită de vizita aceasta neaşteptată, a poruncit să se mai pună un tacâm la masă, în faţa ei, şi s-a bucurat că are prilejul să-i arate ilustrului său nepot talentele culinare ale bucătarului

ei „parizian”. După masă, domnitorul i-a cerut mătuşii să-l asculte numai între patru ochi; avea să-i ceară ceva. Bătrâna doamnă s-a grăbit să răspundă că dorinţele Mariei sale, pentru ea, erau ordine. Însă când a aflat ce-i cere, deodată s-a întunecat la faţă. Orice să i se ceară, orice, numai asta nu. Şi i-a spus domnitorului adevărul adevărat: băiatul era fiul răposatului ei bărbat; cu cât creştea, cu atât înfăţişarea lui o amintea pe cea a omului pe care-l iubise. Băiatul crescuse lângă ea de când era mic, niciodată nu se despărţiseră. Dacă i l-ar lua, ea ar muri.

Domnitorul a plecat foarte nemulţumit de îndărătnicia bătrânei doamne, hotărât să-şi folosească autoritatea. În josul scărilor, tânărul bucătar îl pândea cu privirea neliniştită. Domnitorul i-a adresat câteva vorbe, mărturisindu-i că nu o putuse convinge pe stăpână, rugându-l totodată să mai aştepte puţin: avea el să găsească ceva.

Grigore Ghica avea ciudatul obicei de a-şi aduna miniştrii după masa de seară. Chiar în seara cu pricina, aceştia se adunau la Palat. După ce s-au apucat să lucreze şi s-a hotărât despre ce se va discuta, aghiotantul domnitorului intră în sala sfatului şi-i spune la ureche că aga (prefectul poliţiei) doreşte să fie primit neîntârziat. Introdus în sală, aga povesteşte o nenorocire ce se întâmplase chiar atunci în oraş; bucătarul ţigan al doamnei Cantacuzino-Paşcanu o ucisese cu un foc de pistol pe camerista franţuzoaică, apoi se omorâse şi el.

Grigore Ghica. alb ca varul, a ieşit din sala sfatului, poruncind miniştrilor să nu plece de acolo până ce nu vor fi întocmit proiectul de lege pentru emanciparea ţiganilor. Peste câteva zile, la 22 decembrie 1855, legea era adoptată de Divan în unanimitate, iar a doua zi era promulgată de Domnitor.117

Aşa au fost sloboziţi ultimii cinci mii de robi ţigani din Moldova, cu şapte ani mai înainte de emanciparea celor patru milioane de sclavi negri din Statele Unite.

Peste şase săptămâni, boierii din sfatul Munteniei, cam ruşinaţi că moldovenii le-o luaseră înainte, aveau să adopte o lege asemănătoare.

CAPITOLUL AL OPTULEA

Pe vremea lui Pasvantoglu: război, prăpăd şi jale

Calamităţile naturale şi cele mai puţin naturale;

jafurile cetelor lui Pasvantoglu.

Gloata cerşetorilor domneşte o zi la Bucureşti.

Al cincilea război ruso-turc pe teritoriul Principatelor, 1806 – 1812. Minunata primire pregătită de arnăuţi la Bucureşti generalului Miloradovici.

Boierii mari, pe ascuns, răstoarnă alianţele.

Tratative de pace la hanul lui Manuc; dacă trimisul lui Napoleon la Poartă ar fi fost mai puţin fluşturatic, astăzi n-ar fi existat o problemă a Basarabiei. „Volintiri”, panduri şi haiduci; cum l-a pedepsit Bujor, haiducul, pe un boier sperjur.

Lucrurile se petrec la fel şi la vârful scării sociale: Lagarde-Chambonas este martor la capcana întinsă marelui-amiral Rahmiz-paşa, căruia, de faţă cu vodă Caragea şi cu toată curtea lui, un capugiu împărătesc îi taie capul.

Ciuma lui Caragea.

Vâlvătaia din 1821: Eteria şi Tudor Vladimirescu.

Turcii ocupă cele două Principate: represiunea.

Se non e vero... ce a făcut Marieta Ghica pentru a-l scăpa de securea gâdelui pe necredinciosul ei iubit.

Să ne întoarcem însă puţin în urmă, deoarece, la începutul secolului al XIX-lea, un şir nemaipomenit de nenorociri sporise necazurile acestui popor, şi-aşa destul

de încercat.

Cutremure de pământ. La 14 octombrie 1802, chiar în ziua când Constantin Ipsilanti, noul domn numit de Poartă, trebuia să-şi facă intrarea în Bucureşti, pe la unu şi jumătate după-masă, dintr-odată, toţi cocoşii s-au apucat să cânte, câinii să urle, caii să dea semne de mare neastâmpăr, apoi pământul a început să se scuture, cu un zgomot asurzitor, şi a ţinut-o aşa, după unii martori, timp de zece minute. O mare parte din monumentele din oraş s-au prăbuşit, palate, biserici, mănăstiri, precum şi partea de sus a Turnului Colţei, fala oraşului, cu clopotniţa şi ceasul lui cel mare.

Seismul fusese simţit şi făcuse pagube în mai multe regiuni ale ţării. Apăruseră, ici-colo, în pământ, crăpături adânci de puteau înghiţi – spune un contemporan – un călăreţ cu cal cu tot; din pământ, ţâşniseră apă şi ţiţei.

Un alt cutremur de pământ, nu atât de puternic, avusese loc, la 9 septembrie 1804, la numai zece zile după cel mai mare incendiu care mistuise Bucureştii vreodată. La 28 august, cu puţin înainte de apusul soarelui, luase foc o farmacie din centrul oraşului. Vântul puternic întinsese focul, înspăimântător de repede, în tot cartierul comercial. A ars douăsprezece ore, făcând scrum câteva hanuri mari, nenumărate prăvălii, două poduri peste Dâmboviţa şi tot ce mai rămăsese din „Curtea Veche”. Pagubele fuseseră evaluate la peste 30.000 de pungi de aur. Fuseseră şi numeroase victime omeneşti.

Un nou cutremur de pământ, în aprilie 1812, şi, începând de atunci, sunt înregistrate seisme aproape în fiecare an. Cel mai mare a fost cel din 11 ianuarie 1838, când avea să fie dărâmată una din cele mai frumoase biserici din Bucureşti, Sfântul Gheorghe Nou, împreună cu hanul cel mare ce ţinea de ea.

Calamităţile acestea naturale erau interpretate de popor ca semne ale Cerului, prevestind nenorociri şi mai mari. Lumea s-a înspăimântat nespus şi când a apărut cometa din 1811.

Din nefericire, răutatea oamenilor punea ţara la încercări şi mai grele decât aceste calamităţi naturale. Am făcut cunoştinţă, în primele pagini ale acestei cărţi, cu aventurierul bosniac Pasvan-Oglu sau Pasvantoglu, care, la cumpăna dintre cele două veacuri, reuşise să-şi croiască, la graniţa dintre ţara sârbească şi cea bulgărească, un fel de principat autonom. Poarta nu fusese în stare să-l liniştească. Aceasta a fost marea înfrângere a lui Căpitan-paşa, cel care, indirect, provocase uciderea domnitorului Constantin Hangerli, în 1799. Întrucât nu-l putuse astâmpăra cu forţa, guvernul otoman a crezut că, dacă îl va numi paşă de Vidin, Pasvantoglu se va domoli. Însă, acum, şi mai sigur că nu va fi pedepsit, el îşi trimitea cetele de *cârjalii*, care jefuiau şi mai abitir ţările vecine, mai ales Muntenia. Urmaşul lui Hangerli, Alexandru Moruzi, care domnea pentru a doua oară în Muntenia, neavând cum pune capăt acestor jafuri, roagă Poarta să facă ceva împotriva acestui răzvrătit. Guvernul de la Constantinopol porunceşte, în cele din urmă, comandantului de la Rusciuc să împresoare Vidinul. Înştiinţat de oamenii săi, Pasvantoglu o ia mai înainte, trimite un detaşament mare de călăreţi, care jefuieşte toată Oltenia, ocupă capitala Craiova, lipsită de apărare, şi dă foc oraşului, făcându-l scrum.

Adânc descurajat, după doar doi ani şi jumătate de domnie, se pare că Moruzi a dat câteva pungi cu aur la Constantinopol, numai să fie înlocuit. Era prima oară când un domnitor fanariot plătea ca să fie dat jos de pe tron!

Urmaşul său, bătrânul Mihail Şuţu, n-a fost nici el

mai norocos.

La 31 ianuarie 1802, la Bucureşti, se răspândeşte vestea că oamenii lui Pasvantoglu, „Pasvangiii”, cum li se spunea, au trecut din nou Dunărea, îndreptându-se de data aceasta spre Bucureşti. Oraşul este cuprins de panică. Însuşi domnitorul, asediat în palatul său de „lefegii” care-i cer simbria, încredinţează apărarea oraşului fostului comandant al arnăuţilor, Bimbaşa Sava, şi fuge cu familia către Transilvania. Boierii, negustorii, toţi cei care au cu ce, îngrămădesc în trăsuri, căruţe mici, căruţe mari, ceea ce au ei mai de preţ şi, noaptea, în miezul iernii, într-o învălmăşeală de nedescris, fug către munţi. A doua zi, Bimbaşa Sava, negăsind suma făgăduită ca soldă, aşa cum fusese înţelegerea, la o anumită mănăstire, şi văzând că domnitorul îl trăsese pe sfoară, părăseşte şi el capitala, împreună cu o companie de arnăuţi, şi porneşte în goana mare pe urmele domnitorului fugar. Înainte de a ajunge la graniţă, prinde capătul din urmă al coloanei, cu cele două fete ale lui Vodă. Le ia cutia cu giuvaieruri şi le dă drumul.

Între timp, capitala rămăsese fără stăpân. Bieţii oameni care nu plecaseră se zăvoresc în case, în vreme ce, de pretutindeni, ca nişte şobolani pe o corabie în derivă, toată drojdia oraşului, toate haimanalele, „craii de la Curtea Veche”, împânzesc străzile, alcătuiesc cete, jefuiesc, distrug, sparg butoaiele în pivniţe şi în hanuri, încep dezmăţul calicilor. O ceată din acestea, văzând palatul fără strajă, intră înăuntru, dă peste însemnele puterii: stindardele, buzduganul, *cuca* domnească, *tuiurile* sau cozile de cal alb, însemnele domnitorilor… şi, curând, se vede, străbătând străzile oraşului, alaiul cel mai uluitor: în frunte, călare pe un măgar, un nebun, cu *cuca* pe cap, învelit într-un caftan scump, cu buzduganul în mână, şi, legate de coada măgarului, tuiurile ce se târau prin noroi.

În urmă, o gloată care urla şi se schimonosea dând din mâini… în ziua aceea bezmetică, gloata „ticăloşilor”, a calicilor îşi arăta, în parada ei grotescă, în acel carnaval al derâderii, adevăratele simţăminte faţă de puterea stabilită.

Aflând de batjocura aceasta, un *beşli-aga*, ce se afla cu spahiii săi în apropierea unei mănăstiri de la porţile oraşului, şi-a făcut a doua zi intrarea în Bucureşti, a pus mâna pe câţiva calici, prea beţi ca să mai poată fugi, şi a poruncit să fie spânzuraţi la cele patru colţuri ale oraşului, „domnitorul” de o zi având dreptul la o spânzurătoare mai înaltă, în faţa porţii celei mari a Palatului.

Umilitoarea neputinţă a stăpânirii în faţa neîncetatelor jafuri ale cetelor lui Pasvantoglu a umplut de ruşine şi amărăciune inima patrioţilor.

După toate aceste întâmplări, Şuţu este destituit. Urmaşul său, Constantin Ipsilanti, se dovedeşte mai energic. El înfiinţează o miliţie de orăşeni şi un corp de panduri118 şi, pentru prima oară de aproape un veac, încearcă să reconstituie o mică armată regulată, echipată europeneşte, pe care o pune sub comanda unui grec, Nicolae Pangal, maior în armata rusă.

Ipsilanti este însă mai ambiţios: trecând, pe ascuns, de partea Rusiei, visează să domnească, ajutat de ruşi, asupra celor două ţări, ba chiar să ajungă „regele Daciei”.

În cele din urmă, la Constantinopol, se află de simţămintele lui filoruse. Noul ambasador al lui Napoleon, clocotitorul general Sebastiani, izbuteşte să convingă Poarta să-l destituie la 12 august 1806 pe Alexandru Moruzi din Moldova şi, totodată, pe Constantin Ipsilanti din Muntenia, încălcând astfel angajamentele faţă de Petersburg, luate prin *hatişeriful* din 1802119. La 16 august dimineaţa, înştiinţat, în secret, printr-un mesaj al ambasadorului rus la Constantinopol, Ipsilanti cheamă

boierii la Palat, le încredinţează treburile ţării spunând că el trebuie să plece o vreme din Bucureşti, îşi urcă toată familia în caleştile domneşti şi fuge, în goana cailor, spre nord-est, însoţit de 700 de arnăuţi cu săbiile scoase din teacă.

Ca să invadeze din nou Principatele, Rusia a folosit drept pretext nesocotirea acordului din 1802, şi, deşi Turcia anulase hotărârea din 12 august 1806, ea se va instala în aceste ţinuturi, împingându-i pe turci să înceapă războiul. Acesta, cu izbânzi când de o parte, când de alta, avea să dureze şase ani, întrerupt din timp în timp de o pace vremelnică, de tratative, de rupturi – ca un contrapunct la campaniile lui Napoleon şi la vicisitudinile relaţiilor lui cu ţarul Alexandru I.

Şase ani în care pământul Principatelor avea să slujească din nou de câmp de bătaie. Şi dacă, în saloanele din Bucureşti şi din Iaşi, doamnele vor învăţa valsul, iar bărbaţii vistul şi faraonul, la ţară mizeria, jaful şi hoţiile vor atinge un nivel nemaicunoscut până atunci.

Văzând că ruşii nu au de gând să plece din Moldova, sultanul se hotărăşte să poruncească paşei din Rusciuc, Mustafa Bairactar – viitor mare-vizir –, să treacă Dunărea şi să ocupe Bucureştii. În timp ce 300 de arnăuţi (sau croaţi?) din fosta gardă a lui Ipsilanti s-au închis în Mănăstirea Radu-Vodă, garnizoana turcească se pregătea să dea foc oraşului de cumva ruşii aveau să atace, iar populaţia fugea sau se ascundea, un detaşament rusesc, sub comanda generalului Miloradovici, se apropie de capitală, în marş forţat. Locuitorii unei mahalale zăresc, în depărtare, primele grupuri de cazaci. Vestea se răspândeşte cu iuţeala fulgerului, toate clopotele din oraş sunt trase anunţând primejdia. Turcii, speriaţi, fug care încotro. Alungaţi de populaţie şi de arnăuţii care ieşiseră

din mănăstire, puţini au scăpat nemăcelăriţi. Când, la patru ceasuri după-masă, Miloradovici intră în oraş, în fruntea husarilor, n-a mai rămas niciun turc viu în Bucureşti. Să-l lăsăm însă pe generalul Langeron să ne povestească: „Seara, croaţii i-au făcut o mică plăcere, din cele de-ale lor… De cum au aflat că generalul rus avea să fie găzduit în conacul prinţului Grigore Ghica, au adunat toate capetele de turci pe care le tăiaseră şi le-au pus pe două rânduri deasupra porţii, pe scară şi în pridvor.

În faţa fiecărui cap, au pus câte o lumânare. Miloradovici, care, până atunci, se îngrijise de găzduirea trupelor şi de cele ce avea de făcut în oraş, întorcându-se acasă foarte târziu, a fost însoţit în triumf de croaţi. Zărind de departe luminile, a fost încântat. Dar când a intrat în curte şi a văzut acel spectacol îngrozitor, era cât pe-aci să leşine. N-a vrut să doarmă în palatul acela mânjit cu sânge şi n-a venit să stea acolo decât peste câteva zile, când totul a fost spălat şi curăţat”.

Poporul de rând a luat parte, din toată inima, la eliberarea oraşului. Saloanele boierilor s-au deschis larg în faţa învingătorilor. Însă, acum, asistăm la o subtilă şi surprinzătoare schimbare; ca să spunem lucrurilor pe nume, la o adevărată răsturnare a alianţelor.

În timpul războiului din 1768 – 1774, boierii moldoveni, în marea lor majoritate, îmbrăţişaseră cu înflăcărare cauza Sfintei

Ruşii, care, punându-se în fruntea unei noi cruciade împotriva necredincioşilor, avea să scape popoarele creştine de sclavia în care erau ţinute de secole. O mulţime de călugări ruşi, sosiţi în Principate, în Transilvania şi în toată peninsula balcanică, pregătiseră de mult terenul, dovedindu-se propagandiştii cei mai eficace ai acestor mişcări populare şi de simpatie faţă de „Rusia

pravoslavnică”. Mii de *volintiri* din Moldova şi Muntenia se angajaseră în armata rusă: la sfârşitul războiului, erau 12.000. Cei mai mulţi proveneau dintre ţărani, însă erau din toate straturile sociale, inclusiv din marea-boierime, ca de pildă fraţii Mihail şi Pârvu Cantacuzino (acesta din urmă, mare-ban al Craiovei pe vremea aceea, va cădea în luptă).

Totuşi, pe măsură ce adevăratele planuri ale ţarilor se dădeau pe faţă, marii boieri, cei care alcătuiau ceea ce în jargon modern numim „clasa politică”, începuseră să intre la bănuială. Pe de altă parte, comportamentul trupelor ruseşti de ocupaţie în timpul războiului din 1787 – 1791 întunecase mult imaginea Rusiei în ochii poporului120. De aceea, dacă sunt încă mulţi voluntari din rândul micii boierimi sau din clasele populare, în timpul războiului din 1806 – 1812 (cazul lui Tudor Vladimirescu este cel mai vestit) şi chiar în timpul războiului din 1828 – 1829, boierii „divaniţi” formează partide care sprijină fie Austria, fie Franţa – am văzut mai înainte năstruşnicele încercări ale „contelui” Dudescu la Paris, în 1800; a mai fost o misiune a unui boier moldovean, Gheorghe (Iordache) Catargi, în 1810, din care Catargi, la întoarcere, s-a ales cu arestarea de către autorităţile ruseşti. Până la urmă, boierii ajung chiar să creadă că un imperiu otoman slăbit, dar aliat cu Franţa sau cu Anglia este un duşman mai puţin primejdios pentru existenţa naţiunii decât împărăţia ţarilor. Încă de pe vremea războiului din 1787 – 1791, prinţul de Ligne arăta, într-o scrisoare trimisă contelui de Ségur: „Nu s-a mai pomenit o situaţie precum cea a oamenilor aceştia, bănuiţi de ruşi că i-ar prefera pe austrieci, în timp ce aceştia îi cred mai legaţi de turci; de fapt, ei doresc plecarea celor dintâi la fel de mult cum se tem de întoarcerea celor din urmă”... Langeron a înţeles

foarte bine lucrurile, iar aceasta explică, în parte, pica ce o poartă boierilor moldovalahi. Despre logofătul Dudescu, de care ştim cât era de patriot şi de generos, spune, de pildă, că este „cel mai ticălos dintre valahi”… Iar în altă parte:

„Am mai arătat că partidul rus era cel mai slab, sau, mai bine zis, ca şi inexistent: era alcătuit din boierii cel mai puţin lacomi şi cel mai puţin stricaţi […]. Am văzut că în fruntea acestui partid se afla Varlam, care slujise în trupele ruseşti, în timpul războiului din 1769121; era credincios ruşilor. De altminteri, avea interes să fie astfel, căci, având în vedere că se bucurase de încrederea domnitorului Ipsilanti, că pregătise, pe ascuns şi în ciuda tuturor primejdiilor la care se expunea, provizii pentru ruşi, chiar şi atunci când turcii erau la Bucureşti, că ştia bine tainele planurilor noastre, nu se putea aştepta la niciun fel de milă din partea turcilor […]. Cele mai vestite familii din Muntenia, Ghiculeştii, Grădiştenii, Brâncovenii, şi boierul Nenciulescu erau legaţi de Varlam prin aceleaşi interese şi aceleaşi idealuri, însă tot partidul la un loc nu aduna mai mult de 10 sau 12 persoane din cea mai înaltă societate boierească; toţi ceilalţi, greci sau valahi, erau devotaţi sau vânduţi turcilor sau boierului Filipescu, principalul lor om de încredere. Vom vedea că acest Constantin Filipescu, care se trăgea dintr-una din cele mai vechi familii din ţară, bărbat la 50 de ani, deştept, iute, viclean, pe care eu l-am zugrăvit ca pe cel mai neruşinat ticălos din toată Muntenia, era într-adevăr vrednic de tot ce am spus despre el”…

Furia lui Langeron este de înţeles. Filipescu izbutise să întoarcă toată situaţia în favoarea sa, să pună mâna pe guvernul ţării şi, în plin război, să pună piedici, pretutindeni, acţiunii Rusiei. Langeron povesteşte, în altă parte, pe ce căi ocolite ajunsese Filipescu să-şi atingă

scopurile:

„Miloradovici a găsit că fiica unuia dintre cei mai mari boieri din Valahia, Filipescu pe nume, ar fi foarte potrivită pentru el [...]; i s-au aprins deci călcâiele, fără să se sinchisească dacă este sau nu de-a noastră. Curând, tatăl fetei şi oamenii lui au pus mâna pe toată administraţia. Constantin Filipescu, cel mai înverşunat duşman al ruşilor, omul de încredere al domnitorului Alexandru Şuţu, şeful facţiunii franceze de la Constantinopol, Filipescu, cel mai perfid, cel mai făţarnic dintre toţi valahii, profită de slăbiciunea de neiertat a lui Miloradovici, îl lasă să se încurce cu fiică-sa, îi capătă încrederea şi, cu ajutorul lui, şi pe aceea a lui Michelson (căpetenia armatelor ruseşti), izbuteşte să arunce dubiul asupra lui Ipsilanti, ca, în cele din urmă, să-l îndepărteze, îl încaieră cu Michelson şi-l înlătură pe Varlam împreună cu toţi partizanii ruşilor”... (într-o notă în josul paginii, Langeron încearcă să micşoreze răspunderea fetei: „Această tânără, cu drăgălăşenia ei, nu merita să plătească pentru socotelile mârşave făcute de tată-său; fiind însă tânără şi nepricepută, s-a încrezut prea uşor în făgăduielile lui Miloradovici că o va lua de nevastă, făgăduieli pe care el le-a uitat de cum a părăsit Bucureştii”.)

Acest mare complot avea să fie încununat, în primăvara lui 1809, cu sabotarea atacului pregătit, pe ascuns, de ruşi, ca să pună mâna pe Giurgiu, ultima fortăreaţă turcească la nordul Dunării. Comandantul locului, fostul om de încredere al marelui-vizir Mustafa Bairactar, măcelărit la Constantinopol de ienicerii răsculaţi, temându-se pentru propria sa viaţă, intrase în tratative cu comandantul rus prin mijlocirea vestitului negustor armean Manuc-bei (a cărui viaţă aventuroasă am schiţat-o mai sus): se angajase să evacueze artileria şi cea

mai mare parte a garnizoanei, lăsând doar 400 de oameni, şi, la semnalul convenit, să părăsească şi el locul, cu restul garnizoanei, în faţa atacului rusesc. Însă Miloradovici, care locuia chiar în casa lui Filipescu, avea prostul obicei de a-şi lăsa toate hârtiile pe masa de lucru sau în iatacul amantei sale. Filipescu află de plan şi, prin oamenii săi, îl comunică turcilor, care-l schimbă pe comandantul fortului de la Giurgiu şi întăresc garnizoana cu oameni şi cu tunuri. Ruşii, care se aşteptau să ia fortul fără luptă, se trezesc în faţa straşnicei apărări: sunt ucişi 800 de oameni, dintre care 27 de ofiţeri. Un dezastru. Cum, între timp, fuseseră interceptate nişte mesaje suspecte trimise de Filipescu, acesta este, în sfârşit, descoperit. Înaltul comandant rus îl trimite pe Miloradovici pe un alt front, în timp ce un ucaz al ţarului porunceşte deportarea lui Filipescu în Rusia. Langeron este indignat de grija ce i se arată în continuare boierului: în exil, îşi ia toată familia, în mai multe trăsuri, după care veneau patruzeci de căruţe încărcate cu bunurile lui mobile… Trebuie să recunoaştem că, de atunci, lecţia a fost învăţată şi că urmaşii ţarilor, în zilele noastre, nu s-au mai purtat cu noi cu mănuşi. Progresul nu poate fi stăvilit!

Greutăţile – şi dedesubturile – negocierilor ce aveau să ducă, în 1812, la pacea de la Bucureşti nu sunt nici ele mai puţin neobişnuite. În 1811, Kutuzov luase comanda supremă a forţelor ruseşti în Principate. Îl cunoscuse odinioară pe marele-vizir Ahmet-paşa, care comanda acum, el în persoană, armatele de pe frontul de la Dunăre; ştia cât de mult îl urăşte pe Napoleon. Kutuzov îi încredinţează lui Langeron o misiune secretă pe lângă marele-vizir. Rezultatul uluitor al primului contact, consemnat de Langeron în raportul său, a fost comunicat ţarului printr-un curier special al lui Kutuzov122. Efectul nu a fost

imediat, deoarece, pesemne, Curtea de la Petersburg trăgea încă nădejde să anexeze ambele ţări române. Dar, când ameninţarea napoleoniană se va preciza, ruşii îşi vor aminti de bunăvoinţa marelui-vizir, iar negocierile de la Bucureşti, care se împotmoleau, vor fi grăbite, ca să se încheie pacea mulţumindu-se cu mai puţin, aşa cum constată Langeron cu părere de rău atunci când recunoaşte că „împrejurările întăre s-a aflat Rusia în 1812 ne-au silit să nu cerem decât Prutul, şi încă am fost foarte mulţumiţi că am căpătat această frontieră”. Rusia anexa Basarabia şi, acum, îşi putea retrage armatele din provinciile româneşti pentru a-şi întări apărarea împotriva unui eventual atac din partea francezilor. Era 28 mai 1812, doar cu trei săptămâni înainte ca armatele napoleoniene să pătrundă în Rusia.

Rămânem încă perplecşi, chiar şi astăzi, în faţa enormităţii faptului. Însuşi Langeron recunoaşte că nu se aştepta la aşa ceva: „N-am înţeles niciodată ce-i împinsese pe turci să încheie pacea, pentru noi indispensabilă. Sunt încredinţat că niciunul dintre reprezentanţii turci n-a fost cumpărat şi nici câştigat cu făgăduieli. Galib (Reis Efendi sau ministrul afacerilor externe), cel mai de seamă dintre ei, era sărac şi sărac a rămas. Dimitrie Moruzi nu avea nevoie de ocrotirea noastră ca să ajungă domnitor, şi nici n-a ajuns. Amânând pacea cu şase luni, chiar şi omul cel mai puţin priceput la ştiinţele militare şi diplomatice putea să vadă limpede că am fi fost siliţi să ne retragem singuri la Nistru”. Şi încheie – după ce a evocat încă o explicaţie posibilă a atitudinii Turciei: teama sultanului de necontenita nemulţumire a ienicerilor: „În sfârşit, trebuie să credem în Dumnezeul ruşilor (*ruskii Bog*), căci, nu mai încape nicio îndoială, în război şi în diplomaţie, ei dobândesc tot ce vor”…

Când, peste câteva săptămâni, sultanul avea să înţeleagă enormitatea greşelii, îl va destitui şi exila pe marele-vizir, iar pe marele-dragoman Moruzi îl va decapita, odată cu fratele său Panait. Dar nu era destul ca să ne luăm noi îndărăt Basarabia123.

*

În vreme ce uneltirile acestea, cu urmări incalculabile, se făceau şi se desfăceau între cei mari, când sângele continua să curgă pe câmpul de luptă, iar ţăranii din Muntenia munceau mai departe şi pentru stăpâni, şi pentru ocupant, intendenţa rusească venea să arate că, în materie de oprimare fiscală, nu avea ce învăţa de la administraţia turco-fanariotă. Langeron ne povesteşte, de pildă, cum generalul Zass, însărcinat la Craiova cu supravegherea comerţului între Vidin şi Ardeal, dublând taxa pe fiecare balot de marfă, a izbutit să-şi însuşească sume fabuloase şi a fost găsit, la întoarcere, la carantina de la Nicolaiev, cu 60.000 de ducaţi de aur, ascunşi în două butoaie… La Bucureşti, generalii Engelhart şi Isaiev vindeau autorizaţiile de tranzit ale mărfurilor, iar cazacii şi colonelul Melentiev luau bacşişuri pentru trecerea mărfurilor în contrabandă.

Având în vedere corupţia generalizată, atât la ocupanţi, cât şi la „ocupaţi”, necinstea slujbaşilor la toate nivelurile, surprizele războiului, greutatea de a lua hotărâri politice pentru cei care simţeau că au datoria s-o facă, nesiguranţa tuturor în legătură cu viitorul ţării – cum să te mai miri că hoţia atinge, în aceşti ani de război şi de ocupaţie, proporţii nemaipomenite? Se pare că nu se mai ştie nici măcar ce e bine şi ce e rău.

Se mai putea oare face deosebirea între *haiduc*, „hoţul respectabil”, revoltatul împotriva acestei societăţi nedrepte şi absurde, şi tâlharul de drumul mare? Poate că

istoria şi legenda aveau să lămurească aceste lucruri în imaginea pe care aveau s-o lase şi despre unii, şi despre ceilalţi.

În 1810, toamna, la Iaşi, lumea încremenise aflând cine erau două din cele mai temute căpetenii de hoţi: un Cantacuzino şi un Catargi. Aveau să fie decapitaţi, deşi Divanul nu voia să verse sânge de boier. (După câte ştiu, au dispărut, de ruşine, şi din arborii genealogici ai celor două familii!)

Radu Rosetti povesteşte un alt caz, când, pe lângă hoţie, mai este vorba şi de călcarea jurământului124. Un boier de origine grecească, de neam nu chiar atât de mare precum cei doi de mai sus, Gheorghe Caravia, se înhăitase cu nişte tâlhari, iar conacul lui de la Sârbii, în judeţul Neamţ, servea de gazdă de hoţi şi, uneori, de ascunzătoare. Astfel, în iarna 1808 – 1809, îl adăpostise pe un haiduc vestit, Ştefan Bujor, de felul lui din Transilvania, precum şi pe un alt transilvănean, Gheorghe Ardeleanu. Aceştia erau prieteni – ba chiar mai mult: deveniseră *fraţi de cruce*.

Cei doi bărbaţi se despărţiseră după aceea; hotărâseră să se întâlnească mai târziu, în acelaşi sat, Sârbii. Însă Ardeleanu fusese silit de împrejurări să se întoarcă mult mai repede; Caravia a trebuit să-l găzduiască în odăile slugilor. Adusese cu el o tânără ţărancă din Vrancea, Ecaterina, de o mare frumuseţe, pe care Caravia a pus numaidecât ochii. Deşi Ardeleanu nu se încredea în nimeni, într-o zi, Caravia a izbutit să-l îmbete şi să-l omoare mişeleşte, ajutat de trei ţigani. Apoi a ascuns trupul în mormântul unui moşneag îngropat cu puţin timp în urmă. După care, Caravia, cu ajutorul ţigăncilor din casă, a siluit-o pe tânăra ţărancă. Ecaterina şi-a pierdut minţile.

Nelegiuirea aceasta cumplită nu avea să rămână nepedepsită. Peste câteva zile, ţăranii au văzut nişte câini care dezgropaseră şi mâncau un hoit, îngropat de curând, sub un strat subţire de pământ, deasupra unui coşciug, în cimitirul din sat. Cu toată frica lor de Caravia, oamenii începuseră să vorbească – şi, tocmai atunci, Bujor se întoarce la Sârbii, cu şase oameni, ca să-şi întâlnească „fratele de cruce”. Caravia nu era acasă, iar de Ardeleanu nici urmă. Atunci Bujor a făcut ceva ce merită să fie povestit: ajungându-i la urechi macabra descoperire din cimitir, i-a luat, ajutat de oamenii săi înarmaţi, pe toţi ţiganii de la conac şi i-a adunat, ca şi pe ţăranii din sat, la han, unde a zăvorât toate uşile. După o zi întreagă de întrebări şi după ce trei ţigani, la care Bujor găsise lucruri de-ale „fratelui” său, au mâncat o bătaie soră cu moartea – unul a murit de-a binelea în timp ce era bătut –, limbile s-au dezlegat. Bujor a scris toate mărturiile „i-a pus să iscălească pe cei ce ştiau să scrie şi a trimis documentul, pe căi sigure, la vomicie la Iaşi, adică la comandamentul suprem al poliţiei; Caravia a fost arestat, judecat, osândit la moarte, la 11 decembrie 1809, şi decapitat la Iaşi, la 28 iunie 1810.

Timp de încă un an, Bujor a scăpat de cercetări. S-a dus să-şi vadă neamurile în Transilvania, s-a întâlnit cu mica lui ceată în Muntenia, a străbătut din nou cu ea Moldova în lung şi-n lat, jefuindu-i pe negustorii cei bogaţi, pe boieri, atacându-i chiar şi pe ofiţerii ruşi şi dând bătălii în toată regula împotriva unităţilor poliţiei moldoveneşti şi împotriva „dragonilor” armatei de ocupaţie. Avea să fie prins la 14 septembrie 1810, vândut fiind de cineva, osândit la moarte şi executat la 20 ianuarie 1811.

Îşi iubea pătimaş nevasta, care trăia la Iaşi. Se spune că, atunci când aceasta a fost lăsată să se ducă să-l vadă la

temniţă, după trei ani de despărţire, au leşinat amândoi de emoţie. Deşi osânda spunea că trupul celui spânzurat trebuie să rămână câteva zile pe loc – drept pildă pentru alţii –, nevasta lui Bujor a căpătat dreptul să dea corpul jos din ştreang, chiar în aceeaşi zi, ca să-l îngroape „creştineşte”.

Imaginea lui Bujor a rămas neştearsă în amintirea poporului; el este haiducul ce luptă împotriva nedreptăţii, luând de la bogaţi, cruţând sau ajutându-i pe cei sărmani, viteazul vitejilor. Este slăvit în multe cântece populare. Unul din ele a fost cules de Vasile Alecsandri (apoi tradus şi publicat de el în limba franceză): *Foaie verde de cicoară / A părut Bujor în ţară…* După ce-i cântă isprăvile, se sfârşeşte cu o notă de tânguire când eroul urcă scările spânzurătorii: *Foaie verde de cicoară / Bujor urcă pe scară…*

Sunt mulţi haiduci al căror nume a fost imortalizat de memoria poporului, ca acel Gherghelaş, pe care iubita îl urmase în munţi, unde fusese ucisă; în locul unde a căzut, ciobanii îngrijesc cu sfinţenie „crucea fetei”.

Dintre toţi haiducii, unul singur poate sta alături de Bujor, Iancu Jianu, fiul unui boier din Oltenia; tot timpul domniei lui CarageariT-a vorbit despre el, a scăpat de toate poterile, s-a alăturat pandurilor lui Tudor Vladimirescu în 1821, şi n-a fost prins decât în 1823.

*

După retragerea trupelor ruseşti, în 1812, şi înscăunarea altor doi domnitori numiţi de către Poartă – la Bucureşti, Ion Gheorghe Caragea, la Iaşi, Scarlat Callimachi (care nu mai domnea decât pe jumătate din ţară) – situaţia nu este mai bună. Un raport al ministrului Saxoniei la Constantinopol, cu data de 10 septembrie 1812, redă opinia curentă a stării Principatelor:

„Domnitorii aceştia, care vor cârmui cele două Provincii de dincolo de Dunăre, se vor putea îmbogăţi numai dacă vor rămâne multă vreme în scaun: toţi călătorii care sosesc din ţinuturile acelea spun că Principatele sunt cu totul pustiite de armatele care le ocupă de şase ani şi că va fi nevoie de multă muncă şi de multă grijă ca să arate iar aşa cum au fost mai înainte”. 125

Domnia lui Caragea începuse prost: îi arsese palatul – incendiu pe care ni-l povesteşte contele de Lagarde ca într-un „reportaj”. Tot acesta povesteşte, într-o altă scrisoare, un fapt pe care l-a văzut cu ochii lui. Rahmiz-paşa, fost mare-amiral al flotei (căpitan-paşa), fugise în Rusia, după o neînţelegere cu fostul mare-vizir. Sultanul Mahmud îl pofteşte să vină înapoi la Constantinopol, făgăduindu-i viziratul. Rahmiz străbate Principatele cu tot alaiul său. Este primit cu mare pompă la Iaşi. Aceeaşi primire solemnă i se pregăteşte la Bucureşti; garda albaneză este trimisă să-l întâmpine la două leghe înainte de intrarea în Bucureşti. La porţile oraşului, însuşi domnitorul se află acolo ca să-l primească, împreună cu toţi boierii din Divan, călare pe cai cu valtrapuri scumpe. Consulii sunt şi ei de faţă, cum este şi Lagarde, invitat de onoare. Când soseşte alaiul lui Rahmiz-paşa, dintr-odată… Dar să-l lăsăm pe Lagarde să ne povestească:

„Dintre noi, ţâşneşte un capugiu-başi, cu pistolul în mână, şi se năpusteşte asupra lui căpitan-paşa, îl ţinteşte în piept, dar nu-l nimereşte. Amiralul, nepoţii lui şi ofiţerii care-l însoţeau caută să se apere de *ceauşii* comandaţi de capugiu-başi: se încinge lupta; şaisprezece trupuri zăceau la pământ, când, cu o singură lovitură de sabie, mai-marele călăilor zvârle cât colo capul amiralului şi, desfăcând pe loc un firman de la înălţimea sa, a spus că, întrucât trădase, Rahmiz-paşa îşi luase pedeapsa pentru

fărădelegea sa. Înfăşurând capul plin de sânge în şalul turbanului victimei, se întoarce în goană la Bucureşti, în mână cu dovada supunerii sale faţă de hotărârile stăpânului. Iată, dragă prietene, cum a luat sfârşit, sub ochii mei, taina nedezlegată a vieţii marelui-amiral”.

Aşa îşi duceau existenţa oamenii din care întâmplarea făcuse supuşi ai înălţimii sale sultanul turcilor otomani.

Însă domnia lui Caragea avea să fie însemnată îndeosebi de cea mai ucigătoare molimă de ciumă din toate cele înscrise în analele ţării.

Unii susţin că boala fusese adusă chiar de cei din jurul lui Caragea, în decembrie 1812. Faptul nu este dovedit. Sigur este însă că ciuma bântuia la Constantinopol. Chiar din ianuarie 1813, Caragea pune să se înfiinţeze lazarete în două oraşe de pe Dunăre, pe unde ajungeau călătorii din Turcia. La 11 iunie, primii morţi sunt semnalaţi la Văcăreşti, la intrarea în Bucureşti. Sunt luate urgent măsuri severe: interdicţia de a ieşi din oraş; intrarea în oraş nu era autorizată decât prin şase bariere, păzite de armată. Populaţia flotantă este scoasă din oraş. Cerşetorii sunt înregistraţi şi 80 dintre ei sunt trimişi pe la mănăstiri. Toţi banii ce vin din judeţele de la Dunăre unde au fost semnalate cazuri de ciumă trebuie spălaţi cu oţet înainte de a fi atinşi cu mâna… Adunările de orice fel sunt interzise, precum şi băutul la cârciumi: oamenii nu au voie decât să întindă urciorul pe fereastră ca să fie umplut cu vin sau cu ţuică. Iarmaroacele sunt închise, negustorilor ambulanţi nu li se mai îngăduie să umble cu marfă. Cum se face aprovizionarea? Oamenii fug din oraş, deşi nu au voie.

În august, populaţia este în sfârşit lăsată să părăsească oraşul, cu condiţia să poposească departe, pe câmp, ca să nu molipsească satele. Măsură imposibil de

aplicat: molima se întinde în toată ţara. Un regulament în zece puncte este lipit în cele patru colţuri ale oraşului: … oamenii, când se întâlnesc, trebuie să stea la trei paşi unul de altul; cine cumpără ceva „nu trebuie să apuce lucrul acela cu mâna, ci cu ceva de lemn, sau cu un cleşte, sau să-l ia în ceva, după caz” – iar dacă se dau bani, să fie puşi într-o strachină cu oţet…

Cu toate aceste precauţii, epidemia se răspândeşte pretutindeni. Toţi locuitorii sunt cuprinşi de panică. Consulii părăsesc oraşul. Domnitorul se retrage şi el la mănăstirea Cotroceni. Boierii – cei care n-au fugit – zăvorăsc porţile cele mari ale caselor, păzite, din foişor, de arnăuţi înarmaţi. În octombrie, epidemia atinge paroxismul. Oraşul oferă o viziune de coşmar. Ion San Dobre, ţârcovnic la biserica Batiste, notează în caietele lui: …” fără când fu la octombrie, să întări o groaznică moarte care nici s-au pomenit să fie vreodată. Şi se sparse oraşul şi se duseră care încotro le-au văzut ochii şi rămase târgul pustiu. Şi ce era să vezi, încotro ascultai, aceasta se auzea: «Păziţi, la o parte, că vin cioclii cu morţii», câte opt, câte zece, unul peste altul, morţi şi cei smreduiţi… Şi-i căra de prin toate mahalalele până când n-avea ce le mai face şi sta pre uliţe morţi până când venia cioclii cu cară de-i ridica. Şi câţi erau vii, ne socoteam morţi şi umblam ameţiţi. Apoi începură a se îngropa unul câte unul prin grădini până se umplură… Să pustiiră mahalalele şi ţinu tot moarte groaznică de la august până la ghenarie… Se spunea că până la ghenarie numai răportuiţi în catastihe morţi mai mult de 20.000, afară din cei din grădini, care se îngropau noaptea, cât şi cei de prin sate… însă la spital făcea grămezi de câte o sută de trupuri goale, flăcăi, fete mari, copii, bătrâni, săraci, bogaţi… apoi făceau şanţuri şi-i aruncau acolo, unul peste altul, ţigani, boieri, ovrei,

armeni, nu se căuta la rând şi se prăpădiră două părţi din lume şi mai mult. Astfel de năprasnică moarte s-au făcut în acest leat”. 126

În atmosfera aceasta de groază, apăruse un alt subiect de nelinişte: frica de tâlhari. Foşti ciumaţi, mai mult sau mai puţin imunizaţi la boală, se adunaseră în cete: intrau în case spunând că sunt ciocli, furau şi ucideau fără să fie prinşi. La 18 octombrie 1813, domnitorul porunceşte să fie căutat şi arestat unul din „calicii oraşului, fost ciumat, *polcovnic* chipurile peste ciocli… care-i fură şi-i jefuieşte, în fel şi chip, pe locuitorii oraşului”… Se poate bănui că râvna poliţailor, în cazurile acestea, nu era cine ştie ce mare.

Pentru a-i deosebi de tâlhari, autorităţile hotărâseră ca adevăraţii slujbaşi ai pompelor funebre să poarte la gât, ca semn de recunoaştere, o bucată de pânză roşie. Ion Ghica povesteşte, în legătură cu aceasta, cele auzite de el în copilărie:

„Toţi beţivii, toţi destrămaţii îşi atârnau un şervet roşu de gât, se urcau într-un car cu boi şi porneau pe hoţie din casă în casă, din curte în curte. Ei se introduceau ziua şi noaptea prin locuinţele oamenilor şi puneau mâna pe ce găseau, luau bani, argintării, ceasornice, scule, şaluri etc., fără ca nimeni să îndrăznească a li se împotrivi. Fugea lumea de dânşii ca de moarte, căci ei luau pe bolnavi sau pe morţi în spinare, îi trânteau în car, claie peste grămadă, şi porneau cu carul plin spre Dudeşti sau spre Cioplea, unde erau ordiile ciumaţilor. Se încreţea carnea pe trup, auzindu-se grozăviile şi cruzimile făcute de aceşti tâlhari asupra bieţilor creştini căzuţi în ghearele lor.

Rareori bolnavul ajungea cu viaţă la câmpul ciumaţilor. De multe ori, o măciucă peste cap făcea într-o clipă ceea ce era să facă boala în două-trei zile!… Şi poate

că acei uciși astfel erau mai puţin de plâns, căci mai mult erau de jale acei aruncaţi vii în câmp, fără aşternut şi fără acoperământ, pe pământ ud şi îngheţat. Cale de jumătate de ceas se auzeau ţipetele şi vaietele nenorociţilor din câmpul Dudeştilor!…

În urma mai multor scene oribile, neomenoase şi bestiale, petrecute la ordie, unde unul din aceşti mizerabili fusese rupt cu dinţii de un tânăr care apăra cinstea soţiei sale lovită de ciumă chiar în ziua nunţii, şi în urma revoltei ciumaţilor, cari au sărit cu parul şi au omorât zece ciocli, autoritatea în sfârşit a luat măsură de a organiza un fel de serviciu sanitar. Ea înfiinţase câţiva vătăşei însărcinaţi de a întovărăşi pe ciocli din casă în casă, şi aceştia strigau de la poartă: «*Sănătoşi copii*!» Unul din ei, într-un raport către şeful său, zicea:

«Azi am adunat 15 morţi, dar n-am putut îngropa decât 14, fiindcă unul a fugit şi nu l-am putut prinde.»

Deasupra oraşului se ridica un fum galben şi acru, fumul băligarului care ardea în curţile boiereşti, şi oraşul răsuna de urletul jalnic al câinilor rămaşi fără stăpân”.

Deţinem două estimări medicale din acea vreme: cea dintâi dă, numai pentru Bucureşti, 25.000 de morţi – cea de-a doua, 40.000; deci, între un sfert şi 40% din populaţie.

La mijlocul iernii 1813 – 1814, cumplita epidemie încetase. Încet-încet, oamenii s-au întors la casele lor. Au fost număraţi supravieţuitorii, s-au făcut câteva slujbe pentru morţi. Iar la Curte şi pe la casele boiereşti se dădeau din nou baluri.

Ralu Caragea, fata cea dragă a domnitorului, va pune să i se construiască un mic teatru şi va prezenta, împreună cu prietenii săi, pentru prima oară la Bucureşti, o piesă franţuzească de teatru, tradusă în greceşte: *Brutus* de Voltaire.

Am ajuns însă în 1818: în acest an, la 29 septembrie, vom vedea repetându-se scena din 1806. Aflând că a căzut în dizgraţie şi nevoind să aibă soarta lui Constantin Hangerli, Caragea se face că se duce să se plimbe la ţară, cu toată familia, şi fuge spre Braşov însoţit de 300 de arnăuţi. îşi va sfârşi zilele, tihnit, în Italia, la adăpost de orice griji.

Indignat de această nouă trădare, sultanul îl numeşte, în locul lui Caragea, pe bătrânul Alexandru Şuţu şi decretează, în ianuarie 1819, că cei mai înalţi patru dregători creştini din imperiu, adică domnitorii Munteniei şi ai Moldovei şi marii dragomani ai Porţii şi amiralităţii, pe viitor, nu vor mai fi aleşi decât din patru familii: Callimachi, Moruzi şi două ramuri ale familiei Şuţu.

Cartelul celor patru familii, rezultat al unui veac de rivalităţi, de uneltiri şi de supralicitări, avea să ţină exact doi ani. În primăvara lui 1821, izbucnea revoluţia în Grecia şi în Muntenia. La 31 ianuarie, Alexandru Şuţu moare, la Bucureşti, otrăvit, se va spune, de medicul său, un grec, deoarece nu se învoise să treacă de partea Eteriei.

*

La început, fuseseră mai multe *Eterii*, asociaţii cu caracter filantropic sau literar, în realitate, societăţi politice secrete, cea dintâi fiind înfiinţată, în 1795, de poetul revoluţionar Constantin Rigas, autorul „Marsiliezei grecilor” 127. Asemenea asociaţii existaseră în diaspora, în Rusia şi în Principate, dar şi în Grecia şi la Constantinopol. Cea care avea să le adune pe toate laolaltă şi să pornească mişcarea insurecţională este Eteria din Odessa, care-şi luase drept căpetenie, în 1820, pe fiul fostului domnitor al Munteniei Constantin Ipsilanti; Alexandru Ipsilanti era general în armata rusă şi aghiotant al ţarului. Această calitate a şefului suprem al Eteriei avea să creeze un

echivoc – voit, de bună seamă –, ale cărui urmări vor fi dezastruoase pentru mişcare.

Propaganda eteriştilor fusese foarte puternică în toate coloniile greceşti din Europa şi mai ales în ţările române, unde prezenţa administraţiei fanariote înlesnea implantarea lor. Aveau mulţi partizani printre negustorii de origine balcanică, boierii fanarioţi erau aproape toţi de partea lor, şi chiar şi câţiva înalţi slujbaşi din Muntenia şi Moldova. Domnitorul Moldovei, Mihai Şuţu, fusese şi el câştigat.

La 22 februarie 1821, stil vechi, Alexandru Ipsilanti, împreună cu prinţul Gheorghe Cantacuzino, colonel în armata rusă, şi cu vreo douăzeci de însoţitori, trecea Prutul şi, chiar în aceeaşi seară, se întâlnea cu Mihai Şuţu la Iaşi. A doua zi, lansa o proclamaţie către toţi supuşii creştini ai imperiului otoman, chemându-i la revoltă şi lăsând să se înţeleagă că, dacă turcii se vor mişca, „o putere nemaipomenită” se va ridica împotriva lor.

Nici că se putea un moment mai nepotrivit. Chiar dacă ţarul Alexandru încurajase mişcarea în secret, cu nădejdea de a provoca răzmeriţă în imperiul otoman şi de a-i face chiar pe turci, sau, în orice caz, pe „fraţii” din Sfânta Alianţă, să-i ceară lui să restabilească ordinea, nu putea în niciun caz să susţină în mod deschis mişcarea insurecţională a grecilor în acelaşi moment în care suveranii din Sfânta Alianţă, adunaţi la Laibach (Ljubljana), îi cereau împăratului Austriei să-i potolească pe revoluţionarii din Italia. Gheorghe Cantacuzino, trimis degrabă la Laibach, nici măcar nu va fi primit de ţar, iar o dezminţire şfichiuitoare a declaraţiilor lui Ipsilanti îi va face pe eterişti să nu mai priceapă nimic.

Chemarea lui Ipsilanti nu avusese, de altminteri, niciun răsunet în rândul poporului din Moldova, ura faţă de

greci fiind prea mare ca să se poată aştepta la vreo manifestare de solidaritate.

Eteriştii nu au adunat, în Moldova, decât vreo câteva mii de aventurieri, greci sau străini, cete nedisciplinate, care, după ce au măcelărit câteva sute de turci, luaţi prin surprindere la Iaşi şi la Galaţi, s-au apucat de jafuri în toată ţara. Cei mai mari boieri moldoveni, prevăzând dezastrul, au fugit în străinătate, chiar de cum a început aventura, luându-i cu ei pe toţi ai casei128.

În Muntenia, era altă situaţie. Numaidecât după moartea lui Alexandru Şuţu, cei trei mari boieri care asigurau căimăcămia, Grigore Ghica, Grigore Brâncoveanu şi Barbu Văcărescu, toţi trei afiliaţi la Eterie, încheiaseră o înţelegere tacită cu *slugerul* Tudor Vladimirescu, fost comandant de panduri şi *vătaf de plai* (subprefect al unui judeţ de munte); era, de asemenea, locotenent al armatei ruse şi – după istoricii greci – şi el afiliat la Eterie, ca să ridice poporul şi să alcătuiască o armată. Chiar de cum a sosit în Oltenia, Tudor lansează o proclamaţie cuprinzând revendicări cu caracter atât social, cât şi naţional. La începutul lui martie, pornea în marş spre Bucureşti, în fruntea a 8.000 de panduri. Divanul din Bucureşti s-a speriat şi l-a trimis înaintea lui pe boierul Nicolae Văcărescu, care, ca să-l oprească din drum, a făcut apel la „patriotismul” lui. Mânia lui Tudor a izbucnit în răspunsul pe care i l-a dat:

„… ci presemne Dumneata pre norodu, cu al căruia sânge s-a hrănit şi s-a poleit tot neamul boieresc, îl socoteşti de nimic; şi numai pre jefuitori îi numeşti patnă; măcar că eu nici asupra acestei tagme nu sunt voitor de rău, ci încă mai vârtos le voiesc întregimea şi întărirea privilegiilor […]. Dar cum nu socotiţi Dumneavoastră că patria se cheamă norodul, iar nu Tagma jefuitorilor? şi cer

ca să-mi arăţi Dumneata ce împrotivire arăt eu împrotiva norodului? Că eu alta nu sunt decât numai un om, luat de către tot norodul al ţării, cel amărât şi dosădit din pricina jefuitorilor, ca să le fiu chivernisitor în treaba cererii dreptăţilor; iar tagma jefuitorilor, căci nu le place una ca aceasta, a ridicat arme de moarte asupra patriei şi a ticălosului norod”. 129

La 21 martie 1821, îşi făcea intrarea în Bucureşti, de unde cei mai mulţi boieri fugiseră.

Armata lui Ipsilanti a venit şi ea să poposească la porţile Bucureştilor. Cele două tabere se observau, fără să se contopească; neînţelegerea fundamentală a alianţei era tot mai vădită: Ipsilanti îl considera pe Tudor eterist, credea că pentru Eterie adunase toată armata aceea pe care, fără nicio condiţie, o va pune sub ordinele sale; Vladimirescu socotea că este căpetenia aleasă de popor, ca să lupte alături de celelalte popoare creştine din Balcani, însă numai în interesul neamului său. Urmărise cu atenţie lupta sârbilor, avusese legături cu Karagheorghe; exemplul sârbesc era, după cât se pare, mai aproape de concepţiile sale decât scopurile ceţoase ale fanariotului, pe care nu avea de ce să-l aibă la inimă.

Cei doi bărbaţi s-au întâlnit la 6 aprilie 1821, amândoi fiind însoţiţi de oameni înarmaţi; între ei, domnea neîncrederea. La întrebarea cea mai importantă: ruşii vor interveni? Ipsilanti răspunde în doi peri. Până una alta, se iau câteva măsuri, însă doar în linii mari: îşi împart administraţia ţării, la Ipsilanti cad judeţele din nordul Munteniei, la Tudor, sudul Munteniei şi toată Oltenia; pe deasupra, acesta ţine, la Bucureşti, ostatici mai curând decât colaboratori, pe cei câţiva boieri din Divan care nu fugiseră.

Când se află vestea că ţarul se dezice de mişcare şi

că suveranii creştini au dat Porţii dezlegarea de a înăbuşi revoluţia, ambele tabere încremenesc. În faţa ameninţării turceşti, cele două armate se mişcă, paralel, înspre nord-vest, către munţi şi către mănăstirile întărite din Oltenia.

Conştient că fusese înşelat şi trăgând nădejdea să împiedice intervenţia turcilor în Muntenia, Tudor trimite soli la paşii de pe Dunăre, spunându-le că poporul din Muntenia nu cere decât restabilirea vechilor libertăţi şi dreptul de a-şi alege singur dregătorii. Turcii răspund că, mai întâi, trebuie să depună armele, încurcată treabă!

Demersurile lui, cunoscute de Ipsilanti, sporesc neîncrederea de ambele părţi, în timp ce locotenenţii lui Tudor sunt cuprinşi de nelinişte. Pe lângă toate acestea, neînduplecat când era vorba de disciplină, în tot timpul marşului, Tudor fusese de o asprime vecină cu cruzimea. Într-o seară, patru din căpitanii săi nu au răspuns la chemarea lui; a doua zi, unul dintre ei, Urdăreanu, unul din puţinii fii de boier din armata sa, un tânăr frumos ca un arhanghel şi foarte îndrăgit de panduri, este executat fără judecată. A doua zi, când sosesc principalii locotenenţi în delegaţie cu trimişii lui Ipsilanti la conacul Goleştilor, unde se afla tabăra lui Vladimirescu, trupul tânărului căpitan spânzură de creanga unei sălcii. Oamenii lui Ipsilanti îl vor putea aresta pe Tudor fără ca cineva din tabăra lui să mişte un deget. La cartierul general al lui Ipsilanti, avea să fie dat pe mâna a doi ofiţeri greci, care, după ce l-au schingiuit, l-au ciopârţit cu sabia şi i-au aruncat cadavrul într-un puţ, lângă mănăstirea Târgovişte.

Acesta a fost jalnicul sfârşit al căpeteniei revoluţionare a celor din Muntenia.

Ar fi putut, ca un Karagheorghe sau ca un Obrenovic, să-şi elibereze neamul şi să creeze o dinastie. A avut soarta lui Masaniello.

Tip aspru de *moşnean* din munţii Olteniei, a urcat primele trepte ale ierarhiei boiereşti şi a asigurat, ani de-a rândul, administraţia unei plăşi; a comandat pandurii sub ordinele înaltului Comandament rusesc, dovedind un simţ ascuţit de organizare şi disciplină. Era învăţat şi, cu siguranţă, avea darul scrisului: proclamaţiile, ca şi scrisorile sale, au o forţă de expresie, o violenţă stăpânită şi înălţătoare, care, chiar şi astăzi, mai păstrează parfumul locului şi mirosul de praf de puşcă. Curajul lui era legendar, Ion Ghica povesteşte, într-una din scrisorile către Alecsandri, spusele bătrânului *polcovnic* Ioniţă legan, care slujise sub ordinele lui Vladimirescu în timpul războiului din 1806 – 1812:

„Ştii dumneata, domnule, ce om era căpitanul nostru Tudor? El, care nu râdea niciodată, când auzea că vin turcii asupra noastră, că se năpustea păgânii ca vijelia, când cu gândul nu gândeai, el de bucurie începea să cânte şi să joace ca un copil. Intra în foc, domnule, parc-ar fi mers la nuntă”.

De ce oare n-a izbutit? Poate că, de la început, unele lucruri n-au fost prea limpezi. Lupta lui era o luptă naţională şi totodată socială. Pe plan naţional, ar fi vrut să scape ţara atât de greci, cât şi de turci, bizuindu-se pe sprijinul ruşilor, dar, în împrejurările date, lipsit de sprijinul ruşilor, s-a trezit că toţi îi sunt duşmani, şi a pierdut. Pe plan social, dorinţa lui de reforme era vădită, iar ura de ciocoi şi de boieri izbucnea la fiece vorbă.

Şi totuşi, s-a învoit să intre în joc: a căutat să se îmbogăţească din negoţ şi, întrucâtva, a reuşit; şi-a construit o *culă* ca ale boierilor, iar în biserica pe care a ridicat-o în sat a pus să fie zugrăvit pe frescă, asemenea tuturor ctitorilor, îmbrăcat în haine boiereşti. În cele câteva luni de revoluţie biruitoare, când deţine puterea la

Bucureşti, înăbuşă cu asprime orice încercare de răscoală ţărănească, de jaf sau de răzbunare împotriva boierilor; mai mult decât atât, negociază cu boierii din Divan şi cad la învoială, întrucât socotea că nu se va putea lipsi de ei la cârmuirea ţării. Astăzi, pare lucru sigur că se gândea să păstreze puterea şi, cum singura formă de putere supremă, pe atunci, era cea a domnitorului, a tras fără îndoială nădejde să fie el însuşi ales domnitor. Doar poartă pe cap *işlicul* alb, culoarea domnitorilor! Şi-i lasă pe cei din jur să-i zică „Domnul Tudor”! mai este ceva care ni se pare că trădează ambiţiile sociale ale Vladimirescului: în vreme ce toată lumea îi dă prenumele popular Tudor, el semnează întotdeauna Teodor, formă preţioasă, bisericească sau străină.

Aceste contradicţii l-au dus pe Tudor Vladimirescu la pieire. Poate că nu sosise încă timpul pentru ceea ce voia el să facă. A dat naştere unei mari speranţe, însă, în afară de câteva mii de panduri, nu a reuşit să ridice masa ţăranilor de la sate, la care mesajul lui nu a ajuns atât cât trebuie. Alt semn de slăbiciune: sunt prea mulţi străini în armata lui; aproape toate corpurile de cavalerie sunt alcătuite din arnăuţi şi din sârbi. În afară de câţiva căpitani de panduri, principalii săi locotenenţi care fac legătura cu Eteria şi cu boierii sunt străini: fraţii Macedonschi şi Hagi Prodan sunt sârbi, Farmachi, Iordache Olimpiotul şi Diamandi Giuvara sunt aromâni. Iar când avea să fie silit să aleagă, ei nu vor fi alături de el.

Clasa pe care s-ar fi putut sprijini – dar căreia nu-i aparţinea –, cea a negustorilor şi meşteşugarilor, burghezia care abia se năştea, în momentul acela nu era îndeajuns de structurată ca să reprezinte o forţă politică. Situaţia va fi cu totul alta peste un sfert de veac, atunci când capii revoluţiei de la 1848 – de altminteri, toţi fii de

boieri sau intelectuali – se vor bizui, la oraşe, pe o masă de manevră alcătuită din întreaga burghezie, mică sau mare, iar, la sate, pe o ţărănime trezită la noile idei şi care ştie care-i sunt drepturile.

Poate că aici se va simţi adevăratul rol al lui Tudor Vladimirescu: în legenda care s-a creat, legendă ce va creşte până la dimensiunile unui mit, în imaginaţia populară şi în literatură, şi din care se vor nutri făuritorii României moderne.

După dispariţia lui, pandurii vor fi foarte descumpăniţi. Unii dintre ei se vor alătura trupelor lui Ipsilanti, un alt grup, condus de fratele lui Tudor, va fi nimicit de turci în munţii Olteniei; cei mai mulţi aveau să apuce care încotro… Cât despre armata lui Ipsilanti, ea va fi zdrobită de turci, la 19 iunie 1821, în lupta de la Drăgăşani, când „Mavroforii” din „batalionul sfânt” se vor lăsa ucişi până la unul. Iar şeful lor se va retrage, lipsit de glorie, în Transilvania, unde va fi închis de austrieci.

Lupta va continua, cu ceva mai mult noroc, chiar în Grecia, fiind tot mai susţinută de curentul liberal din Europa apuseană, până ce intervenţia Franţei, a Angliei şi a Rusiei, care s-au unit în acest scop, impune Turciei crearea primului embrion al unui regat grec independent.

În Principate, turcii aveau să înceapă o represiune din cele mai sângeroase împotriva tuturor celor bănuiţi de a fi participat, direct sau indirect, la revoltă. Un trădător al Eteriei, fostul comandant-şef al arnăuţilor din Muntenia, Bimbaşa Sava, îl va sprijini pe Kara Ahmed Efendi, chehaia-bey al paşei din Silistra, ca să pună mâna, prin trădare, pe foştii săi tovarăşi, şi, astfel, să lichideze ultimele cuiburi de rezistenţă. La mănăstirea Cozia, unde s-a închis cu 70 de arnăuţi, serdarul Diamandi Giuvara se lasă ademenit de făgăduielile lui Bimbaşa Sava şi se predă

împreună cu oamenii săi. Sunt capturaţi şi trimişi în lanţuri la Constantinopol, unde sunt decapitaţi, la 14 august 1821. În Moldova, Iordache Olimpiotul şi Farmachi s-au retras cu 500 de oameni la mănăstirea Secu. Rezistă 13 zile, până ce toată clădirea este cuprinsă de flăcări. Iordache este aruncat în aer cu un butoi de pulbere, Farmachi este prins şi va fi decapitat la Constantinopol.

Însă Bimbaşa Sava avea să-şi primească pedeapsa cea dreaptă pentru trădare. Chemat la Bucureşti, la 6 august, ca să fie răsplătit, de către chehaia-bey, în casele marelui-logofăt Ştefan Bellu (care nu sunt altele decât fosta reşedinţă a lui Ienăchiţă Văcărescu, descrisă de episcopul de Argeş), este închis acolo şi măcelărit împreună cu toţi însoţitorii lui. După care, în oraş, se porneşte o adevărată vânătoare de oameni: beiul a făgăduit oamenilor săi câte o *mahmudea* de fiecare cap de arnăut. O piramidă de capete se adună în curtea logofătului Bellu. Şi cine ar fi putut spune că erau numai capete de arnăut!

Măcelul nu va înceta decât în urma demersurilor repetate, pe lângă bey, făcute de consulul Austriei, care ameninţă că va cere intervenţia armatei austriece, deoarece, printre victime, fuseseră şi supuşi austrieci…

Peste tot pe unde trecuseră trupele de ocupaţie, nu se văzuseră decât jafuri, omoruri, violuri, incendii. Boierii, mari şi mici, toţi cei care putuseră fugi, se refugiaseră în străinătate: cei din Bucureşti, în Transilvania, cei din Iaşi, în Bucovina. Boierii care fuseseră surprinşi în casele lor de la moşie nu se puteau bucura de oarecare siguranţă decât găzduind (şi plătind) un soldat turc ce le slujea de chezaş.

Ocupaţia avea să dureze un an întreg.

Şi iată că, în mijlocul acestor drame, al acestei terori mocnite, putea să apară şi o întâmplare neobişnuită;

printre mărăcini, o floare mititică. Este cazul nemaipomenitei întâmplări scrise de Radu Rosetti, în ale sale *Poveşti moldoveneşti*, după o scrisoare găsită, în mod neaşteptat, într-un teanc de hârţoage vechi cumpărate de la un anticar din Iaşi…

Suntem în 1820. Frumoasa Mărioara A. – autorul, care făcuse legământ să nu-i spună numele, voia poate să sugereze că fata se trăgea din vechea familie Arbore, stinsă între timp – fusese măritată, împotriva voinţei sale, cu un grec mult mai în vârstă decât ea. Divorţase cu primul prilej şi, de atunci, schimba tot timpul ibovnicii. Unul dintre ei a prins-o însă în mreje: era un grec tânăr, sosit de curând de la Constantinopol, odată cu suita domnitorului Mihai Şuţu, Nicolae Nerulos. Se spunea că sunt gata logodiţi când, lovitură de teatru, lumea bună din Iaşi află că Nerulos este logodit cu o foarte tânără grecoaică, Zoe, fiica unui bancher bogat, Anton Soter Drăcos. Mărioara, deşi îndurerată – iubea pentru prima oară –, se retrage cu demnitate.

În primăvara anului 1821, înainte să se facă nunta, izbucneşte revoluţia grecească. Nicolae este un eterist înflăcărat, ba chiar, uneori, slujeşte de curier între domnitorul Mihai Şuţu, legat, pe ascuns, de Eterie, şi *beizadeaua* Alexandru Ipsilanti, aflat de partea cealaltă a Prutului, în Basarabia. În timpul unei astfel de călătorii, trăsura lui Nerulos se izbeşte, în goana cailor, de cea a unui *beşliaga* turc şi îi sfărâmă o roată. „Accident de circulaţie”, chiar de pe vremea aceea! Se iau la ceartă şi bătrânul *beşliagă*, mânios nevoie mare, ia biciul din mâna surugiului său şi-l plesneşte peste faţă pe tânărul grec. Acestuia i se urcă sângele la cap: scoate pumnalul de la brâu şi-l înfige în trupul turcului, care cade mort. Pentru o *raia* a împărăţiei uciderea unui musulman, care, pe

deasupra, este un înalt slujbaş, însemna osândirea la moarte. Dar ce ne mai pasă, revoluţia se apropie, grecii vor fi liberi! Nicolae Nerulos sare în trăsură şi porunceşte surugiilor să dea bice cailor.

Numai că Istoria avea să hotărască altfel. Ştim care a fost jalnicul sfârşit al aventurii lui Ipsilanti în Principate, pe care acum turcii le ocupă în mare grabă. Tânărul *aga* Ibrahim îl caută cu înfrigurare pe un anumit Nicolae Nerulos, ucigaşul tatălui său. A aflat că, în ultima vreme, fusese prefect de Neamţ – nu putea lupta, deoarece se lovise căzând de pe cal. Turcii pun ieniceri şi beşlii în toate satele; la conacul din Dărmăneşti, ai cărui stăpâni, prieteni de-ai lui Nerulos, au fugit în Transilvania, sunt cinci. Nicolae Nerulos, logodnica lui, părinţii acesteia şi doi servitori ţigani trăiesc, ca şi zidiţi, într-un apartament mic de tot, neştiut de nimeni, între zidul exterior al casei şi un perete fals: în această parte a casei, comunică trei caturi, pe scări şi prin chepenguri, de la primul cât până în pivniţă, de unde vătaful aduce, în fiecare noapte, apă şi hrană celor zidiţi acolo. La parter, ascunzătoarea este în dreptul sobei din bucătărie. Aici, vom asista la o dramă: toamnă târzie, frigul a venit prea devreme; străjerii turci umplu vatra cu trunchiuri de copaci şi aprind focul. După câteva ceasuri, se aud nişte bătăi înfundate, repetate, în perete. Merg de jur-împrejurul conacului – nici urmă de om sau de animal. Loviturile se înmulţesc. Deodată, turcii pricep ce se întâmplă; cu securea şi cu târnăcopul dau jos peretele. Cei şase sunt acolo, mai mult morţi decât vii. Printr-o nefericită întâmplare, greu de închipuit, cele două chepenguri, cel de sus şi cel de jos, se înţepeniseră, încât nenorociţii fuseseră înghesuiţi în locul acela strâmt, de la nivelul parterului, în spatele sobei. Fuseseră cât pe-aci să moară înăbuşiţi, doamna cea bătrână leşinase, când unul

din ţigani începuse să strige şi să bată cu pumnii în peretele interior…

Chemat în grabă din oraş, Ibrahim-aga l-a recunoscut numaidecât pe ucigaşul tatălui său, care nu a tăgăduit nimic. Verdictul a fost dat pe loc: Nerulos şi socrii lui aveau să fie executaţi a doua zi, iar ţiganii bătuţi crunt cu biciul; Zoe, grecoaica cea mică, cu ochi negri, va intra în haremul lui Ibrahim.

În căruţa care-l ducea, legat în lanţuri, la Piatra Neamţ, Nerulos se chinuia să găsească ceva ca să apere cinstea logodnicei sale: alt gând n-avea. Dar ce să facă? Ajuns în curtea închisorii, la Piatra, a avut o licărire de speranţă: printre cei din gardă, recunoscuse un tânăr turc căruia îi salvase viaţa cu câteva luni mai înainte, când voluntarii lui Ipsilanti voiseră să-l ucidă. Dar îşi mai aducea oare aminte de el? Şi-a adus. Puţin după aceea, tânărul se va strecura în temniţă şi i se va arunca la picioare: ce putea face ca să-i arate recunoştinţa ce-i purta? Nerulos i-a cerut să-i aducă o pană şi hârtie şi să ducă o scrisoare în oraş; avea să-i scrie Mărioarei A., ştiind că se refugiase în oraşul acela de provincie, unde fratele ei fusese numit ispravnic. A scris scrisoarea, punând tot sufletul: o ruga pe Mărioara să-l ierte pentru purtarea lui josnică şi să facă tot ce-i va sta în putinţă ca să salveze, nu viaţa lui, ci onoarea logodnicei. Trebuia să facă ceva cât mai repede, în câteva ceasuri. (Descoperind, din întâmplare, scrisoarea, în 1887, Rosetti a putut reconstitui această nemaiauzită poveste.)

Mărioara n-a stat la gânduri. S-a sfătuit cu fratele ei; şi-au dat seama că singura cale posibilă era să încerce să răscumpere fata. Mărioara avea la ea 3.000 de piaştri, fratele i-a mai dat încă 2000. La nevoie, se vor îndatora, de cumva pretenţiile turcului vor fi mai mari. Trebuia să caute să-l vadă neîntârziat, ceea ce a şi făcut, după ce s-a gătit

cum a putut mai frumos. Era, să nu uităm s-o spunem, o femeie de o frumuseţe strălucitoare, cu pielea albă-trandafirie, ochii albaştri, părul lung, bălai. Mărioara a înţeles numaidecât că turcul, văzând-o, n-a rămas nesimţitor. Şi-a folosit toţi nurii ca să-l înduplece; apoi i-a spus că Zoe este verişoara şi foarte draga ei prietenă; că este gata să facă orice ca s-o răscumpere. I-a oferit turcului 3.000 de piaştri. Acesta a rămas neclintit. 4.000… 5.000 de piaştri… Mărioara începuse să se îndoiască de izbânda încercării sale.

— Atunci, cât?

— Nu avea nevoie de aurul ei. Pe ea o voia: o noapte în patul lui şi-i va da fata.

Se încheie târgul, turcul îşi ţine făgăduiala. Iar a doua zi, tânărul aga era atât de îndrăgostit, încât Mărioara, pentru încă o noapte, a scăpat şi viaţa fostului ei iubit. Cât de greu îi venea lui Ibrahim, unui Credincios ca el, să încalce legile cele sfinte care cer răzbunarea cu vărsarea sângelui pentru moartea unui părinte! Nopţile ce au urmat, Mărioara a căpătat viaţa şi libertatea şi pentru ceilalţi prinşi.

Gurile rele spuneau, mai târziu, că, după retragerea trupelor turceşti din Principate, tânăra doamnă s-ar fi dus la Constantinopol – şi că unora li se păruse a zări, privind din palatele Fanarului, silueta ei, seara, pe *caicul* lui Ibrahim-paşa, alunecând leneş pe apele liniştite ale Cornului de Aur130.

CAPITOLUL AL NOUĂLEA

Renaştere sub domnii pământeni

La oraşe, se trăieşte ca la Paris;

„Bonjurişti” şi „farmazoni”.

Revoluţie în arte şi în literatură: influenţă germană, influenţă franceză. „Alfabetul de tranziţie”.

Noua ocupaţie rusă şi Regulamentul Organic, 1828 – 1834. Soarta ţăranilor sub noul regim.

1848: poeţi şi revoluţionari; zorile vremurilor noi.

Revoluţia grecească, pe de o parte, caracterul antigrecesc al mişcării lui Vladimirescu, pe de alta, au avut un prim rezultat pozitiv: sfârşitul regimului fanariot în ţările române. O notă comună a puterilor europene, din 14 martie 1822, punea turcilor în vedere să evacueze cele două provincii; totodată, delegaţii ale marilor boieri din Moldova şi Muntenia prezentau Porţii revendicările lor privitoare la vechile libertăţi ale ţării. Cel puţin una din ele a fost satisfăcută: repunerea pe tron a domnitorilor pământeni. La 13 iulie 1822, Poarta îi numea, simultan, pe Grigore Dimitrie Ghica în Muntenia şi pe Ion Sandu Sturdza în Moldova. Aveau să domnească mai puţin de şase ani, până la izbucnirea noului război ruso-turc.

Amândoi făceau parte din grupul de mari boieri cărora li se poate spune „naţionalişti”. Grigore Ghica era fiul marelui-ban Dimitrie Ghica, şeful „partidei naţionale” din Muntenia la sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi al unei Văcăreşti. Ion Sturdza, a cărui alegere fusese oarecum neaşteptată, era un boier bătrân cu idei surprinzător de „avansate” pentru vremea sa. Lui îi va fi mai greu decât celuilalt să se impună clanului marilor boieri, mulţi dintre aceştia refuzând chiar să se întoarcă din exilul lor bucovinean atâta timp cât va fi el pe tron. Sturdza va cârmui cu ajutorul unor boieri de a doua şi a treia clasă, cu excepţia lui Iordache Catargi, cel care avusese o misiune secretă la Paris, în 1810, şi fusese arestat de ruşi la întoarcere (întrucât s-ar fi găsit la el dovezi cum că ar fi fost afiliat la francmasonerie). De aceea, se spune despre Sturdza că este înconjurat de *cărvunari* (*carbonari*).

Caracteristica principală a domniei primilor

domnitori pământeni va fi accelerarea procesului de occidentalizare. Un număr tot mai mare de tineri, boieri sau burghezi, vor studia în străinătate, în Italia, Germania şi, mai cu seamă, în Franţa. Influenţa franceză, nu numai asupra ideilor politice, asupra dreptului, asupra literaturii şi chiar şi asupra limbii, este preponderentă – de fapt, cvasiexclusivă. Francezul de astăzi nu mai are decât o idee foarte vagă despre ceea ce a reprezentat influenţa franceză în Europa în secolul al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea. De la Lisabona la Petersburg, de la Stockholm la Atena, moravurile, instituţiile, gândirea, limba au suferit, pretutindeni, mari transformări provocate de pătrunderea modelului francez. Însă nicăieri în Europa influenţa franceză nu va fi fost mai adâncă şi mai durabilă decât în ţările române. Se poate spune fără exagerare că, vreme de peste un veac, de la începutul secolului al XIX-lea şi până după primul război mondial, românii au fost literalmente „colonizaţi" de francezi – fără prezenţa colonizatorului. Avem probabil de a face cu cea mai frumoasă reuşită a influenţei prin cultură înregistrată de istoria modernă.

Admiraţia românilor pentru Franţa, în secolul al XIX-lea, nu se poate compara decât cu aceea a romanilor pentru Grecia în primele secole ale imperiului, sau cu aceea a japonezilor din secolele al Vn-lea – al VIII-lea pentru China. Aşa cum scria Elena Văcărescu, în *Mémorial sur le mode mineur*, legătura românilor cu Franţa a fost „un caz pasional". Aidoma omului care-i gata să se înăbuşe într-o încăpere fără aer, românul, după veacuri de izolare, era ca năucit, ca ameţit de aerul proaspăt, când ferestrele s-au deschis pentru el către Occident.

Deosebirea esenţială dintre „aculturaţia" românilor şi cea a ruşilor, cu un secol mai devreme, sub Petru cel Mare,

constă în aceea că românii au făcut-o spontan şi aproape cu pasiune, pe când în Rusia ea se făcuse din poruncă de sus şi sub ameninţarea cnutului.

Şi cum ruşii, ca toţi ceilalţi europeni, adoptaseră franceza ca limbă de comunicare internaţională, şi chiar ca limbă de salon în lumea aristocrată, s-a produs un fenomen paradoxal: chiar în momentul în care Rusia devenise principalul obstacol în faţa preponderenţei franceze în Europa, tot Rusia, în perioadele când a ocupat

Principatele, era unul din „catalizatorii" culturii franceze în ţările române.

Cu toate că, în Germania, se afla un mare număr de studenţi români, faptul acesta n-a frânat în niciun fel şi nici măcar nu a concurat pătrunderea francezei ca „limbă de salon", nici influenţa Franţei în domeniul ideilor politice, al structurilor administrative şi ai dreptului. În schimb, literatura şi gândirea germană au avut o influenţă foarte profundă asupra poeţilor şi a filosofilor.

Urmările acestea se fac însă simţite mai târziu, adică atunci când procesul de integrare în cultura apuseană avea să fie mai înaintat. De fapt, formarea după modele germane putuse fi văzută la intelectualii români de peste Carpaţi, în Transilvania aflată sub stăpânire habsburgică. Acolo, şcoala austriacă contribuise la împlinirea celor dintâi vocaţii de istorici şi de gramatici „moderni" (aşa cum se întâmplase şi cu croaţii, slovenii şi sârbii din Voivodina), precedând cu o jumătate de veac apariţia studiilor de nivel asemănător în Muntenia şi în Moldova. Mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, într-un moment de mare efervescenţă, aproape de maturitate a „inteligenţei" româneşti moderne, putem spune fără să exagerăm că influenţa şcolilor de gândire din Germania romantică a fost preponderentă în tot ţinutul românesc (nu

s-a întâmplat oare acelaşi lucru în întreaga Europă?). Va fi destul să constatăm că cei trei bărbaţi care domină literatura română de la sfârşitul secolului al XIX-lea: Eminescu, Caragiale şi Maiorescu au toţi trei o formaţie fundamental germană.

Studenţii – primii sunt semnalaţi la Paris în jurul anului 1800, şi numărul lor va spori întruna, mai ales după 1830 – nu sunt singurii care aduc lumina şi moda din Apus. Gazetele sunt căutate cu înfrigurare, cu precădere cele franţuzeşti – jurnalele de modă nefiind nici ele uitate! Se constituie adevărate reţele de cititori, deoarece abonamentul este scump. Abonamentele se fac la Viena, chiar şi pentru jurnalele franţuzeşti, căci poşta austriacă aplică tariful întreg periodicelor care nu sunt cumpărate în Austria. Aşa se face că un abonament la *Journal des Débats* sau la *Le Constitutionnel* sau la *La Presse* costă, la Iaşi, 120 de franci pe an, dacă abonamentul este făcut la Viena, faţă de 180 de franci, dacă este făcut direct la Paris. Se deschid cabinete de lectură, la

Iaşi şi la Bucureşti, şi, curând, începând cu 1829, va exista o presă naţională: *Curierul Românesc* (1829), *Albina românească* (1829), *Gazeta Teatrului Naţional* (1835) etc. Toate acestea sunt redactate în română *şi în fi-anceză* – şi, începând cu 1849, la Bucureşti vom avea o gazetă scrisă numai în franţuzeşte: *Le Journal de Bucarest*.

După jurnale, vine rândul literaturii. Asistăm, mai întâi, bineînţeles, la o adevărată frenezie a traducerilor – fără ca alegerea să fie totdeauna bine făcută. Unele din traducerile acestea circulau în manuscris, şi aproape toate erau făcute de boierii cultivaţi. Cel mai harnic dintre ei se pare că a fost marele-vomic din Moldova Alexandru Beldiman (autorul *Jalnicei Tragodii*, operă mediocră, scrisă în româneşte, despre evenimentele din 1821); tradusese,

între altele, *Oreste* de Voltaire, o *Istorie a lui Numa Pompilie*, după Florian, şi chiar şi *Istoria Cavaleriului de Grie şi a iubitei sale Manon Lesco* (unde numele proprii transcrise fonetic în româneşte fac astăzi un efect destul de caraghios – e vorba bineînţeles de celebrul roman al abatelui Prévost, *Manon Lescaut*).

Când se poate, lumea citeşte, de asemenea, direct în franţuzeşte; unii încep să-şi alcătuiască biblioteci, cea mai vestită fiind cea a lui Nicolae Rosetti-Rosnovanu, de la Stânca, în care se găsesc operele tuturor „filosofilor" din „Secolul Luminilor": Voltaire, Rousseau, Helvétius, Fontenelle, Montesquieu, Diderot, d'Alembert, Condillac, Mably, Puffendorf etc.

Sunt înfiinţate biblioteci publice, cel mai adesea la librarii care împrumută cărţile acasă. În anii 1830, din cele patru librării din Iaşi, trei nu vând decât cărţi franţuzeşti.

Să citǎm încă un autor din secolul al XVDI-lea – astăzi, cu totul uitat de istoriile literare –, contele de Exenstiem: *Pensées, réflexions et maximes morales* a fost o carte de căpătâi pentru boierii moldovalahi131.

Timpul trece, gusturile se schimbă, sunt preferaţi romanticii. La Bucureşti, în catalogul librăriei lui Frédéric Walbaum, în 1838, apoi în librăria deschisă în 1846 (ce scandal!) de fiul boierului Constantin Rosetti, se găsesc romane de Paul de Kock, Eugène

Sue, Doamna Cottin, Doamna Ancelot, Frédéric Soulié, Roger de Beauvoir; dar şi de Alexandre Dumas, George Sand, Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Vigny, Musset, Balzac. Se mai găsesc şi colecţii de piese de teatru şi repertorii pe genuri de piese: vodeviluri, comedii, drame şi tragedii, melodrame, opere – şi chiar şi *Le théâtre français au Moyen Âge* de Monmerqué şi Michel! –, încât cele mai multe piese jucate la teatru se aflau, foarte

curând, la îndemâna cititorilor…

Adevărul este că, atât la Iaşi, cât şi la Bucureşti, teatrul francez cunoştea un succes neobişnuit – şi putem considera că el a avut o mare înrâurire asupra ideilor şi moravurilor societăţii moldovalahe.

Se începuse, modest, cu trupe de amatori. Am văzut că domniţa Ralu Caragea îşi crease un mic teatru la Bucureşti, în 1818, dar piesele încă mai erau jucate în greceşte. În schimb, la Iaşi, elevii Academiei Domneşti dăduseră de câteva ori, în 1814, în greceşte şi în franţuzeşte, spectacole cu *Moartea lui Cezar* de Voltaire. Pilda lor a fost urmată de elevii şcolii particulare a francezului Lincourt. În 1816, în palatul hatmanului Constantin Ghica, se dă, în franceză, *Alzira* de Voltaire, şi, în acelaşi an, o mică piesă, în româneşte, de Gheorghe Asachi, *Mirt* îl *şi Hloe*, adaptată după o pastorală de Gessner şi Florian; iar faptul că trei tineri boieri (doi Ghiculeşti şi un Sturdza) jucau într-o piesă *în româneşte* trebuie să fi părut atât de nemaipomenit, încât mitropolitul Veniamin Costache a ţinut să fie şi el de faţă.

Vom vedea, după aceea, trupe străine de teatru perindându-se în cele două capitale. Nu toate sunt franţuzeşti. Sunt şi italieneşti, nemţeşti şi chiar şi poloneze… Însă marele eveniment avea să fie înfiinţarea la Iaşi, de către fraţii Baptiste şi Joseph Foureaux, a unui teatru franţuzesc permanent, într-o fostă casă boierească. Este mare cât Teatrul de Varietăţi din Paris, al cărui nume îl şi poartă: parter, benoar, trei rânduri de loji şi o galerie. Consulul Franţei, Duclos, scrie că „aşa ceva n-ar strica în oraşele noastre de provincie”, iar Raoul Perrin: „Moldovenii au un teatru francez unde sunt prezentate cele mai bune vodeviluri de la noi. Teatrul acesta este permanent şi foarte căutat. Actorii sunt destul de buni şi

multe din oraşele noastre de provincie nu au aşa ceva”.

Să mai spunem şi că reprezentaţiile nu erau doar vodeviluri, în repertoriul teatrului de la Iaşi, găsim melodrame ca *Treizeci de ani din viaţa unui jucător de cărţi* de Ducange şi Dinaux, opere comice cum ar fi *Cabana de la munte* de Scribe şi Mélesville, pe muzică de Adolphe Adam, *Fra Diavolo* de Scribe şi Auber, *Doamna în alb* de Scribe şi Boieldieu, *Domnişoara de Belle-Isle* de Alexandre Dumas şi, de acelaşi autor, *Tereza*, în vreme ce, tot atunci, la Bucureşti, se dă *Angelo, tiranul Padovei*, „dramă în trei zile” de Victor Hugo; mai fuseseră văzute, însă traduse în româneşte, *Avarul* lui Molière şi *Britannicus* al lui Racine.

S-ar putea să pară surprinzător că Iaşii, mult mai mic şi mai puţin populat decât Bucureştii, au putut ţine atâta vreme – vreo douăzeci de ani – un teatru francez permanent, în timp ce capitala Munteniei nu avea aşa ceva. Faptul trebuie pus, probabil, pe seama sprijinului susţinut dat de Mihai Sturdza prin subvenţiile lui, precum şi a abonamentelor, foarte scumpe, pe care nu şovăiau să le plătească membrii înaltei societăţi moldoveneşti, mult mai franţuzită decât cea de la Bucureşti – observaţie făcută de mulţi călători francezi. Saint-Mare Girardin, de pildă, găsea în Moldova „mai multă aristocraţie” decât în Muntenia, iar Iaşii treceau înaintea Bucureştilor prin purtările alese şi distincţia persoanelor din saloanele sale.

Orice va fi fost, în cele două capitale, prin saloane şi la Curte, curând, nu se mai vorbeşte decât franţuzeşte. „La Iaşi, ca şi la Bucureşti – scrie Raoul Perrin –, se vorbeşte franţuzeşte în toate familiile cât de cât alese. Moldovalahii au chiar o oarecare pretenţie în această privinţă, iar domnitorii vor ca la curtea lor să fie folosită în primul rând limba franceză”. Iar Thouvenel, câţiva ani mai târziu, scrie:

„La Bucureşti, un francez este sărbătorit ca un prieten, ca un compatriot, şi, adesea, într-un salon unde lumea stă de vorbă în limba noastră, unde se vorbeşte despre noi, despre literatura noastră, despre Paris, acest mare focar de lumină ce se răspândeşte în Europa, te întrebi dacă Valahia este într-adevăr despărţită de el de atâtea ţări unde obiceiurile şi ideile franceze au mai puţină înrâurire”.

Billecocq, consulul Franţei, descriind un bal la domnitorul Alexandru Ghica, este încântat de chipurile cu trăsături frumoase, de eleganţa şi farmecul purtărilor, de strălucirea spuselor acelor doamne valahe, într-o limbă curată şi subtilă! Sunt vorbite toate limbile din Europa, produse din toată lumea contribuie la bogăţia podoabelor lor, fără a le uita pe cele de la Paris, dintre care, cele mai noi, cele mai frumoase, cele mai proaspete, se găsesc tot timpul în prăvăliile franţuzeşti din Bucureşti; nicăieri în Europa nu se vede un spectacol atât de măreţ ca la curtea domnitorilor valahi şi moldoveni, într-o zi de sărbătoare. Toţi străinii mi s-au părut la fel de miraţi şi de încântaţi ca şi mine”.

Din fericire, imitarea Franţei nu se oprea la acest aspect superficial şi frivol – dar care avea rolul lui în avântul influenţei franceze.

Studenţii, mai ales cei ce se întorceau din Franţa, aproape toţi, oricare le-ar fi fost obârşia, erau cuceriţi de ideile democratice. Am văzut, apoi, că mulţi tineri din familii mai sărace s-au putut bucura de generozitatea vreunui protector ca să facă studii la fel ca şi cele făcute de „copiii de familie” şi, adesea, erau mult mai silitori decât aceştia.

Mai exista şi o altă cale de însuşire a culturii occidentale, aparent cu totul independentă de influenţa franceză, dar care ţintea către acelaşi scop: este vorba de

şcoala latinistă din Transilvania.

Am pomenit ceva, în treacăt, despre unirea unei părţi a bisericii ortodoxe din Transilvania cu biserica de la Roma, în 1700. Motivaţiile fuseseră, evident, pur politice de ambele părţi: Habsburgii, care, nu demult, prin tratatul de la Karlowitz, anexaseră Transilvania, se aflau în prezenţa unui mare număr de protestanţi printre saşi, unguri şi secui. Credeau că vor putea restabili un oarecare echilibru, cu sprijinul puternic al papalităţii, legându-i de Roma pe românii ortodocşi, care alcătuiau masa populaţiei; la rândul lui, clerul român spera să obţină aceleaşi drepturi ca şi clerul catolic, iar, pentru credincioşi, sfârşitul stării de asuprire în care erau menţinuţi de veacuri de celelalte trei „naţiuni”. Nu este locul aici să reamintim vicisitudinile, uneori dramatice, ale acestei Uniri. Episodul cel mai important a fost exilarea la Roma, la care fusese constrâns în 1744, unul din episcopii uniaţi, Inochentie Micu-Klein, vinovat de a fi apărat cu prea multă înverşunare şi statornicie dreptul poporului său la egalitate cu naţiunile minoritare din Transilvania.

Să amintim aici doar urmarea pozitivă, cea mai imediată a Unirii: contactul, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, al câtorva tineri seminarişti şi, mai târziu, al altor studenţi, cu Roma şi cu Occidentul. Ţinând seama de situaţia de inferioritate în care era ţinut elementul românesc din Transilvania, reafirmarea originii latine a limbii şi a neamului a fost fermentul unei adevărate renaşteri naţionale şi al unei treziri rapide la cultura apuseană. Cercetările lingvistice, gramaticile, primele culegeri de documente istorice, încercările de sinteză vin unele după altele cu o repeziciune şi cu un entuziasm extraordinare. De aceea, şcoala deschisă la Blaj, cu autorizaţia guvernului de la Viena, de către urmaşul lui

Inochentie Micu, episcopul Petru Aron, va fi nu numai un mare colegiu religios, dar şi o adevărată pepinieră de latinişti şi de patrioţi înflăcăraţi132.

Sub această influenţă, şi ca o emulaţie, jumătate din biserica transilvăneană, întoarsă la ortodoxism, va contribui, la rândul ei, la mişcarea generală (întrucât, mai presus de rivalitatea dintre cele două biserici, fusese întotdeauna spiritul de solidaritate naţională). Un bărbat ca Gheorghe Lazăr, pe care l-am văzut, în Muntenia, ca apostol al învăţământului românesc, se trăgea din clerul ortodox.

Mai mult decât atât, pilda este urmată în Principate: mitropoliţii din Moldova şi Muntenia, Veniamin Costache şi Dosoftei Filitti, trimit bursieri la Viena, şi chiar şi la Roma, pe urmele studenţilor transilvăneni. În sfârşit, noile şcoli secundare înfiinţate mai pretutindeni în Principate după epoca fanariotă fac aproape toate apel la profesori transilvăneni, care transmit moldovenilor şi muntenilor entuziasmul lor tineresc şi credinţa înflăcărată în destinele neamului împărţit şi totuşi atât de adânc unit.

Efervescenţa intelectuală a românilor din Transilvania, care precedase deci cu mai bine de jumătate de veac deşteptarea unei culturi naţionale moderne în Principate, a cunoscut punctul culminant – punctul ei slab, totodată – în ceea ce s-a numit „şcoala latinistă”. Obsedaţi de grija de a dovedi ungurilor şi nemţilor originea latină a limbii române, intelectualii transilvăneni nu numai că adoptaseră o ortografie etimologică (ca în limba franceză), care sluţea şi desfigura cuvintele, dar introduseseră şi o mulţime de neologisme, prost adaptate, care făceau ca limba lor să devină de neînţeles. Poetul moldovean Alecu Russo, care participă ca spectator la marea adunare de revendicări din mai 1848, de pe câmpia de la Blaj, unde

veniseră peste 40.000 de români din Transilvania, constată cu mâhnire că, în acea zi înălţătoare, „un singur lucru lipsea de la Blaj: graiul! Limba schimonosită şi îmbâcsită de latinisme a reprezentanţilor *Inteligenţei* trecea pe deasupra capului sărmanilor ţărani care de-acolo aşteptau mântuirea…”

Din fericire, excesele şcolii latiniste n-au avut urmări în Principate (cu excepţia, poate, unei scurte perioade din cariera literară a lui Eliade-Rădulescu, influenţat de Italia). Literatura română modernă nu a cunoscut niciodată zbaterea dramatică şi uneori paralizantă pe care a cunoscut-o literatura greacă modernă, sfâşiată între adepţii limbii populare şi cei ai unei limbi literare savante, arhaizante, ancorată într-un trecut idealizat. Condusă de un instinct sigur, ea a absorbit, treptat, un mare număr de neologisme, cu atât mai uşor de adaptat la caracterul limbii cu cât ele veneau, aproape întotdeauna, din două alte limbi neolatine, franceza şi italiana. Paralel, pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca fanariotă, pe măsură ce sistemul administrativ se occidentalizează, iar moravurile se schimbă, limba scapă, în mod firesc, ca de o zgură nefolositoare, de aproape toţi termenii de origine turco-fanariotă, de care fusese înţesată vreme de peste un veac, şi nu mai păstrează decât foarte puţini, care, fapt semnificativ pentru un anumit subconştient colectiv, au alunecat, cu toţii, către un sens peiorativ sau ironic. Chiar şi astăzi este destul să-i lipeşti unei persoane (sau unui lucru) un epitet scos din vocabularul epocii fanariote ca să stârneşti râsul, sau – şi mai rău – zâmbetul 133.

De aceea, vedem dezvoltându-se, chiar din anii 1820, o literatură modernă, la început cu oarecare neîndemânare, cazul unor poeţi cum erau Costache Conachi, Iancu Văcărescu (nepotul de fiu al lui Ienăchiţă)

şi mai ales Eliade-Rădulescu, socotit, curând, ca un scriitor aproape clasic, împreună cu Grigore Alexandrescu şi Vasile Alecsandri. Proza se rezumă, mai întâi, la scrieri istorice şi politice, însă, în anii 1840, genul dă, chiar de pe atunci, modele remarcabile pentru limba literară „clasică" de la sfârşitul secolului al XIX-lea, datorită unui Kogălniceanu sau unui Bălcescu, apoi cu nuvela istorică a lui Constantin Negruzzi *Alexandru Lăpuşneanu*, prima capodoperă propriu-zis literară în proză.

Natura nonfacit saltus, fără îndoială, însă ea face, câteodată, paşi de uriaş. Între românească lui Dionisie Eclesiarhul, care scrie pe la 1815, şi cea a lui Negruzzi, care scrie pe la 1840, este o deosebire la fel de mare ca aceea dintre franceză lui Commynes şi cea a lui Mérimée. Limba se modernizează, se transformă, putem spune că se transfigurează şi că absoarbe cu o nemaipomenită repeziciune mii de neologisme împrumutate de la Occident – mai ales de la cel latin, înrudirea cu acesta cerându-se afirmată, căci, dintr-odată, faptul devenise important; în acelaşi timp, în cercurile „progresiste", se pune tot mai stăruitor chestiunea de a părăsi alfabetul chirilic, folosit în ţările române încă din Evul Mediu, sub influenţa bisericii bulgare. Lucrul acesta nu se va face de la o zi la alta. În ciuda entuziasmului celor mai tineri pentru „latinitate", rezistenţa celor mai vârstnici va fi destul de puternică pentru a împiedica orice măsură radicală vreme de vreo douăzeci de ani. De altfel, era firesc să fie aşa: cititorul în vârstă, care nu cunoştea decât scrierea chirilică, strâmba din nas la gândul de a învăţa un alt alfabet, care, de altminteri – zicea el –, nu se potrivea cu sunetele limbii noastre… Dacă o gazetă se hotărăşte, în anii 1840, să anunţe că va fi tipărită cu litere latine, stârneşte atâta nemulţumire printre abonaţii bătrâni, încât va fi nevoită să

dea înapoi. Atunci, în mod ciudat, noul alfabet se strecoară pe furiş în acte, chiar şi în cele oficiale, unde caracterele latine, uneori rânduri întregi, sunt amestecate cu cele chirilice – ca de exemplu numele domnitorului în diplomele date de Gheorghe Bibescu. Prin urmare, abia mult mai târziu, pe la începutul anilor ’60, alfabetul latin va fi adoptat definitiv; până atunci, va exista un soi de alfabet hibrid, un alfabet de tranziţie134.

O schimbare atât de mare în instituţii, mentalităţi şi obiceiuri şi pătrunderea bruscă în limbă a unui număr nemaipomenit de mare de neologisme nu se puteau face în mod perfect. Semidocţii, pedanţii, o mare parte din mahalagii, o categorie întreagă din marginea burgheziei şi din populaţia de rând a oraşelor aveau să creeze, fără voia lor, cuvinte stâlcite, termeni aproximativi, expresii greşite, un limbaj caraghios care, încă de pe la mijlocul secolului, va fi persiflat de un Alecsandri, iar, la sfârşit, va oferi vervei ucigătoare a lui Caragiale păsărească personajelor de comedie, devenite, între timp, legendare.

Un alt domeniu în care asistăm la o mutaţie bruscă: artele plastice. Pictura de şevalet lipseşte, practic, în ţările noastre, până în secolul al XK-lea, ca de altfel în toate ţările din sud-estul european de tradiţie bizantină. La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, sub influenţa unui realism de origine occidentală, portretele ctitorilor de pe frescele bisericilor pierd din rigiditatea lor tradiţională. Se va face un nou pas – ar trebui să spunem un salt – atunci când boierii se hotărăsc să-şi mobileze după moda occidentală noile lor mici palate: portretele de familie nu pot lipsi. Drept care, în timp ce se aduce de la Viena, cu mare cheltuială, mobila Biedermeier, la Bucureşti sau la Iaşi sunt invitaţi pictori din Austria, Germania, Polonia, Rusia şi chiar din Italia. Unii nu vor fi

decât în trecere, ca Popp de Szathmâry (român din Transilvania, a cărui familie fusese înnobilată sub Habsburgi), alţii se vor stabili pentru mai multă vreme, ca de pildă Karl Wallenstein sau Anton Chladek. Cazul cel mai emoţionant va fi, fără îndoială, Constantin-Daniel Rosenthal, cel care, în 1848, a pictat alegoria „România rupând lanţurile pe Câmpia Libertăţii”, şi care, îmbrăţişând cauza revoluţionarilor din Muntenia, îşi va da viaţa pentru ea135.

Primii autohtoni care studiază pictura în străinătate nu apar decât la începutul anilor 1840, ca Ion Negulici sau Barbu Iscovescu (evreu sefard din Craiova). La început, pictorii se duc mai degrabă la München decât la Paris. Marea vogă a picturii franceze nu vine decât după mijlocul secolului, cu un Theodor Aman, un Tattarescu şi, încă şi mai târziu, Grigorescu136.

Influenţa Occidentului nu s-a văzut doar în limbă, în arte, în exprimarea gândirii: ea s-a simţit, mai întâi şi îndeosebi, în evoluţia ideilor politice. Literatura politică din Veacul Luminilor ajunsese până la unii domnitori fanarioţi, Constantin Mavrocordat, de pildă, şi la câţiva boieri mai progresişti. Dar a mai fost încă o cale pe care au pătruns ideile democratice, mai greu de recunoscut şi de urmărit, dat fiind secretul de care era înconjurată: calea masonică.

Nu se ştie, deocamdată, cu precizie care au fost primii francmasoni români – „farmazonii”, în limbajul stâlcit al epocii, nici care au fost iniţiatorii lor. S-a spus că Jean-Louis Carra ar fi fost francmason. Este foarte posibil, dar pare îndoielnic ca, în timpul scurtei sale şederi în Moldova şi ţinând seama de legăturile prea puţin prieteneşti cu cei din jur, să fi putut face adepţi şi încă şi mai îndoielnic este să fi putut fonda o lojă. În schimb,

unele surse (majoritatea străine) pomenesc de existenţa unei loji la Iaşi, chiar din 1740, şi sunt indicii că, în 1778, conjuraţia boierească în urma căreia Constantin Vodă Moruzi îi condamnă la moarte pe boierii Manolache Bogdan şi Ioniţă Cuza ar fi fost de inspiraţie masonică. O propagandă masonică mai intensă apare, în orice caz, în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, odată cu valurile succesive de imigranţi francezi, cu preceptorii francezi sau germani, şi mai ales cu refugiaţii polonezi, foarte numeroşi şi foarte activi după a doua şi a treia împărţire a Poloniei (1793 – 1795). Polonezii erau în contact cu câţiva iacobini francezi din Bucureşti sau din Iaşi, negustorii Hortolan şi Pellet, de pildă, care jucau rolul de adevăraţi agenţi diplomatici ai ambasadorului Republicii la Constantinopol, sub Directorat, înainte de instalarea consulilor francezi în Principate. Oricum, este probabil – aşa cum am văzut – ca boierul moldovean Iordache Catargi să fi fost francmason. „Societatea Filarmonică" pe care Dinicu Golescu şi câţiva boieri din Muntenia o creează – mai întâi, în exilul lor la Braşov – în anii 1820 pare să fi fost de inspiraţie masonică, deşi nu avem nicio dovadă că Golescu şi prietenii lui ar fi fost ei înşişi iniţiaţi. Certitudinea începe cu studenţii români de la Paris, mai ales după 1830. Mulţi se află în loja „L'Athénée des Étrangers". Astăzi, se poate afirma că aproape toţi cei care aveau să înfăptuiască revoluţia de la 1848 şi să pună temeliile statului român modern au fost afiliaţi la masonerie: Ion Câmpineanu, Eliade-Rădulescu, fraţii Golescu (fiii lui Dinicu), Ion Ghica, Alecsandri, Grigore Alexandrescu, Nicolae Bălcescu, Costache Negri, Christian Teii, generalul Magheru, Constantin Rosetti, fraţii Brătianu – ca să nu-i citǎm decât pe cei mai cunoscuţi.

Unii autori moderni au afirmat că alegerea

surprinzătoare a lui Alexandru Ioan Cuza, boier de clasa a doua, la tronul Moldovei, apoi al Munteniei s-ar fi datorat faptului că ar fi fost Marele Maestru al recent createi loji masonice de la Galaţi. Cercetătorii care în ultimii ani au putut consulta arhivele, acum deschise, ale Marelui Orient (Mihail D. Sturdza, Dan Berindei, Mihai Sorin Rădulescu) mi-au declarat că nu au găsit urme ale unei apartenenţe a lui Cuza la lojile cunoscute. Dacă totuşi a fost mason, va trebui cercetat la loji franceze mai puţin cunoscute, unde ar fi putut fi iniţiat în anii de studenţie la Paris. Istoriografia românească – cea prezentă, ca şi cea din trecut – trece prea uşor peste aceste fapte. Reiese însă limpede, din simpla enumerare a numelor citate mai înainte, că francmasoneria a jucat, în naşterea statului român modern, un rol cel puţin egal cu cel pe care îl jucase în Franţa, în faza de dinaintea Revoluţiei din 1789.

La începutul secolului, „farmazonul”, când era bănuit de afiliere la masonerie, era privit ca un animal ciudat; iar tinerilor descreieraţi care se adunau ca să cânte *La Carmagnole*… „Vive le son, vive le son du canon…”, din care nu erau reţinute decât primele silabe: „fifleson, fifleson”, poporul le-a dat numele de *filfizoni*, cuvânt intrat şi rămas în limbă, pentru a-i desemna, cum se ştie, pe tinerii de o eleganţă prea căutată şi cu purtări cam trăsnite…

Orice va fi fost, „farmazonii” şi „filfizonii”, precum şi cititorii lui Voltaire şi ai lui Montesquieu, sau, pur şi simplu, ai gazetelor liberale din Apus, introduseseră, în cercuri din ce în ce mai largi, idei de-a dreptul revoluţionare pentru epoca şi locul unde acestea se manifestau. Curând, se vor vedea apărând nu doar pamflete şi scrieri politice mai mult sau mai puţin clandestine, ci adevărate proiecte de reformă sau de

constituţie, scrisori colective adresate domnitorilor şi memorii către puterile străine, încep să se schiţeze doctrinele politice, axate, bineînţeles, mai curând pe aspectul naţional al problemelor ce se puneau în faţa ţării (independenţă sau autonomie, unirea tuturor românilor etc.), decât pe aspectul social. În 1822, sub Ion Sandu Sturdza, un grup de boieri mici şi mijlocii – dintre aceia ce erau calificaţi drept „cărvunari" – prezentase un proiect de constituţie foarte amănunţit, întocmit probabil de Ion Tăutu, descendentul unei vechi şi vestite familii, decăzută în rândul boierilor mărunţi: erau proclamate principii moderne, de pildă libertatea individuală (*habeas corpus*), respectarea proprietăţii (exproprierea nefiind îngăduită decât pentru caz de utilitate publică), libertatea comerţului şi a industriei, egalitatea în faţa legii etc. Acest proiect apăra totuşi, chiar mai aprig decât o făceau unele proiecte ale boierilor cei mari, privilegiile boierimii. Dar, întrucât scopul lui era să înlocuiască o cârmuire aproape exclusiv alcătuită din boierii cei mari cu cea a boierilor de rangul al doilea şi al treilea, proiectul a fost viu combătut de boierii cei mari, mai ales de tânărul şi energicul Mihalache Sturdza, viitorul domn, care, deşi fusese crescut ca în Apus, trecuse în fruntea a ceea ce, chiar de pe atunci, se putea numi partidul conservator (se pare, de altfel, că el a fost cel care a folosit pentru prima oară termenul în limba română). Guvernul de la Petersburg s-a neliniştit, aşa că veleităţile lui Ion Sandu Sturdza au fost stăvilite de intervenţia hotărâtă a consulului Rusiei, care preciza ca „orice propunere de înnoire sau de schimbare în vechile instituţii ale ţării a fost întotdeauna dezaprobată de împărat, şi că actele guvernului moldovenesc se împotrivesc tratatelor existente" 137. Proiectul a fost îngropat.

Cu toate acestea, chiar de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se văzuseră documente scrise de marii bani Mihai Cantacuzino şi Ienăchiţă Văcărescu, ceva mai liberale, şi, la începutul veacului al XIX-lea, un *Plan sau o formă de oblăduire republicească aristo-democraticească*, elaborat de spătarul muntean Ioan Cantacuzino în 1786, dar cunoscut abia în 1816, într-o copie datorată moldoveanului Dimitrie Sturdza (care a trecut drept autorul proiectului până de curând). *Planul*... prevedea trei „divanuri”:

cel mare, alcătuit din „boierii veliţi”, al doilea cu boieri fără specificare de rang, şi „cel de jos” cu 48 de membri aleşi de toţi „gospodarii” ţării, dar fără atribuţii legislative, ci numai de control. Un alt boier, Vasile Mălinescu, într-o scrisoare trimisă mitropolitului Veniamin Costache, lansase ideea năstruşnică, dar care avea să pătrundă, de a-l face pe ţăran proprietarul bucăţii de pământ pe care o lua de la boier ca s-o muncească.

Comentând toată această mişcare de idei, un istoric actual socoteşte că diferitele memorii adresate, rând pe rând, marilor puteri de către boieri au avut o influenţă reală asupra politicii acestor ţări şi că este fapt sigur că cele mai multe clauze, favorabile românilor, din tratatele semnate cu Poarta sau din hatişerifurile sultanului au fost rezultatul petiţiilor şi al propunerilor pornite din Principate. Acelaşi istoric constată că cele mai multe scrieri politice din Principate sunt opera marilor boieri, „în timp ce reprezentanţii boierimii mici şi mijlocii, îndeobşte calificată drept liberală – Tăutu, de pildă –, au avut idei mult mai puţin îndrăzneţe, au influenţat într-o măsură incomparabil mai redusă procesul de formare a conştiinţei naţionale, lupta pentru unitate şi independenţă a tuturor românilor. Cât priveşte pe reprezentanţii burgheziei sau a

ceea ce am numit, din neputinţa delimitării precise a categoriei sociale, masele populare, rolul lor în definirea unei concepţii româneşti asupra politicii externe este practic nul” 138.

La 7 octombrie 1826, Turcia, dornică să menajeze Rusia şi să evite intervenţia acesteia în războiul dus de turci împotriva grecilor, semna cu ea Convenţia de la Akkerman (Cetatea Albă), prin care erau recunoscute ca îndreptăţite câteva revendicări moldovalahe, îndeosebi alegerea pe şapte ani, de către Divanurile celor două Principate, a unor domnitori pământeni – cu dubla învoire a sultanului şi a ţarului –, precum şi libertatea comerţului, cu condiţia ca Turcia să fie aprovizionată cu grâu.

Concesiile acestea nu vor împiedica totuşi izbucnirea războiului. La 26 aprilie 1828, Rusia declară război Turciei şi, în cinci zile, armatele generalului Wittgenstein ajungeau la Dunăre, în vreme ce mica garnizoană turcească de la Bucureşti se retrăgea în grabă, potrivit ordinelor primite, către fortul Giurgiu. În oraş, s-a văzut din nou nebunia, îmbulzeala boierilor şi a negustorilor de a căuta să se adăpostească peste munţi. Ion Ghica, în vârstă de 12 ani la acea vreme, a evocat, mai târziu, în scrisorile către Alecsandri, cu darul lui neîntrecut de povestitor, fuga familiei sale către Transilvania.

Era aceeaşi scenă, care se repeta la fiecare generaţie sau poate chiar mai des.

De data aceasta, soarta armatelor ruseşti fusese mai norocoasă, încă de la începutul războiului. În primele zile ale lui iunie, căzuse Brăila, urmată de alte fortăreţe de pe Dunăre, şi armatele ruseşti pătrunseseră în Bulgaria. Le-a trebuit însă încă un an înainte de a cuceri Adrianopolul, în Balcani, şi Erzerumul, în Caucaz, iar Turcia să ceară pacea, care a fost semnată la 2 septembrie 1829, la

Adrianopol. Rusia obţinea teritorii foarte întinse în Asia, dar, de teama unei intervenţii a Austriei şi a puterilor apusene, în revendicările ei în Europa, se arată moderată. Turcia ceda Rusiei gurile Dunării şi restituia Munteniei cele trei „raiale", Turnu, Giurgiu şi Brăila, enclavele sale de la nordul fluviului. Principatele îşi vedeau confirmat dreptul de a-şi alege domnitorii pe viaţă, intervenţia puterii „suzerane" având să fie, de acum încolo, limitată la perceperea unui tribut în bani şi la un oarecare drept de supraveghere, în înţelegere cu Rusia, puterea „protectoare". Aceasta îşi menţinea totuşi trupele de ocupaţie până la achitarea integrală a despăgubirilor de război, fixate la 11.500.000 de ducaţi.

Aveau într-adevăr să rămână încă cinci ani. Şi, odată cu războiul şi ocupaţia, au venit = şi rechiziţionările, jafurile şi umilinţele.

Potrivit spuselor consulului Angliei, chiar din momentul intrării trupelor ruseşti, tezaurul Munteniei fusese nevoit să contracteze un împrumut de zece milioane de piaştri, sumă foarte mare pentru vremea aceea, ca să facă faţă cheltuielilor de întreţinere a armatelor ruseşti.

Saint-Mare Girardin raportează şi el (dar nu mai este o mărturie de primă mână):

„Las anume de o parte suferinţele Munteniei şi ale Moldovei în timpul războiului din 1828 şi 1829. Aceste suferinţe nu pot fi descrise. Nu s-a pomenit niciodată o nimicire mai înspăimântătoare a unor făpturi însufleţite; niciodată dezordinea şi nepăsarea nu au adus atâtea nenorociri; dar, de fapt, în toate aceste rele, trebuie să vedem mai curând urmările războiului decât voinţa guvernului rus. La început, acesta chiar făcuse totul ca să cruţe Principatele; pusese guvernator acolo pe contele Pahlen, om cinstit şi drept; numai că, puţin după aceea,

vârtejul războiului, vechea brutalitate moscovită, care dispare în saloane, dar reapare în tabăra militară, au trecut mai presus de voinţa binefăcătoare a împăratului. Era nevoie ca armata rusă de dincolo de Dunăre să poată trăi, iar lucrul acesta a fost singura sarcină a guvernatorilor ce l-au înlocuit pe contele Pahlen. Şi-au îndeplinit-o cu asprime, folosind şi constrângerea, şi batjocura. Când li s-a spus generalilor ruşi că boierii nu mai au boi ca să facă transporturile, ei au răspuns:

— Şi ce dacă? Să fie înhămaţi boierii! Nu ştiu dacă, în locul boilor, au fost înhămaţi boierii, dar ţăranii au fost înhămaţi, ceea ce tot batjocorirea fiinţei omeneşti se cheamă. Lipsa boilor arată până unde ajunseseră lucrurile într-o ţară vestită pentru numărul ei mare de vite şi care avea cu ce hrăni armate de zece ori mai mari decât armata rusească. Însă haosul consumă mai mult decât douăzeci de armate. Turme imense, adunate prin jaf, istovite de oboseală şi lipsite de nutreţ, căzdeau moarte pe drumurile pe care nu se mai putea umbla din pricina hoiturilor şi a duhorii ce ieşea din ele.

— Câţi boi mai aveţi din cei 36.000 pe care i-aţi luat de curând din Principate? îl întreba, pe la mijlocului războiului, marele-duce Mihail pe generalul care avea conducerea acestui serviciu.

— Nici măcar de o friptură pentru înălţimea Voastră, răspunde generalul. Furniturile au fost reînnoite în întregime şi risipite cu aceeaşi nepăsare. Aş putea cita nu ştiu câte fapte ca aceasta…”

După încheierea păcii, armatele au adus, dintr-odată, o altă nenorocire: holera, care, în ţinuturile acestea, apărea pentru prima oară. În câteva săptămâni avea să facă ravagii înfricoşătoare.

Epidemia a fost atât de bruscă şi de ucigătoare, încât

a lăsat urme şi în poezia populară. Alecu Russo a cules un cântec de jale de o zguduitoare frumuseţe:

Sus, pe malul Oltului.

La casele Vâlcului.

Vâlcu bea şi veseleşte.

La holeră nici gândeşte…

Dar iată holera că soseşte, ca o babă cloanţă, zgribulită şi în zdrenţe…

Am venit să-ţi iau copilele…

Omul plânge, intră la tocmeală cu baba hârcă. îşi dă viaţa pentru viaţa fetelor.

Lasă copilele

Că mi-s dragi ca soarele.

Şi-mi le zilele

Holera nu se îndură de lacrimile românului, Vâlcu trece la o târguială obişnuită… îi dă carul… boii… oile… totul, numai să-i lase copilele. Dar holera-i neînduplecată; la un semn, copilele bălaie aleargă după dânsa…

Sus, pe malul Oltului.

Pustie au rămas Casele Vâlcului139.

Atâtea nenorociri adunate, din vina, directă sau indirectă, a ocupantului, aveau să exacerbeze în ţară sentimentul antirusesc şi, fapt nou, de acum înainte, avea să fie un sentiment aproape generalizat în toate păturile populaţiei, cu excepţia câtorva personaje sus-puse sau câtorva tineri ofiţeri orbiţi de luxul şi de strălucirea ofiţerilor ţarului (memoriile – publicate abia în 1935 – ale colonelului Lăcusteanu, tânăr cadet în noua armată, în 1830, sunt revelatoare în această privinţă).

Cum ocupaţia nu se mai sfârşea, toată lumea se temea ca, în pofida celor scrise în tratate, să nu cumva să devină definitivă. Vorbind despre Rusia şi despre simţămintele românilor faţă de ea, Saint-Mare Girardin

povestea, în 1836, următoarea anecdotă în legătură cu plecarea ruşilor, în care ţăranii nu credeau nicidecum: „Conaşule, îi răspunde un ţăran moldovean boierului său, îi văd ducându-se, venind înapoi şi întorcându-şi spatele unii altora, ca la joc. Ca să plece, ar trebui să se întoarne cu spatele către noi, toţi, deodată!”

Ar fi totuşi nedrept să nu spunem nimic despre aspectele pozitive ale tratatului de la Adrianopol şi ale ocupaţiei ruseşti din 1828 – 1834: tratatul punea capăt sistemului de rechiziţii practicat de cârmuirea otomană, Principatele nemaifiind obligate decât la un tribut în bani; comerţul devenea liber pe Dunăre şi pe Marea Neagră şi, mai ales, Muntenia îşi lua înapoi cele trei enclave, Turnu, Giurgiu şi Brăila, unde, foarte curând, aveau să se construiască porturi fluviale prospere.

Domnii celor două ţări urmau să fie numiţi pe viaţă.

Pe de altă parte, sub egida Rusiei, Principatele aveau, pentru prima oară, o constituţie modernă: Regulamentul Organic.

Redactarea unor astfel de Regulamente în Principate fusese prevăzută în Convenţia de la Akkerman, şi domnitorii Ion Sandu Sturdza şi Grigore Ghica îi numiseră, fiecare, pe membrii comisiilor însărcinate cu aceasta; în momentul intervenţiei ruseşti din 1828, aceste comisii se aflau în funcţiune, însă comandamentul rusesc îi schimbă pe membrii comisiilor cu oameni devotaţi lui.

Cele două comisii au lucrat, paralel, la Bucureşti, sub conducerea consulului general al Rusiei. Proiectele au fost, după aceea, supuse Consiliului ţarului la Petersburg, înainte de a fi prezentate celor două Obşteşti Adunări (muntenii, moldovenii şi ruşii s-au pus de acord pe o versiune franceză, textul fiind tradus apoi în româneşte).

Iancu Văcărescu, poetul, care se împotrivise faptului

că un rus să prezideze discutarea proiectului în faţa Obşteştii Adunări, fusese arestat pe loc şi exilat.

Textele adoptate de Obştească Adunare a Ţării Româneşti în mai 1831 şi de Obştească Adunare a Moldovei în luna octombrie a aceluiaşi an, fiind aproape identice, se poate vorbi despre Regulamentul Organic la singular.

Prevedea separarea puterilor: executivul aparţinea domnitorului, ales pe viaţă de către un colegiu în sânul căruia boierii cei mari aveau majoritatea; legislativul comporta o Adunare unică – 42 de membri în Muntenia, 35 în Moldova –, unde boierii cei mari aveau de asemenea majoritatea absolută; în sfârşit, exista o putere juridică independentă.

Finanţele erau reformate prin suprimarea unei întregi serii de impozite directe sau indirecte şi prin introducerea unui sistem fiscal modern, însă, totodată, reforma hotăra scutirea de impozite a tuturor boierilor şi a întregului cler, sporind în aceeaşi măsură povara ce apăsa asupra celor lipsiţi de privilegii. În sfârşit, Regulamentul Organic introducea în regimul funciar anumite modificări cu grave urmări pentru ţărănime.

În ansamblu totuşi, nu se poate tăgădui că adoptarea Regulamentului Organic reprezenta un pas înainte în modernizarea ţării. „Preşedintele plenipotenţiar” rus, Pavel Kiseleff – care, în anii 1850, va fi ambasadorul Rusiei la Paris –, era un administrator integru, capabil şi energic. Rolul lui personal în introducerea noilor structuri a fost hotărâtor. Românii nu sunt nerecunoscători: de peste un veac, şi sub toate regimurile, principala ieşire din Bucureşti, înspre Nord, prin pădurea Băneasa, se numeşte Şoseaua Kiseleff.

Kiseleff era totuşi un credincios slujitor al ţarului şi

un conservator; multă vremea după plecarea din Bucureşti, în corespondenţa cu domnitorul Gheorghe Bibescu – publicată de fiul acestuia, în *Règne de Bibesco*, Paris, 1898 –, avea să-i ceară cu stăruinţă domnitorului să fie hotărât împotriva elementelor democrate, sfătuindu-l să folosească armata, unde multe cadre superioare mai erau încă tot „consilierii tehnici" ruşi, şi, la nevoie, să facă apel la intervenţia ţarului; Bibescu – spre cinstea lui – nu va da ascultare acestor sfaturi, preferând să abdice.

Mai trebuie subliniat şi alt rezultat al tratatului de la Adrianopol, care a avut consecinţe interne de-a dreptul incalculabile: libertatea comerţului pe Dunăre şi pe Marea Neagră, avantajos cu precădere pentru comerţul britanic cu grâne, dar care, pe plan intern, a însemnat adevăratul început al unei noi burghezii de tip capitalist, ridicată din rândurile micii boierimi, ale tagmei arendaşilor, ale negustorilor, băştinaşi şi străini, şi care va da, mai târziu, „masa de manevră" a partidului liberal140.

Pentru contemporani, oricum, efectele pozitive ale noii constituţii nu erau perceptibile imediat. Ei vedeau, mai înainte de toate, un protectorat rus transformat într-o tutelă cicălitoare şi permanentă. Se mai temeau şi de altceva: pur şi simplu de o anexare. Chiar înainte de intervenţia armatei, în 1828, amestecul constant al consulilor ruşi în afacerile interne ale Principatelor stânjenea mult acţiunea domnitorului şi-i exaspera pe boieri. În 1827, consulului Prusiei, Kreuchely, care credea că-l măguleşte spunându-i că, pesemne, el avea să fie viitorul domnitor ales al Munteniei, marele-ban Bălăceanu îi răspunde că va avea grijă să nu se întâmple aşa ceva, căci ce cinste este să fii domnitor când un simplu consul te poate dojeni şi îţi poate da porunci.

Situaţia va fi şi mai rea după adoptarea

Regulamentului Organic, în perioada numită „epoca regulamentară”. Domnitorii nu mai îndrăznesc să-şi aleagă colaboratorii în afara cercului de personalităţi pe placul consulatului Rusiei.

În contradicţie cu cele scrise în tratatul de la Adrianopol, în 1834, primii doi domnitori „regulamentari” nu fuseseră aleşi, ci numiţi, de comun acord, de către „curtea suzerană” (Turcia) şi curtea protectoare” (Rusia): în Muntenia, Alexandru Ghica, fratele vitreg, mai tânăr, al predecesorului său, iar în Moldova, Mihai Sturdza, văr de departe al predecesorului său. Amândoi au avut domnii grele, hărţuiţi între pretenţiile tot mai tiranice ale Rusiei şi o opoziţie internă multiformă şi tot mai cutezătoare; opoziţiei tradiţionale a unei facţiuni boiereşti oarecare i se adăuga acum un adevărat front democratic, unde exista o considerabilă bază „burgheză” şi chiar populară – însă condusă, şi ea, de cele mai multe ori, de tineri boieri cuceriţi de idealurile democratice. Mihai Sturdza, mai bine pregătit pentru domnie, şi, totodată, mai abil şi mai energic, dar, fără îndoială, şi mai inteligent, a reuşit să se menţină pe tron timp de 15 ani, până după mişcările revoluţionare din 1848, dejucând, rând pe rând, toate comploturile şi toate intrigile urzite împotriva sa. Alexandru Ghica însă avea să fie destituit în 1842, prin acordul celor două Curţi, cea „protectoare” şi cea „suzerană”. Va fi înlocuit cu Gheorghe Bibescu, ales, pentru prima oară, de către colegiul electoral prevăzut de Regulamentul

Organic, care asigura dominaţia infimei minorităţi a marilor boieri – în Muntenia, 30 de familii, numărând 70 de inşi!

Aici, se cade să deschidem o mică paranteză: este interesant de notat că istoricii actuali, chiar şi în România,

folosesc, fără niciun fel de ironie, argumentul principal folosit de marea-boierime ca să justifice înverşunarea cu care şi-a apărat privilegiile la redactarea Regulamentului Organic (încât însuşi Kiseleff fusese nevoit să intervină uneori într-un sens mai liberal): trebuia evitată, cu orice preţ, distrugerea bazei economice a boierilor, întrucât ei erau călăuzele fireşti ale neamului şi singura lui apărare împotriva încălcărilor străine şi a încercărilor de anexare sau de înstrăinare. Familiile ce făceau parte din micul nucleu care monopoliza puterea de două sau trei sute de ani păstraseră, din epopeea fulgurantă a lui Mihai Viteazul şi a voinicilor lui, orgolioasa credinţă că numai ei ştiu ce este bine pentru patrie. Astăzi, nu mai este atât de important de stabilit partea de ipocrizie din această pretenţie; important este să ne întrebăm dacă nu cumva ea conţinea totuşi un sâmbure de adevăr. Clasei boierilor i se pot pune în cârcă toate păcatele acestei lumi. Ca orice aristocraţie, ea a fost lacomă, egoistă şi, adesea, uşuratică. Însă două constatări se impun în mod obiectiv: mai întâi că, dintr-o „minoritate activă", ieşită din sânul boierimii, s-au ivit toţi doctrinarii renaşterii naţionale, mai toţi fruntaşii revoluţiei de la 1848 şi reformatorii de după Unire; apoi, că inteligenţei politice şi stăruitoarei activităţi diplomatice a unui mănunchi de mari boieri îşi datorează probabil ţările române norocul, la mijlocul veacului trecut, de a nu fi fost prefăcute în simple *gubernii* ale împărăţiei ţarilor.

*

În timpul acesta, sub noul sistem agrar instaurat de Regulamentul Organic, condiţia ţăranului se înrăutăţise. Teoretic, nu s-a dorit altceva decât unificarea şi codificarea practicii existente. În realitate, unele stipulări introduceau anumite modificări, toate defavorabile ţăranilor.

Dreptul exclusiv al proprietarului asupra unei treimi din pământul lui, destinat pe viitor aproape în întregime culturii grâului pentru export, era consacrat legal, precum şi „monopolurile feudale”, cum ar fi cel asupra vânzării vinului; pe de altă parte, fixarea numărului de 12 zile de clacă pe an era însoţită de norme zilnice minime atât de ridicate, încât, practic, numărul de zile se dubla; apoi, întinderea păşunilor pe care proprietarul trebuia să le dea ţăranilor pentru vitele lor era mai mică decât în vechile cutume şi ţinea seama de categoria în care era pus ţăranul: *fruntaş*, *mijlocaş*, *codaş*. *Fruntaşii* (care aveau patru animale de muncă şi una sau mai multe vaci) primeau cam 4 ha şi jumătate, *mijlocaşii* (două animale de muncă şi o vacă), jumătate din suprafaţa dată fruntaşilor, *codaşii*, care nu aveau decât braţele lor, nu primeau nimic. Şi cum aceste păşuni nu erau, în general, de ajuns, mai ales dacă ţăranul avea mai multe animale decât acel minim prevăzut în Regulament, eventualul supliment îi era dat contra unui anumit număr de zile de clacă de hectar – încât, pe această cale ocolită, proprietarul ajungea să scoată de la ţăran îndoit, întreit şi chiar împătrit numărul de zile de clacă prevăzut de lege. Se ajungea, astfel, la situaţia din ţările vecine, Rusia, Polonia, Austria.

În sfârşit, dijma nu mai era fixată de lege, ci varia după cum erau contractele, aşa-zis libere, încheiate între proprietari şi ţărani; şi, întrucât populaţia ţărănească sporise în acelaşi timp cu sporirea pretenţiilor proprietarilor, care deveniseră mari proprietari exportatori de cereale şi de vite, raportul de forţe era, pe viitor, în mod vădit defavorabil ţăranului.

Rezultatul economic al noului regim agrar şi al creşterii preţurilor agricole, ca urmare a comerţului liber, a fost o sporire puternică a producţiei cerealiere, mai ales

a celei de grâu pentru export, încât, la mijlocul secolului, provinciile dunărene deveniseră, cu un limbaj consacrat, unul din „grânarele Europei”.

Exemplul următor, pe care ni-l dă Radu Rosetti în amintirile sale, ne ajută să ne facem o idee despre dimensiunile schimbării: pe moşia de la Bohotin, la începutul secolului, bunicul său îşi făcea o sfântă datorie din a însămânţa 100 *de fălci* (cam 150 ha) cu grâu; un veac mai târziu, pe aceeaşi moşie, erau însămânţate, în fiecare an, 2000 de ha cu grâu. Asistăm astfel, după 1830, pentru marii proprietari, la o enormă creştere a veniturilor (din care

O parte pleacă, fără îndoială, în străinătate, dar care, oricum, încurajează dezvoltarea capitalismului, comerţul local şi construcţia urbană), în timp ce veniturile ţăranilor rămân pe loc, iar prestaţiile ce li se cer cresc întruna141.

Trebuie totuşi să recunoaştem că sporirea producţiei şi a exporturilor, într-o lungă perioadă de pace (1829 – 1854), va fi determinat prosperitatea generală, care se face simţită şi asupra lumii satelor, întrucât aceasta recolta totuşi o parte din cerealele exportate, produse, în general, prin darea pământului în arendă. Există unele semne exterioare de oarecare bunăstare: populaţia creşte repede; satele ies (literalmente) din pământ şi mulţi călători semnalează sate noi, ce se întind, cu micile lor căsuţe albe, de ambele părţi ale unui drum principal; surplusul populaţiei din regiunile de munte coboară – sau coboară din nou – la câmpie, mai ales către vechile enclave turceşti de la nordul Dunării, practic pustii. Această imigraţie internă va continua tot secolul al XIX-lea. În sfârşit, unele lucrări recente142 aduc dovezi că, între 1830 şi 1848, numărul de bâlciuri şi de târguri, în Muntenia, a crescut, probă că schimburile comerciale au crescut şi ele; la

sfârşitul perioadei de care ne ocupăm, există, numai în Muntenia, 663 de locuri pentru bâlciuri (fără a mai socoti târgurile săptămânale), unde se ţin

1 450 de bâlciuri pe an – este drept că ceva mai mult de jumătate din locurile acestea aparţin boierilor. Grosul negoţului rămân vânzarea şi cumpărarea de vite, însă comerţul cu produse meşteşugăreşti, cu postav, cu unelte de tot felul se dezvoltă treptat şi el.

Căci trebuie să spunem că marile lucrări începute sub cele trei domnii din epoca „regulamentară", construirea de drumuri şi poduri, lucrările edilitare, amenajarea porturilor etc., foloseau întregii populaţii, chiar şi atunci când rechiziţiile şi clăcile provocau creşterea nemulţumirilor. O sursă contemporană ne spune, de pildă, că, sub Mihai Sturdza, în zece ani, guvernul din Moldova construise aproape 200.000 de stânjeni de drumuri şi reparase de trei ori mai multe.

Cu toate acestea, noua ordine, impusă de o mică minoritate conservatoare, sub o autoritate străină, şi care îi reducea în aproape toate domeniile libertatea de mişcare şi avantajele dobândite, a fost primită de ţărănime nu numai cu neîncredere, ci adesea cu o vădită ostilitate. Se simţea înşelată, frustrată. În primăvara lui 1831, în Moldova, nemulţumirea luase proporţiile unei adevărate răzmeriţe. Raporturile consulare vorbesc de 60.000 de ţărani răsculaţi. În judeţul Roman, Kiseleff trimisese trupe împotriva unei adunări de câteva mii de ţărani. Au fost 300 de morţi. Pretextul răzmeriţei fusese modul de a stabili recrutarea, însă existau cauze mai generale şi mai profunde.

Să adăugăm, de asemenea, că noua constituţie, oricum defavorabilă ţăranilor în litera ei, deschidea calea abuzurilor de tot felul. Exploatarea nemăsurată a ţăranilor

de către proprietari, cărora nimeni nu le cerea socoteala – cel mai adesea, era vorba de arendaşi, însă, uneori, o făceau şi proprietarii (printre cei ce s-au distins în această tristă practică, este semnalat şi numele nepoţilor marsiliezului Jean-Baptiste de Linche sau Linchou) –, a creat, cu timpul, o situaţie explozivă. Trebuie să amintim meritul lui Alexandru Ghica de a fi încercat, în mai multe rânduri, să pună capăt abuzurilor prin măsuri legislative; au dat aproape toate greş, fie din pricina opoziţiei tacite a proprietarilor, fie chiar prin intervenţia directă a puterii suzerane la cererea puterii protectoare.

Nemulţumirea se va manifesta tot mai mult prin acţiuni de sabotaj, de pildă, incendierea şirelor de paie sau a hambarelor, dar, mai ales, printr-o deteriorare a ceea ce astăzi numim „climatul social”.

*

Toţi intelectualii din noua generaţie, oricare le-ar fi fost obârşia, sunt impresionaţi de înrăutăţirea situaţiei ţăranilor. De acum înainte, lupta pentru independenţă naţională şi lupta pentru o societate mai democratică vor merge mână în mână.

În Muntenia, în sânul Adunării, se formează un grup naţionalist care va da mare bătaie de cap lui Alexandru Ghica, mai ales în privinţa legăturilor cu Rusia. În frunte se află Ion Câmpineanu, reprezentantul uneia din cele mai de seamă familii ale ţării, coborâtor, pe linie feminină, din Cantemireşti şi Cantacuzini. Când, cu prilejul formalităţilor de aprobare a Regulamentul Organic de către Turcia, Rusia pretinde să introducă, în această lege fundamentală, un nou articol, potrivit căruia o schimbare ulterioară nu se va putea face fără încuviinţarea puterilor suzerane şi protectoare, Obştească Adunare din Bucureşti, îndemnată de Câmpineanu, se împotriveşte cu îndârjire, din 1834

până în 1838. Deputaţii nu se vor pleca decât atunci când Ghica va primi un ordin expres de la sultan; însă membrii grupului protestatar, majoritar în Adunare, vor spune în scris că n-au acceptat noua clauză decât fiindcă fuseseră siliţi.

Câmpineanu, care, împreună cu un mic grup de deputaţi şi cu sprijinul lui Félix Colson, fostul secretar al consulatului Franţei, întocmise un manifest în vederea unei noi Constituţii (care prevedea, în primul rând, sfârşitul protectoratului, unirea Principatelor, desfiinţarea clăcii şi a robiei etc.), este nevoit să se refugieze la Constantinopol. De acolo, porneşte într-un mare turneu prin Europa occidentală. Datorită, în parte, prieteniei cu prinţul Adam Czartoryski, stabileşte legături cu personalităţi liberale, ca Garnier-Pagès, Cormenin, Dupont de l'Eure, Berryer, lordul Dudley Stuart. Este primit de Thiers şi de Palmerston. Metternich, în schimb, refuză să-l primească, pune să fie arestat şi-l extrădează în Muntenia, unde avea să fie închis, într-o mănăstire, până în 1841. Va fi gânditorul ce-i va influenţa pe tinerii revoluţionari care, acum cu sutele, desfăşoară la Paris şi în alte capitale, cu ajutorul câtorva minţi luminate, ca Edgar Quinet, Michelet, Lamartine, o activitate a cărei intensitate şi eficacitate ne impresionează şi astăzi, dacă ne gândim că cercurile politice şi intelectuale din Occident nu ştiau mai nimic despre starea de lucruri din ţările române. Printre aceşti tineri patrioţi, se regăsesc toţi pionierii literaturii române moderne.

Unii dintre ei mergeau mult mai departe decât Câmpineanu cu planurile lor de reforme democratice. S-au văzut chiar şi fourierişti împătimiţi. Figura cea mai impresionantă este cea a lui Teodor Diamandi, zis Teodor Diamant, inginer topograf, pe care Ion Ghica îl cunoscuse

în copilărie, în timpul refugiului din 1828, şi pe care – ca tânăr student la Paris – îl reîntâlnise într-o zi, pe stradă, în mijlocul unui grup de muncitori cărora le explica binefacerile sistemului falansterian. Fusese discipolul lui Saint-Simon, apoi al lui Fourier şi Victor Considérant. Întors în ţară, avea să-l convingă pe un tânăr boier, Emanoil Bălăceanu, să facă, pe proprietatea acestuia, la Scăieni, în 1835, un prim falanster. Nu avea să dureze decât două veri, interzis fiind de cârmuire, neliniştită de experienţa aceasta „comunistă" în Ţara Românească.

În 1840, poliţia descoperă o adevărată conjuraţie cu scopuri revoluţionare, atât pe plan social (abolirea tuturor privilegiilor, împărţirea pământurilor), cât şi pe plan politic (independenţă, unirea Principatelor, regim parlamentar). Printre conjuraţi, erau mulţi tineri burghezi, însă, în frunte, se afla tot un reprezentant al marilor boieri, Mitică Filipescu, tânăr doctor în drept, întors de curând de la Paris. Alături de el, cândva unul din cei mai apropiaţi colaboratori ai lui Tudor Vladimirescu, Macedoński, şi un tânăr cadet în armată, care avea să joace un fel de prim-plan în 1848, Nicolae Bălcescu. Conjuraţii sperau într-un nou conflict european – care părea gata să izbucnească în legătură cu cele ce se petreceau în Egipt – ca să declanşeze o insurecţie armată. Denunţaţi în octombrie 1840, aveau să fie judecaţi şi osândiţi la pedepse grele. Filipescu va muri în temniţă, Bălcescu va petrece acolo aproape trei ani, în condiţii foarte grele, care-i vor măcina sănătatea, şi aşa destul de şubredă.

În 1843, abia ieşit din închisoare, Bălcescu întemeiază, împreună cu Ion Ghica şi Christian Tell, asociaţia secretă *Frăţia*, cu caracter vădit masonic şi care avea să fie nucleul mişcării revoluţionare de la 1848. Revoluţia va izbucni dintr-odată, în iunie 1848, în urma

mişcărilor revoluţionare din Apus. Unii din foştii studenţi din Franţa, ca fraţii Dimitrie şi Ion Brătianu, de pildă, care, la Paris, în zilele revoluţionare din februarie 1848, se pare că participaseră activ, aveau să dovedească, la Bucureşti, o mare măiestrie în conducerea mulţimilor143. De această dată, „strada” se mişca în spatele unor căpetenii cu program bine definit; satele se mişcau şi ele, căci Eliade-Rădulescu, în fruntea unui embrion de guvern revoluţionar, lansa, la 21 iunie 1848, Proclamaţia de la Izlaz, care le arăta ţăranilor scopurile revoluţiei. La Bucureşti, sub presiunea străzii şi a unei fracţiuni a armatei, Bibescu semna, peste două zile, noua constituţie – apoi va abdica şi se va retrage în străinătate. Timp de trei luni, guvernul revoluţionar se va strădui să aplice un program de reforme. Printre altele, comitete mixte, alcătuite din proprietari şi din ţărani, aveau să pună la punct modalităţile de împărţire a pământului. La una din şedinţe, s-a asistat la o scenă extraordinară. Iată cum o povesteşte Alexandru Xenopol… „În şedinţa a 4-a, unul din deputaţii proprietarilor, Ceauşescu, împărtăşitor al ideilor liberale […], se scoală deodată şi spune: «Şi eu v-am robit, fraţilor, v-am bătut, v-am dezbrăcat; de 36 de ani de când mă blestemaţi. Iertaţi-mă, mă rog, fraţilor săteni, luaţi-vă înapoi ceea ce v-am răpit! Iată-mă, vă dau părticica de pământ.» Numerosul public ce umpluse sala, încât acum nu mai încăpea, izbucni într-o detunătură de aplauze, de strigări de ura! iar deputaţii săteni în exaltaţia lor, care de care striga: «Dumnezeu să te ierte, frate, să fim fraţi, să trăim în pace! Ura! Vivat, să trăiască Constituţia!»” 144

Rusia însă veghea. Aşa cum avea să dea ajutor armat Austriei ca să zdrobească revoluţia ungară, ea obligă Turcia să înfrângă revoluţia din Muntenia. La 25 septembrie 1848, armata turcească trece Dunărea; chiar

din luna iulie, ruşii intraseră în Moldova (unde Mihai Sturdza înăbuşise în faşă orice năzuinţă de răzvrătire, arestându-i la timp pe toţi cei ce aţâţau la revoluţie).

Ruşii şi turcii îşi împărţeau – de data aceasta, în bună înţelegere – ocuparea ţării. Bucureştii erau tăiaţi în două; în zona turcească, nu au fost măsuri de reprimare, în zona rusească însă, căpeteniile care nu fugiseră au fost ridicate şi deportate în Rusia.

La sfaturile stăruitoare ale consulului Angliei, Colquhoun, generalul Magheru, cu inima strânsă, şi-a împrăştiat mica lui armată de voluntari, prinsă între două focuri.

Cei mai mulţi dintre capii revoluţiei erau acum în exil: fraţii Golescu, împreună cu alţii, se aflau sub supraveghere în Turcia, la Brusa145; Ion Ghica, la Constantinopol; fraţii Brătianu, Rosetti şi cei mai mulţi alţii, la Paris. Ca în toate emigraţiile, discordia pătrunsese printre ei. Se constituiseră grupuri antagoniste bazate, uneori, pe duşmănii trainice.

În mijlocul acestui dezastru, Nicolae Bălcescu – care, la început, încercase zadarnic să-i împace, în Transilvania, pe unguri şi pe români, în lupta comună împotriva Rusiei, dar nu va izbuti să-l convingă pe Kossuth să acorde românilor egalitatea în drepturi decât când va fi prea târziu şi când armata ungară va fi nimicită de trupele generalului Paskievich –, Nicolae Bălcescu, bolnav, descurajat, se retrăgea în Franţa, ca să-şi isprăvească opera lui cea mai de seamă, *Istoria românilor supt Mihai Vodă Viteazul*, care va fi nu numai un monument de istoriografie, ci şi o capodoperă a prozei româneşti din secolul al XIX-lea. În octombrie 1852, se îmbarcă pentru Constantinopol pentru a-l întâlni acolo pe prietenul său Ion Ghica şi, poate, a obţine autorizaţia de a se întoarce în

ţară. La Palermo, starea lui este atât de gravă, încât trebuie să se oprească din drum. Într-o cameră de hotel, aştepta o scrisoare de schimb de la Constantinopol. La 29 noiembrie 1852, hotelierul cheamă un preot grec la căpătâiul muribundului, ca să-i facă maslul; în testamentul, pe care atunci îl dictează, Bălcescu îi lasă lui Ion Ghica tot avutul său: un cufăr cu haine, un cufăr cu cărţi şi manuscrise, un ceas de aur şi cincizeci de franci. Mărturiseşte că nu a plătit nici hotelul, nici masa pe o lună, şi nici onorariile medicului. În aceeaşi seară, doi *facchini*, „martori de meserie”, declară moartea la primărie, fără să semneze, căci nu ştiu carte. A doua zi dimineaţă, este înmormântat în groapa comună din cimitirul capucinilor. Avea 33 de ani.

Nicolae Bălcescu a murit singur, în ţară străină, necunoscut sau uitat, lăsându-şi opera neterminată; trupul i-a fost aruncat în groapa comună. Însă puţini vizionari din istoria lumii vor fi avut norocul lui postum. Într-o singură generaţie, toate visurile lui cele mai scumpe, cele mai nebuneşti se vor realiza: 1859, la doar şase ani de la moartea sa, Unirea Principatelor; în anii 1860, sub Alexandru Cuza, abolirea privilegiilor şi a titlurilor boiereşti, secularizarea averilor mănăstireşti, desfiinţarea clăcii, împărţirea a peste 2000.000 de hectare la aproape 500.000 de familii de ţărani; 1866, o dinastie străină pe tron; 1877, independenţa; 1881, regatul; 1918, unirea tuturor provinciilor româneşti în România Mare; 1919 – 1920, marea expropriere a moşiilor şi sufragiul universal…

În istorie, nu există miracole, ci, din când în când, întâmplări minunate; există, câteodată, în viaţa popoarelor clipe privilegiate când, într-o singură generaţie, destinul adună mai multe schimbări decât în câteva veacuri de toropeală.

Aşa s-a întâmplat, la noi, cu bărbaţii născuţi, să spunem, între 1800 şi 1830, şi pe care-i putem numi „generaţia de la 1848”. Erau doar o mână de oameni, însă luptau ca mânaţi de o credinţă neţărmurită în destinele ţării lor. Au zvârlit, ca pe nişte vechituri, obiceiurile, instituţiile, până şi vocabularul, impuse de o putere străină. Au sorbit cu nesaţ din izvoarele culturii apusene; au adoptat instituţii noi, au înnoit limba, au creat pe de-a-ntregul o literatură de valoare universală, au început, în linişte, un proces democratic, într-un ritm nemaicunoscut de vreo altă ţară din Europa; au fixat, pentru generaţii, cu îndrăzneală şi realism, marile obiective politice ale neamului şi au determinat Europa să ţină seamă de ele. Ei au făcut toate acestea. Au făcut chiar mai mult: au făurit România.

Note

1 Dionisie Eclesiarhul, *Chronograf*, apud VI. Diculescu, *Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti*... (v. Bibliografie).

2 *Ibid.*, pp. 13 – 16.

3 Se pare că adevărata pricină a căderii lui Hangerli a. fost următoarea: ocrotitorul său, Capudan-paşa, după încercarea neizbutită de a-l prinde pe răzvrătitul Pasvantoglu la Vidin, avea de gând, ca să-şi scape capul, să arunce răspunderea asupra lui Hangerli, care, chipurile, n-ar fi trimis la timp provizii armatei turceşti. Hangerli, aflând toate acestea de la iscoadele lui, încercase să i-o ia înainte, trimiţând marelui-vizir un raport în care se dezvinovăţea pe sine şi, implicit, arunca totul asupra lui Capudan-paşa. În toate aceste intrigi, cel ce a izbândit a fost Capudan-paşa – ajutat, după cum spun unii, de fanarioţii care râvneau locul lui Hangerli –, iar capul ce a căzut a fost al acestuia din urmă. Episodul ospăţului dat în

cinstea lui Capudanpaşa, în 1798, nu este, poate, decât o scorneală, însă ea spune foarte multe în legătură cu părerea oamenilor de rând despre boieri.

4 Louis Alexandre Andrault, conte de Langeron, născut la Paris în 1763, participă la expediţia din America, în 1782. În 1788, ajunge colonel. În 1790, emigrat în timpul Revoluţiei franceze, se angajează în armata rusă. A participat la toate războaiele duse de Rusia împotriva Turciei în provinciile româneşti, din 1790 până în 1828 (în cele din urmă, ca şef de armată), dar şi la războaiele împotriva Franţei (1793 – 1794 şi 1812 – 1814). A refuzat să reintre în armata franceză, în timpul Restauraţiei, deoarece francezii nu au acceptat să-i păstreze gradul pe care-l avea în armata rusă. În 1815, va fi guvernator al Crimeii, după ducele de Richelieu. Va muri de holeră, în 1831. A lăsat un voluminos *Jurnal* al tuturor luptelor la care a luat parte; în Franţa, nu au apărut decât părţile referitoare la campaniile împotriva Franţei, dintre 1812 şi 1814, sub titlul: *Mémoires de Langeron, général d'infanterie dans l'armée russe, campagnes de 1812, 1813, 1814*, Paris, 1902. Părţile referitoare la Principate au fost însă publicate, la Bucureşti, în 1887, în importanta colecţie a Academiei Române (*Documente pentru a sen-i la istoria românilor*), aşa-numita colecţie Hurmuzaki, după numele celui ce a iniţiat-o, baronul Eudoxiu de Hurmuzaki, supl. I, vol. IU (peste 300 de pagini *in-folio*).

Langeron, om integru şi militar cinstit, va descrie în mod critic societatea din Principate. Întrucât, în slujba Rusiei, ajunsese mai rus decât ruşii, va pune în spinarea boierilor români toate păcatele iadului, căci, după părerea lui, aceştia se făcuseră vinovaţi de a fi pus tot timpul beţe în roate Sfintei Rusii. Poate că nu se înşela întru totul, cel puţin în această ultimă privinţă.

5 Iată lista domnitorilor Munteniei şi ai Moldovei, precum şi cea a înalţilor dregători din Principate sau Fanar, executaţi din porunca Porţii în epoca fanariotă (mai precis, între 1714 şi 1812):

1714 Constantin Brâncoveanu, domn al Munteniei, decapitat la Constantinopol împreună cu cei patru fii ai săi şi cu sfetnicul Ianache Văcărescu. 1716 Ştefan Cantacuzino, domn al Munteniei, decapitat la Constantinopol, odată cu tatăl său, marele-stolnic Constantin Cantacuzino, şi cu unchiul său, marele-spătar Mihai Cantacuzino. Să amintim, în legătură cu aceştia din urmă, că fratele lor, Şerban Cantacuzino (domn al Munteniei din 1678 până în 1688), murise într-un fel cam suspect, poate otrăvit; că tatăl lor, marele-postelnic Constantin, fusese executat la porunca lui Grigore I Ghica, în 1663, bunicul lor, Andronic, decapitat de către turci în 1660, iar străbunicul lor, Mihail Cantacuzino, poreclit Şeitanoglu, fusese spânzurat în 1578.1716 Mitropolitul Munteniei, Antim, înecat.

1737 Ion Ipsilanti, negustor bogat din Constantinopol, strămoş al domnitorilor Ipsilanti, spânzurat.

1741 Alexandru Ghica, mare-dragoman la Poartă, decapitat la Constantinopol. 1759 Alexandru Şuţu, fratele domnitorului Mihai Şuţu, decapitat la Constantinopol.

1765 Iordache Stavrache, capuchehaia domnitorului Munteniei la Poartă, spânzurat la Constantinopol.

1769 Grigore Callimachi, domnitor al Moldovei, şi Nicolae Şuţu, mare-dragoman, decapitaţi la Constantinopol.

1777 Grigore III Ghica, domn al Moldovei, sugrumat la Iaşi.

1790 Nicolae Mavrogheni, domn al Munteniei,

decapitat.

1799 Constantin Hangerli, domn al Munteniei, sugrumat la Bucureşti. 1807 Alexandru Ipsilanti, fost domnitor al Munteniei, schingiuit şi executat la Constantinopol.

1807 Alexandru Şuţu, mare-dragoman, decapitat la Constantinopol.

1812 Dimitrie Moruzi, mare-dragoman, şi fratele său Panait, decapitaţi la Constantinopol.

Oprim aici această enumerare macabră, fără a mai menţiona victimele măcelurilor ce au avut loc la Constantinopol şi în întregul imperiu, în 1821, ca represaliii împotriva răscoalei Eteriei. Nu i-am menţionat nici pe boierii români, de altfel nu prea mulţi, executaţi în aceeaşi perioadă din porunca domnitorilor Moldovei sau ai Munteniei.

6 Cf. Nicoară Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans* (1402 – 1566). Variorum reprints, Londra, 1976, în special cap. IX, pp. 70 la 86: „La crise monétaire ottomane et son influence sur les principautés roumaines”.

7 Filiaţia lui Mihai Cantacuzino nu a fost încă stabilită cu certitudine – ceea ce nu este nicidecum de mirare dacă ne gândim la proporţiile dezastrului din Bizanţ, în 1453. Curând după catastrofă, apar câţiva Cantacuzino, în Moreea, în insule, în Creta, iar contemporanii nu au pus niciodată la îndoială apartenenţa lui „Şeitanoglu” la familia împăratului Ioan VI Cantacuzino. Ulterior, unii istorici au emis dubii, din pricina incertitudinii privitoare la „verigile care lipsesc” şi a faptului, atestat, că, sub ultimii Paleologi, numele Cantacuzino ar fi fost uneori acordat ca un titlu câtorva nobili străini; ultima monografie a Cantacuzinilor din Bizanţ, datorată profesorului Donald Nicol, *The Byzantine*

Family of Kantakousenos, Dumbarton Oaks, 1968, se încheie cu un aviz negativ în ceea ce priveşte legitimitatea Cantacuzinilor din secolul al XVI-lea, iar studiul acesta pare să-l fi influenţat şi pe M.D. Sturdza, care, în *Dictionnaire historique et généalogique*… (v. Bibliografie), nu se pronunţă. Între timp totuşi, prof. Peter Schreiner, în *Byzantinische Kleinchroniken*, Viena, I, 1975, şi II, 1977, şi P.-Ş. Năsturel, într-o comunicare făcută la Casa Românească, Paris, la 7 mai 1988 (nepublicată încă, dar completată şi modificată într-o comunicare făcută la 26 iunie 1992 la Institutul „A. D. Xenopol" din Iaşi, şi care va fi publicată în *Analele* Institutului) au adus în favoarea continuităţii elemente noi, un mănunchi de prezumţii care, după părerea noastră, echivalează cu o cvasicertitudine: astfel, spre deosebire de ceea ce afirmă Nicol, un Mihai Cantacuzino este atestat la Constantinopol, unde moare de ciumă, în 1522; este fiul „marelui slujitor" Andronic, mort la căderea Constantinopolului, în 1453. Surprinde repetarea prenumelor în această familie, înainte şi după Şeitanoglu: Dimitrie, Andronic, Mihai… Mihai C., cel din 1522, este calificat de către sursă drept „fala grecilor prin harul vorbirii şi prin faptele lui", ca, peste două generaţii, Mihail Şeitanoglu să fie calificat de către călătorul german Crusius drept „*princeps* al grecilor de astăzi". Crusius, bun cunoscător al situaţiei de la Constantinopol, nu se va fi făcut oare ecoul unor contestări contemporane? Vom adăuga un argument – care este ceea ce este şi nimic mai mult –, şi anume: ar fi îndrăznit Mihail Şeitanoglu în capitala sultanilor otomani să se fălească, fără temei, cu un străbun ilustru ca împăratul Ioan VI Cantacuzino, în timp ce o fiică a acestuia, Teodora, fusese (spre scandalizarea contemporanilor) soţia lui Orkhan, strămoş al însuşi sultanului? Oricum, în ambiţiile lor politice, Cantacuzinii

din ţările româneşti au făcut întotdeauna mare caz de ascendenţa lor imperială. De fapt, aceasta ne interesează.

8 Lucrări recente întăresc opinia că mama lui Mihai Viteazul ar fi fost o Cantacuzină.

9 *Pneumaticum instrumentant circulanţii sanguinis, sive motu et usu pulmonum dissertatio philosophico-medica, authore Alexandro Mavrocordato Constantinopolitano*, Bologna, 1664. (Şi astăzi mai poate fi văzut micul amfiteatru de anatomie al Universităţii din Padova, datând din secolul al XVII-lea, unde probabil Harvey şi-a făcut descoperirea şi unde a învăţat Mavrocordat.)

10 Dimitrie Cantemir (1673 – 1723), fiul domnului Moldovei Constantin Cantemir (1685 – 1693), şi-a petrecut toată tinereţea ca *ostatic* la Constantinopol, în timpul domniilor tatălui şi a fratelui său mai mare, Antioh. Cunoscător al culturii turco-arabe (era autorul unui tratat despre muzica turcească şi al unui nou sistem de notare a muzicii orientale), bun cunoscător al literaturii clasice greacă şi latină, precum şi al culturii occidentale, la care ajunge datorită contactelor cu cercurile diplomatice de la Constantinopol, se poate spune despre el că este cel dintâi oriental care a sorbit din izvorul a patru civilizaţii: cea bizantină, căreia îi aparţinea, antică, islamică şi occidentală (a se vedea, în această privinţă, articolul nostru „Démetrius Cantémir, philosophe de l'histoire", în *Revue des études roumaines*, XHl-XIV, pp. 65 – 90, Paris, 1974). Vorbea zece limbi… româna, slava veche, greaca modernă, greaca veche, latina, italiana, turca, arabă şi persana – mai târziu, rusa. Se spune că avea şi noţiuni de franceză. Opera sa (scrisă în mare parte după 1711, în timpul exilului în Rusia, în româneşte, greceşte, turceşte, latineşte şi ruseşte) este foarte bogată, însă doar două

opere l-au făcut celebru: *Descriptio Moldaviae*, scrisă în latină, la îndemnul Academiei din Berlin, unde fusese ales, şi istoria imperiului otoman, scrisă în latină şi intitulată *Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae*, publicată mai întâi la Londra, în traducere engleză, în 1734 – 1735, apoi la Paris, în traducere franceză, *Histoire de l'empire othoman où se voyent les causes de son agrandissement* et de sa *décadence* (1743). Această istorie a imperiului otoman, bazată, fără o critică suficientă, pe cronici turceşti de valoare foarte inegală, a fost viu criticată încă de la începutul secolului al XIX-lea (mai ales de către Hammer), însă ea este totuşi preţioasă datorită numeroaselor adnotări contemporane pe care le cuprinde; ea i-a asigurat lui Cantemir o celebritate reală, vreme de un secol (numele lui figurează pe friza Bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris, din piaţa Pantheonului, alături de numele celor mai mari eruditi ai istoriei universale).

— Unul dintre fiii lui Dimitrie, Antioh Cantemir, a fost ambasadorul Rusiei la Londra şi la Paris şi este considerat cel dintâi dintre poeţii „ruşi" moderni (cf. Marcelle Ehrhard, *Le prince*

Cantémir à Paris, 1738 – 1744. Un ambassadeur de Russie à la cour de Louis XV, Lyon, 1938).

11 Alexandre-Maurice Blanc de La Nautte, conte d'Hauterive (17541830), se trăgea dintr-o veche familie din Dauphiné. Fiind sărac, îşi începe cariera ca profesor la oratorieni. Dus la Constantinopol, în 1784, de contele Choiseul-Gouffier, ambasadorul Franţei (în acelaşi timp cu arheologul Lechevalier şi cu poetul Delille), este propus ca secretar francez al lui Alexandru Mavrocordat, care fusese numit de curând domn al Moldovei – şi care va fugi, anul următor, în Rusia, de unde porecla „Firaris", în greceşte: fugarul, care i-a rămas; va fi ultimul domnitor din familia

Mavrocordat. D'Hauterive va face mai târziu o strălucită carieră diplomatică sub Imperiu şi Restauraţie, ca specialist în problemele Orientului. Va ajunge chiar şi membru al Academiei. Notele sale despre Moldova nu au fost publicate decât foarte târziu, prin grija filoromânului A. Ubicini, sub titlul: „Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldovie, dans l'hiver de 1785", de contele d'Hauterive, *Revue de Géographie*, 1877, t. II, pp. 120 – 131, 274 – 287, şi *La Moldavie en 1785*, continuând. Jurnalul de călătorie de la Constantinopol la Iaşi", de contele d'Hauterive, *Revue de Géographie*, 1879, t. H, pp. 366 – 376; 1880, t. I, pp. 45 – 58.

În sfârşit, o a treia lucrare, tot inedită (manuscris dat regelui Carol I al României de către un descendent al contelui), va apărea la Bucureşti, în 1902, sub titlul: *Mémoire sur l'état actual et ancien de la Moldavie*, prezentat A.S.S. prinţul Ipsilanti, domnitorul ţării, în 1787, de către contele d'Hauterive, membru al Academiei Inscripţiilor şi Literelor, Secretar al domnului Moldovei Alexandru Mavrocordat (Firaris).

— D'Hauterive, deşi n-a stat decât scurt timp în Moldova, va fi unul din observatorii străini cei mai lucizi şi mai obiectivi din vremea aceea.

12 Ruggiero Giuseppe Boskovic, iezuit dalmat (Ragusa 1711-Milano 1787), matematician-fizician şi astronom din şcoala lui Newton; a lăsat, pe lângă mai multe lucrări de fizică (este inventatorul diasporametrului şi, o vreme, a fost directorul Opticii Marinei, la Paris), o povestire foarte interesantă a unei călătorii de la Constantinopol în Polonia, publicată la Lausanne în 1772 (v. Bibliografie).

13 I. Raicevich (slav italienizat, ca şi abatele

Boskovic,), care a fost primul consul al Austriei în Principate, a lăsat Memorii foarte preţioase, intitulate *Observazzioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Neapole, 1788, traduse în franceză, în 1822, de J.-M. Lejeune, care, întrucât el însuşi a trăit în Principate, ca preceptor, vreo douăzeci de ani mai târziu, a adăugat note interesante, subliniind schimbările intervenite între timp (v. Bibliografie).

14 Supravieţuirea „perenităţii" bizantine în ţările româneşti, după căderea Constantinopolului, mergea mult mai departe decât această reminiscenţă a ritualului imperial al încoronării. Nicolae Iorga, în acest domeniu ca în atâtea altele, a deschis calea unor noi cercetări şi unor noi idei în lucrarea sa cu titlu provocator: *Byzance après Byzance* (v. Bibliografie). Să citǎm printre lucrările recente, din această perspectivă, D. Năstase, „L'idée impériale dans les pays roumains…" (v. Bibliografie).

15 Lady Elisabeth Craven, fata contelui de Berkeley, divorţată de contele W. Craven. În 1791, se va căsători cu margravul de Anspach-Bayreuth. În 1786, a făcut o călătorie lungă, a cărui pitorească relatare a făcut-o în 68 de scrisori adunate sub titlul *Călătorie în Crimeea şi la Constantinopol în 1786*. Două traduceri franceze au apărut, în 1789, la Londra şi la Paris.

16 Titlul de internunţiu, rezervat astăzi unui agent diplomatic al Sfântului Scaun, de a doua clasă, a fost dat, din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea (după Războiul Crimeii), trimisului austriac pe lângă Poartă, împăratul căuta să evite astfel nemulţumirile legate de dreptul de întâietate ce ar fi putut să apară cu ambasadorul Franţei, căruia Soliman Magnificul, printr-un acord cu Francisc I, îi conferise, pentru totdeauna, întâietatea asupra tuturor trimişilor acreditaţi pe lângă

Poartă.

17 A fost dărâmată, după cum se ştie, în anii 1980, fără să fi existat măcar pretextul unor mari lucrări de urbanism, precum cele din centrul oraşului, ca să se dea cât de cât o justificare acestui act de vandalism oficial.

18 Termenul *ceauş* (cuvânt turcesc) desemna orice fel de uşieri, portari sau curieri. În 1788, Raicevich povesteşte: „Există obiceiul de a avea la curte *ceauşi* turci, un soi de portari, care merg înaintea domnitorului ţinând în mână un baston cu clopoţei. Cel mai adesea, slujba aceasta o fac armenii, servind totodată şi de măscărici, ca să-l înveselească pe înălţimea sa când stă la masă; joacă şi teatru, în turceşte, ceva necuviincios şi ca acţiune, şi ca vorbe”…

19 Cuvântul *crai*, cu sensul de rege, este învechit şi a fost înlocuit, în limbajul curent, de *rege*; nu mai este folosit decât în legende, basme… şi în limbajul ghicitoarelor în cărţi, sau, cu înţelesul peiorativ consfinţit de romanul lui Mateiu Caragiale, *Craii de Curtea-veche*. Să amintim, în treacăt, etimologia lui: este cuvântul slav *krali*, deformaţie a cuvântului german *Karl* (Carol cel Mare) (cf. evoluţia paralelă Caesar → Kaiser). Ungurii l-au adoptat şi ei, sub forma *kirâly*.

20 Cariera lui Charles Reinhard este destul de tipică pentru răsturnările pe care le cunoaşte Europa în timpul Revoluţiei şi al Imperiului. Născut în Württemberg, în 1761, vine în Franţa în 1787, se înflăcărează pentru Revoluţie şi cere naturalizarea. Legat de grupul girondinilor, îi este prezentat lui Talleyrand, care îl ia pe lângă el şi-l va ajuta în ascensiunea socială. Ministru al Franţei la Hamburg, apoi în Toscana în timpul Directoratului, va fi chiar şi ministru de externe câteva luni, înainte de 18 Brumar. Este din nou ministru

plenipotenţiar în Elveţia, apoi în Saxonia Inferioară, înainte de a fi numit consul general în Moldova în primăvara lui 1806. Această neaşteptată numire se explică fără îndoială prin importanţa pe care o capătă dintr-odată Principatele dunărene în marea înfruntare dintre Napoleon şi Alexandru I. Numai că Reinhard a strâmbat din nas: consul într-o provincie a imperiului otoman după ce ai fost ministru de externe! Este consolat dându-i-se titlul de rezident – ceea ce complică lucrurile pentru Poartă, preocupată să evite tot ce ar putea da Principatelor chiar şi numai o aparenţă de autonomie… Reinhard nu va rămâne decât câteva luni la Iaşi, deoarece, fără să prindă el de veste, ambasadorul Sébastiani, din ordinul lui Napoleon, a uneltit pe lângă Poartă ca să-i detroneze pe domnii Munteniei şi Moldovei, Alexandru Moruzi şi Constantin Ipsilanti, fapt ce-i va da Rusiei pretextul de a interveni din nou în Principate: avea să fie cel de al cincilea război ruso-turc, care nu va dura mai puţin de şase ani şi se va sfârşi, în ajunul intrării lui Napoleon în Rusia, cu pacea de la Bucureşti, prin care Rusia dobândeşte jumătatea de răsărit a Moldovei, botezată Basarabia. Reinhard, arestat chiar în ziua intrării ruşilor în Iaşi, este luat prizonier împreună cu familia sa, în pofida dreptului naţiunilor, şi petrece o iarnă cumplită rătăcind prin sudul Rusiei… înainte de a i se da drumul cu scuze. îşi va continua cariera diplomatică, va sluji patru regimuri, va fi făcut baron în timpul Imperiului, conte sub Restauraţie şi pair al Franţei sub Ludovic Filip.

— Soţia sa, fiica unui burghez bogat din Hamburg, a lăsat o serie de scrisori adresate mamei sale vreme de vreo cincisprezece ani, care au fost traduse în franceză prin grija nepoatei sale şi publicate la Paris în 1900 (v. Bibliografie).

21 Ducea de la palatul domnesc până la reşedinţa de la ţară, pe care Constantin Brâncoveanu o construise pentru fiul lui mai mare, la Mogoşoaia (cea pe care prinţesa Bibescu a restaurat-o admirabil între cele două războaie mondiale). Din acest motiv, i se spunea „Podul Mogoşoaiei”. Avea să fie rebotează „Calea Victoriei” după Războiul de independenţă din 1877 şi, cel puţin până la sfârşitul celui de al doilea război mondial, va fi artera cea mai animată din Bucureşti. În ultimul război, un diplomat din vechea şcoală a publicat o carte despre această „cale”, de fapt o povestire plină de farmec, scrisă cu mult talent, despre trecutul întregului oraş... Gheorghe Crutzescu, *Podul Mogoşoaiei* (v. Bibliografie).

22 Termenul „arnăut” este o deformaţie prin rotacism, prin intermediul limbilor greacă şi turcă, a cuvântului care-i desemna pe albanezi. Multă vreme, aceştia au dat cel mai mare număr de mercenari atât la Constantinopol cât şi în Principate, încât, în cele din urmă, s-au numit arnăuţi toţi cei din garda călare, chiar când proveneau din alte neamuri balcanice, cum ar fi sârbii şi croaţii; occidentalii îi numesc uneori *Croates*, *Cravates* sau *Cravats* (de unde vine şi substantivul *cravată*).

23 Friedrich Wilhelm von Bawr (se întâlneşte şi grafia Bauer), general german care a servit în armata Ecaterinei II în timpul războiului ruso-turc din 1768 – 1774; a lăsat foarte interesante *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, apărute la Frankfurt şi Leipzig în 1778 (v. Bibliografie).

24 Dionisie Fotino, grec ce l-a slujit multă vreme, cu credinţă şi cu cinste, pe marele-boier Dinu Filipescu; în 1818, a scris, în greceşte, o lucrare voluminoasă, înţesată de date şi statistici, şi care n-a fost tradusă în româneşte decât în 1859, sub titlul *Istoria generală a Daciei*... (v.

Bibliografie).

25 Mai ales până la lucrările lui Gheorghe Brătianu despre Adunările Stărilor (v. Bibliografie).

26 După Félix Colson (v. Bibliografie), care fusese secretarul Consulatului Franţei şi pare să fi avut acces la statisticile oficiale. Se cuvine însă să semnalăm că o lucrare recentă, de I. Donat şi G. Retegan, folosind o sursă inedită (v. Bibliografie), dă o cifră cu mult inferioară.

27 Despre erodarea piastrului turcesc, iată o nouă mărturie, cea a lui Lejeune, traducătorul lui Raicevich, într-o notă – ne aflăm în 1822, pe când *Osseiyazzioni* datează din 1788: „De pildă, ducatul olandez, care, în aceste Principate, serveşte ca bază pentru toate operaţiunile financiare, făcea, în 1783, patru piaştri şi 1/2; 19 ani mai târziu, adică în 1802, făcea 7 piaştri şi 1/4; în sfârşit, în ultima vreme, a crescut atât de mult încât, la începutul lui 1821, făcea 15 piaştri şi 1/2 sau 3/4” (nota 1, p. 111).

28 Constantin (Dinicu) Golescu, *însemnare a călătoriei mele, în anii 1824, 1825, 1826*. Publicată de Petre V. Haneş, Bucureşti, Ed. Minerva, 1915 (originalul fusese scris în greceşte).

29 Toate trei documentele *ap ud* VI. Diculescu, *Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti*... o culegere de câteva sute de texte semnificative pentru diferite aspecte ale vieţii din acea epocă, mai ales la oraş (v. Bibliografie).

30 Cel puţin aceasta este părerea lui Nicoară Beldiceanu, specialist în chestiunile economice ale imperiului otoman.

31 Constantin Caragea Banul, *Efemeride*... (v. Bibliografie).

32 Histoire de la Moldavie et de la Valachie, Iaşi, 1777 (v. Bibliografie).

33 Despre decapitarea lui François-Thomas Linchou avem numeroase rapoarte; unul din cele mai originale este fără îndoială ciorna unei scrisori a ministrului Saxoniei la Constantinopol, Brühl, care scria, la 7 februarie 1760 (în franceză): „Dizgraţia nefericitului Linciow (sic) a fost parcă anume pusă la cale. Poarta ar fi putut muşamaliza totul sau l-ar fi putut preda ambasadorului, de vreme ce acesta căutase să se amestece; dar fiindcă alianţa dintre Austria, Rusia şi Franţa n-a fost deloc pe placul Porţii, acum vrea, pe orice cale, s-o lovească. În împrejurările date, singurul leac este muşamalizarea” (*apud* Iorga, *Documente… Callimachi*, op. cit., II, p. 248).

34 Citat de A. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*… p. 35 (v. Bibliografie).

35 Vor exista totuşi şi, fanarioţi întârziaţi”, ca acel Alexandru Callimachi, fiu, nepot şi strănepot de domnitori fanarioţi (de altfel, de origine română) care, deşi tatăl lui fugise la Viena în timpul revoluţiei greceşti, iar unchiul său, marele-dragoman al Porţii, fusese executat la Constantinopol în cursul aceloraşi evenimente, avea să facă o carieră strălucită în serviciul Turciei: va fi ambasador la Londra în 1848, apoi la Paris în 1849, bey de Samos în 1853, ambasador la Viena în 1855. îşi va sfârşi zilele în Franţa, ca proprietar al unui castel la Mennecy şi al unui splendid palat la Paris, în piaţa Concorde, colţ cu strada Boissy d’Anglas (actuala ambasadă a Statelor Unite?). Vor fi şi cei din familia Vogoridi, bulgari grecizaţi, care, aşa cum se întâmplă adesea cu neofiţii, în cel de-al 25-lea ceas, vor fi cei mai fanarioţi dintre fanarioţi… Ştefanachi-bey va fi caimacam (locotenent domnesc) în ambele Principate, în 1821, dar nu va izbuti să capete tronul nici uneia. Fiul său Nicolae, caimacam în Moldova după Războiul Crimeii şi Congresul de la Paris, se va sili la

rândul său să capete tronul Moldovei, manipulând alegerile din 19 iulie 1857, ca să aducă în Divanul de la Iaşi o majoritate potrivnică unirii cu Muntenia. Va fi nevoie de perseverenţa lui Napoleon IU ca s-o convingă pe regina Victoria, la întrevederea de la Osborne (2 – 7 august 1857), pentru a determina Poarta să anuleze alegerile trucate. Ca urmare a acestui fapt, majorităţile unioniste din cele două adunări, din Moldova şi din Muntenia, vor alege, în ianuarie 1859, un singur domnitor, în persoana lui Alexandru Ioan Cuza, punând astfel bazele României moderne. O soră a lui Nicolae Vogoridi, Ana, s-a măritat cu cretanul Musurus-paşa, şi el slujitor credincios al Porţii, care avea să fie ambasadorul Turciei la Londra şi chiar marevizir. Fiica lor, Ralu, căsătorită cu fiul mai mare al domnitorului Gheorghe Bibescu, adoptat Brâncoveanu, va fi mama poetei Ana Basarab-Brâncoveanu, contesă de Noailles.

36 Prinţul de Ligne (Charles-Joseph) născut la Bruxelles în 1735, intrase de tânăr în armata austriacă, asemeni tatălui şi bunicul său, şi se distinsese în cursul ultimelor bătălii din timpul Războiului de Şapte Ani. Pe cât de bun soldat, pe tot atât de fermecător curtean, va fi trimis de Iosif II pe lângă armatele lui Potemkin la asediul de la Ociakov. Mai târziu, se va insinua că s-ar fi bucurat, ca şi alţii, de favorurile Ecaterinei H.

37 Radu Rosetti, descendentul unei familii din cele mai bogate şi mai puternice ale aristocraţiei moldoveneşti, nepot, prin mama sa, al ultimului domnitor al Moldovei, Grigore V Ghica, el însuşi membru de seamă al partidului conservator, a fost, la începutul secolului nostru, unul dintre cei mai înflăcăraţi apărători ai dreptului ţăranilor de a stăpâni pământul pe care-l muncesc, drept pe care a încercat să-l statornicească nu numai pe considerente

umanitare, sociale sau economice, ci şi pe argumente juridice şi istorice care au suscitat vii discuţii. A lăsat Amintiri, a căror primă parte („Ce am aflat eu de la alţii”) este o adevărată mină de informaţii asupra vieţii boierilor din Moldova pe vremea bunicului său, hatmanul, apoi marele-logofăt Radu (Răducanu) Rosetti (1762 – 1838) (v. Bibliografie).

3 8 Ion Ghica (1816 – 1897) făcea parte din ramura muntenească a familiei Ghica. Străbunicul său, marele-ban Dimitrie Ghica, fusese, la sfârşitul veacului al XVEI-lea, căpetenia boierilor din „partida naţională”, şi doi din unchii săi mari, Grigore şi Alexandru Ghica, fuseseră, unul după altul, primii domnitori „pământeni”, după era fanariotă. După mamă, se înrudea cu câteva mari familii de boieri patrioţi, Câmpinenii, Cantemireştii, Dudeştii, Văcăreştii, Grădiştenii. Fost student al Şcolii de Mine din Paris, Ion Ghica avea să fie el însuşi unul din capii revoluţiei din Muntenia de la 1848. Delegat la Constantinopol de către mişcarea revoluţionară, va rămâne acolo după eşecul acesteia. Bucurându-se de încrederea guvernului turc, avea să fie – în timpul Războiului Crimeii – bey de Samos, cu titlul de prinţ, adăugând astfel cea de-a unsprezecea coroniţă pe arborele genealogic al familiei Ghica, de vreme ce nu putuse urca pe tronul Principatelor Unite, ambiţie de care l-au bănuit detractorii săi. După Unirea din 1859, va fi în mai multe rânduri prim-ministru, de fiecare dată pentru scurt timp. Nefiind în stare să se supună unui partid, îşi va sfârşi cariera politică la Londra, din 1881 până în 1891. De acolo, la bătrâneţe, într-o serie de scrisori către prietenul său Vasile Alecsandri (publicate treptat în revista Societăţii literare. Junimea”), va arăta că este un prozator plin de vervă şi de talent, lăsându-ne, despre epoca de tranziţie pe

care a trăit-o în tinereţe, memorii care sunt o sursă de informaţii foarte preţioase şi de anecdote mai mult sau mai puţin autentice, însă întotdeauna semnificative. Opera lui completă a fost reeditată nu prea demult; ea cuprinde, în afară de amintirile din copilărie şi de amintirile despre revoluţia de la 1848 şi cele din exilul său, numeroase articole de economie politică, ce conţin date statistice de un real interes (v. Bibliografie).

39 Misiunea Dudescului la Paris, probabil din cauza caracterului ei secret, n-a lăsat, se pare, nicio urmă în arhivele franceze. Realitatea ei nu poate fi însă tăgăduită. Ea este întărită nu numai de povestirea nepotului său Ion Ghica şi de o întreagă legendă care a circulat în ţară, dar şi de povestirea lui Lagarde, pe care o citǎm în altă parte, precum şi de un raport, făcut mai târziu de baronul Kreuchely, consulul Prusiei la Bucureşti, către ministrul său Miltitz, datând din 6 ianuarie 1822: „O singură călătorie la Paris, pe vremea când Bonaparte se afla încă acolo, l-a costat pe logofătul Dudescu suma de 75.000 de ducaţi, aşa cum el însuşi mi-a spus” (*Documentele Hurmuzaki*, X, p. 132). Singura îndoială care stăruie este în privinţa datei la care ar fi avut loc această călătorie. Ghica o situează în 1800; Xenopol (*Istoria partidelor*... op. cit.) în 1803, fără să explice de ce; Radu Rosetti, în *Amintiri*, scrie că a fost odată cu cea a boierului moldovean Gheorghe (Iordache) Catargi, în 1808 – dar se înşală, întrucât misiunea lui Catargi a avut loc în 1810 – 1811. Ultimul biograf al Dudescului, Al. Alexianu (*Un bucureştean de altă dată*... v. Bibliografie), înclină pentru data propusă de Ghica: vara lui 1800. Ion Ghica a revenit asupra acestui episod într-un articol apărut în 1896, în *Annales de l’École Libre des Sciences Politiques* (v. Bibliografie), unde povesteşte câteva din excentricităţile

prin care Dudescu îşi închipuise că avea să poată atrage atenţia celor din preajma lui Bonaparte; de pildă, pentru o petrecere dată într-o seară în palatul său de pe lângă Champs-Élysées, se pare că ar fi cumpărat enorme cantităţi de zahăr de ia cofetarii din Paris, ca să-l împrăştie pe o alee ce ducea la reşedinţa lui şi să le arate musafirilor – în miezul verii – o sanie trasă de cai, aşa cum era trasă iama la Bucureşti… Un alt exemplu de extravaganţă ne este dat de Lagarde, care îl însoţeşte în călătorie în 1813: la un dineu dat în cinstea lui de prinţul Kohâry, guvernatorul Pestei, Dudescu dăruieşte celor două vecine ale sale două şaluri indiene, pe care doamnele le admiraseră la el şi care, după părerea lui Lagarde, făceau *500 de ludovici de aur* (suma pare de-a dreptul fantastică şi ar reprezenta astăzi peste 50 de milioane de lei!). Ultimele rămăşiţe din imensa avere a Dudescului vor fi scoase la mezat, în 1814. Va muri pe la 1830, sărac lipit pământului, probabil la o mănăstire, ctitorie a familiei sale.

40 Citat de E.D. Tappe în „Some New English Travellers…” (v. Bibliografie).

41 În Alexandru Odobescu, *Scrieri alese*, ed. comentată de N. Mihăiescu, Ed. Universul, Bucureşti, 1943; capit. „Poeţii Văcăreşti”, p. 218, nota 1. Ienăchiţă Văcărescu (1740 – 1799) este, incontestabil, figura cea mai emoţionantă dintre boierii români din acea epocă. Nepot al celuilalt Ianache Văcărescu, cel care fusese decapitat împreună cu Brâncoveanu în 1714, este, ca şi Dimitrie Cantemir, un erudit şi un poliglot: învăţase slava veche, greaca veche şi modernă, turca, arabă, persana, franceza, germana şi italiana. Dintre limbile occidentale, pe aceasta din urmă o mânuieşte cel mai bine. În această limbă stă de vorbă, în mai multe rânduri, cu Iosif II, în timpul unei misiuni încredinţate de Alexandru Ipsilanti, în 1782, ca să

încerce să-i aducă înapoi fiii care fugiseră la Viena – Viena, unde Văcărescu uluieşte Curtea prin fastul şi erudiţia sa şi unde se împrieteneşte cu baronul de Breteuil, ambasadorul lui Ludovic XVI. Ienăchiţă Văcărescu, autor de versuri şi al unei prime gramatici româneşti, este socotit ca marele precursor al renaşterii româneşti din secolul al XIX-lea.

42 Ne putem întreba dacă acest precedent nu a inspirat cumva generaţiei următoare protagoniştii unui alt divorţ, care a dat naştere, în anii 1870, unei „cauze celebre", bine cunoscută specialiştilor în drept internaţional privat: prinţesa de Bauffremont, născută Valentine de Caraman-Chimay, dorind să divorţeze ca să se poată mărita cu Gheorghe Bibescu, fiul fostului domnitor al Munteniei, s-a dus să se naturalizeze în ducatul de Saxa-Altenburg, unde divorţul era admis, pe câtă vreme în Franţa era interzis; a obţinut divorţul şi s-a căsătorit cu Bibescu. Curtea de Casaţie franceză printr-o hotărâre din 1878, care a devenit jurisprudenţă, a socotit că divorţul şi recăsătorirea nu erau valabile în Franţa, întrucât naturalizarea fusese făcută cu intenţii frauduloase, numai cu scopul de a ocoli legea franceză.

43 Ne-am ocupat pe îndelete de chestiunea originii instituţiei nobiliare şi a rolului „marilor boieri" în articolul „Les grands boiards..." apărut în vol. XLVI al *Siidost-Forschungen*, 1987 (v. Bibliografie).

44 Nu acesta e desigur cazul lui Mihai Viteazul, ieşit totuşi din rândurile marii boierimi, grupată în jurul fraţilor Buzescu, mândri cavaleri de tip medieval, cu toate calităţile şi păcatele lor. S-o ascultăm pe Sima, văduva lui Stroe Buzescu, rămas în amintirea poporului ca un erou de legendă pentru faptele sale măreţe împotriva tătarilor; povestind intrarea lui Mihai Viteazul într-un oraş, Sima scrie: „Veni Vodă cu Buzeştii şi boierii...", ca şi cum fraţii

Buzescu ar fi alcătuit o categorie specială între boieri şi domnitor. Ne duce cu gândul la trufaşa deviză a familiei de Rohan: *Roy ne puis, prince ne daigne*… (Nu pot fi rege, iar prinţ nu voi să fiu.) în 1595, boierii trimişi de Mihai Viteazul ca să negocieze un tratat de alianţă cu principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, şi-au înşelat stăpânul semnând cu transilvăneanul un adevărat pact de vasalitate potrivit căruia în Ţara Românească puterea revenea în realitate unui sfat de doisprezece boieri. Dacă, datorită autorităţii lui Mihai Viteazul, clauza aceasta rămăsese literă moartă, după dispariţia lui această atotputernicie a oligarhiei, fără a avea nevoie de o consfinţire scrisă, este un fapt împlinit. În 1631, profitând de o puternică mişcare populară de nemulţumire, boierii i-au smuls domnitorului Leon Tomşa, în timpul unei Adunări a Stărilor, o adevărată „cartă a libertăţilor”, prin care obţineau privilegii importante: de pildă, scutirea de unele impozite şi de anumite responsabilităţi fiscale, precum şi renunţarea la dreptul pe care îl avea domnitorul să osândească un boier la pedeapsa capitală, fără judecata Sfatului Boierilor. Din acel moment, domnitorii nu vor mai fi decât reprezentanţii sau instrumentele unui partid al marilor boieri (în Ţara Românească, cel al Cantacuzinilor, al Bălenilor sau al Goleştilor, iar în Moldova, cel al Sturdzeştilor, al Costineştilor sau al Rosetteştilor). Până într-atât încât, în 1672, un Ilie Sturdza va refuza tronul Moldovei pe care i-l ofereau boierii: se simţea mai puternic în „boieria” lui decât pe tronul ţării.

45 A se vedea îndeosebi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*… (v. Bibliografie), Introducere: „Prima dintre (concluzii) este aceea că marea majoritate a dregătorilor (circa 90 %) au făcut parte din familii boiereşti cunoscute, datele din lucrare confirmând

„învăţătură” lăsată de Neagoe Basarab fiului său, Teodosie, că dacă cei „de neam mare” şi rudele domneşti erau destoinici pentru dregătorie „este bine să fie aceia în dregătorii… pentru că se cuvine să fie şi a fost şi mai înainte”.

46 Ion Ionaşcu –, L’influence des Grecs des Principautés…” (v. Bibliografie), pp. 217 sqq. Ancheta a fost făcută pe vreo 750 de documente.

47 în timpul ultimei jumătăţi de secol a epocii fanariote, între 1771 şi 1821, am găsit 21 de familii de boieri mari pământeni, care apar de 198 de ori la un total de 286 de nume, adică o proporţie de 69, 23 %. Familiile fanariote, sau greceşti în general, sunt în număr de 19, apar de 63 de ori, adică 22 %. Boierii autohtoni de a doua clasă, sau *homines novi*, nu sunt decât 12 familii, care apar de 15 ori; în sfârşit, familiile de altă origine, sau a căror origine nu am putut-o stabili, sunt în număr de 7 şi apar de 10 ori.

— După 1821, membrii marilor familii autohtone dau aproape acelaşi procentaj, 69 %, iar familiile de origine grecească, numai *9* % – diferenţa fiind reprezentată de o creştere a celorlalte două categorii. Şi la cele 21 de familii din prima clasă, concentraţia este vrednică de luat în seamă: între 1771 şi 1848, zece familii apar de 228 de ori în documentele noastre, dintr-un total de 267 de nume pe care noi le-am pus în clasa marilor boieri: astfel, 7 Filipeşti apar de 38 de ori, 9 Văcăreşti de 33 de ori, 7 Ghiculeşti de 30 de ori.

3 Racoviţeşti de 26 de ori, 5 Ştirbei de 23 de ori, 6 Kretzuleşti de 20 de ori, 3 Brâncoveni de 17 ori, 4 Goleşti de 15 ori, 4 Grădişteni de 15 ori.

4 Bălăceni de 11 ori… Câteva mari nume sunt lipsă la apel, din pricina unei eclipse de moment, aveau însă să

reapară, de pildă, Cantacuzinii, Câmpinenii, Bălenii, Floreştii, Grecenii, Năsturel-Hereştii. Mai sunt şi câţiva boieri din Oltenia, ca Glogovenii, Bengeştii, Argetoienii, Otetelişenii, care nu catadicsesc să vină la divanul domnesc, preferând să fie în frunte la Craiova decât, probabil, pe planul al doilea la Bucureşti. Însă, în ansamblu, se poate considera că, în Muntenia, „nucleul dur" este format din douăzeci până la treizeci de familii care se menţin la putere, fără întrerupere, de la începutul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XIX-lea.

— Sondajele făcute în documentele divanului moldovenesc, la aceeaşi epocă, ne-au arătat rezultate asemănătoare. pentru o mână de familii, printre care Sturzeştii, Rosetteştii, Balşii, Cantacuzinii, Ghiculeştii, Catargiii, familiile Pallady, Bogdan.

48 Descendenţa lui Constantin Brâncoveanu nu s-a stins în 1714, când domnitorul a fost decapitat împreună cu cei patru fii ai lui: un nepot al domnitorului, copil încă, fusese salvat de la măcel datorită devotamentului unei doici. Reîntorcându-se mai târziu în Ţara Românească, acest nepot a recăpătat o mare parte din imensa avere a familiei… Nepotul său, Grigore, mareleban al Craiovei, mort în 1833 fără moştenitori, a adoptat în 1820 o nepoată a soţiei sale, născută Balş, Zoe Mavrocordat, cu obligaţia pentru aceasta să transmită numele de Brâncoveanu primului ei născut. Fata se va căsători cu

Gheorghe Bibescu, viitorul domnitor al Munteniei din 1842 până în 1848; şi astfel, Grigore, fiul mai mare al lui Gheorghe Bibescu şi Zoe Mavrocordat, a reluat prin adopţiune numele şi titlurile familiei Basarab-Brâncoveanu. Va fi tatăl Anei de Noailles.

49 Cf. Ioan C. Filitti, *Catagrafie oficială*… (v. Bibliografie). Analiza recensământului boierilor şi fiilor de

boieri, ordonată în septembrie 1829 de comandamentul rusesc, în scopul de a stabili pe viitor o distincţie între nobilimea ereditară şi nobilimea personală (legată de funcţie). Titlurile şi privilegiile au fost definitiv desfiinţate în 1858. Recensământul din 1829, completat în 1831 şi 1832, chiar dacă rămâne incomplet din pricina unor posibile erori şi omisiuni, ne dă totuşi o ordine de mărime.

50 Cf. Ioan C. Filitti, *Arhiva G. Gr. Cantacuzino*, p. 266 de acelaşi autor: „Originea românească a ambasadorului francez Maurice Paléologue”, în *Adevărul* din 29 septembrie 1935; de asemenea, Constantin Gane, în revista *Libertatea* din 5 februarie 1935. – Scriitorul Alexandru Paleologu aparţine altei familii, originară, în secolul al XVIII-lea, din Mitilena.

— Să adăugăm că fiul popii Dumitru, frumosul Alexandru, numit pe viitor Dumitrescu, apoi Demetrescu, avea să fie mai târziu înnobilat; va ajunge secretar al guvernului în 1856, şi din el avea să se tragă, în urma unei căsătorii legitime, o distinsă familie ce va da ţării consilieri la Curte şi pe diplomatul Camil Demetrescu, nobilă figură a rezistenţei române în faţa sovietizării ţării, care va plăti cu 16 ani de închisoare atitudinea lui dârză la procesele politice din toamna lui 1947.

51 O cărticică fermecătoare, care evocă, cu umor şi nostalgie, lenta agonie, în secolul trecut, a micilor boieri din valea Motrului, valea cea mai dinspre apus a Carpaţilor olteneşti, a apărut la Bucureşti imediat după al doilea război mondial: Miza Cretzianu, *De pe valea Motrului* (1946).

52 Constantin C. Giurescu, *Contribuţiuni…* (v. Bibliografie).

53 O lucrare recentă face bilanţul legăturilor seculare, foarte strânse, care au existat între Principatele

române şi Muntele Athos, subliniind faptul că, dacă sprijinul material al domnitorilor şi boierilor din Muntenia şi Moldova a fost vital pentru comunităţile monastice de la Athos, mai ales înainte de intervenţia ţarilor de la Moscova, beneficiile pe plan spiritual şi artistic au fost reciproce: P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*... (v. Bibliografie).

54 După documentele Mitropoliei din Bucureşti (astăzi Patriarhie) citate într-o lucrare cu difuzare restrânsă: *Nobiliarul familiei Grădişteanu*, alcătuită de Grigore C. Grădişteanu în 1883.

55 Obedenare (Doctorul M.G. Obedenaru, fost profesor la Facultatea de Medicină din Bucureşti), „La religioşité des Roumains…" (v. Bibliografie).

56 Căsătoriile ruso-române au fost foarte numeroase în prima jumătate a secolului al XIX-lea; ca să nu luăm decât familiile princiare ruse, ai căror membri s-au căsătorit în aristocraţia moldovalahă, putem cita familiile Bagration, Gagarin, Galiţin, Gorciakov, Kociubei, Massalski, Obolenski, Trubetkoi etc.

57 După Radu Rosetti, „Lepădarea de lege", în *Poveşti moldoveneşti*... (v. Bibliografie), pp. 141 – 172.

58 Executarea lui Brâncoveanu a avut ecou şi în scrierile occidentale ale vremii; indirect, a introdus „moda" Principatelor moldovalahe în domeniul romanesc (v. D.C. Amzăr, *Der walachische Fremdenroman Johann Friedrich Mayers*).

59 Tradus de Steinkiihler în *La Roumanie vue par les voyageurs d'outre-Rhin* (v. Bibliografie).

60 Acest Manuc a fost un personaj mai puţin obişnuit. Fiul unui armean din Turcia, Martyros Mârzaian, care făcuse avere în portul dunărean Rusciuc (astăzi Ruse, în Bulgaria), fusese trimis de tatăl său la Iaşi ca să înveţe, pe lângă limbile străine, limba şi obiceiurile ţărilor române

– unde te puteai îmbogăţi atât de repede… dacă nu erai de prin părţile acelea. Moştenitor al unei mari averi, Manuc se apucă să facă negoţ pe scară mare, învârteşte afaceri în toată Europa, din Turcia până în Franţa. Şi fiindcă demonul politicii îl stăpâneşte cum îl stăpâneşte şi cel al afacerilor, ajunge curând trezorierul şi sfetnicul apropiat al marelui-vizir Mustafa Bairactar, care merge până acolo încât îi oferă Principatul Moldovei! Nu va avea timp să intre în posesia lui, deoarece Mustafa Bairactar, care avea de gând să pună capăt puterii anarhice a ienicerilor, a fost asasinat de aceştia; însă domnitorul de o zi avea să păstreze toată viaţa numele de Manuc-bey. Manuc a reuşit să scape de la Constantinopol trăind nişte aventuri vrednice de pana lui Alexandre Dumas, trece Dunărea pe la Rusciuc şi se refugiază la Bucureşti, ocupat în acel moment de ruşi, pe care-i slujise în taină. Suntem în 1808. Atunci îşi construieşte celebrul său han, cel mai frumos şi mai mare din Bucureşti. Însă Manuc, înainte de întoarcerea turcilor, fuge în Transilvania, unde, câtva timp, i se pierde urma. Anul următor, marele-logofăt Dudescu, spre mirarea sa, îl întâlneşte la Sibiu. Lucrul acesta ni-l spune Lagarde: „Contele Dudescu a primit vizita lui Manuc-bey, pe care a avut surpriza şi bucuria să-l regăsească în viaţă” – şi Lagarde preia un zvon care se răspândise în vremea aceea, povestit şi de alte surse, şi anume că, în timp ce Mustafa Bairactar era prins şi ucis de ieniceri, Manuc-bey ar fi fugit, deghizat fiind, luând totodată, într-o căruţă, nu numai banii săi, ci şi tezaurul marelui-vizir… Pe vremea când imperiul lui Napoleon se prăbuşea, urma lui Manuc este semnalată la

Paris, într-un „palat” de pe strada Vremeuil, tot ca agent secret al ruşilor. Avea să moară în Basarabia, în 1817, căzând de pe cal.

61 Este un strămoş, după tată, al prinţesei Bibescu, romanciera.

62 Cifre culese de Marcel Emerit, op. cit.

63 Despre problema originii evreieşti a bunicului după tată a lui Vasile Alecsandri s-a scris mult; păcat că, până şi în zilele noastre, consideraţii care nu au nimic de a face cu obiectivitatea istorică îi împiedică pe istorici să decidă. Pentru noi, lucrurile sunt limpezi: există, mai întâi, mărturia paharnicului Constantin Sion, care afirmă, în a sa *Arhondologie* a Moldovei, că bunicul poetului era evreu convertit şi că luase numele soţiei sale, care aparţinea unei familii boiereşti de origine grecească îndepărtată (figurează în boierimea moldovenească încă din secolul al XVII-lea). Este drept că *Arhondologia* lui Sion, scrisă în anii 1850, este mai mult un pamflet decât un dicţionar al boierimii şi că este plină de greşeli şi de afirmaţii răutăcioase, greu de controlat. Dar, în cazul prezent, informaţiile sunt precise, fiindcă Sion era cuscrul lui Vasile Mihai Alecsandri, tatăl poetului. Iată ce scrie: „Au fost un Mihalachi Botezatu, jidov din târgul boilor din Iaşi, frate cu Cerbu Ochincariu, care a trăit păn pe vremea domniei lui Ioan vodă Sturdza; acel Mihalachi Botezatu au fost stolnic la Sf. Spiridon, s-au însurat şi-au luat o soră a şătrarului Alexandri, şi au făcut mai multe fete şi un fecior, pe Vasile Mihail, care au fost slugă în casă la logofătul Iorgu Ghica; în urmă, când Ghica au fost ispravnic la Bacău, pe la 814 l-au făcut logofăt, şi atunce s-au însurat cu Elenca, fata pitarului Dumitrache Cozoni de la Ocnă, şi şi-au luat porecla de mă-sa. [...] La 821, în vremea enicerilor fiind lipsă de scriitori de vistierie, şi eu fiind cu el cuscru, l-am chemat la Iaşi, au intrat în vistierie. Atunce după împărătească poroncă luându-se moşiile mănăstirilor greceşti şi ale tuturor grecilor în socoteala vistieriei, pe

Vasile Alecsandri l-au rânduit sameş veniturilor acelora, şi au ţinut să meşia păn la 827, când s-au dat moşiile iarăşi înapoi grecilor. Din să meşiea aceea, şi din tovărăşiile ce avea cu cei mai mulţi posesori, au făcut mare stare, şi-au cumpărat moşiea Mirceştii de la postelnicul Andrei Milu [Milo]... etc”. Mai târziu, va ajunge şi mare-vomic.

— O altă mărturie, recentă: Emanoil R. Bogdan, distins genealogist, mort de curând la Paris, ne-a declarat că a văzut cu ochii lui, la Arhivele Statului de la Iaşi, în 1940 sau 1941, un document din anii 1820, echivalent cu un extras de naştere, din anii 1790, „al pruncului Vasile, fiul lui Mihalache Botezatu, evreu botezat, slujbaş la Mitropolia din Iaşi, şi al Mariei Alecsandri...”. Este extrasul de naştere al tatălui poetului.

— Ne putem evident întreba de ce Vasile Alecsandri, nobilă figură a renaşterii naţionale a românilor în secolul al XIX-lea, n-a vrut niciodată să recunoască obârşia evreiască a familiei lui după tată. Să ne amintim însă că momentul când el atinge celebritatea naţională este acela al imigraţiei masive a evreilor galiţieni, faţă de care nici măcar vechii evrei din Principate nu se simţeau prea legaţi, iar imigraţia a produs o reacţie puternică în toată ţara. Într-un asemenea context, pentru un membru de seamă al aristocraţiei, uns, pe deasupra, poet naţional, recunoaşterea originii evreieşti ar fi însemnat o adevărată sinucidere naţională şi politică. Să ne amintim de pildă că Alecsandri, împins de unii prieteni, a figurat printre candidaţii la tronul Moldovei în 1859. Cazul lui Alecsandri nu este însă un caz izolat. Pot fi citate şi altele. Noi înşine am descoperit un caz interesant în Memoriile deocamdată inedite ale lui Ioan Bălăceanu, diplomat din secolul trecut. Când este trimis, în 1848, de guvernul revoluţionar de la Bucureşti, ca prefect la Câmpulung (avea douăzeci de

ani!), este ajutat să lupte împotriva „reacţionarilor” de către comisarul principal al poliţiei locale, un evreu convertit, Solomonescu (cf. articolul nostru „Les souvenirs politiques et diplomatiques de Jean Bălăceanu. Une autre version de la «découverte» de la candidature Hohenzollern au trône de Roumanie en 1866”, în *Buletinul Bibliotecii Române*, vol. XIV [XVIII], Freiburg-im-Breisgau, 1987/1988, pp. 171 – 199).

64 Problema romanităţii sud-dunărene a suscitat o abundentă literatură. Semnalăm aici doar o scurtă lucrare de sinteză istorico-sociologică, apărută recent la Paris, care, pe lângă avantajul de a fi scrisă într-o limbă de circulaţie internaţională, prezintă şi interesul de a fi însoţită de o cuprinzătoare bibliografie: *Les Aroumains* (lucrare colectivă): Cicerone Poghirc, „Romanisation culturelle et lingvistique dans les Balkans. Survivances et évolution”; P.Ş. Năsturel, „Les Valaques de l’espace byzantin et bulgare jusqu’à la conquête ottomane”; Matei Cazacu, „Les Valaques dans les Balkans occidentaux (Serbie, Croaţie, Albanie, etc.). La *pax ottomanica* (XVe-XVHe siècles)”; Neagu Djuvara, „La diaspora aroumaine aux XVIIIE et XIXe siècles”; Max-Demeter Peyfuss, „Les Aroumains à l’ere des nationalismes balkaniques”; Micaela Bacou, „Entre acculturation et assimilation: les Aroumains au XXe siècle”, Publications Langues O, INALCO, Paris (2, rue de Lille, 7 e), 1990, 189 p. Adăugăm că, după apariţia acestei lucrări, am luat poziţie în chestiunea originii aromânilor într-un sens diferit de cea a majorităţii istoricilor români, în articolul „Sur un passage controversé de Kékauménos”, în *Revue Roumaine d’Histoire*, vol. XXX, ianuarie-iunie 1991, pp. 23 – 66.

65 C.C. Giurescu, Contribuţiuni… op. cit. (y. Bibliografie).

66 Reluat de Al. Predescu în *Dâmboviţa*... op. cit. (v. Bibliografie).

67 Apud Pompiliu Eliade, De i influence française sur l'esprit public... (v. Bibliografie).

68 Textul noului statut dat manufacturii de către domnitorul Alexandru Moruzi la 18 aprilie 1794, precum şi cel al raportului boierilor din 17 septembrie 1799 şi al hotărârii domnitorului din 27 septembrie 1799 sunt publicate *in extenso în G. Potra, Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti, vol. I* (*v. Bibliografie*).

69 Redat de Al. Predescu, op. cit., p. 102.

70 Cele mai multe din citatele redate în acest paragraf sunt luate din VI. Diculescu, op. cit.

71 Constantin Harmenopoulos, jurist bizantin din secolul al XIV-lea, este autorul unui voluminos tratat cunoscut sub numele de *Hexabiblos* (cele şase cărţi) sau *Manual de legi*, în care rezumă vestitul Codex de legi realizat în secolele al IX-lea şi al X-lea de Vasile I Macedoneanul şi Leon VI cel înţelept. Manualul acesta păstrase o reputaţie atât de bună în ţările de tradiţie bizantină, încât Alexandru Moruzi pusese să fie tradus în româneşte. Cu toate că acel Codex la care se referea el nu a căpătat putere de lege în Muntenia, manualul lui Harmenopoulos servea în mod curent ca o carte de referinţă pentru judecătorii din Divan, ca o culegere de jurisprudenţă.

72 *Apud* Predescu, op. cit., după G.I. Ionnescu-Gion, care, în *Istoria Bucurescilor* (1899) şi în alte câteva lucrări, a adunat un număr considerabil de documente şi a consemnat o mulţime de anecdote despre vechii Bucureşti.

73 Informaţiile privitoare la organizarea sanitară, atunci când nu sunt luate din documentele de epocă sau din povestirile călătorilor străini, au fost luate, în cea mai

mare parte, din două mici lucrări foarte valoroase: G. Barbu, *Arta vindecării*... (v. Bibliografie) şi – în mai mică măsură – Dr. N. Vatamanu, *Originile medicii*... (v. Bibliografie).

74 *Apud* Diculescu, op. cit.

75 *Apud* Potra op. cit., I, p. 704.

76 Toate, trei documentele *apud* Diculescu, op. cit., pp. 230 sq.

77 Metodă de învăţământ primar promovată de educatorul englez Joseph Lancaster (1778 – 1838), inspirată de o experienţă făcută în India de Andrew Bell: din lipsă de învăţători, se folosesc şcolarii mai avansaţi pentru a-i „alfabetiza" pe cei mai mici. Dezamăgit în propria lui ţară (a fost şi închis pentru faliment), Lancaster a avut mai mult succes în Statele Unite – unde a emigrat în 1818 –, precum şi în Canada şi în America de Sud.

78 Apud Xenopol, Istoria partidelor... op. cit., p. 205.

79 *Histoire de Marseille*, publicată sub din lui Édouard Baratier, Privat, Paris, 1979. A se vedea şi nota 28. Totuşi, potrivit altor genealogişti, M.D. Sturdza, în al său *Dictionnaire généalogique*... (v. Bibliografie), nu crede în această descendenţă.

80 Pentru mai multe amănunte asupra cazului Fleury, a se vedea Pompiliu Eliade, op. cit.

81 *Apud* VI. Georgescu, „Préoccupations intellectuelles chez Nicolas Rosetti-Rosnovanu" (v. Bibliografie).

82 Ion GHICA, *Opere*, I, 259.

83 Cf. Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domneşti*... (v. Bibliografie).

84 Gheorghe Lazăr se născuse în 1779, la Avrig, pe valea superioară a Oltului, dintr-o familie de ţărani. Remarcat din întâmplare de către baronul Brukenthal,

guvernatorul austriac al Transilvaniei, a fost trimis la Viena, unde a studiat ştiinţele fizico-matematice şi teologia. Întors în ţară, este profesor la seminarul ortodox din Sibiu. Punându-şi candidatura pentru un episcopat, este înlăturat de mitropolitul de la Karlowitz (de care ţineau atunci ortodocşii din Transilvania) pentru că ar fi avut idei prea „avansate”. Dezamăgit, emigrează, în 1816, în Muntenia. Aici, atrage atenţia câtorva boieri luminaţi, care obţin pentru el, în 1818, înfiinţarea unei clase de română la colegiul Sfântul Sava. Va preda de toate: gramatică românească, poetică, istorie, geografie, aritmetică, geometrie, algebră, geodezie etc., traducând el însuşi manuale străine sau improvizând cu o neobosită înflăcărare; totul într-o frumoasă dezordine scuzată de patima care-l mistuia, de parcă ar fi simţit că misiunea lui nu avea să dureze. Descurajat de anarhia de după evenimentele din 1821 – 1822 şi grav bolnav, s-a întors în satul natal, unde avea să moară peste câteva luni. Mult după moartea sa, unul din foştii lui elevi, Scarlat Rosetti, a pus să se graveze pe mormântul dascălului aceste două versuri, emoţionante prin naivitatea lor: *Aşa precum Hristos pe Lazăr din morţi a înviat / Aşa tu România din somn ai deşteptat*.

85 Tatăl lui Gheorghe Asachi ar fi fost, şi el, de origine transilvăneană. Gheorghe Asachi va juca un rol de prim-plan în organizarea învăţământului superior din Moldova şi naşterea literaturii române moderne. Avea să fie înnobilat şi va ocupa înalte slujbe oficiale. Fiica sa, Hermiona, va fi a doua soţie a lui Edgar Quinet.

86 Apud Diculescu, op. cit., p. 27.

87 Am pomenit ceva despre această chestiune în articolul nostru „Les grands boiards...” în *Sudost-Forschungen*, vol. XLVI, îndeosebi p. 6, nota 10 (v.

Bibliografie).

88 Este clasificarea propusă de marele etnolog român Romulus Vuia, mai ales în *Lucrările Institutului de Geografie*, 1921 – 1922. A se vedea – în franceză – lucrările lui Emmanuel de Martonne, ale cărui observaţii despre viaţa pastorală şi transhumanţa în Muntenia, de-a lungul mai multor ani, începând cu 1898, pot fi fără risc extrapolate asupra jumătăţii de veac de mai înainte, cu atât mai mult că sunt coroborate cu texte vechi, în tot cazul, cu texte de la mijlocul secolului al XVII-lea (v. Bibliografie).

89 Există despre toate aceste chestiuni o expunere succintă, dar excelentă, în Henri H. Stahl şi Paul H. Stahl, *Civilizaţia vechilor sate româneşti*, Bucureşti, 1968. Tot de Paul Henri Stahl (în franceză, dar despre un aspect particular), „La maisnie (gospodăria) du paysan roumain", în *Buletinul Bibliotecii Române*, Freiburg-im-Breisgau (v. Bibliografie).

90 Faptul este confirmat de harta foarte amănunţită publicată de ruşi în 1835 (a se vedea comentariul în C.C. Giurescu, *Principatele Române*... (v. Bibliografie). Este interesant de notat că, dintre cei opt ofiţeri ruşi, autori ai hărţii, şase au nume germane.

91 Cf. Donat şi Retegan, *La Valachie en 1838* (v. Bibliografie).

92 *Apud* H. şi P. Stahl, op. cit., p. 27.

93 Despre arhitectura caselor ţărăneşti din zona de munte, a se vedea îndeosebi Paul H. Stahl, „Locuinţele ţărăneşti..." (v. Bibliografie).

94 S-a scris mult despre folclorul românesc, de mai bine de un secol încoace, începând cu lucrările lui B.P. Haşdeu, acest precursor genial; nu poate fi vorba să abordăm aici un subiect atât de vast şi atât de special, nici

măcar să propunem o bibliografie, fie ea foarte scurtă. Printre lucrările româneşti cu autoritate astăzi, să le citäm totuşi pe cele ale prof. Mihai Pop (v. Bibliografie). Să adăugăm, în sfârşit, că Mircea Eliade a atins adesea în lucrările lui temele principale ale folclorului românesc în legăturile lor cu miturile şi cu sacrul; a se vedea în special *De la Zalmoxis la Genghis Han*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1980.

95 Cf. Maria Cioară, *Zona etnografică Rădăuţi*, Bucureşti, 1979, p. 128.

96 Despre legenda lui Dragoş, întemeietorul Moldovei, a se vedea, între altele, două articole în franceză în *Revue des Études Roumaines*, XI-XII, 1969; sub aspect mitologic, Mircea Eliade, „Dragoş et la «chasse rituelle»", pp. 31 – 59; sub aspect filologic şi istoric, E. Lozovan, „Rurik et Dragoş", pp. 61 – 80. – Să adăugăm că astăzi există controverse în ceea ce priveşte felul animalului vânat de Dragoş: se pare că *bourul* (*bubalus*? *bos urus*?), din primele povestiri şi de pe peceţile Moldovei medievale, nu este *zimbrul*, a cărui imagine n-ar fi fost introdusă decât în secolul al XK-lea (cf. Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977), ci, potrivit descrierii lui Cantemir, un animal cu craniul mai alungit, cu coame înalte şi cu picioarele fine.

97 *Spaţiul mioritic* este chiar titlul eseului în care Blaga a expus această teorie (al doilea volum din vasta trilogie intitulată *Trilogia culturii* (v. Bibliografie).

98 Constantin Brăiloiu, Sur une ballade roumaine (La Mioritza) (v. Bibliografie).

99 Teohari Antonescu, *Cultul Cabirilor în Dacia*. Studiu arheologic şi metodologic asupra unor monumente antice (teză de doctorat), Bucureşti, 1889. Acest studiu, uitat, a fost recent actualizat şi completat, în lumina

lucrărilor de istorie comparată a religiilor, de Ion Ilie Brie, într-o comunicare la Centre Interuniversitaire de Recherches et d'Études Roumaines, Sorbonne Nouvelle, Paris III. Este citat şi Jean Amsler, „l'âme messagère" (v. Bibliografie).

100 Apud Iorga, Istoria românilor prin călători (v. Bibliografie).

101 Apud Iorga, Documente Callimachi, op. cit., II, p. 517.

102 E vorba de nobili, căci şi printre unguri se găseau iobagi.

103 Pentru Moldova, documentul cel mai complet şi cel mai limpede ni se pare a fi hrisovul lui Grigore Callimachi, din 28 mai 1767 (publicat *in extenso* în Iorga, *Documente*... op. cit., I, pp. 580 sq.). Enumeră, în 16 puncte, obligaţiile celor două părţi: distribuirea celor 12 zile (în regiunile de frontieră, numai 6) de-a lungul anului; durata zilei de lucru; care din membrii familiei ţărăneşti erau obligaţi la clacă; excepţiile; plata în bani – generalizată pentru ţăranii fără pământ, care lucrează în satele de „răzeşi", contribuţia aceasta fiind împărţită atunci între ei proporţional cu partea lor în comunitate; limitarea distanţei la care ţăranul putea fi chemat; normele zilnice la arat; mărimea dijmei; scutirea de dijmă pentru grădina de zarzavat de lângă casă etc.

104 Vincenz Bathiany, Reise durch cinen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukowina im Jahre 1805, Pesta, 1811, apud A. Xenopol, Istoria partidelor... op. cit., vol. I.

105 *Apud* E.D. Tappe, „Rumania", în *Contrasts în Emerging Societies* (v. Bibliografie), care îl citează pe Wyburn, *Memoir and Consideration on the Principalities of Wallachia and Moldavia*, f.d. Probabil 1820), publicată mai

întâi de Iorga la Academia Română, *Memoriile Secţiei Istorice*, seria IU, tomul XIV.

106 Grigore Dimitrie Ghica, domn al Munteniei din 1822 până în 1828, primul domnitor pământean după epoca fanariotă. Pentru a deosebi omonimele, în ţările române s-a luat obiceiul, atât pentru domnitori, cât şi pentru boieri, ca, după prenumele persoanei, să se pună prenumele tatălui (practică ce se va răspândi mai târziu şi în rândurile burgheziei, prenumele tatălui fiind desemnat cel mai adesea doar de iniţială, ca acel *middle name* la anglo-saxoni). Pentru domnitori, istoriografia modernă preferă, pentru a distinge omonimele, dubla numerotare, a prenumelui şi a numelui de familie: Grigore Dimitrie Ghica al Munteniei va fi Grigore IV Ghica VUI, pe când Grigore Alexandru Ghica, domnitorul Moldovei din 1849 până în 1856, va fi Grigore V Ghica X – deoarece, între timp, fusese un Alexandru II Ghica IX, domnitor al Munteniei din 1834 până în 1842.

107 Termenul *ţigan* este derivat dintr-un termen grec bizantin, *atsingani*, care înseamnă „de neatins” (de la verbul *athigganein*, a nu atinge). Termenul fusese aplicat în secolele al VIII-lea – al IX-lea unei secte creştine răspândite în Frigia, ai cărei adepţi socoteau ca o întinare contactul cu anumite obiecte sau chiar numai vederea lor; prin urmare, termenul avea să fie aplicat, peste câteva secole, ţiganilor printr-o adevărată răsturnare de sens.

108 Acest lucru reiese dintr-un document dat de Grigore Callimachi, în septembrie 1759 (în Iorga, *Documente*... op. cit., p. 185).

109 *Apud* Diculescu, op. cit., p. 185.

110 Ambele documente, în Potra, op. cit., pp. 620 şi 623.

111 *Apud* Diculescu, op. cit., p. 49.

112 Apud Iorga, Documente… op. cit., I, p. 483.

113 *Apud* Diculescu, op. cit., p. 50.

114 După Radu Roseiti, „Ţigăncuşa de la ietac”, în *Alte poveşti moldoveneşti*, 1921, reluată în R. Rosetti, *Scrieri*, Bucureşti, 1980, pp. 309 la 334.

115 Povestea care urmează este luată din George Sion, „Emanciparea ţiganilor”, în *Survenire contemporane*, Bucureşti, 1915, reeditat în 1973, Bucureşti, 2 vol. Povestirea se află la începutul celui de al doilea volum, până la p. 53). Autorul, Gheorghe Sion, jucase un rol direct în drama pe care o vom citi: o luase slujnică, după ce fusese slobozită de Cantacuzino-Paşcanu, pe mama tânărului erou al povestirii, şi el va fi cel ce va expune cazul domnitorului Grigore Ghica.

116 Profira Cantacuzino-Paşcanu era fiica marelui-vomic Alexandru Beldiman, autorul *Jalnicei Tragodii* şi al multor traduceri din limba franceză.

117 Grigore V Ghica, într-un moment de depresiune, avea şi el să se sinucidă, cu un foc de revolver, 18 luni mai târziu, la proprietatea sa de la Le Mee, lângă Melun (la vreo 30 km est de Paris), unde se retrăsese în 1856. De o mare sensibilitate, fusese tulburat şi îndurerat de campania de calomnii lansată la Iaşi împotriva lui de către adversarii Unirii Principatelor, adunaţi în jurul caimacamului Nicolae Vogoridi. Partizan convins şi dezinteresat al Unirii, Grigore Ghica fusese afectat şi de refuzul lui Napoleon HI de a-i acorda audienţa pe care i-o ceruse ca să pledeze în faţa lui cauza Unirii şi necesitatea de a se pune capăt alegerilor măsluite din Moldova, alegeri care aduseseră în Adunarea de la Iaşi o majoritate antiunionistă. El nu ştia însă că împăratul, la întâlnirea de la Osborn, de la 9 august 1857, obţinuse de la regina Victoria acordul ca Anglia să se alăture Franţei pentru a

cere Turciei anularea alegerilor din Moldova. La 24 august 1857, seara, s-a sinucis, după ce şi-a făcut testamentul, care începea cu aceste cuvinte: „Castelul Le Mee, 24 august – sunt victima unei mârşăvii şi nu mai pot trăi, deşi mă ştiu cu totul nevinovat. Va veni ziua când adevărul va fi dat la iveală. îi aştept pe duşmanii mei în faţa tribunalului lui Dumnezeu…”. Peste două zile, jurnalele pariziene publicau vestea anulării alegerilor din Moldova de către guvernul otoman. Noile alegeri aveau să aducă o puternică majoritate unionistă, deschizând astfel calea Unirii Principatelor, care va fi realizată *defacto*, la 24 ianuarie 1859, prin dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza pe tronul Moldovei şi pe cel al Munteniei (Grigore Ghica este bunicul monseniorului Vladimir Ghica, episcop *in partibus* şi protonotar apostolic, mort în închisoare, în România, în perioada stalinistă, şi al cărui proces de beatificare a fost introdus la Curia de la Roma).

118 în Muntenia, pandurii au fost mai întâi miliţieni recrutaţi dintre ţăranii liberi – mai ales în regiunile muntoase din Oltenia, pentru menţinerea ordinii în judeţe. Alcătuind mici unităţi de voluntari în armata rusă, se vor acoperi de glorie în timpul războiului din 1806 – 1812, datorită unor căpetenii ca Tudor Vladimirescu; cu ei va ridica acesta steagul revoltei în 1821. Laurenşon, în 1822, îi caracteriza astfel: „În cele cinci judeţe ale Olteniei, erau cinci până la şase mii de panduri, un soi de soldaţi zdrenţăroşi, a căror singură armă este o flintă, pe care, de altfel, o mânuiesc foarte bine, căci învaţă să tragă încă de copii. Turcii se tem de ei”. În limba română, termenul a avut întotdeauna un sens nobil.

119 Edict care specifică privilegiile acordate celor două Principate şi care, pe lângă recunoaşterea vechilor drepturi ale acestor ţări vasale, introducea, ca noutate,

septenatul pentru domnitori, atunci când nu exista un acord prealabil al celor două Curţi, cea de la Constantinopol şi cea de la Petersburg. Inclus într-un acord bilateral ruso-turc, hatişeriful din 1802 lua astfel caracterul unui angajament internaţional. Acesta era acordul pe care Turcia îl viola destituindu-i, înainte de termen, pe cei doi domnitori, fără consultarea prealabilă a Rusiei.

120 Langeron, care numai de sentimente antiruseşti nu poate fi bănuit, citează în Memoriile sale cazuri de-a dreptul cutremurătoare. Într-o notă, de la pagina 81, sub titlul: „Iată un exemplu, dintr-o mie, de ce era în stare cruzimea ruşilor”, povesteşte crimele de care se făcuse vinovat generalul Kamenski în timpul campaniei din iarna 1788, din Moldova: furios că o neaşteptată vijelie îi distrusese un sfert din efective, pusese să fie decapitaţi prizonierii tătari care nu au ştiut sau nu au vrut să răspundă la interogatoriul lui, poruncise să fie legat, despuiat, de un stâlp un evreu care i se păruse suspect şi ceruse să fie stropit cu apă, pe un frig de minus zece grade, ca să moară îngheţat; dăduse foc unui sat întreg, alungându-i pe locuitori, pe ger şi pe zăpadă, lăsându-i să moară de frig şi de foame. Ca să pună vârf, adună toate animalele care nu pieriseră în vijelie sau în incendiu şi le trimite în Rusia, la moşiile sale. Vrând parcă să mai atenueze impresia pe care o vor face cele scrise de el, Langeron îşi încheie nota cu această observaţie: „Trebuie să adaug că, în timpul războiului din 1806, soldaţii ruşi s-au arătat mult mai disciplinaţi şi ofiţerii mult mai puţin cruzi”, dar se contrazice pe aceeaşi pagină când scrie: „Am putut judeca grozăviile la care ofiţerii noştri se dedau prea adesea în Moldova, şi, chiar dacă n-aş fi fost martor, aş fi putut judeca şi după teama cumplită de care este cuprins,

dintr-odată, un ţăran moldovean când vede că-i intră în casă o uniformă rusească. Rămâne împietrit, şi nu mai este în stare nici să zică, nici să facă ceva. Degeaba îi ceri, îl rogi, îi dai bani ca să-ţi facă vreun serviciu oarecare, moldoveanul nu mai e bun de nimic şi rămâne ca o stană de piatră. Nu mai este nimic altceva de făcut decât să-ţi iei singur cele ce-ţi trebuie – ceea ce se şi face de obicei, şi să laşi banii acolo – ceea ce nu se face întotdeauna”.

121 Aici, Langeron se înşală probabil: este vorba de tatăl lui Constantin Varlam, postelnicul Dimitrie Varlam, grec sau macedoromân originar din Corfu; el slujise sub ruşi şi se refugiase în Rusia după plecarea trupelor ruseşti din Moldova, luându-şi şi familia. Crescut în Rusia, Constantin Varlam avea să fie principalul sfetnic al lui Constantin Ipsilanti şi căpetenia partidului rusofil din Muntenia. Căsătorit cu o soră a viitorilor domnitori Grigore şi Alexandru Ghica, va fi mare-ban, în 1812.

122 Pasajul din Memoriile lui Langeron care relatează cele două întâlniri ale lui cu Ahmet-paşa la Rusciuc (figurează în culegerea de documente Hurmuzaki, m, 1, pp. 365 – 370) este de un interes pasionant, nu numai datorită pitorescului descrierilor, ci, chiar mai mult, prin conţinutul discuţiilor. Marele vizir îi mărturisea lui Langeron simpatia lui pentru ruşi, convingerea că marele duşman al Europei era Napoleon şi că toate marile puteri aveau datoria să se unească împotriva lui. Langeron comentează: „Îmi ziceam în sinea mea: bunul-simţ al acestui tâlhar, pe legea mea, mă înspăimântă.

— Generalul Essen, Pisani (tălmaciul) şi cu mine nu ne mai reveneam văzând cum un fost marinar, un pirat fără învăţătură, care nu ştia nici să scrie, nici să citească, vorbea despre cele mai mari chestiuni ale politicii europene cu atâta discernământ şi logică […]. Spusele

acestui vizir ar fi făcut cinste celor mai de seamă diplomaţi din Europa”.

123 S-a vorbit mult despre posibila „trădare” a lui Moruzi. Într-un prim moment, aşa cum am văzut, Langeron nu o credea nicidecum probabilă: ce interes putea avea un candidat la tronurile Principatelor să vadă cum unul din ele este înjumătăţit? Peste cincisprezece ani, în 1827, pe temeiul unor destăinuiri făcute de nişte fanarioţi refugiaţi la Odessa, avea să expună teza potrivit căreia pacea de la Bucureşti ar fi fost rezultatul unui adevărat complot al fanarioţilor: se temeau ca nu cumva, după ce va fi înfrânt Rusia, Napoleon să nu se întoarcă împotriva Turciei; în acest caz, Principatele ar fi fost pierdute pentru totdeauna. *Se non e vero*... Ceea ce pare, în schimb, neîndoielnic este răspunderea Parisului pentru acest dezastru diplomatic: în timp ce menţinerea acestui front de război, pe flancul stâng al imensei frontiere pe care Rusia trebuia eventual s-o apere, ar fi trebuit să constituie un obiectiv major al diplomaţiei napoleoniene, postul de ambasador al Franţei la Constantinopol era, în acel moment, vacant, iar ambasadorului desemnat, Andreossy, i-au trebuit câteva săptămâni până să ajungă la post, iar, când a ajuns, afacerea era încheiată. Langeron remarcă, pe bună dreptate, într-o notă (exprimându-se ca un vrednic supus al ţarului): „Rusia îi este îndatorată pe vecie domnului Andréossy. Nu încape nicio îndoială că, dacă ar fi sosit la timp – şi o putea face lesne –, ar fi împiedicat încheierea păcii, ceea ce ar fi fost foarte rău pentru noi. Andréossy a călătorit ca un ambasador, când ar fi trebuit să călătorească cu iuţeala unui curier. S-a oprit, a petrecut peste tot pe unde s-a oprit şi a găsit pacea gata făcută”. Alte surse insinuează că, la Viena, ar fi avut o iubită care l-ar fi oprit lângă ea mai mult decât se cuvenea. Iată cum a

apărut „chestiunea Basarabiei”.

— De fapt, astăzi, trebuie să corectăm afirmaţiile lui Langeron. Publicarea recentă a unor documente din arhiva otomană a scos la lumină faptul că, cu câteva zile înainte de încheierea păcii de la Bucureşti, însărcinatul cu afaceri al Franţei la Constantinopol, Latour-Maubourg (un nepot al vestitului general), a dezvăluit guvernului otoman intenţia lui Napoleon de a ataca Rusia în viitorul imediat, insistând pe lângă sultan să nu încheie încă pacea. Vestea, discutată în Divan, nu i-a convins pe turci că o eventuală izbândă a ambiţiilor lui Napoleon în Rusia ar fi fost în favoarea intereselor otomane. Să nu uităm, de asemenea, eforturile făcute, de multă vreme, de englezi pentru a-i convinge pe turci că Napoleon, atotputernic în Europa, reprezenta pentru ei o primejdie şi mai mare decât Rusia. (Cf. Chantal Lemercier-Quelquejay, *La Russie, La France et la Turquie à la veille de la campagne de Russie*, în *Cahiers du Monde russe et soviétique*, nr. VI, 2, anul 1965.) Nu este totuşi mai puţin adevărat că prezenţa la Constantinopol a unui ambasador influent şi activ, cum fusese generalul Sébastiani în 1806, i-ar fi putut eventual convinge pe marele-vizir sau pe însuşi sultanul să nu încheie pacea în acel moment.

124 „Haiduc şi tâlhar”, în *Poveşti moldoveneşti*, op. cit., pp. 103 – 122.

125 Apud Iorga, Documente Callimachi, op. cit., I, cap. 1, p. 7.

126 *Apud* Ştefan Ionescu, *Bucureştii în vremea*... (v. Bibliografie).

127 Constantin Rhigas sau Rigas, zis şi Velestinlis, deoarece era din Velestin, sat din nordul Greciei populat cu aromâni. Familia sa (cf. Xenopol, *Partidele politice*... op. cit., care îl citează pe I. Caragiani, *Studii istorice asupra*

românilor din Peninsula Balcanică) era originară dintr-un sat vecin, Băiasa, populată tot cu aromâni, şi avea porecla Truşină, care, în dialect macedoromân, înseamnă „funie de păr de capră”; Constantin avea un frate care se numea Ibu Riga Truşină. Rhigas a fost totuşi un mare apostol al renaşterii greceşti. îmbibat de ideile Revoluţiei franceze, visa la o confederaţie, condusă de greci, a tuturor popoarelor din sud-estul european, legate prin apartenenţa lor la ortodoxism. În 1797, a redactat, la Viena, o proclamaţie revoluţionară pe care a tipărit-o la cei doi fraţi tipografi Markides Puliu, din Viena, tot macedoromâni. Trădaţi de un lucrător de la tipografie, un vienez, au fost arestaţi de autorităţile austriece; în timp ce fraţii Puliu, cetăţeni austrieci, erau deportaţi în Silezia, Rhigas era predat turcilor, care l-au ucis, la Belgrad, în aprilie 1798, împreună cu opt dintre tovarăşii săi.

128 Iată lista „personalului” pe care bunicul memorialistului Radu Rosetti, hatmanul Răducanu Rosetti, îl luase cu familia sa în exilul de la Cernăuţi: un preceptor francez, dl Rémond; un preceptor german, pastor protestant din Braşov; un profesor de muzică; iar ca servitori, pe lângă ţigani: un majordom, un valet, un bărbier, doi vizitii, o doică, o bonă pentru copii, o jupânească, o cameristă şi trei slujnice pentru soţia lui.

129 Apud C.D. Aricescu, Acte justificative la Istoria Revoluţiunii Române de la 1821, Craiova, 1874.

130 Suntem în măsură astăzi, pe baza unor surse foarte bune, să dăm în vileag adevărata identitate a acestei tinere femei cu inimă mare: ar fi vorba de Maria Ghica, fiica unui Dimitrie Ghica, zis Kefal (din ramura moldovenească a Ghiculeştilor), şi a Ecaterinei Cantacuzino.

131 *Pensées de M. le comte d’Exenstim sur divers*

sujets, avec les réflexions morales du même auteur, ediţie nouă, Haga, 1742, 2 vol. in8° (scrisă în franceză de contele Gabriel Thureson Exenstjema, strănepot al cancelarului lui Gustav Adolf. Lucrarea a cunoscut 12 ediţii în secolul al XVIII-lea şi încă una în 1825).

132 Biserica Unită din România a fost pur şi simplu desfiinţată printr-un decret al regimului comunist, la 1 decembrie 1948, şi a trecut, practic, în clandestinitate. Timp de peste patruzeci de ani, a fost o „biserică a tăcerii", o biserică a catacombelor, în Europa secolului al XX-lea. Abrogarea decretului din 1 decembrie 1948 a fost una din primele măsuri luate de regimul de după evenimentele din decembrie 1989, însă Biserica Unită din România n-a intrat încă în toate drepturile ei anterioare.

133 Elementul slav din limbă, atât acela datorat slavonei bisericeşti, cât şi acela asimilat în Evul Mediu timpuriu, nu a suferit această evoluţie depreciativă, deşi frecvenţa lui în limbajul curent a scăzut simţitor. Între timp, el a dobândit un parfum poetic apreciat de scriitorii preţioşi sau arhaizanţi. În mod curios, influenţa franceză asupra limbii române nu a slăbit, în ciuda circumstanţelor politice din ultima jumătate de secol; ea continuă, cu urmări dăunătoare, nu numai asupra vocabularului, dar şi asupra întorsăturilor de frază şi asupra sintaxei. Ne aflăm în faţa unui fenomen foarte asemănător cu influenţa latinei asupra limbii franceze la sfârşitul Renaşterii. Însă, în Franţa, „enfin Malherbe vânt..." în România, Malherbe n-a sosit încă.

134 Este titlul unei cărţulii recente, care, pornind de la acest cuvânt mai degrabă hazliu, abordează, cu inteligenţă şi umor, toate celelalte aspecte de profundă transformare pe care le-a trăit atunci societatea românească: Ştefan Cazimir, *Alfabetul de tranziţie* (v.

Bibliografie).

135 Evreu din Pesta, Rosenthal studiase pictura la Viena, şi, în 1842, în vârstă de numai 22 de ani, s-a dus la Bucureşti, invitat ca „portretist”. A pictat acolo nu mai puţin de 40 de portrete în doi ani, apoi a plecat la Paris ca să-şi continue studiile de pictură. Acolo s-a întâlnit din nou cu grupul de studenţi „moldovalahi” liberali, şi, îmbrăţişându-le cauza, i-a însoţit la Bucureşti în timpul revoluţiei din iunie 1848; va fi naturalizat român sub scurta guvernare „revoluţionară”. Refugiat la Paris după eşecul revoluţiei, în 1850 va accepta o misiune de propagandă a revoluţionarilor către Transilvania. Arestat pe drum de către poliţia austriacă şi întemniţat, va muri în urma torturilor suferite.

136 Despre lupta dintre influenţa germană şi influenţa franceză în arta românească, prof. Ionel Jianu a făcut o comunicare la primul congres al „Institut für Rumänienforschung”, München, 6 – 7 iunie 1988, care urma să apară în Caietul nr. 1 al Institutului: „Der deutsche und der französische Einfluss im Wettstreit um die Vorberrschaft în den rumänischen Kunst”.

137 Apud Xenopol, Istoria partidelor… op. cit.

138 Vlad Georgescu, Ideile politice şi iluminismul… pp. 178 (v. Bibliografie).

139 După Alecu Russo, *Scrieri*, ed. Petre V. Haneş, 1908, pp. 24 sqq., „Holera”.

140 Cf. În special Ştefan Zeletin, *Burghezia română*… (v. Bibliografie); încercare de interpretare sociologică – lucrare capitală, dar prea dogmatică. O privire de istoric la C.C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor*… (v. Bibliografie).

141 Avem de a face cu un fenomen foarte general în faza de tranziţie de la o societate patriarhală la o societate

capitalistă, caracterizat astfel de economistul Celso Furtado: „… creşterea productivităţii în societăţile periferice nu se traducea prin creşterea salariilor, ci provoca o creştere a cheltuielilor de consum ale minorităţii de proprietari şi ale grupurilor profesionale şi birocratice urbane. În felul acesta, *dezvoltarea* a ajuns să se confunde cu asimilarea la modele culturale importate sau cu *modernizarea* stilului de viaţă al unei minorităţi privilegiate” (*Théorie du développement économique*, tradusă din portugheză, ediţia a doua, PUF, Paris, 1976, p. 203).

142 Cf. În special Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie*… (v. Bibliografie).

143 Cu Dimitrie şi Ion Brătianu începe cariera unei familii care a dat, probabil, cea mai strălucită dinastie politică din Europa contemporană. Într-un secol, din 1848 până în 1948, ea a dat României, fără să-i mai socotim pe membrii corpurilor legiuitoare, şase miniştri, dintre care patru prim-miniştri. Fraţii Dimitrie şi Ion au jucat un rol de prim-plan în 1848 ca şefi, alături de Constantin Rosetti, ai fracţiunii celei mai radicale a mişcării revoluţionare.

Au participat la actul Unirii Principatelor în 1859, şi acţiunea lui Ion Brătianu a fost fără îndoială hotărâtoare în venirea lui Carol de Hohenzollern pe tronul României… Ion Brătianu a fost apoi şeful guvernului în timpul Războiului de independenţă din 1877 şi în timpul dificilelor negocieri de la Berlin din 1878. La fel de strălucit ca şi el, fiul lui, Ion (Ionel), care-i va urma în fruntea partidului liberal, va călăuzi destinele ţării în timpul primului război mondial, care avea să ducă la formarea României Mari, şi va realiza cele două reforme fundamentale înscrise de multă vreme în programul partidului liberal: împărţirea pământului la ţărani şi votul universal. Bucurându-se de deplina

încredere a regelui Ferdinand, s-a putut spune despre el că, vreme de peste douăzeci de ani, a fost regele neîncoronat al României. Contele de Saint-Aulaire, ministrul Franţei la Bucureşti în timpul războiului, a scris despre el, în ale sale *Confessions d'un vieux diplomate*, că era „mai mare decât Lloyd George, mai mare decât Clemenceau"… Ca să încununeze acest palmares, în epoca stalinistă, trei membri ai familiei Brătianu au murit în închisoare sau de pe urma întemniţării.

144 Apud Xenopol, Istoria partidelor… op. cit., p. 292.

145 Cei trei fraţi Golescu, fiii lui Dinicu, asemenea celor trei muşchetari, erau în realitate patru cu vărul lor primar, care, ca să complice şi mai mult lucrurile, se numea Alexandru, ca unul din cei trei fraţi; sunt deosebiţi spunându-li-se Alexandru-Albu şi Alexandru-Negru – dar, dacă Negru este o poreclă din pricina feţei negricioase a purtătorului numelui, Albu era un al doilea prenume.

— Corespondenţa (cel mai adesea în franceză) între cei trei fraţi şi mama lor, Zinca Golescu, o adevărată „mamă a Grahilor", patrioată la fel de înflăcărată ca şi fiii ei, este foarte instructivă şi emoţionantă; a fost publicată la Bucureşti, în 1939, de Gheorghe Fotino (*Din vremea Renaşterii naţionale*: *boierii Goleşti*).

Glosar[3]

agă: ofiţer comandant din armata otomană; în Ţara Românească în secolul al XVII-lea, marele-agă era, după spătar, al doilea comandant al oştirii; la începutul secolului al XIX-lea, este şeful poliţiei capitalei. *armaş*: înalt dregător care la origine răspundea de artilerie („pusei") şi de „puşcării"; cu vremea, principala lui atribuţie devine

3 Glosarul acesta e necesar şi cititorului român, întrucât cei mai mulţi dintre termenii pe care-i conţine au ieşit din uz.

poliţienească: aplicarea „caznelor” şi aducerea la îndeplinire a pedepsei capitale. *ban*: înalt dregător; în Muntenia de la sfârşitul secolului al XV-lea, mareleban al Craiovei guvernează Oltenia şi este, în sfatul domnesc, boierul cu cel mai înalt rang; în epoca ce ne interesează, nu mai stă la Craiova, unde-i ţine locul un caimacam, dar este în fruntea divanului în lipsa domnului; în Moldova, banul este un boier de rang mai mic. *beglerbei* (*sau beilerbei*): guvernatorul general al unei mari provincii din imperiul otoman (cuprinzând mai multe ţinuturi). *beşli-aga* (*beşleagă*): căpitan de beşlii (corp de cavalerie uşoară), însărcinat cu ocrotirea călătorilor musulmani.

bei (sau *bey*): guvernator al unei provincii (mai rar, al unui mare oraş) în imperiul otoman; pentru turci, domnii ţărilor române erau *bei*. *beilic* (sau *beylic*): han rezervat oaspeţilor de seamă turci la Bucureşti sau la popasurile de la Constantinopol spre ţările române. *beizadea*: fiu de domn. *biniş*: haină largă de postav, tivită cu samur.

cafegi-başa: boier de rang inferior, însărcinat să vegheze la servirea cafelei domnitorului.

caftan: haină de onoare pe care sultanul o oferea domnilor Munteniei şi Moldovei ca semn distinctiv al rangului lor; la rândul lor, domnii îi „căftăneau” pe boierii din divan.

caimacam: locotenent domnesc atunci când domnitorul lipsea sau tronul nu era ocupat; în Oltenia, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, înlocuitorul permanent la Craiova al marelui-ban, care, de atunci, stă la Bucureşti.

calpac: căciulă mare sferică de fetru sau de blană, purtată de boieri. *cămăraş*: boier care avea grija camerei lui vodă, şambelan. *capudan-paşa*: mare-amiral al flotei otomane. *capugiu*: străjer la serai; trimis cu o misiune specială de către sultan. *capuchehaie*: agent diplomatic al

domnilor români pe lângă Poartă. *ceacşiri*: pantaloni turceşti bufanţi.

ceauş: curier al Porţii; la noi, grad militar inferior, căpetenie de aprozi. *chehaia*: intendent al unui paşă sau vizir.

ciohodar: servitor la înalţii demnitari turci; camerier al domnilor. *clucer*: boier însărcinat cu aprovizionarea Curţii; în secolul al XIX-lea, marele-clucer este boier de rangul II, însă cu participare la divan. *comis*: boier din divan; la origine, mai-mare peste grajdurile domneşti. *cucă*: cască de ienicer acoperită cu catifea şi împodobită cu pene de struţ; ca şi tuiurile şi steagul, era un simbol al puterii, fiind dăruit de sultan domnilor Munteniei şi Moldovei.

divan: (începând din secolul al XVII-lea) sfatul domnesc adunat pentru a împărţi dreptatea; ansamblul boierilor din sfatul ţării. *divan-efendi*: secretar turc care-l însoţea pe domnitor în ţară. *dragoman*: interpret, tălmaci oficial, marele-dragoman (sau *drogman*) al Porţii era cel mai înalt demnitar creştin în imperiul otoman, un fel de secretar de stat la afacerile externe. *epistat*: intendent; conducător al unui serviciu public. *epitrop*: curator, administrator al bunurilor bisericeşti. *falangă*: bară de lemn orizontală de care se legau picioarele celor condamnaţi să fie bătuţi la tălpi cu o vână de bou; supliciul ca atare. *falce*: unitate de măsură pentru suprafeţe, folosită în Moldova, care avea aproape un hectar şi jumătate (14 323 m.p.). *feregea*: haină, lungă din stofă fină sau catifea brodată, deschisă în faţă, purtată de boieri sau boieroaice peste îmbrăcămintea obişnuită. *fermencă*: un fel de ilic cu mâneci lungi, din catifea brodată, purtată peste anteriu.

firman: ordin scris dat de sultan, destinat provinciilor

(iscălit de marele-vizir şi purtând pecetea sultanului). *fumărit*: dare pe case, identificate prin hornuri (fumuri). *giubea*: haină largă de postav, lungă până la glezne, adesea căptuşită cu blană.

grammaticâs: scrib sau secretar grec.

hanger: pumnal curbat pe care turcii îl purtau la brâu; când hangerul aparţinea unor personaje de seamă, mânerul era încrustat cu nestemate. *hatişerif*: poruncă dată de însuşi sultanul (firmanul purta atunci, alături de pecetea sultanului, şi apostila lui). *hatman*: comandantul oştirii în Moldova.

hospodar: titlu dat de ruşi domnilor Moldovei şi Munteniei, şi care uneori a fost adoptat şi de cancelariile occidentale. *işlic*: căciulă de blană scumpă, de formă aproape cilindrică (ca o tocă), purtată de domnitori şi boieri.

Ispravnic: după reformele lui Constantin Mavrocordat, administratorul unui judeţ (prefect).

jitnicer: dregător de rangul al doilea, pe vremuri însărcinat cu strângerea şi păstrarea cerealelor în hambarul domnesc (jitniţă). *jude*: în Evul Mediu, căpetenia unei comunităţi de ţărani liberi (uneori, dublet slav: *cneaz*).

judeţ: împărţire teritorial-administrativă păstrată din Evul Mediu până în epoca contemporană; la origine, putea avea şi înţelesul de primar ales în oraşe.

lăieşi (ţigani): ţigani dintr-o ceată nomadă, care aparţineau însă unui proprietar. *lipscani*: mari negustori care, o dată sau de două ori pe an, se duceau la marele târg de la Leipzig (Lipsea).

logofăt: la Bizanţ, marele-logofăt (*jogothetis*) devenise, din secolul al XIII-lea, un fel de controlor general al administraţiei; în Ţara Românească şi în Moldova,

marele-logofăt apare de la început ca şef al cancelariei domneşti (în documentele latineşti, i se spune *cancellarius*); în Moldova, marele-logofăt e dregătorul cu cel mai mare rang, în Muntenia trece după marele-ban şi marele-vomic; banalizat în secolul al XIX-lea, termenul va desemna la oraş un secretar, la ţară un intendent de moşie. *mahmudea*: monedă turcească de aur a cărei valoare a variat; în epoca de care ne ocupăm, valorează aproximativ 25 de lei. *mazil*: (de la un adjectiv turcesc însemnând „destituit”) 1. calificativ pentru un domnitor după destituirea lui de către Poartă; 2. urmaş al unor foşti dregători, dar care el însuşi nu mai are nicio dregătorie. La începutul veacului al XIX-lea, mazilii alcătuiau o categorie socială intermediară între boieri şi moşneni sau răzeşi.

menzilhancă: serviciul poştei la turci şi în ţările române în epoca fanariotă. *meşi*: încălţăminte de piele foarte fină, purtată peste ciorapi, dar cu papuci sau cizme.

meterhancă: ansamblu de muzică militară turcească. *mucarer*: sumă plătită Porţii de domnitori ca să obţină confirmarea sau reînnoirea domniei.

oca: măsură de greutate (1, 271 până la 1, 291 kg) sau de capacitate (1, 288 sau 1, 520 1).

paharnic: mare-dregător care avea grija băuturii la Curte şi care avea datoria de a gusta în prealabil băutura domnului. *pară*: monedă divizionară a piastrului şi a leului (1 leu = 40 de parale). *paşalăc*: provincie a imperiului otoman guvernată de un paşă. *peşchergiu*: copil de casă care-i ducea domnului şervetul de şters pe mâini.

peşcheş: dar făcut înalţilor demnitari otomani.

pârcălab: guvernatorul unei cetăţi în Evul Mediu; mai târziu, şi al unui târg. *părgar*: membru în sfatul administrativ al unui oraş sau târg. *polcovnic*: colonel din armata rusească; termen folosit şi la români în prima

jumătate a secolul al XIX-lea.

postelnic: boier din sfatul domnesc având grija camerei domnitorului; în epoca fanariotă, el este însărcinat cu relaţiile externe şi protocolul. *protosinghel*: grad monahal, îndată după arhimandrit. *raia*: 1. supus creştin al sultanului; 2. provincie a imperiului otoman populată cu creştini (în ţinuturile româneşti, desemna enclavele turceşti de la nordul Dunării).

scutelnici: ţărani sau slujbaşi mărunţi care, în schimbul anumitor munci în folosul domniei sau al vreunui demnitar, erau scutiţi de dări. *ser dar*: în Moldova, comandant de oaste; în Muntenia, marele-serdar comandă o unitate de cavalerie cu atribuţii de jandarmerie; de la sfârşitul epocii fanariote, boier de rang mijlociu.

spătar: la origine, mare-dregător care purta spada domnului la ceremonii; mai târziu, în Muntenia marele-spătar are comanda întregii oştiri, iar, la sfârşitul epocii fanariote, mai mult atribuţii de menţinere a ordinii. *staroste*: căpetenia unei bresle de negustori sau de meseriaşi. *stolnic*: boier care purta grija mesei domnitorului; la sfârşitul epocii fanariote, pe lângă marele-stolnic, sunt şi stolnici printre boierii fără atribuţii. *sudit*: locuitor din ţările române care se bucura de protecţia unei puteri străine. *şerbegi-başa*: boier mărunt, însărcinat, pe lângă domnitor, să se îngrijească de dulceţuri.

tui (tuiuri): semn distinctiv al unor înalţi demnitari otomani, format din cozi albe de cal împletite, legate la capătul unei lănci roşii; numărul cozilor varia după rangul personajului: domnii români aveau dreptul la două cozi, marele-vizir şi unii beglerbei aveau trei. *vătaf*: în epoca ce ne interesează, sens general de intendent; *vătaf de plai*: şef al plăieşilor unei regiuni de munte. *vătraşi*: ţigani robi care locuiau la casele stăpânului. *vecin*: ţăran şerb, în

Moldova (în Muntenia, i se zicea *rumân*), *vistier* sau *vistiernic*: trezorier; marele-vistier era, în ambele ţări, dregătorul care avea sarcina administraţiei financiare. *vornic*: mare-dregător însărcinat cu conducerea treburilor interne şi care avea întinse atribuţii judecătoreşti; în Muntenia, avea rang îndată după marele-ban; în Moldova, venea după marele-logofăt. *zapcii*: cârmuitori ai unor plăşi; agenţi însărcinaţi cu strângerea dărilor.

Repere cronologice (1800 – 1848)

Interne

Externe

Ultimele domnii fanariote

1799 – 1801 Alexandru Moruzi în Octombrie 1799 Bonaparte pără Muntenia seste E &intul

1799 – 1801 Constantin Ipsilanti în Moldova

1801 – 1802 Mihai Şuţu în Muntenia 1801 – 1802 Alexandru Şuţu în Moldova septembrie 1802 *Hatişerifurile* sultanului înserate într-un acord bilateral cu Rusia, care asigură domnitorilor Moldovei şi Munteniei domnii cu o durată de şapte ani. Orice schimbare înainte de termen trebuia încuviinţată de Petersburg. 1802 – 1806 Constantin Ipsilanti în 18 mai 1804 Proclamarea lui

Muntenia Napoleon ca împărat al francezilor

1802 – 1806 Alexandru Moruzi în 2 decembrie 1804, încoronarea

Moldova 2 decembrie 1805 Austerlitz („bătălia celor trei împăraţi”)

august 1806 La instigaţia generalului Sébastiani, ambasadorul Franţei, sultanul îi revocă unilateral pe cei doi domnitori, dând astfel un pretext ţarului să intervină în Principate, decembrie 1806 – mai 1812 Al cincilea război ruso-turc şi ocupaţia rusească a celor două principate. Întreruperi intermitente

7 – 9 iulie 1807 Tratatul de la Tilsitt între Napoleon şi Alexandru I

28 mai 1812 *Pacea de la Bucureşti*. Rusia anexează Moldova dintre Nistru şi Prut.

Iunie 1812 „Marea Armată” a lui Napoleon intră în Rusia

1812 – 1818 Ion Gheorghe Caragea Septembrie 1814 – iunie 1815 Conân Muntenia greşul de la Viena

1812 – 1819 Scarlat Callimachi în Moldova

18181821 Alexandru Şuţu în Muntenia

18191821 Mihai Şuţu în Moldova

1821 martie-aprilie Revolta grecilor din Principate şi Peloponez: „Eteria”. Alexandru Ipsilanti vine din Rusia în Moldova apoi în Muntenia

23 ianuarie 1821 Proclamaţia lui Tudor Vladimirescu în Muntenia

27 mai 1821 Executarea lui Tudor de oamenii lui Ipsilanti mai 1821 – iunie 1822 Ocupaţia tur-Insurecţia continuă în Grecia ceaşcă în Principate

1822 Restabilita domniilor pământene în cele două Principate 1822 – 1828 Grigore IV Ghica în Muntenia

1822 – 1828 Ion Sandu Sturdza în Moldova

25 septembrie 1826 *Convenţia de la Akkerman* (Cetatea Albă) dintre Rusia şi Turcia: Divanurile celor două Principate au dreptul să-şi aleagă domnitorii pentru o durată de şapte ani.

26 aprilie 1828 Rusia declară război Turciei. Armata lui Wittgenstein ajunge la Dunăre în cinci zile. Al şaselea război ruso-turc (1828 – 1829) 2/14 septembrie 1829 *Tratatul de pace de la Adrianopol*: otomanii părăsesc cele trei „raiale” de la nordul Dunării, Turnu, Giurgiu şi Brăila; libertatea de navigaţie pe Dunăre. Principatele au dreptul să-şi aleagă domnitorii pe viaţă.

1829 – 1834 *Administraţie rusească în Principate*. „Proconsulatul” generalului contele Pavel Kiseleff ianuarie 1848 Agitaţie revoluţionară în Italia

2224 februarie 1848 Revoluţia la Paris

4 iulie 1830 Luarea Algerului de către francezi

27 – 28 – 29 iulie 1830 Revoluţia la Paris („cele trei zile glorioase”) 13 iulie 1841 Convenţia de la Londra între cele cinci mari puteri privind Strâmtorile (Bosfor şi Dardanele)

1831 Adoptarea „Regulamentului Organic” de către Obştească Adunare extraordinară: Muntenia (mai 1831), Moldova (octombrie 1831) 1834 – 1842 Alexandru Ghica în Muntenia

1834 – 1849 Mihai Sturdza în Moldova 1842 – 1848 Gheoighe Bibescu în Muntenia iunie-septembrie 1848 Guvern revoluţionar provizoriu în Muntenia iulie 1848 Ruşii ocupă Moldova 25 – 27 septembrie 1848 Turcii şi ruşii se înţeleg să intre în Bucureşti

Bibliografie

(Bibliografia unui asemenea subiect nu poate, bineînţeles, să fie exhaustivă. M-am limitat la lucrările efectiv consultate şi, întrucât cartea a fost concepută şi scrisă integral în străinătate, o mai mare importanţă au luat-o, aproape pe nevrute, mărturiile străine despre ţara noastră aflătoare prin marile biblioteci din Apus – bunăoară din Paris, München, Freiburg-im-Breisgau, Londra, Washington.

— De altfel, cum era firesc, bibliografia din versiunea originală (franceză) nu cuprinde decât lucrări în limbi de circulaţie internaţională, referinţele la cărţi sau izvoare româneşti apărând doar ocazional, în note sau chiar în text; de asemeni, primul paragraf, „Lucrări cu caracter general”, a fost redus la un strict minimum.)

I. LUCRĂRI CU CARACTER GENERAL

Bengesco (Georges).

— Bibliographie franco-roumaine du XIXe siècle, Bruxelles, 1895, 192 p.

Brătianu (Gheorghe I.).

— *Originile şi formarea unităţii româneşti*, Bucureşti, 1942, trad. franceză: Bratiano (Georges I.).

— *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucureşti, 1943.

Densuşianu (Ovide).

— Histoire de la Roumanie, Paris, 1929.

Giurescu (Constantin C.).

— *Istoria Românilor*, 3 vol., Bucureşti, 1935 – 1946.

Giurescu (Constantin C.).

— *Formation du peuple roumain et de sa langue* (traducere din româneşte), Bucureşti, 1972.

Giurescu (C. C.).

— La formation de l'état national unitaire roumain, Bucureşti, 1975.

Giurescu (C. C.) etalii – Chronological History of Roumania, Bucureşti, 1974.

Giurescu (C. C.) etalii.

— Histoire chronologique de la Roumanie, Bucureşti, 1976.

Holban (Maria) şi Cernovodeanu (Paul) (lucrare colectivă coordonată de).

— *Călători străini despre ţările române* (din care apăruseră primele opt volume când s-a isprăvit această carte). Bucureşti, primul volum, 1968.

Iorga (Nicolae).

— *Istoria românilor prin călători*, 4 vol., 1928 – 1929; reeditat într-un volum, Bucureşti, 1981.

Iorga (Nicolae).

— Histoire des Roumains et de la romanité orientale, 10 vol., Bucureşti, 1937 – 1945.

Lăzărescu (Dan A.) – *Imaginea României prin călători*, Bucureşti, 1985, 2 vol.

Munteano (B.).

— Panorama de la littérature roumaine contemporaine, Paris, 1938, 332 p.

Ristelhueber (René).

— Histoire des peuples balkaniques, Paris, 1950.

Seton-Watson (R.-W.).

— A History of the Rumanians. from Roman Times to the Completion of the Unity, Cambridge, 1934.

Seton-Watson (R.-W.).

— Histoire des Roumains, de l'époque romaine à l'achèvement de T unité (traducere din englezeşte), Paris, 1937.

Xenopol (Alexandru, D.).

— *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, 10 vol., Iaşi, 1888 – 1910.

Xenopol (Alexandre D.).

— Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, depuis les origines jusqu'à 1859, Paris, 1896.

H. MĂRTURII DE EPOCĂ

a) Culegeri de documente

Hurmuzaki (Eudoxiu de).

— *Documente privitoare la istoria românilor* (primul volum, apărut în 1887).

Iorga (Nicolae).

— Documente privitoare la familia Callimachi, Bucureşti, 1903, 2 vol.

Diculescu (VI.).

— Viaţa cotidiană a Ţării Româneşti în documente, 1800 – 1848, Cluj, 1970.

Potra (George).
— Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti, 1961.
b) Autori
Alecsandri (Vasile).
— *Ballades et chants populaires de la Roumanie* (*Principautés Danubiennes*), recueillis et traduits par V. Alexandri, avec une introduction par M.-A. Ubicini, Paris, 1855.
Bacheville (Barthélemy).
— Voyages des frères Bacheville, Paris, 1822.
BĂLCESCU (Nicolas).
— *Question économique des Principautés Danubiennes*, Paris, 1850 (publicat fără numele autorului).
Bathiany (recte Batthyâny, Vincenz), Reise durch cinen Theil Ungarns, Siebenbiirgens, der Moldau und Bukowina im Jahre 1805, Pesta, 1811.
Bawr (Général Friedrich Wilhelm von).
— Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie, avec un Prospectus d'un Atlas géographique et militaire de la dernière guerre entre la Russie et la Porte Ottomane, 1774, Frankfurt şi Leipzig, 1778.
Bellanger (Stanislas).
— Le kéroutza, voyage en Moldo-Valachie, 2 vol., Paris, 1846.
Bibesco (Georges).
— Roumanie; vol. I: D'Andrinople à Balta-Liman (1829 – 1849), Paris, 1893; vol. H: Règne de Bibesco. Lois et décrets 1843 – 1848. Insurrection de 1848, histoire et légende, Paris, 1894.
Bilecocq.
— Album Moldo-valaque (număr din L'Illustration nesemnat), 1848.

Bolliac (César).

— Mémoires pour sei-vir à l'histoire de la Roumanie (Provinces Danubiennes), Premier Mémoire, Paris, 1856.

Boscowttch (R.P. Joseph).

— Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de Son Exe. Mr. J. Porter, Ambassadeur d'Angleterre, en 1762, par le R.P. Joseph B., de la Compagnie de Jésus, Lausanne, 1772 (originalul italian a apărut la Bassano, 1784).

Carra (Jean-Louis).

— *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actual de ces deux Provinces*, Iaşi, 1777, „aux dépens de la Société typographique des Deux-Ponts"; reeditată la Lausanne, 1781; conţine o anexă – care constituie singurul interes al cărţii – unde se află aproape toată lucrarea generalului de Bawr. (J.-L. Carra, fostul secretar francez al lui Grigore HI Ghica, este totodată autorul unei plachete, scrisă în acelaşi an 1777 şi intitulată *Essai particulier de politique dans lequel on propose un partage de la Turquie européenne*, cf. T.-G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914, pp. 315 – 317).

Colson (Félix).

— De l'état présent et de l'avenir des principautés de la Moldavie et de la Valachie, Paris, 1839.

Constantin Caragea Banul, în P.P. Panaitescu, „Un manuscript al «Efemeridelor» lui Constantin Caragea Banul", Extras din *Buletinul Comisiei Istorice a României*, vol. HI, 1924, pp. 115 – 120.

Craven (Elisabeth Berkeley, Lady).

— *Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786* (două traduceri franceze în 1789, la Londra şi la Paris).

Deprez (Hippolyte). – „La révolution dans l'Europe

orientale” (Lû *Revue des deux mondes*), Paris, 1848.

Desfeuilles (Paul) et Lassaigne (Jacques).

— *Les Français et la Roumanie*. Texte alese, 1937.

Dionisie Eclesiarhul – Chronografulu Ţierei-Rumânesci de la 1764 până la 1815, în A. Papiu-Ilarianu, Tezauru de Monumente Istorice, t. H, pp. 159 – 236.

Fotino (Dionisiu).

— *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Ţerei Muntenesci fi a Moldovei*. Traducere de George Sion, 3 vol., 1859 (ediţia grecească a apărut la Viena, 1818 – 1819).

Gaudin (Émile).

— Du soulèvement des nations chrétiennes de la Turquie d’Europe, Paris, 1822.

Giers (Nicolas de sau Girs; Nikolai Karlovich).

— *The education of a Russian Stateman. The Memoirs of Nikolas Karlovich Giers*. Edited by Charles & Barbara Jelavich. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1962.

Ghica (Ion).

— *Opere*, 3 vol. (reeditare), Bucureşti, 1967 – 1973.

Ghika (Jean) sub pseudonimul G. Chainoi (anagrama lui Ion Ghica).

— *Dernière occupation des principautés danubiennes par la Russie*, Paris, 1853.

Ghika (Jean D.). – „La France et les principautés danubiennes de 1789 à 1815”, în *Annales de l’École Libre des Sciences Politiques*, 1896, 2 articole.

Golesco (A.G.).

— De l’abolition du sen>age dans les principautés danubiennes, Paris, 1856.

Grădişteano (Grégoire).

— Mémoire relatif à la solution de la question moldo-

valaque dans l'intérêt de l'équilibre européen, Paris, 1855.

Hacquet (Balthasar).

— Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen în den Jahren 1788 und 1789 durch die dacischen und sarmatischen Karpaten, Nürnberg, 1790 – 1791, 2 vol.

Hauterive (Alexandre-Maurice Blanc de LaNautte, comte d') – *Mémoire sur l'état ancien et actual de la Moldavie (en 1787)*, Bucureşti, 1902 (pentru celelalte două povestiri apărute în *Revue de Géographie* în 1877 şi 1879, a se vedea nota 10).

Heliade-Rădulescu (I.).

— Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie, Paris, 1851.

Karacsay (Fédor de).

— Beyträge zur europäischen Länderkunde, Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina, Viena, f.d. Puţin după 1812).

Kogălniceanu (M.).

— Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens, Berlin, 1837.

Kogalnitchan (Michel de) (Kogălniceanu).

— Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains (ţigani), Berlin, 1837.

Lagarde-Chambonas (Auguste-Louis-Charles de Messence, comte de).

— *Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermannstadt*, ou lettres adressées à Jules Griffith, Paris, 1824.

Langeron (Mémoires du général comte de Langeron), apărute în *Documente privitoare la Istoria românilor* (Colecţia Hurmuzaki), supliment I, vol. IU, Bucureşti, 1887.

Laurençon (F.G.).

— *Nouvelles observations sur la Valachie* […], suivi d'un précis d'histoire des événements qui se sont passés dans cette province en 1821, lors de la révolte de Théodore et de l'invasion du prince Ypsilanti, Paris, 1822.

Marcellus (vicomte de).

— *Souvenirs d'Orient*, Paris, 1839, 2 vol.

Moriolles (comte de).

— *Voyage en Moldavie du comte de Moriolles*, publicat de Nerva Hodoş, Bucureşti, 1903.

Moltke (Graf Helmuth von). – „Briefe über Zustände und Begehenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839", *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, vol. 8, LXXVÜ-VI, Berlin, 1893.

Neale (Adam).

— Travels through some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey, Londra, 1818, 2 vol.

Neigebaur (Dr. Johann-Ferdinand).

— *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Leipzig, 1848.

Perrin (Raoul).

— Coup d'oeil sur la Valachie et la Moldavie, Paris, 1839.

Pertusier (Charles).

— La Valachie, la Moldavie et l'influence politique des Grecs du Fanal, Paris, 1822.

Peysonnel (Charles de).

— Traité sur le commerce de la Mer Noire, Paris, 1787, 2 vol.

Poujade (Eugène).

— Chrétiens et Tures, scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient, Paris, 1859.

Raicevich (J.).

— *Ossen>azzioni storiche, naturali e politiche*

intorno la Valachia e la Moldavia, Neapole, 1788 (fără numele autorului). Trad. franceză: *Voyage en Valachie et en Moldavie*, avec des observations sur l'histoire, la physique et la politique, augmenté de notes et additions… traduit de l'italien par M. J.-M. Lejeune, Paris, 1822.

Recordon (François).

— *Lettres sur la Valachie*, ou observations sur ces provinces, écrites del815 àl821, avec la relation des derniers événements qui y ont eu lieu – par F… R… Paris, 1821.

Règlement Organique de la Principauté de Moldavie, New York, f. d. (a fost publicat, în realitate, de Gheorghe Asachi, la Bruxelles).

Regnaud (Elias).

— Histoire politique et sociale des principautés danubiennes, Paris, 1855.

Reinhard (Mme).

— *Une femme de diplomate*. *Lettres de Madame Reinhard à sa mère*, *1798 – 1815*, traduites de l'allemand par la baronne de Wimpffen, née Reinhard, să petite-fille, et publiées par la Société d'histoire contemporaine, Paris, 1900.

Rochechouart (général comte Louis-Victor-Léon de).

— *Souvenirs sur la Révolution*, *l'Empire et la Restauration*. Mémoires inédits publiés par son fils, Paris, 1889.

Rosetti (Radu).

— *Amintiri*, vol. I (Ce am aflat de la alţii), Iaşi, f.d.; reeditat (incomplet) în Radu Rosetti, *Scrieri*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1980.

Saint-Mare Irardin.

— Souvenirs de voyages et d'études, Paris, 1852.

Salaberry (comte de).

— Essais sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de la l'insurrection dite Ypsilanti, Paris, 1821.

Sestini (Domenico).

— Viaggio în Valachia e Moldavia con observazzioni storiche, naturali e politiche; Milano 1853 [şederea în ţară datează din 1779].

Sion (Paharnicul Constantin).

— *Arhondologia Moldovei. Amintiri şi note contemporane*. Cu o prefaţă analitică de Gh. Ghibănescu, Iaşi, 1892; reeditat Ed. Minerva, 1973, cu note de Ştefan Gorovei.

Soutzo (prince Nicolas).

— *Mémoires*, partea întâi, 1798 – 1854, Viena, 1899.

Steinkühler – La Roumanie vue par les voyageurs d'outre-Rhin, Paris, 1961 (roneotip).

Struve (Joseph-Christian von).

— Voyage en Krimée, suivi de la relation de l'Ambassade envoyée de Petersbourg à Constantinople en 1793; Paris, 1802 (trad. din germană).

Stürmer (Ludwig von). – (o descriere a Munteniei din 1816, în) *Taschenbibliothek der wichtigsten Reisen*, Hggb. von J. Jäck, fasc. LXXII, Graz, 1830. Trad. franceză în Iorga, *Scènes et histoires du passé roumain*, Bucureşti, 1902.

Sultzer (Johann-Georg).

— Geschichte des transalpinischen Daziens, Viena, 1781, 3 vol.

Tappe (E.-D.). – „Rumania", în *Contrasts în Emerging Societies*, Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century [...] edited by Doreen Wardiner, University of London, The Atthlone Press, 1965 (pentru textul lui Wyburn – a se vedea şi nota 100).

Thornton (Thomas).

— The Present State of Turkey, London, 1809, 2 vol. Trad. franceză: Etat actual de la Turquie ou Description de la constitution politique, civile et religieuse de l'empire ottoman… Auquel on a ajouté l'état géographique, civil et politique des principautés de la Moldavie et de la Valachie, traduit par M. de S… (Sancé), Paris, 1812.

Thouvenel (Édouard).

— *La Hongrie et la Valachie* (Souvenirs de voyage et notes historiques), Paris, 1840.

Torr (Baron de).

— Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1785, 2 vol.

Ubicini (A.) şi Chopin.

— Provinces danubiennes et roumaines, Paris, 1856.

Ubicini (A.).

— La question des Principautés devant l'Europe, ediţia a doua, Paris, 1858.

Vaillant (Jean-Alexandre).

— La Romănie, ou histoire, langue, littérature, orographie, statistiques des Peuples d'or, Ardialiens, Valaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans, Paris, 1844, 3 vol.

Vaillant (Jean-Alexandre).

— *Les Rômes*. Histoire vraie des vrais Bohémiens, Paris, 1857.

Walsh (R.P. Robert). – „Narration of a Journey from Constantinople to England (1821 – 1825)", traducere franceză cu titlul: „Voyage de Constantinople en Angleterre, par les Balkans, le Danube, la Hongrie et l'Allemagne (1821 – 1825)", apărut în *Voyages en Europe*, revus et traduits par M. Albert-Montémont, Paris, 1855.

Wilkinson (William).

— An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia, including Various Political Observations, Londra, 1820, XI, 294 p.

Wilkinson (W.).

— *Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie*, par. W.-W., etc., traduit de l'anglais par M… (J.-B.-M.-A. Dezos de la Roquette), Paris, 1821.

Wolf (Andréas) – Beitrage zu einer statistich-historischen Beschreibung des Fiirstenthums Moldau, I, Sibiu, 1805.

Wyburn.

— Memoir and Considerations on the Principalities of Wallachia and Moldavia (a se vedea mai sus Tappe, E.-D.).

Zallony (Marc-Philippe).

— *Essai sur les Fanariotes*, Marseille, 1824.

Zucker (J.-H.).

— Bessarabien. Bemerkungen und Gedanken bei Gelegenheit eines mehrjdrigen Aufenthaltes im diesem Lande. Frankfurt a. Main, 1834.

IB. LUCRĂRI ŞI ARTICOLE DE SPECIALITATE

Alexianu (AL).

— Un bucureştean de altă dată: risipitorul logofăt Dudescu, Ed. Nadrag, Roma, f. d.

Amsler (Jean). – „l'âme messagère" (despre Mioriţa) în *La Revue de la France ancienne*, 1973.

Amzăr (D.C.).

— Der walachische Fremdenroman Johann Friedrich Mayers, Wiesbaden, 1961.

Antonescu (Theohari).

— *Cultul Cabirilor în Dacia*, Bucureşti, 1889.

Aricescu (Constantin D.).

— *Istoria revoluţiunii române de la 1821*, 2 vol.,

Craiova, 1874.

Barbu (G.).

— Arta vindecării în Bucureştii de odinioară, Bucureşti, 1967. Berindei (Dan).

— L'année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains, Bucureşti, 1973.

Blaga (Lucian).

— Trilogia culturii, H: Spaţiul mioritic, Bucureşti, 1936.

Brăiloiu (Constantin).

— *Sur une ballade roumaine* (*La Mioritza*), Kundig, Geneva, 1946.

Bratiano (Georges I.).

— Les Assemblées d'états dans les Principautés roumaines, Louvain, 1952 (extras).

Brie (üie Ion). – „Le culte des Cabires et la ballade roumaine «Mioritza»", în *Cahiers d'Études Roumaines*, nr. 4, 1986 (Sorbonne Nouvelle, Paris III).

Bouhociu (Octavian).

— Folclorul de iarnă, ziorile şi poezia păstorească, Bucureşti, 1979.

Camariano-Cioran (Ariadna).

— Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi, Bucureşti, 1971.

Camariano-Cioran (Ariadna).

— *Les Académies princières de Bucarest et de Iassy*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.

Campbell (John).

— *French Influence and the rise of Roumanian Naţionalism*, New York, 1971 (lucrare valoroasă pentru statisticile privitoare la studenţii români din Franţa în anii 1830 – 1840).

Cazimir (Ştefan).

— *Alfabetul de tranziţie*, Bucureşti, 1986.
Cernovodeanu (Dan).
— Ştiinţa şi arta heraldică în România, Bucureşti, 1977.
Ciorănescu (Georges etalii).
— Aspects des relations russo-roumaines, Minard, Paris, 1967.
Colescu (L.).
— Geschichte des rumänischen Steuei-wesens in der Epoche der Fanarioten, 1711 – 1821, München, 1897.
Constantinei (Florin). – „Constantin Mavrocordato et l'abolition du servage en Valachie et en Moldavie", în *Symposium*: *L'époquephanariote*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.
Corfus (Ilie). – *însemnări de demult*, Bucureşti, 1975.
Cratiunesco.
— Le peuple roumain d'après ses chants nationaux, Paris, 1874.
Cretzianu (Miza).
— *De pe valea Motrului*, Bucureşti, 1946.
Crutzescu (Gheorghe).
— *Podul Mogoşoaiei*, Bucureşti, 1943; reeditat 1986.
Djuvara (Neagu). – „Les Grands Boïars ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?", în *Südost-Fbrschungen*, XLVI, München, 1987, pp. 1 – 56.
Djuvara (T.-G.).
— Cent projets de partage de la Turquie, Paris, 1914.
Donat (I.) şi Retegan (G.). –, JLA Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)", în *Revue Roumaine d'Histoire*, IV, 1965, nr. 5.
Durandin (Catherine).
— *Révolution à la française ou à la russe*, P.U.F.,

Paris, 1989 (în special, pp. 89 – 152: „Le bon disciple roumain: illusions et désillusions”).

Ellade (Mircea). – „Dragoş et la «chasse rituelle»”, în *Revue des Études Roumaines*, XI-X3I, 1969.

Ellade (Mircea).

— De Zalmoxis à Genghis Khan, Paris, 1970.

Eliade (Pompiliu).

— De l’influence française sur l’esprit public en Roumanie, Paris, 1898.

Eliade (Pompiliu).

— Histoire de l’esprit public en Roumanie au XIXe siècle, Paris, 1905.

Émerit (Marcel).

— Les paysans roumains depuis le traité d’Andrinople jusqu’à la libération des terres (1829 – 1864), Paris, 1937.

Filitti (Jean C.).

— Les principautés roumaines sous l’occupation russe (1828 – 1834). Le Règlement Organique, Paris, 1904.

Filitti (Ioan C.).

— Catagrafia oficială de toţi boierii Ţării Româneşti în 1829, Bucureşti, 1929.

Florescu (Radu R.).

— The Struggle against Russia in the Rumanian Principalities: A Problem în Anglo-Turkish Diplomacy (1821 – 1854), München-Roma, „Societas Academia Dacoromana”, 1962.

Fotino (George).

— Din vremea Renaşterii naţionale: boierii Goleşti, Bucureşti, 1939.

Gane (Constantin).

— *Trecute vieţi de Doamne şi Domniţe*, ed. a 5-a, Bucureşti, 1943; reeditat vol. I, Junimea, Iaşi, 1971.

Gane (Constantin). – (despre originea română a

ambasadorului francez Maurice Paléologue) în *Libertatea* din 5 februarie 1935.

Georgescu (Vlad).

— Ideile politice şi iluminismul în Principatele române, 1750 – 1831, Bucureşti, 1972.

Georgescu (Vlad). – „Préoccupations intellectuelles chez Nicolas Rosetti-Rosnovanu (1818 – 1821)" în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, vol. VIN, 1970, nr. 1.

Georgescu (Vlad). – „Idées sociales et politiques dans la littérature historique des Principautés Roumaines pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle", în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 1967, V, 1 – 2.

Georgescu (Vlad).

— Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769 – 1830, Bucureşti, 1970.

Giurescu (Constantin C.).

— Istoria Bucureştilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, Bucureşti, 1966.

Giurescu (Constantin C.).

— *Principatele române la începutul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1957 (pe temeiul hărţii ruse din 1835).

Giurescu (Constantin C.).

— Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române până la 1848, Bucureşti, 1972.

Ionaşcu (Ion). – „L'influence des Grecs des Principautés roumaines", în *Symposium*: *L'époque phanariote*, Institute for Balkan Studies, Salonic, 1974.

Ionescu (Ştefan).

— Bucureştii în vremea Fanarioţilor, Cluj, 1974.

Ionnescu-Gion (G. I.).

— *Istoria Bucurescilor*, Bucureşti, 1899.

Iorga (Nicolas).

— *Byzance après Byzance*, Bucureşti, 1935.

Iorga (Nicolas).

— Histoire des relations entre la France et les Roumains, Paris, 1918.

Jelavich (Barbara).

— Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821 – 1878, Cambridge University Press, 1984.

Lebel (Germaine).

— La France et les Principautés danubiennes (du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier), PUF, Paris, 1955.

Lozovan (Eugen). – „Rurik et Dragoş", în *Revue des Études Roumaines*, XI-XII, 1969.

Marinescu (Florin).

— *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Centre de Recherches Néo-helléniques, Atena, 1987.

Martonne (Emmanuel de).

— *La Valachie*, Paris, 1902.

Martonne (Emmanuel de). – „La vie pastorale et la transhumance dans les Carpathes méridionales", în *Zu Friedrich Ratzel Gedächtnis*, Leipzig, 1904.

Mihordea (V.).

— Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle (tradus din română), Bucureşti, 1971.

Mitrany (David).

— The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform (1917 – 1921), Londra, 1930, XXXIV + 672 p.

Năstase (D.). – „L'idée impériale dans les pays roumains et le «cryptoempire chrétien» sous la domination ottomane", în *Centre de Recherches Byzantines*, Summeikta, vol. IV, Atena, 1981.

Năsturel (Petre Ş.).
— Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654, Orientalia Christiana Analecta, Roma, 227, 1986, 275 p.
Nestorescu-Bălceşti (Horia).
— *Ordinul masonic român*, Bucureşti, 1993.
Netta (Gheron).
— Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Veifall der Warenmessen, Zürich, 1920.
Obedenare (Dr. Mihail Georgiade Obedenaru). – „La religion chez les peuples latins. La religioşité des Roumains", Montpellier, 1878, extras din *L'Alliance Latine*, sept. 1878.
Penelea (Georgeta).
— Les foires de la Valachie pendant la période 1774 – 1848, Bucureşti, 1973.
Poghirc (Cicerone *etalii*).
— *Les Aroumains*, în Centre d'études des civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est, Cahier no. 8, Paris, Publications Langues O, 1990.
Pop (Mihai).
— La struttura della ballata romena Mioriţa, Palermo, 1970; id. Folclor literar român, Bucureşti, 1976; id. Obiceiuri tradiţionale româneşti, Bucureşti, 1976.
Pop-Câmpeanu (Denise). – „L'unité dans les costumes traditionnels roumains", în *Buletinul Bibliotecii Române*, VI (X), Freiburg-im-Breisgau, 1977 – 1978.
Predescu (Alexandru).
— *Dâmboviţă apă dulce*... Bucureşti, 1970.
Racowitza (Princesse Hélène de).
— *Princesse et comédienne*, *souvenirs de ma vie*, Paris, 1910 (trad. din germană).

Rădulescu (Ion Horia).
— Le théâtre français dans les pays roumains (1826 – 1852), Éd. Minard, Paris, 1965.
Roman (Viorel).
— *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte, 1774 – 1878*, Bremen, 1987 (Principatele dunărene ca obiect de rivalitate economică a marilor puteri, într-o optică marxistă; bibliografie foarte bogată, care trebuie folosită totuşi cu precauţii, deoarece este plină de greşeli de tipar).
Rosetti (Radu).
— *Poveşti moldoveneşti*, Iaşi, 1920; *id. Alte poveşti moldoveneşti*, 1921; reluate în R. Rosetti, *Scrieri*, Bucureşti, 1980.
Stahl (Henri-H.) şi Stahl (Paul-H.).
— *Civilizaţia vechilor sate româneşti*, Bucureşti, 1968.
Stahl (H.-H.).
— Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste, Académie de la R.S.R., Bucureşti, şi C.N.R.S., Paris, 1969, 254 p.
Stahl (Paul – H.). – „Locuinţele ţărăneşti cu două caturi la români", în *Studii şi cercetări de istoria artei*, anul IV, 3 – 4, Bucureşti, 1957.
Stahl (Paul-H.). – „La maisnie (gospodăria) du paysan roumain", în *Buletinul Bibliotecii Române*, VI (X), Freiburg-im-Breisgau, 1977 – 1978.
Stan (Apostol).
— Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie, Bucureşti, 1971.
Stoicescu (Nicolae).
— Dicţionar al marilor dregători din Ţara

Românească şi din Moldova, sec. XIV-XVII, Bucureşti, 1971.

Stourdza (Alexandre A. C.).

— L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato (1660 – 1830), Pion, Paris, 1913.

Sturdza (Mihail-Dimitri).

— *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, 657 p. (lucrare de referinţă pentru istoria familiilor fanariote care au jucat un rol în Principate).

Tappe (E.-D.). – „Some New English Travellers in the Rumanian Principalities", în *Revue des Études Roumaines*, VI-VH, 1960.

Vatamanu (Dr. N.).

— Originile medicinei româneşti, Bucureşti, 1979.

Vatamanu (Dr. N.).

— *Catastih de bucureştean*, Bucureşti, 1980.

Vuia (Romulus).

— Lucrările Institutului de Geografie, Cluj, 1921 – 1922.

Xenopol (A. D.).

— Istoria partidelor politice în România. De la origini până la 1866, vol. I, Bucureşti, 1910.

Zâne (G.).

— Le mouvement révolutionnaire de 1840, prélude de la Révolution Roumaine de 1848, Bucureşti, 1964.

Zeletin (Ştefan).

— *Burghezia română. Originea şi rolul ei istoric*, Bucureşti, 1925; reeditat Ed. Humanitas, Bucureşti, 1991.

Indice

Abbas-şah (Abbas I cel Mare) (rege persan, 1587 – 1628): 193 Adam, Adolphe (1803 – 1856, compozitor francez): 340 Agarici (familie de răzeşi, deveniţi boieri):

147
Ahmet-paşa (mare-vizir): 313, 388 n Alecsandri (Alexandri), Maria (mama lui Vasile Alecsandri): 380 n Alecsandri, Vasile (1818 sau 18211890, poet şi om politic): 95, 117, 188, 198, 269, 270, 316, 325, 344, 345, 347, 350, 374 n, 380 n, 381 n
Alecsandri, Vasile Mihai (tatăl lui Vasile Alecsandri): 380 n Alembert, Jean le Rond, D (17171783, matematician şi filosof francez): 338
Alexander, L.
— Ed. (călător englez): 224
Alexandrescu, Grigore (1810 – 1885, poet): 344, 347 Alexandrescu, Nicolae: 285 Alexandri (şătrar, bunicul lui Vasile Alecsandri): 380 n Alexandru Coconul (domn al Ţării Româneşti, 1623 – 1627; domn al Moldovei, 1629 – 1630): 31 Alexandru (fiul popii Dumitru, tatăl patriotului Alexandru Paleologu): 143
Alexandru I (ţar, 1801 – 1825): 308, 371 n
Alexianu (familie de boieri din Ţara Românească): 141 Alexianu, Al.: 375 n Aman, Theodor (1831 – 1891, pictor): 345
Amsler, Jean: 384 n Amzăr, D. C.: 379 n Ancelot, Doamna (1792 – 1875, Marguerite-Louise Virginie Ancelot, literată şi pictoriţă): 339 Andrei (chirurg la Craiova): 215 Andréossy (conte, ambasador francez la Constantinopol): 388 n, 389 n
Andronici (împăraţi bizantini): 142 Angheli (împăraţi bizantini): 142 Antim Ivireanul (c. 1660 – 1716, mitropolit al Ungrovlahiei, 17071716): 366 n
Antonescu, Teohari: 384 n Antoniu (Marcus Antonius, născut înainte de 86 î.Hr., mort după 30 î.Hr.): 117
Arbore (familie de boieri din Mol% dova): 139, 329
Ardeleanu, Gheorghe (haiduc): 315, 316

Argetoianu (familie de boieri din X Oltenia): 377 n
Aricescu, Constantin D. (1823 – 1886, scriitor, istoric): 390 n Aristofan (c. 445-o. 386 î.Hr., poet): 172
Aristotel (384 – 322 î.Hr., filosof): 232
Armenopoulos *sau* Harmenopoulos, Constantin (secolul al XIV-lea, jurist bizantin): 212, 382 n Aron, Petru Pavel (episcop uniat, mort 1764): 342
Asachi, Gheorghe (1788 – 1869, scriitor): 234, 339, 383 n Asachi, Hermiona (fata lui Gheorghe Asachi şi a doua soţie a lui Edgar Quinet): 383 n
Auber, Daniel-François-Esprit (17821871, compozitor francez): 340
Bacheville, Barthélemy (ofiţer al lui Napoleon, refugiat în Moldova în 1815): 107 Bacou, Micaela: 381 n Bagration (familie de prinţi ruşi): 379 n
Baiazid I Hdirim (sultan, 1380 – 1402): 170
Bairactar, Mustafa-paşa: 140, 309, 312, 379 n
Balauri (polcovnic): 79 Baleschow (pictor): 263 Balş (familie de boieri din Moldova): 134, 135, 377 n Balş, Constantin (mare-logofăt): 149 Balş, Teodor (vornic): 149 Balzac, Honoré de (1799 – 1850, scriitor francez): 339 Baratier, Édouard: 382 n Barbu, G.: 382 n
Basarab („întemeietorul”) (nume extins mai târziu ca nume dinastic): 31, 58, 64, 171
Basarab, Matei (domn al Ţării Româneşti, 1632 – 1654): 28, 230 Basarab, Neagoe (domn al Ţării Româneşti, 1632 – 1654): 376 n Basarab, Teodosie: 377 n X Basarab-Brâncoveanu (familie): 378 n Basarab-Brâncoveanu, Ana (contesă de Noailles): 373 n, 378 n Báthory, Sigismund (principe al Transilvaniei, 1581 – 1597, 15981599, 1601, 1601 – 1602): 376 n Batthyány (sau Bathiany), Vincenţiu: 282, 385 n
Bauffremont, prinţesă de *născută* Valentine de

Caraman-Chimay: 376 n
Bawr *sau* Bauer, Friedrich Wilhelm von (general): 61, 72, 73, 209, 248, 260, 272, 372 n Băbeanu (familie de boieri din Ţara Românească): 148 Bălăceanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 230, 377 n Bălăceanu, Emanoil: 361 Bălăceanu, Ioan (diplomat, memorialist): 381 n
Bălcescu, Nicolae (1819 – 1852, istoric şi om politic): 148, 344, 347, 361, 363
Băleanu (familie de boieri din Ţara Românească): 376 n, 377 n Băltăreţu (negustor şi samsar): 118, 119
Bărbătescu, Mihai (paharnic): 206 Beaumont, Gustave de: 210 Beauvoir, Roger de (1806 – 1866, Eugène-Auguste Roger de Bully, *pseudonim*): 339 Béchamp, Pierre (chimist francez): 222
Béla IV (rege al Ungariei, 12351270): 131
Beldiceanu, Nicoară: 367 n, 372 n Beldiman, Alexandru (1760 – 1826, mare-vomic, autor de teatru şi traducător): 96, 338, 386 n Bell, Andrew (1753 – 1832, cleric şi educator scoţian, fondator al învăţământului mutual): 382 n Bellanger, Stanislas: 179, 225 Bellu *sau* Bellio (baroni): 147 Bellu, Ştefan (mare-logofăt, apoi mare-vomic): 199, 328 Benga, Stanciu: 139 Bengescu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 377 n Bentham, Jeremy (1748 – 1832, juriconsult şi filosof englez): 205 Berindei, Dan: 347 Berkeley (conte): 370 n Berryer, Antoine-Pierre (1790 – 1869, avocat şi orator politic): 360 Bézout, Étienne (1730 – 1783, matematician francez): 233 Bibescu (familie de boieri din Ţara Românească): 144 Bibescu, Dimitrie (vornic): 292 Bibescu, Gheorghe (beizadea): 376 n Bibescu, Gheorghe (domn al Ţării Româneşti, 1842 – 1848): 84, 143, 225, 344, 354, 355, 362, 373, 378 n
Bibescu, Grigore (fiul mai mare al lui Gheorghe

Bibescu, *prin adopţie*: Basarab-Brâncoveanu): 378 n Bibescu, Martha (1889 – 1973, prinţesă, scriitoare): 371 n, 380 n Bibescu, Ralu: 373 n Billecocq, Adolphe (consul al Franţei la Bucureşti): 92, 93, 341 Blaga, Lucian (1895 – 1961, poet, dramaturg, filosof): 269, 384 n Blanqui, Adolphe Jérôme: 205

Bogdan (familie de boieri din Moldova): 377 n

Bogdan ni cel Orb (domn al Moldovei, 1504 – 1517): 45 Bogdan, Emanoil R. (genealogist): 380 n

Bogdan, Manolache (boier): 346 Bogos, Ion: 294

Boïeldieu, François-Adrien (17751834, compozitor francez): 340 Bois-Crécy (viconte de): 168 Bois-Crécy (vicontesă, văduva vicontelui de Bois-Crécy): 168, 169 Boskovid *sau* Boscovich, Ruggiero Giuseppe (abate, 1711 – 1787, matematician, fizician, astronom): 35, 36, 48, 54, 55, 77, 83, 88, 183, 189, 190, 242, 250, 263, 369 n Botezatu, Mihalachi: 380 n Bourbon (dinastie): 229 Brancovici (Brancovic, despoţi ai Serbiei, ramură a neamului Nemanja): 141

Brăescu (familie de boieri din Moldova): 139

Brăiloiu, Constantin (1893 – 1958, folclorist, compozitor, muzicolog): 270, 384 n

Brătăşanu (familie de boieri din Ţara Românească): 141 Brătianu (familia): 392 n Brătianu (fraţii): 347, 362 Brătianu, Dimitrie: 361, 391 n Brătianu, Dincă (stolnicul): 227 Brătianu, Dumitru: 227 Brătianu, Gheorghe: 372 n Brătianu, Ion C.: 227, 361, 391 n, 392 n

Brătianu, Ion I.C., *zis* Ionel: 392 n Breteuil, Louis-Auguste Le Tonnelier, baron de (1733 – 1807): 375 n Brie, Ion Ilie: 384 n

Brissot, Jacques-Pierre (1754 – 1793, membru al Convenţiei): 279 Brâncoveanu (familie de boieri munteni care a dat Ţării Româneşti doi domni: Matei Basarab şi

Constantin Brâncoveanu): 64.
122, 135, 143, 144, 311, 377 n Brâncoveanu (fiul mai mare al lui
Gheorghe Bibescu, *adoptat*): 373 n
Brâncoveanu Preda (mare-spătar, bunicul lui Constantin Brâncoveanu): 85
Brâncoveanu, Basarab: 137 Brâncoveanu, Constantin (domn al Ţării Româneşti, 1688 – 1714): 28, 34, 51, 59, 82, 97, 151, 157, 171, 172, 184, 217, 221, 230, 232, 366 n, 371 n, 375 n, 377 n, 379 n
Brâncoveanu (doamna): 19 Brâncoveanu, Grigore (mare-ban):
123, 377 n
Brâncoveanu, Grigore: 323 Brâncoveanu, Matei (*sau* Matei din Brâncoveni, fiu al lui Constantin Brâncoveanu, decapitat de turci odată cu tatăl său): 139, 171 Brühl, Heinrich von (1700 – 1763, ministrul Saxoniei la Constantinopol): 372 n
Brukenthal, Samuel (baron, guvernator al Transilvaniei, 17771787): 383 n
Budişteanu (familie de boieri din Ţara Românească): 230 Bujor, Ştefan (haiduc): 303, 315, 316 Bujoreanu (familie): 147 Buzescu (familie de boieri din Ţara Românească): 135, 139 Buzescu (fraţii): 376 n
Buzescu, Sima (soţia lui Stroe Buzescu): 376 n
Buzescu, Stroe (stolnic): 376 n Byron, George Gordon, Lord (17881824, poet englez): 101
Calliarchi, Anton (medic, mare-ban):
219
Callimachi *sau* Callimaki (familie de răzeşi din Moldova „fanariotizaţi”, care a dat Moldovei patru domnitori între 1758 şi 1819): 98, 148, 160, 321, 389 n Callimachi, Alexandru (cumnat al călugărului Ioanichie, fiu

al marelui-vomic Gavril Conachi): 159
Callimachi, Alexandru (domn al Moldovei, 1795 – 1799): 161, 373 n
Callimachi, Grigore (domn al Moldovei, 1761 – 1764 şi 1767 – 1769): 48, 49, 98, 366 n, 385 n, 386 n Callimachi, Scarlat (domn al Moldovei, 1812 – 1819): 159, 161, 229, 317
Calmăşul (familia): 98, 139 Camariano-Cioran, Ariadna: 383 n Candrea, I.
— Aurel (Hecht) (18721950, lingvist şi filolog român): 222
Cantacuzino (familie de origine bizantină care dă ţărilor române trei domnitori): 31, 98, 103, 122, 141, 142, 144, 205, 215, 360, 367 n, 376 n, 377 n Cantacuzino (fondatorul Institutului „Louis Pasteur” din Bucureşti): 220
Cantacuzino (căpetenie de hoţi): 315 Cantacuzino (mama lui Mihai Viteazul): 368 n
Cantacuzino, Andronic (mort 1453): 367 n
Cantacuzino, Andronic (fiul lui Mihail Cantacuzino *zis* Şeitanoglu): 30, 366 n, 367 n Cantacuzino, Constantin (fiul lui Andronic Cantacuzino, 7 – 1663, mare-postelnic): 30 Cantacuzino, Constantin (c. 16501716, mare-stolnic): 34, 366 n Cantacuzino, Ecaterina: 390 n Cantacuzino, Gheorghe (prinţ, colonel în armata rusă): 322 Cantacuzino, Ioan (spătar): 348 Cantacuzino, Ioan VI (împărat al Bizanţului, 1341 – 1355): 29, 219, 367 n
Cantacuzino, Mihai (atestat la Constantinopol, mort 1522): 367 n Cantacuzino, Mihai (mare-spătar, mort 1716): 34, 59, 215, 348, 366 n, 367 n
Cantacuzino, Mihai (voluntar în armata rusă): 310
Cantacuzino, Mihail, *zis* Şeitanoglu (mort 1578, strămoşul Cantacuzinilor din România şi Rusia): 30, 31,

366 n
Cantacuzino, Pârvu (mare-ban al Craiovei, voluntar în armata rusă): 310
Cantacuzino, Şerban (domn al Ţării Româneşti, 1678 – 1688): 28, 230, 231, 257, 366 n Cantacuzino, Ştefan (domn al Ţării Româneşti, 1678 – 1688): 34, 183, 366 n
Cantacuzino, Teodora (fiica lui Ioan VI Cantacuzino, soţia sultanului Orhan): 367 n
Cantacuzino-Paşcanu, Dimitrie (mare-logofăt): 299, 300
Cantacuzino-Paşcanu, Profira: 287, 299 – 302, 386 n
Cantemir (familie de răzeşi moldoveni care a dat Moldovei trei domni între 1685 şi 1711): 148, 360, 374 n
Cantemir, Antioh (domn al Moldovei, 1695 – 1700, 1705 – 1707): 231, 368 n
Cantemir, Constantin (tatăl lui Dimitrie Cantemir, domnitor al Moldovei, 1685 – 1693): 368 n Cantemir, Dimitrie (1673 – 1723, domn al Moldovei, martie-aprilie 1693, 1710 – 1711): 13, 31, 34, 43, 44, 97, 231, 260, 267, 268, 368 n, 375 n, 384 n Capodistria, Ion (1776 – 1831, conte): 227
Capudan-paşa: 17, 365 n Caracaş, Constantin (doctor): 215, 218
Caragea (familie fanariotă care a dat Ţării Româneşti doi domni): 30 Caragea, Constantin (ban): 87, 211, 212, 372 n
Caragea, Constantin (beizadea): 204 Caragea, Ion Gheorghe (domn al Ţării Româneşti, 1812 – 1818): 47, 52 – 54, 56, 75, 98, 119, 224, 226, 232 – 234, 303, 317, 318, 321
Caragea, Ralu: 321, 339 Caragiale, Ion Luca (1852 – 1912, scriitor): 337, 345 Caragiale, Mateiu (1885 – 1936, scriitor): 370 n Caragiani, Ion: 389 n Caramanti,

Lucsandra: 212 Caramanti, Răducanu (fratele Lucsandrei Caramanti): 212 Caravia, Gheorghe (boier): 315, 316

A

Carol cel Mare (742 – 814, rege al francilor şi împărat al Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană): 370 n

Carol I (de Hohenzollern-Sigmaringen, domn [itor] [1866 – 1881] şi rege al României [1881 – 1914]): 123, 369 n, 392 n Carol II (de Hohenzollern-Sigmaringen, rege al României, 19301940): 123

Carol XII (rege al Suediei, 16971718): 28, 34, 59, 216, 273 Carra Saint-Cyr (general): 201 Carra, Jean-Louis (secretar al lui Grigore III Ghica; membru al Convenţiei şi regicid): 88, 228, 346

Casandra a Moldovei (descendentă din Ştefan cel Mare): 35 Cassini, Jean-Dominique (1625 – 1712, celebru astronom): 231 Catargi (familie de boieri moldoveni de origine grecească): 141, 377 n Catargi (căpetenie de hoţi): 315 Catargi, Gheorghe *sau* Iordache: 310, 335, 346, 373 n Cazacu, Matei: 381 n Cazimir, Ştefan: 390 n Căldăraru, Nicolae: 79 Căpitan-paşa: 19 – 22, 47, 306 Ceauşescu (deputat liberal de la 1848): 362

legan, Ioniţă (polcovnic): 325 Cerchez (familia): 139 Cemovodeanu, Dan: 384 n Chateaubriand, François-René, viconte de (1768 – 1848, scriitor francez): 339 Chiriac (clucer): 165 Chladek, Anton (1794 – 1882, pictor): 345

Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel, Auguste, Laurent (1752 – 1817, ambasador al Franţei la Constantinopol): 35, 46, 369 n Cicero, Marcus Tullius (106 – 43 î.Hr., orator, prozator latin): 172, 275 Cioară, Maria: 384 n Ciungul, Simion: 213 Ciurea, Teodor (paharnic): 149 Câmpineanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 374 n, 377 n

Câmpineanu, Costache: 165 Câmpineanu, Ion (boier

liberal): 298, 347, 360

Clausewitz, Karl von (1780 – 1831, general): 194, 195 Clemenceau, Georges (1841 – 1929, om politic francez): 392 n Codreanu (sfetnic): 95 Cojocaru, Constantin: 212 Cojocaru, Ioniţă: 212 Colquhoun, Robert Gilmour (consul al Angliei la Bucureşti): 362 Colson, Félix: 229, 360, 372 n Commynes *sau* Commines *sau* Comines, Philippe de (14451509, cronicar francez): 344 Comneni (împăraţi ai Bizanţului, apoi ai Trebizondei): 29, 98, 142 Conachi, Constantin (Costache) (1778 – 1849, mare-logofăt, poet): 129, 343

Conachi, Gavril (mare-vomic): 158 Condillac, Étienne Bonnot de (17141780, filosof francez): 338 Considérant, Prosper-Victor (18081893, om politic şi socialist francez): 361

Constantin (Dincă): 300, 301 Constantin Vodă: 183

Constant de Rebecque, Henri-Benjamin (1767 – 1830, scriitor şi om politic francez): 283 Cormenin, Louis-Marie de Lahaye, viconte de (1788 – 1868, om politic, publicist francez): 360 Cornescu (doamna): 19 Correggio, Antonio Allegri (c. 14891534, pictor italian renascentist): 263

Corvin, Matei (rege al Ungariei, 14581490): 167 Costache *sau* Costaki, Veniamin (mitropolit al Moldovei): 156, 208, 339, 342, 349 Costescu, Pană (mare-logofăt): 165 Costin (familie de boieri din Moldova, care a dat doi cronicari în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea): 139, 376 n

Cottin, Doamna, *născută* Sophie Ristaud (1773 – 1807): 339 Cozoni, Dumitrache (pitar): 380 n Craven, Elisabeth, Lady: 46, 90, 91, 224, 370 n

Craven, W. (conte): 370 n Creangă, Ion (1837 *sau* 1839 – 1889, scriitor): 245, 265 Cretzianu, Miza: 378 n Creţianu, Ion (paharnic): 211 Crivea, Alecu (boier): 296 Crivea, Pătraşcu: 167 – 169 Crusius (secolul al XVI-lea,

călător german): 367 n Crutzescu, Gheorghe: 371 Cruveilhier, Jean (1791 – 1874, anatomist francez): 220 Cuenim: 229

Cuza, Alexandru Ioan (domnitor al Principatelor Unite [1859 – 1862] şi al statului român [18621866]): 140, 160, 347, 363, 373 n, 386 n

Cuza, Ioniţă (boier): 346 Czartoryski, Adam Jerzy (17701861, om politic polonez): 360

Daniel (călugăr grec): 158 Daniel, Mihai (bancher din Iaşi): 198 Daniel, Israel (fiul lui Mihai Daniel): 198

Darvari, Constantin (doctor): 215, 218, 219, 221, 293 Darvari, Dumitru: 233 Del Chiaro, Antonio Maria (din 1709, secretar italian al lui Constantin Brâncoveanu): 59, 81, 97, 184 Delille, Jacques (1738 – 1813, poet francez): 369 n Demetrescu, Alexandru: 378 n Demetrescu, Camil (diplomat): 378 n Demidov (prinţ): 224 Demostene (384 – 322 î.Hr., orator şi om politic atenian): 172 Di Scarlatti (familie de mari negustori de la Constantinopol): 31 Di Scarlatti, Roxana (soţia domnitorului Alexandru Coconul, apoi al lui Nicolae Mavrocordat, mama lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul): 31, 32 Diamandi, Teodor, *zis* Teodor Diamant (1810 – 1841, socialist utopist): 361

Diculescu, VI.: 365 n, 372 n, 382 n, 383 n, 386 n

Diderot, Denis (1713 – 1784, filosof şi scriitor francez): 338 Dinaux = pseudonim colectiv al autorilor Jacques-Félix Beudin (1796 – 1880, literator şi om politic francez) şi Prosper-Parfait

Goubaux (1795 – 1859, literator francez): 340

Dionisie Eclesiarhul (1759-o. 1820, cronicar muntean): 22, 78, 95, 344, 364 n Djuvara, Neagu: 381 Djuvara, Răzvan, dr.: 16 Dobre, Ion Sin (ţârcovnic): 319 Dobrescu, Ion (ţârcovnic): 114 Donat, I.: 372 n, 384 n Dopagne: 229 Dosoftei (mitropolit): 270 Drăcos, Anton

Soter: 329 Drăcos, Zoe: 329 – 331 Drăgfi (familie de conţi unguri, de origine română): 167 Dragoş (întemeietor al voievodatului Moldovei, mijlocul veacului al XIV-lea): 268, 384 n Duca, Gheorghe (domn al Moldovei, 1665 – 1666, 1668 – 1672, 16781683, domn al Ţării Româneşti, 1673 – 1678): 35

Ducange, Victor-Henri-Joseph Brahain (1783 – 1833, dramaturg francez): 340

Duclos (consul al Franţei): 195, 339 Dudescu (familie de boieri din Ţara Românească, conţi ai Sfântului Imperiu): 139, 144, 213, 219, 374 n

Dudescu, Constantin (mare-logofăt): 103, 116, 117, 310, 374 n, 375 n, 379 n

Dudescu, Niculae: 118, 119 Dumas, Alexandre, *zis* Dumas-tatăl (1802 – 1870, dramaturg şi romancier francez): 339, 340, 379 n Dumitrescu *sau* Demetrescu, Alexandru: 378 n

Dupont de l'Eure, Jacques-Charles (1767 – 1855, om politic): 360

Dupront, Alphonse: 7, 8 Duţu, Alexandru: 7

Ecaterina II cea Mare (împărătească a Rusiei, 1762 – 1796): 172, 372 n, 373 n

Ehrhard, Marcelle: 368 Eliade, Mircea (1907 – 1986, istoric al religiilor, scriitor): 271, 384 n Eliade, Pompiliu: 7, 8, 381 n, 382 n Émerit, Marcel: 130, 290, 380 n Eminescu, Mihai (1850 – 1889): 337 Engelhart (general-maior rus): 204, 314

Eschil (c. 525 – 456 î.Hr., poet tragic): 172

Essen, Hans Henrik (1755 – 1824, ofiţer şi om de stat): 388 n Eugeniu de Savoia (François-Eugène de Savoie-Carignan) (1663 – 1736, feldmareţal austriac): 33 Euripide (c. 480 – 406 î.Hr., poet tragic): 172

Farmachi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327,

328 Fălcoianu (soţii): 293 Fălcoianu, Matei (mare-logofăt): 293

Ferdinand I (de Hohenzollern-Sigmaringen, rege al României, 1914 – 1927): 392 n Filimon, Nicolae (1819 – 1865, scriitor): 150

Filipescu (familie de boieri din Ţara Românească): 64, 122, 134, 230, 311, 312, 377 n Filipescu, Alexandru: 143 Filipescu, Constantin (Dinu): 311 Filipescu, Dinu: 372 n Filipescu (doamna): 19 Filipescu, Mitică (mare-boier): 361

Filitti, Dosoftei (mitropolit al Ţării Româneşti): 172, 293, 342 Filitti, Ioan C.: 378 n Filliti, Silvestru (doctor): 215, 219 Flaubert, Gustave (1821 – 1880, prozator francez): 220 Fleury, Honoré: 229, 382 n Florescu (familie de boieri din Ţara Românească): 135, 139, 210, 219, 377 n

Florian, Jean-Pierre Claris de (1755„1794, autor francez): 338, 339 Flûry, Charles (primul consul al Franţei la Bucureşti): 201, 202 Fontenelle, Bernard le Bovier de (1657 – 1757, filosof raţionalist şi scriitor): 338

Formond (consul al Franţei): 237 Fotiadi, Lambro (profesor): 233 Fotino, Dionisie: 69, 73, 154, 155, 191, 194, 292, 372 n Fotino, Gheorghe: 392 n Foureaux, Baptiste *şi* Joseph (fraţi): 339

Fourier, Charles (1772 – 1837, socialist utopist francez): 361 Francisc I (rege al Franţei, 15151547): 370 n Frenţu, Călara: 294 Frenţu, Odor: 294 Freyre, Gilberto: 129 Freysteg, Karl (baron de): 168 Fulgeratul, Grigore: 213 Furtado, Celso (economist): 391 n

Gagarin (familie de prinţi ruşi): 379 n Gagarin (prinţ rus): 108 Galib, Reis Effendi: 313 Galiţin (familie de prinţi ruşi): 379 n Gane, Constantin: 378 n

Garnier-Pagès, Étienne-Joseph-Louis (om politic francez, 1801 – 1841): 360

Gaspari-Luce, *aşa-zis* conte de Belleval: 228 Gaudin, Émile: 209 Genghis-han (1167 – 1227, conducător mongol): 89, 384 n Georgescu, VI.: 382 n, 391 n Gessner, Salomon (1730 – 1788, poet, pictor şi gravor elveţian): 339 Gheorghe (polcovnic): 79 Gherghelaş (haiduc): 317 Ghica *sau* Ghika *sau* Ghyka (familie de origine albaneză, care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti zece domni între 1658 şi 1856): 35, 64, 98, 134, 144, 215, 230, 311, 339, 374 n, 377 n, 390 n Ghica, Alexandru (mare-dragoman): 366 n

Ghica, Alexandru U (domn al Ţării Româneşti, 1834 – 1842): 123, 143, 198, 298, 341, 355, 359, 360, 374 n, 385 n, 388 n Ghica, Constantin (hatman): 339 Ghica, Costache (fiu al lui Dimitrie Ghica, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul): 118

Ghica, Dimitrie, *zis* Kefal: 390 n Ghica, Dimitrie, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul (mare-ban): 117, 118, 134, 335, 374 n Ghica, Elenca (soţia logofătului Iorgu Ghica, *născută* Cozoni): 380 Ghica, Gheorghe (domn al Moldovei, 1658 – 1659; domn al Ţării Româneşti, 1659 – 1660): 35 Ghica, Grigore (vornic): 196 Ghica, Grigore: 323

Ghica, Grigore I (domn al Ţării Româneşti, 1660 – 1664 şi 16721673): 58, 366 n

Ghica, Grigore II (domn al Moldovei, 1726 – 1733, 1735 – 1739, 1739 – 1741, 1747 – 1748; domn al Ţării Româneşti, 1733 – 1735, 1748 – 1752): 55, 98, 216 Ghica, Grigore Ut (domn al Moldovei, 1764 – 1767, 1774 – 1777; domn al Ţării Româneşti, 1768— 1769, sugrumat din porunca sultanului în 1777, în urma cedării Bucovinei): 88, 117, 205, 228, 231, 232, 366 n

Ghica, Grigore IV (domn al Ţării Româneşti, 1822 – 1828): 109, 113, 160, 164, 165, 222, 285, 286, 309, 335, 353, 385 n, 388 n Ghica, Grigore V (domnitor al Moldovei, 1849 – 1856): 299, 301, 302, 373 n, 374 n, 385 n, 386 n

Ghica, Ion (1816 – 1897, prinţ, scriitor şi om politic român): 103, 115 – 117, 122, 128, 135, 164, 165, 181, 188, 230, 320, 325, 347, 350, 361 – 363, 374 n, 375 n, 382 n

Ghica, Iorgu (logofăt): 380 n Ghica, Maria: 390 n Ghica, Matei (nepot al domnitorilor Grigore IV şi Alexandru II): 142 Ghica, Marieta: 303 Ghica, Scarlat Dimitrie (mare-ban, fiu al lui Dimitrie Ghica, *zis* Dumitrache Banul Bătrânul): 118 Ghica, Vladimir (monseniorul) (1873 – 1954): 387 n Ghica-Comăneşti (familie): 274 Ghika, Alexandru P.: 16 Giers, Nicolas de (viceconsul la Iaşi, apoi, ministru al afacerilor externe al Rusiei): 124, 126, 155, 156, 173, 179, 189, 195, 245, 273

Giorgio (spiţer): 222 Giurescu, Constantin C.: 148, 378 n, 381 n, 384 n, 391 n Giuvara, Diamandi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327, 328 Glogoveanu (familie de boieri din Oltenia): 377 n

Golescu (familie de boieri din Ţara Românească): 122, 135, 139, 143, 144, 158, 230, 325, 376 n.

377 n, 392 n

Golescu (fraţii): 298, 347, 362, 392 n Golescu, Alexandru-Albu: 392 n Golescu, Alexandru-Negru: 392 n Golescu, Constantin *sau* Dinicu (*sau* Constantin Radovici din Goleşti, mare-logofăt din Ţara Românească): 78, 123, 139, 149, 150, 227, 239 – 241, 245, 346, 372 n, 392 n

Golescu (doamna): 19 Golescu, Radu (tatăl lui Dinicu Golescu): 139 Golescu, Zinca: 392 n Gorciakov (familie de prinţi ruşi): 379 n

< Grădişteanu (familie de boieri din Ţara Românească): 148, 160, 184, 219, 230, 311, 374 n, 377 n.

378 n

Grădişteanu, Bunea *sau* Bunea din Grădişte (mare-vistiemic din secolul al XVII-lea): 140 Grădişteanu, Emanoil: 292 Grădişteanu, Grigore C.: 378 n Grădişteanu,

Şerban: 160 *y* Greceanu (familie de boieri din Ţara Românească): 139, 377 n Greceanu, Scarlat (logofăt): 206
Griffith: 53, 117, 178 Grigore (arhimandrit, apoi episcop de Argeş): 121 Grigore: 213
Grigore (rândaş): 287, 296 – 298 Grigorescu, Nicolae (1838 – 1907, pictor): 345
Guliano (familie din Fanar): 142 Guliano, Constantin (mare-logofăt între 1668 – 1672): 142 Guliano, Paleolog: 142 Gură-puţintea, Gavrilă: 213 Gură-stricată, Tudor: 213 Gustav Adolf *sau* Gustav II *supranumit* cel Mare (rege al Suediei, 1611 – 1632): 390 n Guşatul, Nichita: 213
Habsburg: 341
Hacquet (călător german): 259 Hagi-Moscu, Ion (bancher şi marevistiemic): 147, 199 Halfon, Solomon (bancher din Bucureşti): 198
Hammer, J. de: 368 n Haneş, Petre V.: 372 n, 391 n Hangerli, Constantin (domn al Ţării Româneşti, 1797 – 1799, sugrumat la Bucureşti din porunca sultanului): 17, 22, 47, 52, 78, 161, 306, 321, 365 n, 366 n Hangerli (doamna): 21 Harvey, William (medic şi fiziolog englez, 1578 – 1657): 32, 368 n Haşdeu *sau* Hâjdeu, Bogdan Petriceicu (1838 – 1907, istoric, filolog, poet şi prozator): 384 n Hauterive, Alexandre Maurice Blanc de la Nautte, conte d (1754 – 1830, diplomat francez): 10, 23, 35, 36, 49, 60 – 62, 76, 83, 84, 86, 88, 123, 155, 158, 235, 242, 255.
263, 264, 271, 274, 275, 278, 282, 369 n Heliade-Rădulescu, Ion (1802 – 1872, scriitor român): 198, 343, 347, 362
Helvetius, Claude-Adrien (17151771, filosof francez): 338 Henric V (rege al Angliei, 14131422): 193
Herbert-Rathkeal, baron de (internunţiu la Constantinopol): 47, 61, 279
Herescu, Dosoftei (episcop de Rădăuţi): 168, 169

Herodot (c.490-o. 420 î.Hr., istoriograf): 257, 270
Hillel, Manoah (bancher din Bucureşti): 198
Homer (secolul al VIII-lea a. Chr?, poet epic): 165, 172 Hortolan (negustor): 346 Hortopan, Sandu (mare-vomic): 295 Hortopan, Vasilică: 296, 297 Hrisoscoleu/Hrisoscoleos/Chrisoscoleos (familie fanariotă înrudită cu Muşatinii şi cu Mavrocordaţii): 30, 141, 219 Hrisoscoleu/Hrisoscoleos, Sultana (soţia lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, descendentă din Ştefan cel Mare): 35 Hugo, Victor-Marie (1802 – 1885, scriitor francez): 339, 340 Hurmuzachi *sau* Hurmuzaki (familie de boieri din Moldova): 139, 388 n
Hurmuzaki, Eudoxiu, baron de (1812 – 1874, istoric şi om politic): 140, 365 n
Iancu de Hunedoara (voievod al Transilvaniei între 1441 – 1446, împreună cu Nicolae de Ujlak guvernator al Ungariei, 14461453): 167
Ibrahim-aga (mare-vizir): 170 Ibrahim-paşa (agă): 329 – 321 Ilarion (episcop de Argeş): 172 Ioanichie (fratele, *născut* Conachi): 158, 159
Ionaşcu, Ion: 377 n Ionescu, Ştefan: 389 n Ionnescu-Gion, Gheorghe I. (18571904, profesor de istorie): 382 n Iordache (polcovnic): 212 Iorga, Nicolae (1871 – 1940, istoric şi om politic): 97, 147, 160, 253, 370 n, 373 n, 384 n, 385 n, 386 n, 389 n
Iosif (episcop de Argeş): 172 Iosif II (împărat al Sfântului Imperiu, 1765 – 1790; rege al Ungariei, 1780 – 1790): 105, 279, 373 n, 375 n
Ipsilanti (familie fanariotă care a dat Ţării Româneşti şi Moldovei doi domni şi un conducător al insurecţiei greceşti din 1821): 98, 366 n
Ipsilanti, Alexandru (domn al Ţării Româneşti, 1774 – 1782 şi 17961797; domn al Moldovei, 17861788): 37, 51,

55, 64, 65, 69, 77, 89, 97, 99, 215, 226, 227, 231, 232, 309, 366 n, 369 n, 375 n Ipsilanti, Alexandru (fiul domnitorului Constantin, general rus, conducătorul insurecţiei greceşti din Principate): 101, 322 – 325, 327, 329, 330

Ipsilanti, Constantin (domn al Moldovei, 1799 – 1801; domn al Ţării Româneşti, 1802 – 1806): 52, 55, 79, 82, 101, 212, 226, 228, 229.

239, 294, 305, 308, 311, 312, 322, 371 n, 388 n Ipsilanti, Ion (negustor): 366 n Isaiev (general rus): 314 Iscovescu, Barbu (1816 – 1854, pictor): 345

Iustinian I (împărat bizantin, 527565): 172

Jenner, Edward (1749 – 1823, medic englez): 221 Jianu, Iancu: 317 Jianu, Ionel: 391 n Jullien, Marc-Antoine, *zis* Jullien de Paris (1775 – 1848, om politic şi publicist francez): 227

Kamenski (general): 387 n Kara Ahmed Efendi: 327 Karacsay, Fedor de: 74, 84, 125, 263 Karagheorghe, Gheorghi Petrovic (1768 – 1817, conducătorul răscoalei sârbeşti din 1804 – 1813): 324, 325

Karaian (spiţer): 222 Karajan, Herbert von (1908 – 1989, dirijor austriac): 222 Kaunitz, Wenzel Anton (conte, apoi prinţ de K.

— Rietberg, 1711 – 1794, cancelar austriac): 47 Kekaumenos (secolul al XI-lea, scriitor bizantin): 381 n Kiseleff, Pavel Dimitrievici, conte (1788 – 1872, general şi diplomat): 199, 354, 355, 359 Kociubei (familie de prinţi ruşi): 379 n

Kociubei, Teodor Grigorievici (prinţ): 292

Kock, Paul de (1793 – 1871, literat francez): 338

Kogălniceanu (familie de boieri din Moldova): 139

Kogălniceanu, Mihail (1817 – 1891, om politic, scriitor): 140, 290, 292, 344

Kohăry (prinţ, guvernator al Pestei): 375 n

Köprülü, Ahmed (mare-vizir): 32, 35 Köprülü, Mehmed-paşa: 140 Kossuth, Lajos (1802 – 1894, om politic, conducător al revoluţiei maghiare din 1848): 363 Kotzebue (consul al Rusiei): 173 Kretzulescu *sau* Creţulescu (familie de boieri din Ţara Românească): 64, 123, 377 n

Kretzulescu *sau* Creţulescu, Radu (*sau* Radu din Creţuleşti): 139 Kretzulescu, Ion (agă): 212 Kretzulescu, Nicolae (doctor în medicină): 219, 220

Kreuchely-Schwertberg, baron (consul al Prusiei): 203, 229, 355.

374 n

Kutuzov, Mihail (1745 – 1813, feldmareşal, comandant al armatei ruseşti): 313

La Roche, de (secretar francez al domnului Moldovei): 88 Lagarde-Chambonas, Auguste Louis Charles de Messence, conte de: 52 – 54, 91, 107, 111, 116, 119, 132, 137, 140, 154, 178, 187, 201, 272, 303, 317, 318, 374 n.

375 n, 379 n

Lahovari, Emanoil (vornic): 191 Lamartine, Alphonse de (1790 – 1869, poet francez): 339, 360 Lancaster, Joseph (1778 – 1838, educator englez): 382 n

Langeron, Louis Alexandre Andrault, conte de (emigrat francez, general în armata rusă): 25, 47, 66, 72, 74, 78, 98, 107, 108, 110, 125, 142, 225, 238, 256, 276, 309 – 314, 365 n, 366 n, 387 n.

388 n

Lannoy, Guillebert de: 193 Lascaris (împăraţi bizantini): 142 Laskarov, Serghei Lazarovici (consul al Rusiei): 200 Latour-Maubourg: 389 n Laurençon, F.G.: 111, 119, 120, 125, 155, 210, 271, 273, 387 n Lazăr, Gheorghe (1779 – 1823, scriitor): 234, 342, 383 n Lăcusteanu

(colonel): 352 Lechevalier, J.B. (arheolog): 369 n Ledoulx (consul al Franţei): 53 Leibniz, Gottfried Wilhelm (16461716, filosof german): 232 Lejeune, J.-M. (secretar francez al lui Alexandru Şuţu, traducător al lui Raicevich): 44, 46, 55, 228, 229, 369 n, 372 n Lemercier-Qeulquej ay, Chantal:
389 n
Leon VI cel înţelept (împărat bizantin, 886 – 912): 382 n L'hommé (abate): 229 Ligne, Charles Joseph, prinţ de: 105 – 107, 113, 115, 119, '125, 130, 310, 373 n
Linche *sau* Linchou *sau* de Linche (familie din Marsilia, strămoş al unei familii de boieri din Ţara Românească): 88, 147, 228, 372 n
Linchou *sau* Linche, François-Thomas: 228, 372 n
Linchou *sau* Linche, Jean-Baptiste: 228, 359
Linchou *sau* Linche, Philippe: 228 Lincourt: 339
Liotard, Jean-Étienne (1702 – 1789, pictor elveţian): 59 Llyod George, David (1863 – 1945, om politic britanic): 392 n Locke, John (1632 – 1704, filosof englez): 232
Locusteanu, Matei (sluger): 226 Lozovan, Eugen: 16, 384 n Luca (călugăr): 159 Luca, Constantin (medic): 218 Luca, Dumitru Nicolae, *poreclit* Caracaş (tatăl medicului Constantin Caracaş): 218 Ludovic XV (rege al Franţei, 17151774): 100
Ludovic XVI (rege al Franţei, 17741792): 375 n
Ludovic Filip I (rege al Franţei, 1830 – 1848): 370
Lupaşcu (familie de boieri din Moldova): 139
Mably, Gabriel Bonnot de (17091785, publicist francez): 338 MacMichael, William: 113 Macedonschi (fraţii, locotenenţi ai lui Tudor Vladimirescu): 326 Macedoński (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 361 Magheru, Gheorghe (1802 – 1880, general): 148, 347, 362 Mahomed I*I s-au* Mehmet II (sultan otoman, 1451 – 1481):

29 Mahmud (sultan): 317 Maiorescu, Titu (1840 – 1917, om politic şi critic literar): 337 Malherbe, François de (1555 – 1628, poet şi teoretician al literaturii francez): 390 n

Manega, Ştefan, *zis* Episcopescu (doctor în medicină): 218 Manu (familie de boieri din Ţara Românească de origine fanariotă): 30 Manu, Anica: 292 Manu, Mihai (mare-vornic): 292 Manuc *sau* Manuc Mârzaian, *zis* Manuc-bey: 184, 303, 312, 379 n Marcellus, conte de: 92 Marcu, Ion (doctor): 215 Maria-An toaneta (1755 – 1793, soţia lui Ludovic XVI): 228 Markides Puliu (fraţi, tipografi): 389 n

Marsilie, Constant Alphonse (chirurgi): 220

Marsillon, J.-B. (inginer): 225 Martonne, Emmanuel de (geograf francez): 248, 383 n Martynn: 179

Masaniello, Tommaso Aniello (16201647, insurgent italian): 325 Massalski (familie de prinţi ruşi): 379 n

Măuszel (farmacist german din Bucureşti): 222

Mavrocordat (prima în timp dintre familiile fanariote, care a dat, în veacul al XVIII-lea, Moldovei şi Ţării Româneşti şase domni): 35, 98, 142, 219

Mavrocordat, Alexandru, *zis* Exaporitul (1641 – 1709, mare-dragoman al Porţii): 23, 31 – 35, 87, 217

Mavrocordat, Alexandru (eroul de la Missolonghi): 101 Mavrocordat, Alexandru, *supranumit* Firaris (domn al Moldovei, 1785 – 1786): 35, 101, 221, 231, 369 n

Mavrocordat (care a studiat la Padova): 368 n

Mavrocordat, Constantin (domn al Ţării Româneşti de şase ori: 1730; 1731 – 1733; 1735 – 1741; 1744 – 1748; 1756 – 1758; 17611763; domn al Moldovei de patru ori: 1733 – 1735; 17411743; 1748 – 1749; 1769): 51, 64, 68, 71, 73, 74, 77, 97 – 101, 136, 246, 247, 276, 277, 346, 395 n

Mavrocordat, Ioan (domn al Ţării Româneşti, 1716 – 1719): 87 Mavrocordat, Nicolae (primul domn fanariot în ţările române; domn – al Moldovei, 1709 – 1710, 17111715, domn al Ţării Româneşti, 1715 – 1716, 1719 – 1740): 33 – 35, 49, 51, 74, 99, 160, 218 Mavrocordat, Nicolae (tatăl lui Alexandru Exaporitul): 32 Mavrogheni, Nicolae (domn al Ţării Româneşti, 1786 – 1790): 46, 225, 366 n

Mavrocordat, Zoe (*născută* Balş): 377 n

Măciucă (başciohodar): 165 Mălinescu, Vasile (boier): 349 Meitani (baroni): 147 Meitani, Ştefan (baron): 122, 123, 150, 199

Melentiev (colonel): 314 Mélesville, Anne-Honoré-Joseph Duveyrier, *zis* (dramaturg francez): 340

Mérimée, Prosper (1803 – 1870, scriitor francez): 344 Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von (1773 – 1859, om politic şi diplomat austriac): 360

Michel, Francisque-Xavier (18091887, erudit francez): 339 Michelet, Jules (1798 – 1874, istoric): 269, 360

Michelson (general în armata rusă): 312

Miclescu (familie de boieri din Moldova): 139

Miclescu, Calinic (mitropolit al Moldovei): 156

Micu-Klein, Inochentie (episcop uniat al Transilvaniei): 342 Mihai Vodă: 214 Mihai Viteazul (domn al Ţării Româneşti, 1593 – 1601): 13, 27, 28, 30, 51, 356, 376 n Mihail (mare-duce): 351 Mihăiescu, N.: 375 n Mihăilescu, Virgil: 16 Miile, de: 88

Miloradovici (general în armata rusă): 309, 311, 312 Miltitz (ministru prusian): 374 n Milu *sau* Milo, Andrei: 380 n Mârzaian, Martyros (tatăl lui Manuc-bey): 379 n

Molière, Jean-Baptiste Poquelin, *zis* (1622 – 1673, dramaturg francez): 340

Monmerqué, Louis-Jean-Nicolas (1780 – 1860, literator francez): 339
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de (1689 – 1755, literat şi filosof francez): 15, 233, 338, 347 Montijo (contesă de soacra lui Napoleon ÎN): 300
Moore (colonel, ataşat al ambasadei Angliei): 82 Moriolles, conte de: 56
Morton, William Thomas Green (1819 – 1868, chirurg stomatolog): 220
Moruzi (familie fanariotă, care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti tipi domnitori): 98, 321 Moruzi, Alexandru (domn al Ţării Româneşti, 1793 – 1796, 17991801; domn al Moldovei, 1792, 1801 – 1806): 41, 52, 57, 206, 207, 212, 216, 226, 281, 293, 306, 308, 371 n, 381 n, 382 n Moruzi, Constantin (domn al Moldprei, 1777 – 1782): 87, 346 Moruzi, Dimitrie (mare-dragoman): 313, 314, 366 n Moruzi, Panait 388 n Moruzi, Nicolae (beizadea): 92 Moruzi, Panait (fratele lui Dimitrie Moruzi): 314
Movilă *sau* Moghilă (familie de boieri din Moldova care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şase domnitori, iar Kievului un mitropolit): 139
Musset, Alfred de (1810 – 1857, poet francez): 339 Musurus-paşa: 373 n
Napoleon I Bonaparte (împărat al Franţei, 1804 – 1814; 1815): 84, 103, 107, 117, 131, 201, 279, 303, 308, 313, 371 n, 374 n, 375 n, 379 n, 388 n, 389 n Napoleon IU (Ludovic Napoleon) (împărat al Franţei, 1852 – 1870): 191, 300, 373 n, 386 n Narîşkin (maestru de ceremonii de la Sankt-Petersburg): 111 Năstase, D.: 370 n Năsturel, Petre Ş.: 9, 367, 378 n, 381 n
Năsturel-Herescu (familie de boieri din Ţara

Românească): 377 n Neacşu: 293
Negri, Costache (1812 – 1876, om politic şi scriitor): 347 Negruzzi, Constantin (1808 – 1868, scriitor): 344
Negulici, Ion (1812 – 1851, pictor): 345
Neigebaur (consul al Prusiei): 179, 263
Nenciulescu (boier): 311 Neofit (mitropolit al Munteniei): 278 Nerulos, Nicolae: 329, 330 Nestor (profesor de drept): 233 Newton, Isaac. (1642 – 1727, fizician şi matematician englez): 232, 369 n
Nica (zapciu): 79 Nicol, Donald: 367 n Nicolaide, Panaiot (doctor): 223 Nikoussios, Panaiotakis (primul în timp dintre marii-dragomani ai Porţii): 32
Notara (familie aristocratică bizantină): 98, 219
Notara, Chrisante (patriarh al Constantinopolului): 231 Notara, Dumitru: 219
Obedenare *sau* Obedenaru, M.G. (doctor): 378 n
Obolenski (familie de prinţi ruşi): 379 n
Obrenovic Milos (cneaz al Serbiei, 1815 – 1839 şi 1858 – 1860): 199, 325
Ochincariu, Cerbu: 380 n
Odobescu, Alexandru (1834 – 1895, scriitor): 375 n
Ogray, George (inginer englez): 233
Olănescu, Pană: 165 Olimpiotul, Iordache (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 327, 328
Ologul, Lisandru: 213 Orbul, Radu: 213 Orhan *sau* Orkhan (sultan otoman, 1326 – 1359): 29, 367 Orléans, Gaston duce de (16081660): 142
Otetelişanu (familie de boieri din Oltenia): 377 n
Ovidiu (Publius Ovidius Naso) (43 î.Hr. – 17 p. Chr., poet latin): 172
Exenstiem, Gabriel Thureson Exenstjema (conte de): 338, 390 n
Pahlen (conte): 351 Paleologi (împăraţi ai Bizanţului):

103, 367 n
Paleologu, Alexandru: 143, 378 n Paleologu, Radu (descendent din Guliano): 142
Paléologue, Maurice (ambasador al Franţei): 143, 378 n Pallady (familie de boieri de origine grecească, din Moldova): 141, 377 n
Palmerston, Henry John Temple (1784 – 1865, om politic britanic): 360
Pandrea, Andrei dr.: 16 Pangal, Nicolae (maior în armata rusă): 308
Panzini, Lionardo (abatele): 37 Paris, M. Preceptor): 229 Parrant *sau* Parant (viceconsul al Franţei): 38, 84, 86, 124, 196, 202, 276
Paskievich (general): 363
Pasvantoglu *sau* Pasvanoglu (răsculat bosniac, paşa de Vidin): 78, 242, 303, 306, 308, 365 n Paul din Alep: 85 Pellet (negustor): 346 Penelea, Georgeta: 391 n Perrin, Raoul: 59, 93, 125, 180, 182, 339, 340
Pertusier, Charles: 76 Pestalozzi, Johann Heinrich (17461827, educator elveţian): 233 Petru I cel Mare (ţar şi, din 1721, împărat al Rusiei, 1682 – 1725): 13, 34, 110, 216, 336 Peyfuss, Demeter: 381 n Peyssonnel, Charles de: 83, 178 Pisani (tălmaci): 388 n Pârşcoveanu (familie de boieri din X Ţara Românească): 141 Poghirc, Cicerone: 381 n Polaryno, Iacob (unul din medicii lui Constantin Brâncoveanu): 221 Pop, Hagi Constantin: 200 Pop, Mihai (profesor): 384 n Popovici, Alexandru (inginer): 225 Popp de Szathmâry, Carol (18121888, pictor): 345 Poroineanu: 147
Porter, James (ambasador al Angliei la Poartă): 35, 49, 83, 88, 250 Porter, Robert Ker (călător englez în ţările române): 121 Potemkin, Grigori Aleksandrovici (1739 – 1791, cneaz): 55, 105, 108, 373 n

Potra, George: 382 n, 386 n Predescu, Al.: 381 n, 382 n Prévost d’Exiles, Antoine François (abatele) (1697 – 1763, scriitor francez): 338

Procopie, Dumitru, *zis* Pamperi *sau* Pamberi (medicul particular al lui Nicolae Mavrocordat): 218 Procopie, Ion (medic): 218 Prodan, Hagi (locotenent al lui Tudor Vladimirescu): 326 Prozorowski (prinţ): 110 Puffendorf, Samuel, baron de (16321694, publicist şi istoric): 338 Purice (familie de boieri din Moldova, strămoşi probabili ai Movileştilor): 139

Quinet, Edgar (1803 – 1875, istoric, scriitor şi filosof francez): 360, 383 n

Racine, Jean (1639 – 1699, dramaturg francez): 340

Racoviţă (familie de boieri din Moldova, care a dat Moldovei şi Ţării Româneşti trei domni, între 1703 şi 1765): 98, 377 n Racoviţă, Alexandru: 211 Racoviţă, Constantin (domn al Moldovei, 1749 – 1753; domn al Ţării Româneşti, 1753 – 1756 şi 17631764): 78, 88, 161 Racoviţă, Dumitru (boier): 206 Racoviţă, Mihai (domn al Moldovei, 1703 – 1705, 1707 – 1709 şi 17151726): 196

Radu Şerban Basarab (domn al Ţării Româneşti, 1602 – 1611): 31 Raffet, Denis-Auguste-Marie (18041860, pictor şi desenator francez): 224

Rahmiz-paşa (mare-amiral): 303, 317, 318

Raicevich, Ignaţiu (abate, născut la Ragusa/Dubrovnik, preceptor al fiilor lui Alexandru Ipsilanti, apoi, în 1782, primul dintre consulii Austriei în Principate): 40, 44, 48, 53, 55, 61, 70, 81, 8486, 89, 106, 119, 145, 154, 156, 193, 228, 229, 237, 244, 258, 272, 273, 369 n, 370 n, 372 n Ralli (familie aristocratică bizantină): 98

Râmi (Mahomed) – paşa, Reis Effendi (1699): 33

Ranke, Leopold von: 14 Rădulescu, Mihai Sorin: 347

Recordon, François (secretar al lui Caragea): 109, 115, 119, 122, 155, 178, 185, 187, 194, 223, 226, 241, 261, 263, 271 Reinhard (Doamna): 52, 56, 90, 91, 115, 289

Reinhard, Charles, conte: 202, 370 n, 371 n

Rémond (preceptor francez): 390 n Retegan, G.: 372 n, 384 n Rhigas *sau* Rigas, Constantin, *zis* Velestinlis (1757 – 1798, poet revoluţionar grec): 322, 389 n, 390 n

Richelieu, duce de (emigrant francez, guvernator al Crimeii, ulterior prim-ministru al Franţei sub Ludovic XVIII): 112, 237, 365 n Râmniceanu, Naum: 96 Rochechouart, conte de (general): 112, 125

Rohan, de (ilustră familie franceză): 376 n

Romanetti *sau* Românit (familia): 122

Romanetti *sau* Românit (cap familie): 122

Rosenthal, Constantin Daniel (18201851, pictor): 345, 391 n

Rosetti (familie de boieri de origine grecească; în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea a dat Moldovei doi domnitori): 30, 124, 134, 141, 230, 362, 376 n, 377 n Rosetti (Roset) Băneasa, Anica: 294 Rosetti, Constantin: 338, 347, 391 n Rosetti *sau* Ruset, Antonie (domn al Moldovei, 1675 – 1678): 35 Rosetti, Gheorghe/Iordache (marevistiemic): 137

Rosetti, Radu (memorialist): 113, 130, 167, 291, 295, 315, 328, 331, 357, 373 n, 375 n, 379 n, 386 n, 390 n

Rosetti, Radu (Răducanu) (17621838, mare-logofăt): 374 n Rosetti, Răducanu (hatman): 291, 293, 390 n

Rosetti, Scarlat: 383 n Rosetti-Rosnovanu, Nicolae: 125, 126, 227, 229, 338, 382 n Rousseau, Jean-Jacques (17121778, filosof şi scriitor francez): 233, 241, 338

Rurik (căpetenie a varegilor, considerat fondator al primului stat rus, mort 879): 384 n Russo, Alecu (1819 – 1859, scriitor): 197, 269, 343, 351, 391 n

Sachelarie, Cristea (baron): 199 Saint-Aulaire, conte de (ambasador al Franţei la Bucureşti): 392 n Saint-Luce, de (agent al consulatului Franţei): 56
Saint-Mare Girardin, Marc Girardin, *zis* (1801 – 1873, literator şi om politic francez): 93, 103, 114, 126, 181, 192, 197, 237, 242, 340, 350, 351
Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, conte de (1760 – 1825, economist, filosof): 361 Sainte-Aulaire, marchiz de Beaupoil de: 229
Salaberry, conte de: 85, 273 Sand, George (1804 – 1876, scriitoare franceză): 339
Sava, Bimbaşa (comandant de arnăuţi): 307, 327, 328 Saxa, mareşal de: 273 Schreiner, Peter (profesor): 367 n Scribe, Eugène (1791 – 1861, dramaturg francez): 340 Sébastiani, Horace (general, trimis de Napoleon la Constantinopol): 202, 308, 371 n, 389 n Ségur, conte de (ministru al Franţei la Sankt-Petersburg): 105, 310 Seidlitz, von (maior prusac): 61 Serafim, Ioan (doctor în medicină): 218
Shelley, Percy Bysshe (1792 – 1822, poet englez): 101 Simigiul, Tănase: 204 Sion, Constantin (paharnic): 380 n Sion, George: 386 n Sion, Gheorghe: 301, 386 n Skina, Gheorghe (doctor): 215 Slătineanu, Catinca (născută Filipescu): 140
Slătineanu, Radu: 205, 206 Soliman I Magnificul (sultan otoman, 1520 – 1566): 45, 76, 370 n Solomonescu (comisar): 381 n Soulié, Frédéric (1800 – 1847, scriitor francez): 339
Stahl, Henri H: 383 n, 384 n Stahl, Paul Henri: 383 n, 384 n Stamati (*sau* Stamate), Constantin (consul): 201
Stavrache, Iordache (capuchehaie): 366 n
Steinkiihler: 379 n Stere, Constantin: 211 Stârcea (familie de boieri din Moldova): 135, 139 Stoicescu, N.:

376 n Stuart, sir Dudley: 360 Struve, Joseph Christian von: 55, 190, 272

Sturdza (familie de boieri din Moldova, care a dat Moldovei doi domnitori în veacul al XIX-lea): 134, 135, 139, 144, 156, 289.

339, 376 n, 377 n Sturdza, Constantin: 126 Sturdza, Dimitrie: 348

Sturdza, Ilie (boier, a refuzat tronul Moldovei în 1672): 376 n Sturdza, Ion Sandu (domn al Moldovei, 1822 – 1828): 160, 167, 335, 348, 353, 380 n Sturdza, Maria: 126 Sturdza, Mihai *sau* Mihalache (domn al Moldovei, 1834 – 1849): 75, 126, 138, 191, 196, 229, 298.

340, 348, 355, 358, 362 Sturdza, Mihail D. (genealogist):

347, 367 n, 382 n Sturdza, Mihail Dimitri: 16 Sturdza, Scarlat (logofăt): 229 Sue, Eugène Marie Joseph (18041857, scriitor francez): 338 Surda, Atinia: 213

Ştefan cel Mare (1457 – 1504): 35 Ştirbei *sau* Ştirbey (familie de boieri din Ţara Românească): 144, 377 n

Şuţu (familie fanariotă care a dat, între 1783 şi 1821, Moldovei şi

Ţării Româneşti trei domnitori): 321

Şuţu, Alexandru (domn al Moldovei, 1801 – 1802; domn al Ţării Româneşti, 1818 – 1821): 208, 311, 321, 323

Şuţu, Alexandru (mare-dragoman, fratele domnitorului Mihai Şuţu, decapitat în 1759 la Constantinopol): 366 n

Şuţu, Mihai I (domn al Ţării Româneşti: 1783 – 1786, 1791 – 1793 şi 1801 – 1802): 211, 226, 306, 308, 366 n

Şuţu, Mihai II (domn al Moldovei, ’1819 – 1821): 322, 329 Şuţu, Nicolae (mare-dragoman): 366 n

Şuţu, Nicolae (ministrul de finanţe al lui Mihai Vodă Sturdza): 75, 127, 191, 192, 195

Talleyrand-Périgord, Charles Maurice de (1754 – 1838, om politic francez): 38, 86, 124, 196, 370 n Tappe, E. D.: 375 n, 385 n Tattarescu, Gheorghe (1820 – 1894, pictor): 345

Tăutu, Ion (paharnic): 149, 348, 349 Tell, Christian (1807 – 1884, general şi om politic): 346, 361 Thiers, Marie-Joseph-Louis-Adolphe (1797 – 1877, om politic şi istoric francez): 360

Thornton, Thomas: 59, 215 Thouvenel, Édouard-Antoine (18181866, diplomat francez): 191, 210, 240, 242 – 244, 340 Timur Lenk *sau* Tamerlan (1336? – 1405, conducător mongol): 170 Tocqueville, Charles-Alexis-Henri-Maurice Clérel de (1805 – 1859, istoric şi om politic francez): 210

Tomşa, Leon (domn al Ţării Româneşti, 1629 – 1632): 376 n Tott, baron de (călător francez de origine maghiară): 83 Toynbee, Arnold Joseph (1889 – 1975, istoric britanic): 31, 100, 101 Trubetkoi (familie de prinţi ruşi): 379 n

Truşină, Ibu Riga: 389 n Tudorache, Tudor, *zis* Hagi Tudorache (negustor): 200 Tullia (medic oftalmolog): 221

Ubicini, A.: 369 n Urdăreanu (căpitan în armata lui Tudor): 325 Ureche (familia): 139 Ursachi, Gheorghe (mare-vistiernic): 137

Vaillant, Jean: 230 Vardalah, Constantin (doctor în ştiinţe fizico-matematice şi în medicină): 233

Varlam, Constantin (boier, şeful partidului rus): 311, 312, 388 n Varlam, Dimitrie (postelnic): 388 n Vasile I Macedoneanul (împărat bizantin, 867 – 886): 382 n Vasile Lupu (domn al Moldovei, 1634 – 1653; 1653): 28, 230 Vatamanu, N. (doctor): 382 n Văcărescu (familie de boieri din Ţara Românească): 64, 134, 139, 187, 229, 335, 374 n, 377 n Văcărescu, Barbu (ultimul mare-ban al Craiovei, mort 1832): 142, 143, 323

Văcărescu, Elena (1864 – 1947, scriitoare): 336
Văcărescu, Elisabeta (fata lui Barbu Văcărescu şi soţia lui Matei Ghica): 142, 143
Văcărescu, Ianache (mare-clucer al Ţării Româneşti): 34, 96, 171, 366
Văcărescu, Iancu (1792 – 1863, poet): 343, 353
Văcărescu, Ienăchiţă (c. 1740 – 1797, mare-spătar, poet): 96, 99, 121, 122, 328, 348, 375 n Văcărescu, Nicolae: 323 Văcărescu, Radu (vornic): 226 Văcărescu, Smaranda: 292 Văcărescu, Teodor, *zis* Furtună: 164 Văcărescu, Veneţiana (văduva vornicului Radu Văcărescu): 226 Văcărescu, Zoe (fata lui Radu Paleologu): 142, 143 Vegezzi Ruscala, G.: 137 Veniamin din Lesbos (matematician, fizician şi astronom): 233 Vergiliu (Publius Vergilius Maro) (70 – 19 î.Hr., poet latin): 172 Victoria (regină a Marii Britanii şi Irlandei, 1837 – 1901): 386 n Vigny, Alfred de (1797 – 1863, poet francez): 339
Villara *sau* Vilarat (bancher de origine grecească): 122 Villeneuve, marchiz de (ambasador al Franţei la Poartă): 99 Vladimirescu, Tudor (c. 1780 – 1821): 97, 148, 172, 208, 242, 246, 285, 303, 310, 317, 323 – 327, 335, 361, 387 n
Vogoridi (familia): 373 n O Vogoridi, Ana: 373 n Vogoridi, Nicolae (caimacam al Moldovei, 1857 – 1858): 129, 373 n, 386 n
Vogoridi, Ştefanachi (caimacam): 373 n
Voicu, Nicolae: 200 Voltaire, François-Marie Arouet, *zis* (1694 – 1778, scriitor şi gânditor francez): 321, 338, 339, 347 Voulgaris, Eugen: 232 Vuia, Romulus (etnolog): 383 n
Walbaum, Frédéric: 338 Wallenstein de Vela, Carol (17951858, pictor): 345 Walsh, R.P. Robert (reverend, călător englez): 120, 121, 185, 244 Wilkinson, William

(consul ah Angliei): 39, 55, 72, 74, 81, 84, 89, 90, 92, 94, 95, 108, 123, 126, 153 – 156, 160, 162, 163, 180, 186, 187, 189, 238, 244, 245, 276, 280, 290, 292 Wilson, sir Robert: 121 Wittgenstein, Ludwig (1769 – 1843, general rus): 349
Woikowitz, von (Nicolae Voicu, înnobilat): 200
Wolf, Andréas (doctor): 84, 85, 138
Wolff, Christian (1679 – 1754, filosof german): 232, 233 Wybum: 93, 282, 283, 385 n
Xenopol, Alexandru (1847 – 1920, istoric, economist şi filosof): 362, 373 n, 375 n, 382 n, 385 n, 389 n, 391 n, 392 n
Zallony, Marc Philippe (medic marsiliez de origine grecească, autor al unei cărţi violent antifanariote): 80, 95, 119 Zass (general rus): 314 Zeletin, Ştefan (*pseudonimul* lui Ştefan Motăş, 1882 – 1934, sociolog, economist şi filosof): 391
Zenaida (fata lui Pătraşcu Crivea): 151, 168 – 170
Л Zilot Românul (*pe numele adevărat* Ştefan Ioan Могu, c. 1780 – 1851, ultimul cronicar român): 95 Zucker (familie de boieri): 274 Zucker, J.-H. (medic german, memorialist): 272
Cuprins
Prefaţă la ediţia românească 7
Introducere la ediţia franceză 13
SCENE DE SFÂRŞIT DE VEAC 17
UN PIC DE ISTORIE 23
DOMNUL 41
BOIERII 103
BISERICA 151
ORAŞUL 175
ŢĂRANII 235
ŢIGANII 287
PE VREMEA LUI PASVANTOGLU:

RĂZBOI, PRĂPĂD ŞI JALE 303
RENAŞTERE SUB DOM'lE PĂMÂNTENI 333
Note 365
Glosar 393
Repere cronologice (1800 – 1848) 397
Bibliografie 399
Indice 411
Redactor S. SKULTETY
Tehnoredactor LUMINIŢA SIMIONESCU
Corector
GEORGIANA BECHERU Apărut 2005
BUCUREŞTI-ROMÂNIA
Lucrare executată la „UNIVERSUL" S. A.